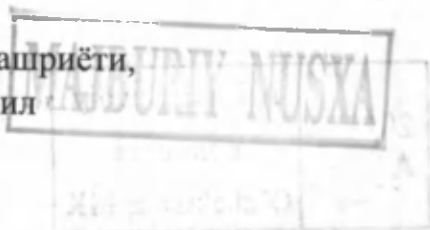

**Нодирбек АБДУЛАҲАТОВ,
Файзулло ЗОҲИДОВ**

Фарғона тумани тарихи

***(асотирлар, лавҳалар,
изланишлар)***

«Фарғона» нашриёти,
2013 йил

63.3(59)-9.8. тарихи

УЎК: 94(575.121)

КБК: 66.3(5Ў) - *Иттиҳоти сиёсат*

A-15

*Фаргона вилоят Маънавият ва маърифат
кенгаши ҳомийлигида чоп этилди.*

Масъул муҳаррир:
Баҳриддин УСМОНОВ,
тарих фанлари номзоди

Тақризчилар:
Муҳаммаджон ИСОМИДДИНОВ,
тарих фанлари доктори
Раҳматжон АРСЛОНЗОДА,
тарих фанлари номзоди
Аҳмаджон САЛМОНОВ,
тарих фанлари номзоди

Абдулаҳатов, Н., Зоҳидов, Ф.

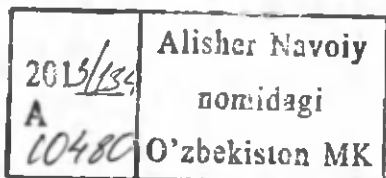
*Фаргона тумани тарихи/асотирлар, лавҳалар, изланишлар/
«Фаргона» нашриёти/Фаргона – 2013 й. 368 б.*

Ушбу тарихий-ҳужжатли асарда Фаргона тумани қишлоқлари ўтмиши, улардаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳамда ана шу қадамжолар билан боғлиқ халқона қарашлар ҳақида ҳикоя қилинади. Шунингдек, собиқ мустабид тузумнинг қатағон сиёсати тўғрисида дучор бўлган Фаргона туманилик юртдошларимиз ҳақида маълумотлар берилади.

Китоб Ватанимиз тарихига қизиқувчи барча ёшдаги ўқувчиларга мўлжалланган.

ISBN: 978-9943-349-82-7

Мазкур китоб Фаргона вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2012 йил 10 мартдаги 2-сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

© Н.Абдулаҳатов, Ф.Зоҳидов – 2013 й.

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Ўтган асрнинг 50-йилларида вилоят ўлкашунослик музейининг илмий ходимларига Фарғона туманида жойлашган археологик ёдгорликларни ўрганиш вазифаси топширилган эди. Натижада уларнинг саъй-ҳаракатлари билан Оқтом, Муғтепа, Муғпошшо, Хожам Подшоҳ, Мозортепа, Оқтепа, Қўрғонтепа сингари ёдгорликлар кўздан кечирилган. Кейинчалик А.Н.Бернштам бошчилигидаги қадимшунос олимлар ўзларининг илмий мақола ва китобларида ёдгорликлар билан боғлиқ кўплаб ривоятлардан сўз очиб, Фарғона туманини «Асотирлар диёри» эканлигини таъкидлаб ўтган эдилар. Шу ўринда 2005 йилдаги М.Савада (Тойама университети), Ш.Ясуши (Чуо университети), Я.Кавахара (Япония илмий тараққиёти жамияти) сингари япониялик олимларнинг Фарғона туманидаги зиёратгоҳлар юзасидан олиб борган тадқиқотларини ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Бинобарин, ўша вақт кунчиқар мамлакатининг тарихчиларини ҳам айнан ривоятлар ўзига жалб қилган. Чунки Шохимардон, Аввал, Водил, Чимён қишлоқларидаги зиёратгоҳлар, қадамжолар юзасидан тадқиқотлар чоғида улар аҳоли орасида асрлар давомида сақланиб қолган кўплаб асотирларни ёзиб олган эдилар.

Шу ўринда Фарғона туманидаги муқаддас қадамжоларни олайлик. Аслида қандай эҳтиёж ва талаблар туфайли қадамжолар пайдо бўлганлигига доир тарих ёки қайдларни манбаларда учратмайсиз. Аслида бу ҳол бир томонлама ҳулоса чиқариш учун асос ҳам бўлолмайди, албатта. Чунки бундай зиёратгоҳлар, Суюндик Мустафо Нуротой таъкидлаганидек, «Тарихий хотирага айланган. Миллий ва маънавий қадриятнинг руҳоний бекати даражасини олган. Шунинг

учун ҳам қадрланиб, эъзозланади. Зиёрат этилувчи зотлардан баъзилари жисмонан диёримизга келмаган бўлсалар-да, руҳлари етиши мумкинлигини таъкидлаб ўтиш керак. Чунки аҳли ихлоснинг муҳаббатидан кўнгилларида сийратлари намоён бўлиши, бинобарин қабрлари шу нуқтаи назардан эслаб туриш ва эслатиб туриш мақсадида тикланган бўлиши ҳам мумкин. Балки бу файз ва намуна олишнинг ўз давридаги шаклидир. Бу эҳтиром ва ихлос маълум қатламда қадрият шаклига етган. Авлоддан авлодга мерос ўтган. Бинобарин, бу масалада «Тарихи муллозода» китобида келтирилган қуйидаги фикрга эътибор берайлик: «Кашф ва аён аҳлидан бўлган баъзи кишилар айтишича, агар [зиёрат қилувчи] кишилар бирор бир азиз ёки улуғ турбатига етишса ва ўша бузург шу жойда дафн этилган деб ишонч ҳосил қилса ва ҳақиқатда бундай бўлмаса-да, ўша бузургнинг файзи ва мадади унинг камол тариқига нуқсонсиз етказди, чунки руҳлар оламида яқинлик ва узоқ бўлиш тушунчаси йўқдир... [Хожа Порсо] юқорида айтилганларни маъқулладилар. Бас, қайси бир мазор бирор-бир улуғ номи билан шуҳрат топган бўлиб, аслида бошқа шахс қўмилган бўлса [ҳам], зиёратчи уни муаззам ва мукаррам тутмоғи лозим, токи ул азиз руҳининг баракотидан баҳраманд бўлсин».

Орадан йиллар ўтиб, ана шу асотирлар диёри бўлган Фарғона тумани тарихи билан боғлиқ мазкур китобни тайёрлашга азму қарор қилдик.

Ўтмишда яшаб ўтган улуғ донишмандлардан бири: «Ишнинг энг қийини уни бошлаб олишдир», деб айтган эди. Дарҳақиқат, кўп ҳолларда бир ишни бошлашга журъат қилмай, турли баҳоналарни сабаб қилиб кўрсатишдан нарига ўтмаймиз. Натижада кейинчалик кўп нарсани, айниқса қимматли вақтни бой бериб қўйганлигимиздан пушаймон бўлиб юраверамиз. Фарғона тумани тарихини ўрганиш борасида ҳам худди шундай бўлди. Аввалига китобни қандай ва қайси йўналишда ёзиш борасида кўп ўйландик. Ва ниҳоят, ўй-фикр суришдан кўра туман тўғрисида маълумотларни тўплаш ёзилажак китоб сари биринчи қадам эканлигини тушуниб етдик.

Фарғона туманида, юқорида айтиб ўтганимиздек, тарихий аҳамиятга эга бўлган ўндан ортиқ археологик ёдгорлик ва меъморий обидалар сақланиб қолган. Бундан ташқари, туман ҳудудида қирқдан зиёд зиёратгоҳлар мавжудлиги ҳам аниқланган. Биз айнан ушбу ёдгорликлар ва зиёратгоҳларни ўрганиш мақсадида Фарғона тумани бўйлаб дала тадқиқотларини олиб борар эканмиз, тўпланган маълумотларнинг айримларини қоғозга тушириш давомида бўлажак китобимизнинг номини «Фарғона тумани тарихи» деб номлашни маъқул кўрдик. Таъкидлаш керакки, вақтимиз ва имкониятимизни ҳисобга олган ҳолда туман тарихи билан боғлиқ маълум бир қисқа давр ҳамда шу даврга доир баъзи бир маълумотларнигина китобга киритдик, холос. Шу сабабдан тумандаги қишлоқ ва маҳаллалар номларининг келиб чиқиши ва ундаги зиёратгоҳларга эътибор қаратишимиз билан бирга, қисман бўлсада, бу заминда ўсиб-улгайган тарихий шахслар ҳаётига оид айрим маълумотларни беришга ҳаракат қилдик.

Маълумки, ҳар бир ёзилган китоб кейинги мукамалроқ тадқиқотларга, янги-янги асарларнинг дунёга келишига туртки бўлади. Шу аснода дастлабки ишларда йўл қўйилган камчилик ва хатолар кейингиларида сайқалланади. Мазкур тадқиқотдаги Фарғона туманининг қадимги тарихидан ҳикоя қилувчи айрим лавҳаларни ўқиган шу туманлик китобхонлар ўзлари яшаб турган ҳудудда муаллифлар аниқлай олмаган ва эшитмаган маълумотлар мавжуд эканлигини англаб, бу ҳақда бизни хабардор қилишар, деган умиддамиз. Агар ҳамкорлик шу тарзда давом этса, келгусида Фарғона тумани тарихи тўғрисида кенгроқ маълумотларни қамраб олган бундан-да мукамал китоб тайёрланиши шубҳасиз. Нима бўлганда ҳам бошланган хайрли ишнинг ниҳояси ҳам хайрли бўлиши муқаррар.

Муаллифлар.

ФАРҒОНА ТУМАНИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

Ташкил топган вақти: 1926 йил 29 сентябрда ташкил қилинган. 1962 йил 26 декабрда Кува туманига қўшиб юборилган. 1964 йил 22 декабрда қайта тузилган.

Чегаралари: шимолдан Марғилон ва Фарғона шаҳарлари, шарқдан Кува тумани ва Қувасой шаҳри, жанубий-шарқ ва жанубдан Қирғизистон Республикаси, шимолий-ғарбдан Олтиариқ тумани билан чегарадош.

Табиати: ҳудуди вилоятнинг жанубий қисмида, Помир-Олой тоғлари этакларида жойлашган. Рельефи жанубдан қир-адирлар (Хонтахт, Сариқучма, Каттакам, Кичиккам, Номозгўй, Хирмонжой) билан банд. Тоғлардан Олтиариқсой, Файзободсой, Чимёнсой оқиб ўтади. Шимолий қисми асосан текисликлардан иборат.

Фойдали қазилмалари: туман ҳудудида нефть, табиий газ, оҳактош, мрамар сингари фойдали қазилмалар мавжуд.

Тупроқлари: асосан ўтлоқи бўз тупроқдан иборат.

Ўсимлик олами: туман ҳудудида шувоқ, янтоқ, қовул, ялпиз, чангал, лолақизғалдоқ, бангидевона, ажриқ, итузум, итқўноқ, бурган, бўзтикан, отқулоқ, айиқтовон, қўзға, қамиш, дўлана, шўра ва бошқа хилдаги ёввойи ўсимликлар ўсади.

Ҳайвонот олами: туман ҳудудида ёввойи ҳайвонлардан бўри, чиябўри, тулки, суғур, қуён, жайрон, қобон, жайра, юмронқозиқ, каламуш, ҳар хил илонлар, эчкиэмар, сичқон; қушлардан каклик, бедана, булбул, ўрдақ, ғоз, каптар, лайлак, мусича, чумчуқ, қалдирғоч, майна, зағизғон, олақарға, сор, қирғий, қизилиштон, тўрғай, зарғалдоқ, қарқуноқ, бойўғли ва бошқа қушлар бор.

Маркази: Водил қишлоғи.

Қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва маҳаллалари: туманда 1 та шаҳарча (Чимён) ҳамда Аввал, Гулшан, Дамқўл, Водил, Каптархона, Логон, Сойбўйи, Миндон, Навкат, Оқбиллол, Хонқиз, Чекшўра, Чимён сингари 13 та фуқаролар йиғини мавжуд.

Аҳолиси: 180 мингдан зиёд.

Жами ер майдони: 0,62 минг км².

Музейлар: Усмон Юсупов ҳамда Ҳ.Ҳ.Ниёзий музейи.

Умумий ўрта таълим мактаблари: 61 та.

Касб-хунар коллежлари: 4 та.

Шифобахш масканлари: «Чимён», «Зилол», «Нурафшон», «Темирийўлчи», «Шоҳимардон» санаторийлари.

«ФАРҒОНА» НОМИНИНГ МАЪНОСИГА ДОИР

«Фарғона» номининг келиб чиқиши тўғрисида бир неча хил тахминлар мавжуд. Бу эса жой номларини ўрганиш биз ўйлаганчалик осон эмаслигини кўрсатади. Бинобарин, таниқли олим Ҳ.Ҳасанов айтганидек: «Тарих саҳифаларини varaқлаганда, ажойиб ва гаройиб номларни кўрамыз. Бир жойнинг ўзи 5-10, ҳатто ундан ҳам кўпроқ ном билан аталганини биламыз»¹.

Вилоят ўлкашунослик музейида илмий ходим вазифасида ишлаб юрган кезларимизнинг дастлабки пайтида ҳар гал музейга ташриф буюрган меҳмонларга ўлкамиз тарихини ҳикоя қилар эканмиз, «Фарғона» атамасининг маъноси хусусида берилган саволларга «Фарғона – пари хона, яъни «тўзаллар юрти» дегани, форсча «паранд», арабча «фаранд» – «шойи», «ипак» сўзларидан келиб чиққан, «фарандхона» – «ипакхона» дегани, қадимий форс-тожикчада «паргона» – «тоғ оралиғидаги водий» демакдир. Бу сўзни маҳаллий қабилалар ўрганиб олиб, ўз юртларини «Фарғона» деб атаётганлар, дея турлича жавобларни берар эдик. Оқибатда ўз жавобимиздан қониқмай, қайта-қайта шу саволга тугал бир аниқ жавоб топтоқчи бўлиб, адабиётларни кўздан кечирав эдик. Кунларнинг бирида устозимиз, таниқли қадимшунос олим Геннадий Петрович Ивановга² бизни қийнаётган

1 Ҳасанов Ҳ. Марказий Осиё жой номлари тарихидан. - Т.: «Фан», 1965. 5-б.

2 Фарғоналиклар орасида «Гена ака», «Устоз Геннадий Петрович» номи билан ҳурмат қозонган самимий инсон, қадимги Фарғона тарихининг билимдони, вилоят ўлкашунослик музейининг илмий ходими, тарих фанлари номзоди, қадимшунос Геннадий Петрович Иванов (1950 йилда туғилган) илк ўқувчилик давридан бошлаб Қува шаҳристонидаги қазилмаларнинг бевосита

муаммога ойдинлик киритиш мақсадида мурожаат қилдик. Сўзларимизни обдон тинглагач, устозимиз: «Агар ер юзида иккита жой номининг атамаси ҳалигача аниқланмаган бўлса, шулардан бири, албатта бу «Фарғона» атамаси бўлса керак. Лекин бу ҳақда бир қанча изох, тахмин ва мулоҳазалар бор», деб бу борада ўз фикр-мулоҳазаларини биз билан ўртоқлашди.

Мана орадан йигирма йилдан ортиқ вақт ўтди. Шу вақт мобайнида «Фарғона» атамаси маъноси хусусида тилшунос, қадимшунос, элшунос, шарқшунос, манбашунос олимларнинг турли фикрлари билан танишишга муяссар бўлдик. Бироқ ҳар гал бу мавзуда уларнинг ҳулосаси ниҳоясига етмагандек. Шундай бўлса-да, ҳурматли ўқувчиларимизнинг эътиборига уларнинг «Фарғона» номининг келиб чиқиши тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини ҳавола этишни лозим топдик.

Тарих отаси деб эътироф этилган Геродот ўзининг машҳур «Тарих» асарининг III ва VII китобларида ёзишча, қадим замонларда Ўрта Осиёда Парикан номли қабила бўлган³. Кейинчалик бошқа антик дунё тарихчиларининг асарларида ҳам шу сингари маълумотлар ўз ифодасини топган⁴. Айрим мутахассислар айнан Геродотнинг бу маълумотларини Фарғонага нисбатан ҳам берганлар⁵. Бироқ бу маълумотлар ўз

иштирокчисига айланган эди. Чунки унинг хонадонида археолог олимлар кўп вақт истиқомат қилишган ва ҳар доим ёш Генадийни ўзлари билан Кубо шахристонига олиб боришни одат қилган эдилар. Натижада Г.П.Иванов болалигидан қадимги Фарғона шаҳарлари тарихига қизиққанлиги туфайли йиллар ўтиши билан ўрта мактабни тамомлагач, ҳарбий хизматдан сўнг Санкт-Петербургдаги (собик Ленинград) олийгоҳнинг тарих факультетига ўқишга кирган. Г.П.Иванов ўзининг вилоят ўлкашунослик музейидаги қирқ йиллик илмий фаолияти мобайнида диққат-эътиборини айнан Фарғона вилоятининг қадимги манзилгоҳлари тарихини ўрганишга қаратиб, йиллар давомида қазилма ишларига раҳбарлик қилиб келди. У турли халқаро анжуманларда қадимги Фарғона тарихи юзасидан маърузалар ўқиб, ўнлаб илмий мақола ва китобларни чоп эттирди.

3 Бу ҳақда қаранг: Геродот. История в девяти книгах. – Л.: «Наука», 1972.

4 Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. – Т.: «Ўқитувчи», 1979. 258-б.

5 Заднепровский Ю.А. Древняя Фергана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград, 1954. С.16.

вақтида бошқа бир мутахассислар томонидан инкор этилган⁶. Шундай бўлсада, Ҳ.Ҳасанов «Фарғона» атамаси тўғрисида сўз юритар экан, қуйидаги мулоҳазаларни келтириб ўтган эди:

«Фарғона» номининг маъноси шу чоққача аниқлангани йўқ. Лекин бу ҳақда бир қанча изоҳ, тахмин мулоҳазалар бор:

1) қадим замонларда скиф халқи орасида парикан исмли қабила бўлган;

2) ҳинд-санскрит тилида паркана деб кичик вилоятга айтилади;

3) пари – хона, яъни гўзаллар юрти;

4) ботқоқ, зах ер;

5) карвонсарой, меҳмонхона;

6) форсча паранд – «шойи», «ипак» сўзларидан, Фарадхона – «Ипакхона»;

7) қадимий эронча «паргона» – тоғ оралиғидаги водий.

8) «Ҳархона» сўзларидан олинган...

9) Тожикистон тоғлари (Туркистон, Зарафшон тизмалари) Фалғар (Парғар) деб аталган, бу сўзнинг «Тоғ этаги» деган маъноси ҳам бор, шундан Фарғона номи ясалган.

10) Паркана – қадимий тожик тилида «берк водий» деган сўз...

Бир мулоҳаза. Антик дунё тарихчиларининг маълумотига кўра, «парфияликлар» (Жанубий Туркманистон) бир замонлар скифлар орасидан қувилган қабила эдилар, парф сўзи скифча «қувилган кишилар» демакдир... уларнинг кийими – тиник (ипак) ва бурмалидир... кўпинча от миниб юрадилар... Парфияликлар биридан-бири кучли — отлиқ аскарлардир... Давань (Фарғона) билан Аньси (Парфия) шевалари ўртасида анча фарқ бўлса-да, уларнинг тили хийла ўхшаш ва улар гаплашганда бир-бирларини тушунадилар».

Шуларга асосланиб, парф қабиласининг кўп хусусиятлари Фарғонада ҳам бор: яхши отлар, ипак кийим, тил ўхшашлиги. Эҳтимол «Фарғона» номи ҳам Парфиёна – Парфона – Фарғона

6 Бу ҳақда қаранг: Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы // История и культура народов Средней Азии. – М.: «Наука», 1976; Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов // История и культура народов Средней Азии. – М.: «Наука», 1976.

трансформацияси бўлмаганмикан, деган фикр ҳам хаёлга келади»⁷.

Тарихчи олим Ш.Камолиддиновнинг таъкидлашича, қадим замонлардан юртимизда аҳоли масканларини қайта номлаш ва ҳатто бир аҳоли масканига бир нечта номларни ишлатиш тажрибаси кенг тарқалган эди. Бу эса бир ҳудуд доирасида турли маданият вакиллариининг доимо тинч-тотувликда ва ўзаро ҳамжиҳатликда яшаб келганликлари билан боғлиқдир⁸.

Дарҳақиқат, бағри сир-синоатга бой бу масканнинг «Фарғона» деб номланиши сабаблари ёзма манбаларда турлича баён этилади. «Фарғона» сўзи илк ўрта асрларда сўғд ёзуви билан «Парғана», «Прағана» шаклида ёзилганлиги маълум. Қадимги ва ўрта аср Хитой солномаларида «Фарғона» атамаси хитойчага таржима этилиб, «Дайюан» (кейинчалик қисқартирилиб, «Даван» деб аталган) «Фейхань», «Бохань», «Паханна», «Нинъюань», «Полона» каби шаклларда қайд этилган.

Хитойшунос А.Абдурасул ўғли ва А.Хожаевларнинг таъкидлашларича, мазкур атамалар ўлка ёки шаҳар номларинигина англатмай, балки давлат ва унинг ҳукмдорларини ҳам ифодалаган, Масалан, «Дайюан» атамаси «Катта бўстонлик», «Дайюан Гў» – «Фарғона давлати», «Юанченг» – «Юан шаҳри» ва «Юанван ченг» эса – «подшо қароргоҳи, яъни пойтахт шаҳар» демақдир⁹.

А.Хожаевнинг ёзишича, «да» «дай» ёки – «дат» иероглифлари «катта», «улуг», «улкан», «юан», «юн» ва «сқюй»лар эса – «атрофи тоғ ва адирликлар билан ўралган

7 Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан.. 54-б.

8 Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жой номлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №1. 39-б.

9 Абдурасул ўғли А. Қадимги Фарғона тарихидан. –Т.: «Фан», 2002. 4-б; яна қаранг: Ходжаев А. О сведениях древнекитайских источников о государстве Фергана (Дайюань) // Ўзбекистон тарихи моддий ва маданият ва ёзма манбаларда (Тўплам). – Т, 2005. 161-162-б; Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2007. 148-б.

ҳавза» маъноларини англатган¹⁰. Хитой ёзма манбаларида таърифланишича, қадимги Фарғона водийси ҳудудининг тевараги қадимда 10 минг ли (500 км) узунликка тенг бўлиб, тўрт томони тоғлар билан қуршалган¹¹. Демак, Хитой манбаларидан аён бўлишича, «Юан» – «Фарғона», «Дайюан» атамаси эса «Катта Фарғона», яъни икки тарзда – Кичик ва Катта Фарғона деб қайд этилган.

Фарғона – тарихда Туркистон – Ўзбекистон диёрининг дурдонаси, яъни жавоҳирлар хазинаси сифатида шуҳрат топган водий ва бу гўзал ўлкада жойлашган Андижон, Наманган ва Фарғонадек номдор вилоятлар қад кўтарган кўркам ҳавзанинг умумий номидир¹². Бинобарин, «Фарғона» сўзи олдин водийни ифодалаган¹³. М.С.Андреевнинг фикрича, Паркана – «Бир томони очик, атрофи тоғ билан ўралган водий» маъносини англатади¹⁴. Э.М.Мурзаев ҳам шу фикрни тасдиқлар экан, тоғлик помирликларда «барғана» сўзи атрофи тоғлар билан ўралган водий маъносини англатишини, ҳинд тилида бўлса «парғана» – вилоят маъносини англатишини таъкидлайди¹⁵.

Ўрта аср мусулмон тарихчиларининг асарларида қайд этилган маълумотларга кўра, «Фарғона» сўзи «ҳар хона» сўзларидан олинган. Масалан, Нажиб Бакрон (XIII аср бошлари) ўзининг «Жаҳоннома» китобида бу ҳақда шундай ёзади: «Бу ернинг яхшилигини билиб, ҳар жойдан турли қавмлар кўчиб келганлар, иморатлар қуриб ва экинзорлар барпо қилиб, тургун бўлиб қолганлар. Хонадонлари ҳар жой-ҳар жойда, тиллари ҳам ҳар хил бўлган. Уларни «ҳар хона» деганлар. Бу сўзлар истеъмолда

10 Ходжаев А. О сведениях древнекитайских источников о государстве Фергана (Дайюань). С. 163.

11 Ўша асар, ўша бет.

12 Муҳаммадҷонов А. Фарғона номининг маъносига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 6. 7-12-б.

13 Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: «Ўқитувчи», 1977. 138-б

14 Андреев М.С. Новые данные по установлению значения слова «Фергана» // Сообщение Тадж. Филиалы АНССР. Вып. 24. Душанбе, 1950. С.35.

15 Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: «Мысль», 1984. С.429.

Фаргона бўлиб кетган»¹⁶. Буни XIII асрнинг машхур тарихчиси ва адиби Ёқут Ҳамавий бошқачароқ изоҳлайди: «Фаргонани Ануширвон¹⁷ бино қилиб, у ерга ҳар бир хонадондан биттадан кишини кўчирган, шу муносабат билан «Фаргона» номи «Азҳархона (ҳар бир хонадондан)» деб аталиб келинган»¹⁸. «Фаргона» номини бундай талқин этиш, жумладан, Ибн Хордадбеҳ, Ҳамидуллоҳ Қазвиний асарларида ҳам учрайди¹⁹. XVII асрнинг забардаст олимларидан Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор фи манқоб алаҳёр» («Улуғлар васфига оид сир-асрор денгизи») асарида ҳам шу сингари маълумотларни кўриш мумкин: «Фаргона – бешинчи иқлимдаги вилоят. Аксарият туманлари Мовароуннаҳр таркибига киради. Подшоҳ Анушервони одил томонидан бунёд этилган. Сўнгра у қўл остида тобеъ мамлакатларидан ҳар хонадан бир кишини бу ерга кўчириб келиб, вилоятни обод этган. Шу сабабдан ҳам у «Ҳархона» номи билан машхур бўлди ва бора-бора уни раият (халқ) «Фаргона» деб атайдиган бўлди»²⁰.

Кўриниб турибдики, мазкур ривоятлар кўпгина тарихий ёзма манбаларда келтирилган²¹. Масалан, Исҳоқхон тўра Ибротнинг (1862–1937) «Фаргона тарихи» асарини олайлик:

«Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, ҳар хонадур. Ҳазрат Искандар замонларида Аксои шарифга боргонларида Фаргона ерида бир-икки адад форсисондин муҳожир бўлиб келиб, ўлтургон бечора деҳқони бодиянишинлар бор экон. Подшоҳга арзи аҳвол қилмоқ бўлиб, пешкаш учун нон-туз ўрнига бисотларидаги товукларини пишуруб нон илан

16 Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 1981. 148-б.

17 Нўширавон, Ануширвони одил – Хусравнинг лақаблари, Сосонийларнинг йиғирма биринчи шоҳи, милодий 531-579 йиллари шоҳлик қилган.

18 Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий. – Т.: «Фан», 1965. 27-б.

19 Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 1978. 134-б.

20 Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. – Т.: «Фан», 1977. С.64.

21 Джахан-наме Мухаммада ибн Наджиб Бекрана / Пер. С персидского З.Н.Ворожейкиной // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I – М.: «Наука», 1973. С.47.

ҳазрат Искандарга тутгон эконлар. Анда ҳазрат Искандар савол қилибдурларки: «Бу нимадур?» деб. Анда арз қилувчи форсийлар жавоб берибдурларки: «Мурғу нон». Яъни товук илан нон деганларида, подшоҳ Искандар: «Арзларингиз нимадур?» деганда, «Арзимиз: бул тургон жойимизни шаҳар қилиб берсангиз экон» дегонларида умаролари ичиндан бир бофаросат соҳиби ақл кишини таъйин қилиб, шаҳар қилмоққа амр қилгон эконлар. Ул кишини оти Фарғона баҳодир экон. Ул киши неча йиллар ҳаракат қилиб, ҳар шаҳардан, ҳар хонадан одам олиб ўтқузуб, отини Ҳар хона деб қўйуб, Ҳар хонани Паркона деб ўқуб ва ҳам ул муассис кишини исми(ни) қўймоқ бўлиб, Фарғона шуҳрат топган, аммо-ки алҳолда Маргинон дерлар. Ўшал товук илан нон тутган ердур, Маргинон шаҳри исми бўлиб, Фарғона умумий иқлимига исмдур»²².

Таъкидлаш жоизки, «Фарғона» атамасининг пайдо бўлиши тўғрисидаги мазкур ривоятлар кейинги даврлардаги ҳукмдорлар томонидан қишлоқларни барпо этишда ҳам қўл келган кўринади. 1900 йилда ёзилган муаллифи номаълум «Анужум ат-таварих» асарида келтирилган маълумотларга кўра, Қўқон хони Олимхон (1801-1810 йилларда ҳукмронлик қилган) томонидан Олтиариқ қишлоғига олти ариқ қаздирилган ва бу қишлоқни обод қилиш мақсадида бошқа ҳудудлардан оилалар кўчириб олиб келинган. Унга кўра, Олимхон бу оилаларга қишлоқ хўжалиги учун керак бўладиган барча буюмларни ҳазина ҳисобидан таъминлаган²³.

Шак-шубҳасиз, «Фарғона» атамаси, унинг шакл-шамойили ва маъноси борасида юритилган нақллар, гарчи тарихан машҳур айрим шахслар ва уларнинг бевосита фаолияти билан боғлиқ тарзда талқин этилса-да, аммо бундай тақлидий тўқима маълумотлар Фарғона номининг туб моҳиятини аниқлашда асос бўла олмайди. Чунки улар айрим муаллифлар томонидан ўтмишда тўпланиб, қайд этилган халқ этимологиясидан

22 Исоҳқон тўра Иброт. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва лугат муаллифлари: У.Долимов, Н.Жабборов. – Т.: «Маънавият», 2005. 85-б.

23 Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства.–Т.: «Фан», 1973. С.165.

иборат, холос²⁴.

«Фарғона» атамаси тўғрисидаги юқорида берилган изохларнинг бирортасини ҳам қатъий деб айтолмаймиз. Фақат шуниси аниқки, бу вилоятнинг энг дастлабки номи Фарғона ёки Парғона бўлганлигини сўғд хужжатларини тадқиқ этган йирик шарқшунос В. А. Лившиц исботлаб берган²⁵. Бироқ бу ҳаммаси эмас.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, кейинги йилларда академик А.Муҳаммаджонов Фарғона водийсидаги қадимий шаҳарлар номининг келиб чиқишига доир қатор илмий мақолаларни эълон қилди. Албатта, бу мақолалар ичида «Фарғона номининг маъносига доир» номли мақоласи айнан биз сўз юритаётган мавзуга тегишли бўлиб, ушбу мақолада «Фарғона» атамасининг келиб чиқиши хусусида қимматли маълумотлар келтириб ўтилган.

Масалан, академик А.Муҳаммаджонов «Фарғона» атамаси хусусида кўпчилик мутахассисларнинг мулоҳазаларини таҳлил қилиш баробарида шундай фикрни билдиради:

«Фарғона» атамаси тилшунослик жиҳатидан икки бўғинли номдир. Унинг биринчи бўғини «фар» ёки «пар», иккинчиси «ғон», «ган», «кон» ва «кан» шаклларида қадимий тарихий топонимлар таркибида субстрат ёки морфемалар сифатида учрайди. Икки хил туркумдаги бундай сўзлар сўғдий, форс-тожик ва ўзбек тилларидаги атамаларда кенг истифода этилган. «Фар» ёки «пар» - тушмоқ, энмоқ, инмоқ, пастламоқ, «ғон», «ган», «кон» ва «кан» - дарё, сой, ҳавза ва водий тушунчаларини билдирган. Мисол тариқасида қуйидаги топоним ва гидронимларни келтириш мумкин: Фароб - соҳил, қирғоқ, сув бўйи; Фаробдиз ва Фаровиз - дарё ёқасидаги қалъа ёки истехком; Паркан (Паркон) - сувлот; Партов (Палтов) - ташлама (ер ёки сув); Исфара ва Исфайрам - тоғ жилғаси. Шунингдек, Паркан - сувлот; Паркат - қуйи қишлоқ; Наманган - сой бўйидаги янги сарой; Хайдархон - Азим дарё; Харомкон - серсув анҳор; Чо(р)ғониён; Қўрғон каби қатор атамалар шулар жумласидандир.

24 Муҳаммаджонов А. Фарғона номининг маъносига доир. 8-б.

25 Согдийские документы с горы Муг. Вып. 2. Чтение, перевод и комментарий В.А.Лившина. М., 1962. С.77-78.

Келтирилган Фарғона топонимиға мансуб барча турдаги макротопоним гидронимларнинг лисоний ва топонимик таҳлилидан аён бўлишича, Фарғона номи – «тоғ тизмалари оралиғидаги дарё ҳавзаси», Заҳириддин Муҳаммад Бобур ибораси билан айтганда – «Дарёнинг қия икки ўрчини», «Водий» ёки «Улкан ҳавза»демақдир²⁶.

26 Муҳаммаджонов А. Фарғона номининг маъносига доир... 10-б.

ВОДИЛ

«Ҳар бир музофотнинг бошқа тасарруфлардан ажралиб турадиган ва қадам ранжида қилганларга мароқ билан айтиб бериладиган ўзига хос нақллари-ю, ғаройиб тарихи бўлади. Аслида бу табиий бир ҳол, чунки инсон ўзи яшаган жойида ўзининг тарихини яратади. Маълумки, тарихни ва одамлар яшаётган даврнинг манзарасини вақт, жамият, ўзаро ижтимоий муносабатлар ҳаммадан кўра яхшироқ ифодалай олади. Ўлка шуниси билан ажойиб, шуниси билан эсда қолади. Баъзан бу тарих ғайриоддий сиру саноатли бўлиб туюлади, негаки, эътиқод қилишингта – соф уйдирма, рад қилишингта эса далиллар йўл қўймайди», деган эди адиб Насафий. Дарҳақиқат, Водил тўғрисида ҳам худди шундай фикр билдириш мумкин. Зеро, унинг кўҳна тарихи тўғрисида не-не ривоят асотирлар мавжуд. Водилнинг хушманзара табиати ва зилол сувларига кимлар таъриф бермаган дейсиз. Масалан, буюк шоир Муқимий ҳазратларининг таърифини эслайлик:

*«Водил» мақоми дилфизо,
Кўчаларидур дилкушо,
Анҳорида оби сафо,
Себарга, обишор экан.*

Ўтган асрнинг бошларида Водил қишлоғини атрофлича тадқиқ этган рус зобити капитан В.А.Парфентьев ўзининг «Водил қишлоғи» номли мақоласида «Водил» сўзининг луғавий маъносини «Во – очик, дил – юрак» деб изоҳлайди²⁷. Бироқ Водил атамаси хусусида топонимист олимлар Э.Дўсимов ва Х.Эгамовлар эса қуйидагича изоҳни келтирадилар: «Водил – қишлоқ. Фарғона вилояти, Фарғона туманида. Топоним (жой номи)нинг этимологияси (келиб чиқиши) аниқ эмас. Халқ орасида бу ном турлича изоҳланади. Кўплар «очик кўнгил»(водил) деб ифодаласа, баъзилар Водил – «кўнгилни хуш қиладиган, кўнгилни очадиган» деган маънода дейишади. Илмий тадқиқотларда арабча водий сўзи билан боғлайдилар.

27 Парфентьев В. А. Селение Вуадиль // Ежегодник Ферганской области. Том III. Г.Новый Маргелан. 1904. С. 64.

Водил балки Бодил сузи билан боғлиқдир. Бодил арабча «қир, текислик, чўл деган маънода»²⁸.

Қўқон хонлиги архивига доир ҳужжатларда Водил тўғрисида қизиқарли маълумотлар учрайди. Масалан, Марғилон ҳокими Султон Муродбек²⁹нинг ўғли Али Акбарбек томонидан Бахти Муҳаммад қўрбоши номига берилган ҳужжатда Водилдаги ўрда қурилиши учун мохир усталар юборилиши кераклиги қайд этилган. Шунингдек, 1872 йилда Султон Муродбек томонидан Қамбар Али саркор номига берилган ҳужжатда Водилдаги ўрда қурилиши учун қамиш юборилиши кераклиги таъкидланади³⁰.

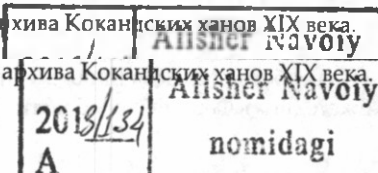
XX асрнинг бошларида Водил Марғилон уезди (маъмурий округ)нинг таркибига кирган бўлиб, унинг таркибида Чимён, Найман, Аввал, Ёвкесак-бўстон сингари тўртта волост (бир неча қишлоқдан иборат бўлинма) ҳамда 31 та қишлоқлар уюшмаси ва 197 та аҳоли пунктининг номи қайд этилган. Ўз навбатида

28 Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати.. 40-б.

29 Султон Муродбек – Худоёрхоннинг укаси бўлиб, Худоёрхон уни Марғилонга ҳоким этиб тайинлаган эди. 1871 йили Қўқонга ташриф буюрган рус географ олими А.П. Федченко Султон Муродбек хонадониди меҳмонда бўлиб, хоннинг укаси тўғрисида самимий, илиқ сўзларни ёзиб қолдирган: «Султон Муродбек ипакдан тўқилган заррин чопон кийган бўлиб, ёши 35-40 атрофида. Юз тизилиши келишган, ўта мулоим, кишини ўзига жалб қилувчи ажойиб инсон эди». Бу ҳақда қаранг: Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М., 1950.

1873 йили Тошкент атрофида қозоқлар қўзғолон кўтарганда Султон Муродбекни Дўстмуҳаммад додхон билан сафарбар этиб, қўзғолонни бостиради. 1873 йили Худоёрхоннинг «мархум мерос» фармойишидан кейин яна қўзғолон кўтарилади. Шунда Мусулмонқул мингбошининг ўғли Абдурахмон офтобачи Мулла Исо авлиё билан тил бириктириб, Султон Муродбекни қипчоқларга топширишга ваъда беради ва Султон Муродбекни Иккисув орасига юборишади. Улар Султон Муродбекни хон кўтармоққа ваъда берадилар. Узаро урушлар авж олгач, Султон Муродбек Қўқонга борганда, фуқаролар уни ушлаб Пўлатхонга топширадилар. У Пўлатхон буйруғи билан Асакадаги катта қабристонга олиб бориб ўлдирилади. Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. –Т.: «Маънавият», 1999.

30 Бу ҳақда қаранг: Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: «Наука», 1968. С.344, 346.
– М.: «Наука», 1968. С.344, 346.

Водил қишлоқ уюшмаси таркибида Водил, Қораянтоқ, Қайирма, Япоғи, Кутал, Дамариқ деб аталувчи қишлоқлар мавжуд бўлган. «Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1905 йилда Водил қишлоғида жами 3826 нафар аҳоли истиқомат қилган³¹.

1913 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган «Туркистон ўлкаси» номли тўпلامда В.И.Масальский томонидан Водил тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

«Водил қишлоғи Скобелев³² шахридан 24 чақирим узоқликда, 1000 фут баландликда жойлашган. Дам олувчиларнинг маскани вазифасини бажаради. Бу ерда бозор, хоннинг боғи жойлашган бўлиб, ҳозирда у Фарғона губернаторининг қароргоҳидир. Водил ўзининг улкан чинорлари билан киши эътиборини тортади. Улардан бирининг ичига ломбард столи ва тўрт стулни бемалол жойлаштира бўлади. Афсоналарга кўра, қадимда Водил қишлоғи ўрнида катта шаҳар бўлиб, ўз даврида муғ халқи томонидан вайрон қилинган. Кейинчалик муғларнинг ўзи ҳам мусулмонлар томонидан тор-мор этилган»³³.

Қўқон хонлари даврида ҳам хонлар оиласи Шохимардонга бориш чоғида туриб, Водилда тўхтаб, бу ердаги мозорларни зиёрат қилган³⁴. В. А. Парфентьевнинг келтиришича, Худоёрхон 1861 йили Шохимардон зиёратига йўл олган кезде Водил марказида тўхтади ва бу ерда ҳар гал тўхтаб дам олиб, зиёрат қилиш учун махсус ўрда барпо этишни режалаштиради. Худоёрхон ўрдабоп жойни ер эгалари бўлмиш Мирзараим Парвоначи ва Мирза Ҳамдамдан 12 тилло баҳосига сотиб олмоқчи бўлади. Бироқ Мирза Ҳамдам Худоёрхоннинг

31 Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С. 76-82.

32 1907 йилдан 1924 йилга қадар Фарғона шаҳри Скобелев номи билан аталган бўлиб, маҳаллий аҳоли орасида Искобил деб юритилган.

33 Масальский В.И. Туркестанский край. (Россия. Полное географическое описание нашего отечества под ред. П.П.Семенова-Тян-Шанского, Т., XIX). Спб., 1913 С. 707.

34 Алибеков М. Домашняя жизнь последнего Кокандского Худаяр-хана // Ежегодник Ферганской области. Том II. Г.Новый Маргелань. 1903. С. 111.

бу таклифига рози бўлмайди. Қачонки, Худоёрхон Мирза Ҳамдамни ўз саройига чақиртириб, қимматбаҳо чопон, пул ва бошқа қимматбаҳо совғаларни инъом қилгач, у ўз ерини сотишга рози бўлади³⁵.

Охир оқибатда Водил қишлоғи тез орада хонлиқнинг энг обод масканларидан бирига айланган. Шу боис шоир Ғарибий қуйидаги мисраларни бежиз келтирмаган эди:

*Водилки номи қарядур миён,
Шери Худо ва шаҳри Марғинон.*

*Водили жон таҳсин васфида нечаи гуфторлар,
Дедим, ихфо³⁶дин баён воқе изҳорлар.
Ки туфайли Ҳазрат Шери Худо обод ўлуб,
Кечалари бўлгон чарогон растаи бозорлар.
Чун пийёда, сувора кундузи кечаси,
Ушбу файзи осора тушгай ўтгучи завворлар³⁷.
Тушсалар аҳли завойир хоҳлабон ҳар жойига,
Гўшту ёғ, сабзи, биринч, жумласи тайёрлар...
Оби хорлар мусаффо ҳар тарафда сут каби,
Доимо амвож³⁸ уруб тинмай оқар анҳорлар.
Фасли аср айлаб қубурбошига чиқсанг завқ ила,
Дафатин кетгай кўнгил мулкидаги зангорлар³⁹.
Ҳар тарафда сабзалар, яшнабтир яна мевалар,
Мевасиз ва мевалик ширин талху ашжорлар⁴⁰.
Хуш муфарриҳдурки⁴¹ олам топғуси андин шифо,
Чун етиб ҳар дам машом⁴² жонга мушки борлар.
Анда бир богча кўрдум саҳни турлук ранг-баранг,
Сунбул райҳон-у бинафша, лолалар, гулзорлар.*

35 Парфентьев В.А. Селение Вуадиль // Ежегодник Ферганской области. Том III. Г.Новый Маргелань. 1904. С. 61.

36 Ихфо – яширин

37 Заввор – зиёратчи.

38 Амвож – мавж.

39 Зангор – занг.

40 Ашжор – дарахтлар.

41 Муфаррих – шодлантирувчи.

42 Машом – бурун, димоғ.

Азбаройи базм учунким маснади жамшид нишон,
 Қилсалар у ерга барпо марди соҳибкорлар.
 Масиркорлик⁴³ айласак шабларда уч-тўрт аҳли дил,
 Лозим айлаб базмимизга анда хушрў ёрлар.
 Сиймтан нозик бадан гулчеҳра зебо нигор,
 Бўлсаларким, уч нафар хуш жилва хуш рафторлар.
 Келса гардиша қадаҳ май бирла соқий илқида,
 Бири олса қўлига танбур бириси дуторлар.
 Соқий тутса бодасин чалса музғи нағмасин,
 Завқ ила жунбушга келса гумбади давворлар⁴⁴.
 Ҳамчунон кайфу сафолар айласак сер карам ўлуб,
 Рашкдин бўлса парилар жумлаи беморлар.
 Чолсалар нағма мақомида яқулар жўр этиб,
 Мурзиким бисмил киби бўлса ҳама хушёрлар.
 Бўлсалар ёнимда ул вақт жилва айлаб бир неча,
 Хуштакаллум гулруҳу гунчадин таррорлар.
 Ушбу зайл умр ўтса анда неча ойу неча йил,
 Бўлмагай ҳаргиз бу нафсим бийк миннатдорлар.
 Эй Ғарибий, бир кун кетсак жаҳони фонииндин,
 Қолгуси даҳр илқида бу неча ашъорлар⁴⁵.

В.И.Кушелевскийнинг келтирган маълумотларига қура, Худоёрхон томонидан Водилда барпо этилган ўрда бир муддат рус қўшинларининг турар-жойи бўлиб хизмат қилган. Кейинчалик Фарғона ҳарбий генерал-губернаторининг қароргоҳи вазифасини ҳам бажарган. Унга кўра XX аср бошларидаёқ ушбу ўрда ўзининг аввалги мухташам кўринишини йўқотиб, вайрона ҳолатига келиб қолган эди⁴⁶.

В. А. Парфентьевнинг ёзишича, Водилнинг бозори жуда гавжум бўлиб, бу ерга харид қилиш мақсадида Қоратегин томонлардан ҳам келишга одатланганлар. Унга кўра XX асрнинг

43 Масир – сайроҳ.

44 Даввор – давр этувчи, айланувчи.

45 Ғарибий Ермозорий. Девон. Ғафур Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. Инв №6403/1.

46 Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Том. II. г. Новый Маргелань, 1891. С.63.

бошларига келиб, Водилда 14 та чойхона (йиллик даромади 11200 сўм), 12 та саноат моллари дўкони (йиллик даромади 16800 сўм), 8 та кийим-кечак дўкони (йиллик даромади 6840 сўм), 4 та ун дўкони (йиллик даромади 3200 сўм), 11 та баққоллик дўкони (йиллик даромади 15500 сўм), 7 та қассобхона (йиллик даромади 25200 сўм), 6 та новвойхона (йиллик даромади 4320 сўм), 7 та мойжувоз мавжуд бўлиб, бу дўконларнинг орасида совун, гугурт, туз, гуруч ва мева-сабзавотларни сотувчи кичик расталар ҳам жойлашган эди⁴⁷.

Водил зиёратгоҳлари

Маълумотларга кўра, Фарғона водийси халқлари Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазори зиёрати олдидан ўзлари яшаб турган ҳудуддаги муқаддас⁴⁸ жойларни зиёрат қилганлар. Бироқ, бу мазорлардан кейин яна бир неча мазорни зиёрат қилиш Шоҳимардонга йўл олган ҳар бир кишининг бурчи ҳисобланган. Бу зиёратгоҳлар Водилнинг Чинортаги мавзеидаги Хожа Аҳмад Валий (Хўжа Аҳмад Вале, Хўжа Абдували, Хўжа Матвали деб ҳам юритилади) мазоридир.

Айтишларича, Шоҳимардоннинг дарвозаси Водилдан бошланар эмиш ва бу дарвозадан ўтаётганлар олдин шу ердаги азизлар руҳига дуо қилиб ўтишлари керак экан. Шу боис зиёратчилар Водил қишлоғи марказига етиб келишгач, улкан чинор яқинидаги муқаддас мазорни зиёрат қилганлар. Хожа Аҳмад Валий ҳақида деярли маълумотлар учрамайди. Фақатгина айрим ривоятлар сақланиб қолingan. Ривоятларга кўра, у Ҳазрат Алининг жиловдори бўлган.

Яна бир ривоятга кўра, Хожа Аҳмад Валий етти ака-укалардан бири бўлиб, Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан экан. Бундан бир неча аср муқаддам Хожа Аҳмад Валий Бухородан Шоҳимардонга шогирдлари билан зиёрат қилгани кета туриб, Водилда - Чинортагидаги масжидда тўхтаб, дам

47 Парфентьев В.А. Селение Вуадиль...С.93.

48 Муқаддас – арабчада «муқаддасун» шакли аслида «илоҳий, табаррук деб билди» маъноларини англатувчи «қодиса» феълидан ҳосил бўлган сифатдош. Ўзбек тилида ҳам шу маънода қўлланилади.

олибдилар. Кечаси тушларида башорат намоён бўлибди. Тушида оппоқ кийим кийган, юзларидан нур ёғилиб турган азизлардан бири «Сиз шу ерда қолиб, Ҳазрат Алининг посбони бўласиз», дебдилар. Хожа Аҳмад Валий бундай муборақ туш учун шукроналар айтиб, зиёратга отланибди. Ҳазрат Али мазорини зиёрат қилгач, қайтишда яна Водилда тўхтабди ва кўрган тушини шогирдларига айтиб, қолган умрини шу ерда ўтказишини маълум қилибди. Ўз даврининг валийларидан бўлган бу улуг зот оламдан ўтгач, уни шу ерга дафн этибдилар. Ушандан буён одамлар Хожа Аҳмад Валий мазорини зиёрат қилишга одатланибдилар⁴⁹.

Маълумотларга кўра, Хожа Аҳмад Валий мақбараси⁵⁰ 1949 йилга келиб бузиб ташланган ва унинг қабри ўрнида супа кўтариб қўйилган. Зиёратгоҳнинг бузилиши билан боғлиқ юз берган воқеа хусусида водиллик таниқли полвон Турсун Али Муҳаммаднинг бундан йигирма йил аввал ёзилган «Замондош валийлар» мақоласида афсус билан шундай ҳикоя қилинган эди:

«Бухорода Қосим ота деган дорбоз бор. Жуда донғи чиққан дорбоз. Шу одам бир гал менга: «Полвон, одамлар зўр мазоротларга бориб зиёрат қилади. Лекин ўша зиёрат қиладиган мазоротларда арвоҳлар йўқ, – деди, – ўзини кўрсатиш учун зиёратга келадиган одамлардан безиб, улар тоққа чиқиб кетган. Агар саҳар мардонда туриб тоққа чиқсангиз гуррос-гуррос намоз ўқиётган руҳларни кўрасиз». Мен «буям отанинг бир гапи-да», деб қўйдим ичимда. Водилга келганимиздан сўнг Мухториддин домла деган кишига шу гапни айтдим. Бу киши катта мулла. Дадалариям аҳли илмлардан эдики, у киши дунёдан ўтганларида қабрга опкэтаётиб тобутларининг тўрт томонига йигирма газдан арқон тортишган. Тўртала арқонга қўли етмасдан қолган одамлар ҳам жуда кўп бўлган. Мухториддин тоға илгари банкда ишлаганлар. Ўша вақтлар

49 Қулфиддинов Х. Водилга бир назар. – Ф.: «Фарғона», 2006. 46-б.

50 Мақбара – арабча қабара (қўмди), яъни қабристон, қабр маъносини англатса-да, ўзбек тилида қабр устига қурилган ёдгорлик маъносида истеъмолга кирган. Мақбарани ўз даврида етук ҳисобланган хос зотларга тиклаш урф бўлган.

комсомол фаолияти авжига чиққан пайт экан. Комсомолга буйруқ келганмишки, шу Водилдаги Хўжа Матвали пиримнинг мақбараси бузилсин деб. Шунда комсомолдан беш-олтитасининг қўлига теша, кетмон, болта бериб, «Буз!» дейишган. Улар кўрқишган. Буни кўриб район комсомол қўмитасининг иккинчи котибаси, бировнинг қўлидан ўзи тешани олиб, шартга қабрга урган. Ўша пайт йиқилиб, шол бўлиб қолган... Қабр бузиладиган куни кечкурун уйга келаётсам, – дейди Мухториддин тоға – шу мазорнинг ичидан бир оқ туя чиқди. Оқ туя ўнг томонга, сўнг пастга қараб юрди, орқасидан тагин оқ туялар чиқяпти, чиқяпти, жуда кўп чиқди. Бари пастга қараб кетяпти». Шуни эшитиб Қосим отанинг айтганларини эсладим. Мусулмонлар асли қабр бузувчи бўлмаганлар, шаҳардан бошқа миллат одамларини опкелиб буздиришган. Ҳозир қабр атрофини семонлаб қўйишган. Устки қисми эса йўқ – бузилган. Ўшандан кейин қабр таги чўккан дейишади. Илгари Водилда Хўжа Матвали пиримнинг жуда катта зиёратгоҳи бўлган. Одамлар келиб сайл қилишган. Андижон, Қўқон, марғилонликлар аримаган. Ҳозир на ўша зиёратгоҳ, на сайл бор бу ерда, ҳаммаси йўқолиб битди. Чунки назаримда ўша мададкор руҳлар йўқ энди»⁵¹.

Эътибор берган бўлсангиз, мақола мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида ёзилган. Буни қарангки, ўша мақоладан сўнг кўп ўтмай, 1992-1994 йиллар давомида Хожа Аҳмад Валий мақбараси қайта тикланган. Ҳозирга келиб эса бу жой зиёратчилар билан гавжум.

Энди чинорга келсак, у ҳақда турли ривоятлар мавжуд. «Ривоятларга кўра, Водил қишлоғига илк бор сойни Хўжа Абдували (Хожа Аҳмад Валий) ва Чинор ота номли икки авлиё қазиб келишиб, бу ерда гўзал бир боғни яратган эканлар. Ўтмишда кишилар Шохимардонсой сувининг озайиб ё кўпайиши ўша авлиёларнинг каромати билан боғлиқ эканлигига ишонганликлари учун доим уларнинг қабрларини зиёрат қилиб келганлар. Шу сабабдан мазкур авлиёларнинг

51 Турсун Али Муҳаммад. Замондош валийлар // «Сирли Олам». 11. 12. 1992. 42-б.

мозорлари ҳар доим барча йўловчиларнинг эътиборини ўзига тортиб келган. Ушбу мозорларнинг олдидан «Қабрлари нурга тўлсин» деган дуолар билан фақат пиёда ўтганлар»⁵².

Элшунос олима Р. Я. Рассудованинг юқорида келтирган маълумотлари Водилнинг сулим истироҳат боғидаги ёши тахминан минг йилларга тенг азим чинор ва биз юқорида тилга олиб ўтган Хожа Аҳмад Вали мозори тарихига доир бўлиб, шу кунга қадар Водилга қадам ранжида қилган ҳар қандай меҳмон чинорни бир томоша қилиш баробарида, Хожа Аҳмад Вали мозорини зиёрат қилади. Шу тарзда чинор соясида бир муддат бўлса ҳам хордиқ чиқариб қайтадилар. Чунки Водилнинг чиноридек азим чинорни бошқа жойларда учратиш қийин. Чунки улкан чинорлар одатда зиёратгоҳларда мавжуд бўлган, холос.

Ўрта Осиёдаги мавжуд муқаддас жойлар орасида чинор номи билан аталувчи зиёратгоҳлар ҳам учрайди⁵³. Масалан, «Якка чинор», «Қўш чинор», «Чил чинор», «Хўжа чор чинор», «Бобо Чинор», «Чинор мозор» «Мингчинор», «Чинорсой», «Булоқчинор» деб аталувчи зиёратгоҳларни олайлик⁵⁴. Шундай экан, чинорлар билан боғлиқ айрим қарашлар хусусида тўхталиб ўтсак.

Маълумотларга кўра, чинор қадимдан мард паҳлавонларнинг рамзий образи сифатида ифодалаб келинган. Масалан, «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шоҳдорхон туш кўради:

Шоҳдорхон айтди:

Бир ой элима пайдо бўлди,

Шуъласи оламни ёп-ёруқ қилди.

Қурондозлар айтинг, тов бир не бўлди,

Бир чинор элимдан кўкариб кетди,

Қурай-қурай соялаган ким бўлди.

52 Рассудова Р.Я. Культурные объекты Ферганы как источник по истории орошаемого земледелия // СЭ. 1985, № 4. С. 97.

53 Муродов О. Пайдоиши мазорҳо ва осориҳо онҳо дар замони мо. Душанбе, 1977.14-б.

54 Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Таджикской ССР. – М.: «Наука», 1975. С. 110.

Шоҳдорхон тушида кўрган чинор оддий чинор эмас, балки Гўрўғлининг рамзий образидир. Дунё дарахти култининг ўзбек халқ ижодида (чинор, ёнғоқ, жийда тол каби) қадимий ёдномаларда у ёки бу тарзда мавжуд эканлиги дostonдаги чинор билан боғлиқ сатрлар тасодифий ҳол эмаслигини таъкидлайди.

Зеро, чинор дарахтининг узоқ умр кўриши билан Гўрўғлининг умрбоқийлиги, шоҳларининг осмонга етиши билан Гўрўғлининг илоҳийлиги, қурай-қурай соялар эса Гўрўғлининг қудратини ифода этади⁵⁵. Халқ йиғиларида ҳам чинор образининг қўлланилиши юқорида келтирилган қадимий тушунчалар замирида юзага келган. Эркак кишини хоҳ кичик, хоҳ катта ёшда бўлишидан қатъи назар мотам йиғиларида чинорга қиёслаш ва уларнинг рамзий образи сифатида чинорни ифодалаш анъанавий ҳолга айланган:

*Билагим синди саридан,
Чиноримдан айрилиб.
Юрагим чиқди қопидан,
Шунқоримдан айрилиб*⁵⁶.

Ўрта Осиё халқларида чинор дарахти қадимдан ардоқлаб келинган. Масалан, помирлик тоғлик халқларда чинор дарахтини кесиш, ёқиш ва унинг остида ухлаш кишига зиён етказади деб қаралган⁵⁷.

Маълумотларга кўра, Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилоятидаги Қорақош ноҳиясининг Чинорбоғ қишлоғида кекса чинор дарахти бўлиб, унинг пайдо бўлишини аҳоли ҳазрат Али номи билан боғлайдилар:

«Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ўзининг саҳобаларига: «Хайбар шаҳридаги бутпараст халқни имонга даъват қилинг-

55 Ҳайдаров Т. Туш таъбирининг қадимий асослари ҳақида. Адабий мерос 4(38) 1986. 58-б.

56 Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Кўп томлик. –Т.: «Ғафур Ғулом нашриёти», 1972. 214-б.

57 Бабаева Н. С. Древние верования горных таджиков в похорона поминальной обрядности южного Таджикистана (конец XIX -начало XX века). – Д.: «Дониш», 1993. С.18.

лар, розилик билан имон келтирса, қилич билан зиён захмат етказманглар. Қаршилик кўрсатса, байъат қилгунча уруш қилинглар» деб юборибди. Лашкарлар Макка шаҳридан йўлга чиқиб, Хайбар шаҳри чегарасига келиб, бутпарастларни шаҳар дарвозасини маҳкамлаб, пухта мудофаада турганлигини кўришибди. Саҳобалар қанча ҳаракат қилмасинлар, шаҳар дарвозасини буза олмабдилар. Шундан сўнг ҳаммалари қандоқ йўл тутиш тўғрисида бош қотириб турганларида, ҳазрати Али «Дарвозани мен очаман», дебди. Шу пайт лашкарбошилардан бири ёнларида турган улкан бир туп чинорни кўрсатиб: «Дарвозани очгудек кучингиз бўлса, мана бу бир туп чинорни юлиб кўринг. Бўлмаса кучингизга ишонмаймиз», дебди. Ҳазрати Али чинорни бир тортган экан, чинор икки бўлак бўлиниб, юлиниб чиқибди. Бу икки бутоқ чинорни боши устида айлантириб осмонга отган экан, бир бутоғи Яхтом (Қорақош) кишлоғига тушибди. Чинорни шохлари устида, илдизи остида қолиб кўкариб кетибди. Яна бир бутоғи бу жойга тушиб, кўкариб кетибди. Саҳобалар бир кун уруш қилиб бир қисмини, олти кун уруш қилиб бутун Хайбар шаҳрини эгаллаш жараёнида, чинорни ҳар куни бир бутоғи кўкариб чиқаверибди.

Айтишларича, кимда ким бу чинорнинг атрофини олти марта айланиб дуо қилса, ўша киши бошига келадиған офатлардан халос бўлар эмиш. Шундан буён қишлоқ ҳам бу чинор номи билан «Чинорбоғ» деб аталган экан»⁵⁸.

Халқ афсоналарида ҳам чинор дарахтининг мўъжизакорлиги тўғрисида сўз юритилади⁵⁹. Агар чинор пўстлоғидан тайёрланган этикни ким кийса, этик ўша кишини етти денгиз оша манзилга етказиб кўяр экан. Ҳатто чинорнинг сеҳри хайвонни одамга, одамни хайвонга айлантириб қўйиши тўғрисида афсоналарда ҳам тилга олинган⁶⁰. Шу боис ҳам чинор дарахти қадимда Афғонистон, Юнонистон, Покистон халқлари

58 Дунёда бир Ҳўтан бор / Тузувчи Абдулло Сулаймон. Урумчи.: Шинжонг университети нашриёти, 2006. 136-б (уйғур тилида).

59 Башилов В. Н. Пережитках тотемизма у туркмен. ТИИАЭ, 1960. Т., VII. С.148.

60 Сказки и легенды Сиистана. – М.: «Наука» 1981. С.31.

орасида илохий дарахт сифатида эъзозлаб келинган⁶¹.

Ривоят қилишларича, Амин саҳоба деган авлиёнинг бир ўғли билан қизи бўлган экан. Бир куни душман бостириб келиб, у кишининг болаларини ўлдиришибди. Бу икки норасида гўдак – бир ўғил билан бир қизнинг қони тўкилган жойдан икки дарахт ўсиб чиқибди. Бу биринчи чинорлар бўлган экан. Шунинг учун чинор барглари одам кафтини, яъни беш панжани эслатар эмиш⁶².

Аждодларимизнинг қадимий эътиқодига кўра, муқаддаслаштирилган дарахтлардан бири чинордир. Бу дарахтнинг узок умр кўриши унинг мифологик тимсоллар тизимидан ўрин олишига сабаб бўлган. Академик А. Асқаровнинг аниқлашича, Ўрта Осиёда яшаган қадимги қавмлар бронза (милоддан аввалги III – I минг йилликлар) давридаёқ чинорни тимсоллаштиришган экан⁶³.

Чинорнинг муқаддаслатирилиш анъанаси ҳаёт дарахти ҳақидаги халқ қарашлари билан боғлиқ. Ўзбеклар орасида чинорнинг узок умр кўриши сабабларини изоҳлайдиган афсоналар ҳам яратилган.

Кунлардан бир кун Сулаймон пайғамбарга фаришталардан бири бир идишда оби ҳаёт суви келтириб:

– Худо инояти билан келтирдим. Бундан ичиб баҳраманд бўл! – деб айтибди.

Сулаймон пайғамбар эса миннатдорчилик билдириб, сув ичмабди ва фаришталарга мурожаат қилиб:

– Бу сув оз, ҳамма мўминларга етмайди, бир ўзим ичишимнинг эса фойдаси йўқ. Мен ичиб, мўминлар сувсиз қолишса, яхши бўлмас! – деб жавоб берибди.

Сўнгра ҳайрон қолган фаришта қўлидаги идиш тўла оби ҳаёт сувини нима қилишини билолмай боши қотиб ўйлаб қолибди. Кейин уни Сулаймон дам олиб ўтирган ва назари тушган дарахтнинг тагига тўкиб кетибди. Шу пайт қаердандир

61 Асланов М. Г. Афганские народные поверья о растениях. М., 1964. С.23.

62 Боболардан қолган нақллар. Ўзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев ва У. Сатторов. – Т.: «Фан», 1998. 108-б.

63 Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпоха бронзы юга Узбекистана. Т., 1977. С. 142.

учиб келган қарға дарахт тагига тукилган сувдан бир қултум ичибди, қолгани ерга сингиб кетибди. Шунинг учун қарға узоқ умр кўрар эмиш. Пайғамбарнинг назари тушган дарахт эса чинор экан. У ҳам тагига Сулаймон пайғамбарга аталган оби ҳаёт суви тукилгани учун ўша пайтдан бошлаб узоқ умр кечира бошлабди⁶⁴.

Умуманолганда, зиёратгоҳлардаги чинорлар билан боғлиқ қарашлар замирида аجدодларимизни чинор тўғрисидаги қадимий тушунчалари муҳим аҳамият касб этган кўринади. Зеро, қайси бир зиёратгоҳда кекса чинор бўлса, албатта ўша ерда унинг пайдо бўлишига оид турли асотирлар ҳали-ҳануз сақланиб қолган.

Чилязмозор зиёратгоҳи

Водилнинг Бойтўпи маҳалласида (Дўм кучада) «Чилязмозор» деб аталувчи зиёратгоҳ жойлашган. У ҳақда водиллик тарихчи Х.Қулфиддинов жумладан шундай ёзади: «Чиляз чилгаз – қирқ газ сўзидан олинган бўлиб, мазкур мозоротнинг эгаси Чиляз бува ўта забардаст одам бўлган эканлар. Шунинг учун бу зотни «Чиляз» ота лақаби билан аталиб келинган. Чиляз ота хокисорлиқда ҳаёт кечириб, боқий дунёга рихлат қилганлар ва ўз номлари билан аталувчи жойга дафн қилинади. Қабрлари ҳам бўй-бастларига монанд»⁶⁵.

Изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, Чиляз ёхуд Чилгаз мозор деб аталувчи зиёратгоҳлар Фарғона вилоятининг бошқа туманларида ҳам мавжуд. Масалан, Фарғона вилояти Қува туманидаги Чилгаз ота зиёратгоҳини олайлик. Ривоят қилишларича, ушбу мозорга чилтонлардан бири бўлган Чилгаз ота исми авлиё дафн этилган ва у тўғрисидаги ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган⁶⁶. Қолаверса, «Рисолаи

64 Раҳмонзода З. Диний мўъжизаларнинг сири. Т., 1975. 12-б.

65 Қулфиддинов Х. Водилга бир назар..56-б.

66 Дала тадқиқотлари. 2007 йил. Фарғона вилояти Қува тумани Найман қишлоғида яшовчи (1926 йил туғилган) Зокирхўжа Авлиёхон ўғлидан ёзиб олинди.

мозороти Ҳирот»⁶⁷ китобида келтирилган маълумотларга кўра, Ҳиротнинг қадимий зиёратгоҳларидан бири Чиҳилгази деб аталган⁶⁸.

Маълум бўлишича, Чилгаз мазор зиёратгоҳлари тушунчасида халқимизнинг чилтонлар тўғрисидаги қадимий қарашлари ўз ифодасини топган. «Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиби» китобида чилтонлар тўғрисида шундай дейилади:

«Нақлдурум, ғайб эранлари жамоатдурларким, буларни ражибиюн дерлар. Булар қирқ ададдурларким, чилтонлар деюлур. Булар ҳамма вақт қирқтадан кам бўлмаслар, буюк инсондурлар. Булардан бировлари дунёдан ўтсалар, инсонларнинг ичидан яхши ибодат кунанда ва солиҳ кишидан авлиё киши бўлса, қўшиб қўядирлар. Буларни ражибиюн дейишларининг сабаби ражаб ойи келса, уларнинг ҳолатлари ўзгача бўлиб, авлиёлук кучлари кўпаяр эрди. Бошқа ойларида бу ҳислат бўлмас эрди. Бу муборақ ражаб ойида Ҳазрати Хизр алайҳиссалом бу жамоат бирла бўлур эрдилар. Дарвешлар бир-бировлари бирлан кучоқлашиб кўришар эрдилар. Ўтиқодлари шул эрдиким, шоядким кўришганда, Хизр алайҳиссалом бўлсалар деб...

Шуни билмоқ керакким, Ер юзида чилтанлар бор. Булардан юқори мартабали турадиган ҳафтан бор. Булардан юқори мартабада турадиган ситанлар бор. Буларнинг устидан Қутби Абдол каттадурлар»⁶⁹. Айтишларича, чилтонларни зикру ёди доимо Аллоҳда бўлади⁷⁰. Уларни китобий тилда юқорида айтиб ўтганимиздек, «рижолул ғайб» деб ҳам атайдилар⁷¹. Қадимшунос С.П.Толстов (1907-1976) ҳам аҳоли

67 «Рисолаи мазороти Ҳирот» асари 1783-1784 йилларда мавлоно Убайдуллоҳ ибн Абу Саид ал-Херавий томонидан ёзилган бўлиб, 1892 йили Ҳиротда литография усулида чоп этилган. Биз мазкур мақолада 2001 йилда Ҳиротда чоп этилган «Рисолаи мазороти Ҳирот» китобидан фойдаландик.

68 Рисолаи мазороти Ҳирот. Ҳирот, 2001.100-б.

Рисолаи мазороти Ҳирот. Ҳирот, 2001.100-б.

69 Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиби. –Т.: «Шарқ», 1996. 243-244-б.

70 Сайидумари Султони. Қиссаи Яққабоев. –Д.: «Сурупан», 2002. 10-б.

71 Андреев А. М. Чильтаны в среднеазиатских верованиях. М.-Л., 1931. С. 333.

орасида «чилтон як тан, яъни чилтонлар бир тан» деган нақл мавжудлигини таъкидлайди⁷².

Маълумотларга қўра, ислом анъанасида 40 саноғи ҳам қадимдан алоҳида ўрин тутиб келган. Айниқса, қирқ ғозий – чилғозий – чилгаз тўғрисидаги қарашлар ўз навбатида кейинчалик Чилгаз ота зиёратгоҳларига нисбат берилганлиги эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳақда дин ва давлат арбоби Алихонтўра Соғуний (1885–1976) ўзининг «Тарихи Муҳаммадий» номли машҳур асарида 40 саноғи билан боғлиқ ислом анъаналари ҳақида қуйидаги қарашларни баён этади:

«Мана шундоқ бўлиб, Ҳазрати Умар иймонга киришлари билан, мўминларнинг сони қирққа етди. Энди 40 кишининг ҳиммати, нияти бир мақсад устида тўпланса, ани 40-и чиқди демакдур. Сонлар ичида 40 саноғи диний томондин қаралганда ҳам бир хосиятга эга эканлиги маълум бўлди. Чунки пайғамбаримиз (с.а.в.) айтдилар: «Ҳар ким 40 кунгача узмасдин дилини Худо ёдида тутга билса, анинг дилидин ҳикмат булоғи тилига қайнаб чиқар», – дедилар. Мана шунинг учун ўтган авлиёлар ҳилват тутиб, чилла ўтиришни ўзларига одат қилмишлардур»⁷³.

Уйғур олими Раҳмон Абдурахимнинг келтирган маълумотларига қўра, уйғурларда қирқ сонининг қадимдан улуғланиб келинишининг замирида жангларда ҳалок бўлган қирқ саҳоба билан боғлиқ тушунчалар ётади⁷⁴. Бундай қарашлар «Дарбанднома» асарида ҳам тилга олинади⁷⁵. Яъни ислом дини учун бўлган курашларда қирқ нафар мард баҳодирларнинг ҳалок бўлишлари ҳақидаги тушунчалар даврлар ўтиши билан гайритабиий кучга эга бўлган афсонавий чилтонларга, яъни Чилгаз ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга кўчган бўлиши мумкин.

Чилгаз ота мазори ёнида ўз даврининг улуғларидан бўлган Султон эшон дафн этилган бўлиб, ул зот ҳақида Х.Қулфиддинов

72 Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Издание МГУ., 1948. С.312.

73 Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб.- Т.: «Оқ булоқ», 1991. 28-б.

74 Раҳмон Абдурахмон. Уйғурларда шомонизм. Бейчик. 2006. 288- б.

75 Аббас-Кули-Ага Бакиханов «Кудси». Гюлстан-Ирам. Баку. 1926. С. 38.

жумладан қуйидагиларни баён этади: «Султон Эшон вақт топди дегунча Водилга, пиру муршидлари равзалари томон ошиқар эканлар. 1860 йил Марғилонда иймон-этиқодли бир оилада таваллуд топган Султон Эшон дастлабки таълимни оталаридан олиш билан бирга, дурадгорлик касбини ҳам эгаллаб борадилар. Диний илмларини такомиллаштириш учун асли марғилонлик бўлган, Шаҳрихон шаҳрида истиқомат қилувчи Жабборхон Эшонга шогирд тушиб, у кишидан таълим олишни давом эттирадилар ва сидқидилдан қилган меҳнатлари туфайли қисқа вақт ичида исломий илмни пухта эгаллаб, устоз ҳурматини қозониб, куёвлари бўлишдек мартабага эришадилар.

Устозларининг дуою фотиҳаларини олган Султон Эшон Водилга келиб, Чиляз бува мазоротларининг посбони вазифасини бажариш билан бирга, зарурият туғилганда дурадгорчилик билан ҳам шуғулланиб, масжид қурилишлари ишлари билан машғул бўлганлар.

Бу кишининг билимдонликлари ва эшонлик мартабаларининг довуғи тез орада атрофдаги шаҳар-қишлоқларга ёйилиши натижасида ундан нажот излаб келувчиларнинг кети узилмас эди. Кунларнинг бирида Ўзган тарафдан келаётган муридларининг аравалари Норин дарёсига ағанаб кетади. Бир мўъжиза туфайли ҳалокатдан сақланиб қоладилар ва Водилга етиб келишгач, йўлдаги фалокат тўғрисида Эшон отага айтишганида, Султон Эшон моматалоқ бўлиб кетган елкаларини кўрсатиб: «Сизларни кутқариш менга ҳам қийин бўлди», деган эканлар.

Атроф қишлоқлардан келувчи шифоталаб ва фарзандталабларни дуою фотиҳалари билан даволаш ишларини ҳам бажариб, кўплаб одамларнинг дардларига малҳам бўлганлар... Султон Эшон ота 1932 йили 72 ёшларида омонатини топширганлар. Жасадлари пири комиллари Чиляз ота равзалари ёнига дафн этилган»⁷⁶.

76 Қулфиддинов Х. Водилга бир назар...56-58-б.

Хизрмозор зиёратгоҳи

Фарзандимни қирқ чилтонга топширдим,
Ҳар балони рад айла Хўжаи Хизр.
(«Нурали» халқ достонидан).

«Водил қишлоғи кунчиқар томонининг бир чеккасида, қирнинг бошланишида Хизрмозор деб аталувчи зиёратгоҳ жойлашган. Нақл қилишларича, шу ерга қалби пок, ҳудожўй одам борса, ҳазрати Хизр билан учрашиш бахтига муяссар бўлар экан»⁷⁷.

Хизрмозорнинг мақбара сифатида барпо этилганига кўп бўлгани йўқ. Аммо қайси инсон мазкур зиёратгоҳга бормасин, баҳри дили очилиб қайтади. Гўёки Хизрни кўргандек...

Халқимизда «Хизр назар қилган одам», «Хизр назари тушган», «Хизр назар солган» «Еттининг бири Хизр» деган ажойиб иборалар бор. Мозийдан бизнинг кунимизгача асрлар оша, авлодлар ва аждодлар оша, эллар ва элатлар оша етиб келган ушбу ибораларни ҳар биримиз кўп бор эшитганмиз. Ҳозирда ҳам кундалик ҳаётимизда маросим ва тўй-тўйчиқларда баъзан «Фалончини қаранг, Хизрнинг назари тушганлиги учун ишлари юришиб, эл-юрт орасида обрў топди», деган гап-сўзларини эшитиб қоламиз.

Ҳазрат Хизр (а.с.)га нисбат берилган жойлар ёки воқеа-ҳодисалар Ўзбекистондаги кўплаб шаҳару қишлоқларда учрайди. Самарқандда Хизр (а.с.) номи билан аталувчи зиёратгоҳ масжид ҳам бор. Жойлашув ўрни Афросиёб давлат қўриқхонасидан ўтган Тошкент шоҳ кўчасида. Шоҳизиндага деярли туташ: ғарбий-шимолий томонида.

Бу маскан хусусида «Қандия»да: «Зиёратгоҳ жойлардан яна бири Ҳазрати Хизр (а.с.)нинг матбадлари (яъни, тоат-ибодат қилиш жойлари) бўлиб, ул жойни зиёрат қилиш натижасида оғир мушкулотлар ечилиб, ишлар осон кечгай» дейилади⁷⁸. Шундай қадамжолардан яна бири Бухоро тумани

⁷⁷ Қулфиддинов Х. Водилга бир назар... 13-б.

⁷⁸ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия / Таржимон, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи – Комилхон Каттаев. Самарқанд: «Сўғдиён» нашриёти, 1994. 10-б.

Шайхонча қишлоғида ҳам бор⁷⁹. Қадимда Бухорода Хизр (а.с.) номли гузар ҳам бўлган⁸⁰.

Фарғона вилояти, Риштон туманида жойлашган Хўжаи Хизр зиёратгоҳининг тупроғини деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли «Деҳқончилигимизга қут-барака берсин» деган ниятда олиб кетганлар⁸¹.

Аллоҳнинг дўстлари – авлиёлар Хизр (а.с.) билан суҳбат тутганликлари жуда кўплаб манбаларда таъкидланади. Жумладан, Хожа Юсуф Ҳамадоний Самарқандда Хизр (а.с.) билан суҳбат қурадилар⁸². У улуғ зотнинг Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитоний, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандлар билан суҳбатда бўлгани ва уларни тарбия қилгани қайд этилади. Жумладан, Муҳаммад Олим Шайх Азизоннинг (1564-1631) «Ламаҳот мин нафаҳотул-қудс» («Муқаддас хушбўйликлардан лаҳзалар») асарида тариқат пирларини ҳазрати Хизр билан боғлиқ содир бўлган воқеалар тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтириб ўтилган: «Бунда олий, закий, сафий, шу билан бирга фақирия силсиласининг улуғ ва киромли машойихлари баёни берилади. Эй азизим, билингки, улуғ шариф Хожагонлар, қабрлари нурга тўлсин, силсиласининг устози Ҳазрати Хизр алайҳиссаломдурлар.

Чунончи, Сўфи Донишманд, раҳматуллоҳи алайҳи, Ҳазрати Султонул-тариқатнинг⁸³ қабрлари нурга тўлсин, Маноқибларида⁸⁴ айтадилар: «ул зотларнинг устозлари Ҳазрати Хизр алайҳиссаломдурлар». «Нафаҳотул-унс» китобида айтилишича: «Хожаи Жаҳонга⁸⁵ ҳам, қабрлари нурга тўлсин, хуфия тариқатидаги зикр қилишни Ҳазрати Хизр алайҳиссалом ўргатган эканлар»⁸⁶.

79 Садриддин Салим Бухорий. Икки юз етмиш етти пир. Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2006. 270-б.12-б.

80 Бу ҳақда қаранг: Сухарева О. Квартальная община позднее феодального города Бухари. Москва, 1976; Раҳматова С., Курбонов Ҳ. Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар. Бухоро: «Бухоро», 1995.

81 Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти Риштон тумани Бўстон қишлоғи.

82 Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. 19-б.

83 Хожа Аҳмад Яссавий.

84 Бузург шаҳс фазилати тўғрисидаги китоб.

85 Хожа Абдуллоҳиқ Ғиждувоний назарда тутилади.

86 Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар

Маълумотларга кўра, Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қилувчи туркий халқлар Хизрни ўз мушкулларини енгиллаштирувчи, бошига оғир кунлар тушганда, турмуш қийинчиликлари натижасида эзилганда мадад берувчи, илоҳий куч-қувват бахш этувчи, мурод-мақсадларига етишувида кўмак кўрсатувчи нуроний чол қиёфасида тасаввур қилганлар. Элшунос олима А. Троицкаянинг келтирган маълумотларига кўра, XX аср бошларида Туркистон шаҳарларидаги маддоҳлар (бозор ва кўча-кўйларда диний мазмунда ваъз, панд-насиҳат айтувчилар – муаллифлар) авлиёлар ҳақида сўзлаб берган қиссалари орасида Хизр ҳақидаги қиссалари жуда машҳур бўлган⁸⁷. Ҳазрати Хизрни шаҳарларнинг ҳомийси деб ҳам қаралган⁸⁸. Масалан, академик М.Е.Массоннинг аҳоли орасидан ёзиб олган афсоналарига кўра, Дарғомнинг ҳомийси ҳазрати Хизр эканлиги нақл қилинади⁸⁹.

Шундай экан, Хизр тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

Маълумки, халқимизда оғиздан-оғизга ўтиб, асрлар давомида ҳикоя қилиниб келинган афсоналарда Ҳазрати Хизр одамларга яхшилик қиладиган, қут-барака ва мўл ҳосил бахш этадиган улуг зот сифатида тасвирланган. Шу сабабдан Хизр билан боғлиқ халқона қарашларда у одамларга яхшилик қилувчи эзгу ҳомий, чўлда ёки денгизда адашганларга йўл кўрсатувчи ғаройиб инсон, экинга мўл ҳосил бахш этувчи мўъжизакор қудрат соҳиби, бахт ва давлат ато қиладиган пир, қаҳрамонларнинг доимий ҳамроҳи бўлиб келиши нақл қилинган.

Айрим манбаларда Хизр пайғамбар мақомида ҳам тасвирланади. Масалан, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да

муаллифи К.Каттаев. Т.: Фан, 2007. 57-58-б.

87 Троицкая А.А. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: «Наука», 1975. С. 200.

88 Сухарева О.А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды института истории и археологии. Том II. Т., 1950. С.172.

89 Массон М.Е. Дарган-атинская старина. – Труды АН Тадж. т. СХХ, Сталинабад. 1960. С.109.

ёзилишича, «Хизр катта деган маънони билдирувчи диний-афсонавий пайғамбар» номидир.⁹⁰ «Навоий асарлари луғати»да қайд қилинишича, «Хизр – афсонага кўра, «оби ҳайвон» (тириклик суви)ни излаб топган ва ундан ичиб, доимий тирик юрган бир пайғамбарнинг номи. Кишиларга йўлдошлик билан машхур».⁹¹

Хизр номи турли манбаларда пайғамбарлар сирасида санаб келиниши баҳсли масала ҳисобланади. Бу ҳақда «Қисаси Рабғузий»да шундай дейилади: «Хизр маъниси яшил бўлур. Қая тош уза Хизр алайҳиссалом ўлтурса, ул ер кўкарур эрди. Баъзилар айтдилар: Хизр яловоч эрди. Баъзилар айдилар: яловоч эрмас, солиҳ, мурсал эрди. Тағи сайрамлиғ. Бани Исроилда улғарди. Мангу суйин ичиб тирик қолди, аммо Илès Мурсал яловоч турур»⁹².

Ана шу маълумотнинг ўзи ҳам Хизр пайғамбар эмас, балки солиҳ, донишманд, барҳаётлик сувини ичганлиги учун мангу тирик киши сифатида тасаввур қилинганлигини кўрсатади. Яманлик бўлган адиб Ваҳҳоб ибн Мунаббихнинг «Китоб ат-Тийжон» номли исломиятнинг илк асрида яратилган асарида Хизрнинг Искандар Зулқарнайн билан бирга боқийлик тоғига чиққанлиги тасвирланган⁹³.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг «Ал жомий ас-саҳиҳ» мажмуасига киритилган «Илм китоби»нинг 17-бобида «Мусо алайҳиссаломнинг денгиз бўйлаб Хизр алайҳиссалом ҳузурларига борганлари» номли ҳадис келтирилган⁹⁴. Бу ҳадиснинг манбаи Қуръони карим бўлиб, «Қаҳф» сурасининг 59-81-оятларида зикр этилган муқаддас каломлар кейинчалик исломий манбаларда Мусо ва унга ҳамроҳлик қилган донишманд Хизр тўғрисидаги ривоят ҳамда

90 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. – М.: «Рус тили», 1981. 323-б.

91 Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1972. 653-б.

92 Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. 2-том. – Т.: «Ёзувчи», 1990. 68-б.

93 Иброҳимов А. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Т.: «Фан», 1994. 152-б.

94 Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 1. Ал-Жомий ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам). – Т.: «Қомуслар бош таҳририяти», 1991. 34-б.

афсоналарнинг шаклланишига асос бўлган. Хусусан, ушбу суранинг 64-65 оятлари тафсирида Хизр хусусида қуйидаги таъриф келтирилади: «Хизрнинг исми Билё ибн Милкон, куняси – Абул Аббос. У Исроил авлодидан ёки тарки дунё қилган шахзода экани, вафоти ва ҳануз тирик экани тўғрисида турли нақллар бор. Ҳақиқатни Аллоҳ билур... Хизр пайғамбар бўлганми ёки валийми? Кўпроқ уламолар серкаромат валий бўлганликларини таъкидлайдилар»⁹⁵.

Ўзбек фольклоршунослигида Хизр билан боғлиқ қатор илмий тадқиқотлар мавжуд бўлиб, Хизр образига қизиқиш йиллар давомида тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келган. Бу борада фольклоршунос олим Фурқатжон Нурмо-новнинг самарали меҳнатларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бинобарин, Ф.Нурмоновнинг кўп йиллик самарали тадқиқотлари туфайли халқ оғзаки ижодидаги Хизр образига доир қарашлар кенг ёритиб берилган⁹⁶. Қуйида Ф.Нурмоновнинг «Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини» мавзусидаги илмий тадқиқот» мавзусидаги авто-рефератидан айрим маълумотларни келтириб ўтамиз.

95 Қуръони карим. Маъноларнинг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: «Тошкент Ислам университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. 301-б.

96 Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий дostonларида Хизр образи. «А.Навоий ижоди ва тараққиёт масалалари» мавзусидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Навоий – 2001. Б. 73-74; Хизр ҳақидаги халқ қарашлари. Фольклоршунослик (ўзбек халқ оғзаки бadiий ижодига доир тадқиқотлар) №1 Навоий – 2003. Б. 39-41; Ўзбек халқ эртакларида Хизр образи талқини. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 2003 йил, 1-сон. Б. 61-65; Хизр образи генезисига доир айрим мулоҳазалар. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 2004 йил, 2-сон. Б. 51-54; Алишер Навоий ижодида «Хизр суйи» иборасининг символик функционал хусусиятлари. Ўзбекистон Республикаси «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинганлигининг 15 йиллигига бағишланган «Давлат тили ва умуминсоний қадриятлар» мавзусидаги республика илмий анжумани материаллари. Навоий-2004. Б. 99-100; Алишер Навоий дostonларида айрим мифологик образларнинг поэтик талқини. Филологик тадқиқотлар (илмий мақолалар тўплами) №1 Навоий – 2006. Б. 132-135; Сув култи ва унинг Хизр образи талқинидаги бadiий ифодаси. Педагогик маҳорат 2005 йил, №1. Б. 43-48; «Хизр»ни йўқласак. «Мулоқот» журнали. 2005 йил, №3. Б. 47-48.

«Маълумки, Хизр ўзбек халқ дostonларида қаҳрамонларнинг эпик ҳомийларидан бири сифатида тасвирланади. Шунинг учун ҳам атоқли олим Ҳ.Зарифов ўзбек эпосидаги қаҳрамоннинг ғайриоддий дунёга келиши мотиви Хизр образи билан боғлиқ бўлиб, эпосда бу мифологик персонажнинг ҳомий вазифасида келиши ҳам шу билан асосланишини қайд қилган эди. Бу назарий хулоса Хизр образининг нафақат дoston, балки эртак ва афсоналардаги эпик талқинини тадқиқ қилишга ҳам асос бўлди.

М.Афзалов Хизр образи қадимги мифологик тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, пир-ҳомийлар тўғрисидаги халқ қарашларизамиридан ўсиб чиққанлигини аниқлаган бўлса, Ғ.Акрамов Хизр образи аجدодлар ҳомийлиги билан боғлиқ эътиқодлар ва шомонизм таъсирида юзага келган бўлиб, «Гўрўғли» туркуми дostonларида «бутун туркум учун мифологик элементларга негиз вазифасини бажаради» деб ҳисоблайди. Бинобарин, Хизр образининг қадимий асослари ибтидоий даврдаги диний эътиқодлар асосида келиб чиққан мифологик тушунчалардан бири – ота-боболар руҳининг ҳомийлигига, мададига ишониш билан бевосита боғлиқ бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги бу илмий фараз муҳим назарий аҳамиятга эга.

К.Имомовнинг фикрича, Хизр образининг шаклланишида мифологик субъект, яъни яратувчи қаҳрамоннинг таъсири кучли бўлиб, мифологик хусусиятлари чўл билан ассоциацияланувчи бу образ «мазмунда қабила жамоаси манфаатларини кўзловчи идеал бошлиқ акс этган». Хизр образининг мифологик табиатига мос яна бир муҳим жиҳат унда магик куч ифода этилганлигидир. Шунинг учун ҳам К.Имомов Хизр образининг генетик асослари ва келиб чиқиш тарихи, яъни мифологик субъектдан поэтик образ даражасига ўсиб ўтганлиги, асосан уч хил, яъни антропоморф (инсон кўринишида) зооморф (жонивор кўринишида) ва нарсаси предмет шаклида намоён бўлиши; ёвузликка қарши чиқиб, эзгулик тантанаси учун курашиш вазифасини бажариши каби муҳим қирраларини очиб берган.

Шунингдек, Ғ.Жалоловнинг «эртақларда Хизр қаҳрамонни қўлаб-қувватловчи, мақсадга эриштирувчи, фарзандсизларга фарзанд инъом этувчи, умуман, эл мушкулени осон этувчи сифатида кўринади» деган фикри ҳам бу персонажнинг функционал табиатини кенгроқ ёритишга имкон беради.

Хизр образининг ўзбек халқ эртақларидаги эпик талқинини ўрганган Х.Эгамов: «Помир халқ эртақларида Яқин Шарқ эртақлари таъсири туфайли Хизр тўлалигича сақланиб қолган», деб ёзади. Бизнингча, Яқин Шарқ эртақларида Хизр образи қандай тасвирланганлиги ва бу эпик анъананинг Помир фольклорига қай йўсинда таъсир кўрсатганлигини аниқлаш кенг қамровли қиёсий тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Профессор Б.Саримсоқов эса «кинначиликнинг пирларидан бири Хизр бўлиб, исломга қадар жуда кўп туркий халқлар унга сиғинганлар» деб ёзади ва озарбайжон олими М.Сейидовнинг фикрига қўшилган ҳолда, «Хизр» сўзининг этимологияси «олов», «ўт» (ўсимлик) сўзлари билан алоқадор эканлигига эътиборни жалб этади.

Хизр образини «сеҳрли» рақамларнинг халқ эртақларидаги поэтик вазифалари билан боғлаб ўрганган М.Жўраев бу персонажнинг келиб чиқишини Ўрта Осиё халқлари мифологиясидаги «етти ҳомий» тимсолига боғлайди. Унингча, «Хизр ҳақидаги халқ қарашлари қадимги Аму воҳаси афсоналаридаги «етти барҳаёт азиизлар» образига бориб тақалади, яъни Хизр – етти ҳомийдан бири, сув ва ҳаёт тимсоли».

М.Жўраевнинг деҳқонлар хирмонни созуриб бўлгач, чош устига етти дона тошни қўйиб, буни «Хизр кесаги ёки барака кесаги» деб аташлари, болалар чопонининг орқасига етти хил матодан қуроқ қилиниши удумининг Хизр ҳомийлиги билан алоқадорлиги, шунингдек, ўғил болалар дўпписига етти қора тош солиб тумор қилиниши одатининг Хизр мадади ва унинг ёш болани ёвуз кучлардан ҳимоя қилиш функцияси билан боғлиқлиги тўғрисида этнографик далиллари ҳам қимматлидир.

Шунингдек, М.Жўраев ва Ш.Шомусаровларнинг «Ўзбек мифологияси ва араб фольклори» номли монографиясида ҳам

Хизр образининг ўзбек фольклори эпик мотивлари генезисида тутган ўрнига доир муҳим илмий қарашлар баён этилган.

Туркий фольклоршуносликда ҳам Хизр образининг моҳияти ва функцияларига доир баъзи мулоҳазалар билдирилган. Масалан, С.Қасқабасов Хизр ҳақидаги афсоналар ҳаёлий уйдирма маҳсули бўлиб, исломдан аввалги замонларда яшаган одамларнинг ҳаёт, ўлим ва аجدодлар руҳи билан боғлиқ тасаввурларини ўзида акс эттиришини қайд қилади. У бу образнинг шомон руҳларининг ҳомийлиги туғрисидаги қадимги тасаввурлар билан боғлиқлигини аниқлаб, «Хизр образи - вафот этиб кетган аجدодлар руҳининг исломлаштирилган кўриниши» деган хулосага келганлиги мазкур мифологик персонажнинг тарихий-генетик асосларини аجدодлар култи билан боғлаб текширишда муҳим илмий қимматга эга.

Озарбайжон мифологиясининг йирик тадқиқотчиси М.Сейидов «Хизр // Хидр - араб оламига мансуб образ»дир деган қарашнинг хатолигини исботлаб, «Хизр» образи бевосита туркий халқлар фольклорида юзага келганлигини аниқлаган. Яъни Хизр билан Хидр образлари бир-биридан мустақил ҳолатда, бири туркий халқлар фольклорида, иккинчиси эса араб халқ ижодида шаклланган. М.Сейидовнинг фикрича, Хизр табиатнинг баҳорги уйғониши ва ўсимликлар култини ўзида ифода этган мифологик образ - Ўланг ҳамда сув ва ўсимликлар ҳомийси сифатида тасаввур қилинган Урал ботирининг сифатларини ҳам ўзида мужассамлаштирган персонаждир.

Демак, ислом динига эътиқод қилувчи туркий халқлар фольклорида кенг тарқалган Хизр образи мифологик ҳомий, мададкор руҳ, чол қиёфасидаги гайриоддий кўмакчи сифатида тасаввур қилинган.

Хизр одамларга асосан икки хил ҳолатда намоён бўлади, деб қаралади:

1) Хизрни тушда кўриш ёки Хизр билан учрашувнинг тушда кечиши. «Алпомиш» достонининг Қора бахши Умир шоир ўғли вариантыда бўғоз кийикни кўйиб юборган Бойбўри билан Бойсарининг тушига Хўжаи Хизр киради ва бирига қамчи билан узук, иккинчисига узук беради». Тушда дохил

бўлган бу оқ соқолли нуроний ҳадялари Бойбўри билан Бойсарига ато этилган фарзандлар рамзи эди. Болалар туғилгач, Бойбўри билан Бойсарининг тўйларига ўша тушида кўринган бобо ташриф буюради. У болаларга исм қўйиб, Ҳакимбек билан Барчинойнинг орқа этагини бирга ушлаб йиртади ва икковини «этак йиртди» қилиб унаштириб қўяди. Бахши «бу қаландарсифат киши одамларга доим яхшилиқ келтирувчи Хўжаи Хидир бобо эди» дейди».

Халқ қарашларига кўра, Хизр беморларнинг ҳам тушига кириб, уларни дарддан фориғ қилар эмиш. Одамлар ўзларининг тушларига кириб, у ёки бу нарсани тухфа қилган оппоқ соқолли нуроний чолни Хизр деб ҳисоблайдилар. Халқ қарашларига кўра, тушда Хизрнинг совғасига эга бўлиш муайян мақсадга эришиш аломати деб тасаввур қилинади.

2) Хизрни ўнгда кўриш ёки Хизр билан учрашув кишининг ўнгда кечиши. Халқ қарашларига кўра, кишиларнинг Хизр билан ўнгдаги учрашиши асосан икки хил ҳолатда рўй беради:

а) муайян кишининг афсонавий Хизр билан бевосита учрашиб, мулоқотга киришиши;

б) қаҳрамоннинг у ёки бу шахс - шайх, пиру комил, устоз, тажрибали оқсоқол ва бошқалар воситасида Хизр билан учрашиши.

Халқимизнинг мифологик тасаввурларига кўра, Хизр одамларга турли қиёфада кўринса-да, ўнг қўлидаги бош бармоғининг бесуяк бўлиши билан ажралиб туради. Халқимиз орасида ғойибдан пайдо бўлиб, кишиларнинг мушкулени осон қиладиган, деҳқон даласининг серҳосиллигини таъминлайдиган, ҳассаси теккан жойдан булоқ отилиб чиқадиған ғайриоддий мифологик ҳомий сифатида тасаввур қилинадиган бу персонаж «Хизр» деб аталса-да, айрим жойларда уни «Хидр» деб ҳам юритадилар. «Хизр» ва «Хидр» атамалари бир образнинг икки хил мифоним билан аталган номидир. Диний манбаларда Хизрнинг расул бўлганлиги тўғрисида аниқ далиллар келтирилмаса-да, Мусо алайҳиссалом билан ҳамсуҳбат бўлган донишманднинг номи Қуръони карим

таржималарига битилган изоҳномаларда ва ҳадисларда «Хизр» деб юритилади. Ўзбек фольклори ва халқимизнинг эътиқодий қарашларида сақланиб қолган тасаввурларга кўра, Хизр оқ соқолли, яшил тўнли мўйсафид бўлиб, у дон экилаётганда ёки буғдой ўрилаётганда далага назар ташласа, ҳосилга барака ато этадиган мифологик персонаждир. Ўнг кўлининг бош бармоғи суяксиз бўлиши, бирдан пайдо бўлиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлиш хусусиятига эғалиги, узоқ умр кўришлик, оқ, яшил ранг, наботот олами ва сув манбалари билан боғлиқлик, эзгу ҳомий сифатида одамларга яхшилик қилиши Хизр образининг ўзига хос мифологик белгилари ҳисобланади⁹⁷.

Кўктош зиёратгоҳи

Водил қишлоғи кунчиқар томонининг бир чеккасида, Хизр мазор зиёратгоҳига яқин жойда Кўктош қабристонини жойлашган. Қабристон ичида катта тош мавжуд бўлиб, аҳоли уни Кўктош номи билан атайти. Қадимда Кўктошга сув қуйишиб, ўша оққан сувни йўталга чалинган болаларга ичирганлар.

Кўктош қабристонини ўрнида қадимги манзилгоҳ мавжуд бўлганлигини ундан топилган археологик ашёлар тасдиқлайди⁹⁸. 1977-1980 йилларда вилоят ўлкашунослик музейининг илмий ходими, қадимшунос Г.П.Иванов томонидан олиб борилган археологик тадқиқотлар чоғида VII –VIII асрларга мансуб тилла узук, шиша маржон, ўқ-ёй учи, ҳажми h-18 см, d-12 см; h-15 см, d-10 см.дан иборат йигирмага яқин сопол қадаҳлар аниқланган⁹⁹. Ушбу топилмалар орасида ҳажми h-24 d-15 см.дан иборат хум тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш

97 Бу ҳақда қаранг. Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. Тошкент, 2007.

98 Иванов Г.П. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. Архив ФОКМ. № 451.

99 Иванов Г.П. Раннесредневековые кубки из Ферганы //Проблемы древней истории северного Причерноморья и Средней Азии. Краткие тезисы докладов научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Б.А.Латынина Л., 1990. С.12-13.

лозим. Чунки хумга руник ёзувида қадимий битик туширилган эди¹⁰⁰.

Хўжа Муҳро зиёратгоҳи

Зиёратгоҳ Водил қишлоғининг жанубий-шарқий тепалигида жойлашган. Хўжа Муҳро ҳазрат Алининг муҳрдори бўлганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд¹⁰¹. Ушбу зиёратгоҳга тери (темиратки) касали билан оғриган кишилар зиёратга келадилар. Хўжа Муҳро зиёратгоҳи ўрнида авваллари қадимий қабристон бўлганлигини қабрларни қазиб чоғида топилган сопол идишлардан куриш мумкин. Мазкур идишларнинг бир қисми ҳозирда Водил тарих музейида сақланмоқда. Ушбу осори атиқалар шакли ва даврийлиги жиҳатидан милоднинг дастлабки асрларига тегишли. Шундай экан, Водил тарихини ўрганишда ушбу ёдгорлик ўзига хос аҳамият касб этади.

Водил уламолари

Маълумки, юртимизда қадим-қадимдан шариат қонун-қоидаларини, пиру устозлар бўлмиш авлиё олимларнинг ҳаёт тарихларини синчиклаб ўрганишга энг мақбул ишлар сифатида қараб келинган. Зеро, бундай ишлар одамлар кўнглида ихлосни кучайтирган. Чунончи, ҳанафийлик мазҳабининг асосчиси улуғ Имом Аъзам (699-767) ҳазратлари дебдиларким: *«Мен фикҳ билан машғул бўлишга қараганда олим ул уламоларнинг сифатлари ҳақида ҳикоя қилиб беришни ёқтираман. Чунки, бу иш одамларни кўпроқ тарбиялайди»*¹⁰². Шу сабабдан биз ҳам муқаддам яшаб ўтган водиллик айрим уламолар тўғрисида сўз юритмоқчимиз.

Маълумотларга кўра, Водил қишлоғида бир вақтнинг ўзида

100 Кўктош манзилгоҳидан аниқланган топилмалар Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг археология фондида сақланмоқда.

101 Абдусаломов Т., Ортиқов А., Турсунов Т. Дарё одамлари. – Ф.: «Фарғона», 1999. 29-б.

102 Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илм-фан ривожини. Самарқанд, 2007. 99-б.

ўндан ортиқ аълам мансабидаги диний амалдорлар яшаб ўтган. Қолаверса, 1881 йили Парижда чоп этилган Мари Бурдоннинг «Париждан Самарқандгача» номли китобида айнан водиллик уламоларнинг сурати тасвирланганлиги ҳам бежиз бўлмаса керак. Зеро, француз сайёҳида водиллик уламолар катта таассурот қолдирганликлари туфайли кейинчалик уларнинг сурати китоб саҳифасидан ўрин олган кўринади¹⁰³.

Шу ўринда аълам атамасига эътиборимизни қаратсак. Ислом қомусида мазкур атамага қуйидагича изоҳ берилган: «Аълам (араб. – билагон, энг олим) - диний ҳуқуқий масалалар юзасидан фикр берувчи диний амалдор. Одатда, муфтилар тузган фатво аълам муҳр босгач кучга кирган ва қозилар ўша ҳужжат асосида ҳукм чиқарган. Бухоро амирлиги даврида ҳар бир қози ёнида аълам мансаби бўлган»¹⁰⁴. Бундай аълам мансабини эгаллаган водиллик уламоларнинг айримлари тўғрисида қуйида мухтасар маълумот келтириб ўтамыз.

Дастлаб Х.Қулфиддиновнинг бу борадаги маълумотларига эътибор берайлик: «Сирожиддин аълам 1873 йили таваллуд топганлар. Иигирма ёшлар атрофида Бухорои шарифга бориб, ўн тўққиз йил ўша ерда яшайдилар, диний билимларини мукаммаллаштириб, ислом мансабдорларининг эътиборига тушадилар ва «аълам»лик унвони берилиб, муҳр билан таъминланадилар. Умрларининг охиригача Водилда ва унинг атрофидаги қишлоқ аҳолиси ўртасида ислом бардавомлиги йўлида хизмат қилиб, 1957 йили вафот этадилар. Шунингдек: Мулла Қўшоқ домла, Ҳожи Қози домла, Жамол қори, Неъмат қори, Мулла Ҳожи бува Охун, Мулла Йўлдош Охун, Мулла Сирожиддин домла, Мулла Рўзали ҳожи, Мулла Бойқўзи домла, Мулла Отахон домла, Мулла Тошмат домла, Мулла Ғози эшон домла, Мулла Жамолиддин домла каби илмий, эътиборли зотлар яшаб ўтганлар.

Юқорида номлари тилга олинган мўътабар зотлар (Худо

103 Ujfalvy-Bourdon, . De Paris a Samarkand. Le Ferghanah, le Kouldja et la Sibirie occidentale. Impressions de voyage d'une Parisienne. Paris, Librairie Hachette 1880. p 293-300.

104 Ислом. Энциклопедия. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Давлат илмий нашриёти, 2004.35-б.

раҳматига олган бўлсин) Водилда ислом динининг қалбларда янада мустаҳкамланиши учун катта ҳисса қўшганлар»¹⁰⁵. Уларнинг номини яна давом эттириш мумкин. Зеро, изланишларимиз Водилда ўз замонасида кўплаб олиму фузалолар етишиб чиққанлигини кўрсатмоқда. Мазкур уламолар нафақат диний билимларни эгаллабгина қолмай, адабиёт ва шеърятдан ҳам яхши хабардор бўлган истеъдод соҳиблари эдилар. Масалан, водиллик Мулла Сўфининг ўгли Абдурахмон Водилийни олайлик.

Абдуллаҳмон Водилий¹⁰⁶.

У тўтрисида ота-онаси асли водиллик¹⁰⁷ бўлган Ўзбекистон

105 Қулфиддинов Х. Водилга бир назар... 64-65-б.

106 Маълумотларга кўра, Абдурахмон Водилийнинг оиласи шўроларнинг олиб борган катагонлик сиёсати туфайли Тошкентнинг Янгийўл туманига кўчиб кетишга мажбур бўлган.

107 Маълумотларга кўра, шоир Рауф Парфи Ўзтуркнинг отаси Парфи Муҳаммад Амин(тахм.1893-1955) ва онаси Сакинахон Парпиевалар(1913-1995) Водил қишлоғида таваллуд топганлар. Шоирнинг ота бобоси Муҳаммад Амин, унинг отаси Муҳаммад Сиддиқ Норқучоқ, унинг отаси Муҳаммад Расул Фарғоний, унинг отаси Муҳаммад Раҳим Фарғоний. Ота томонидан онаси Хосият биби. Катта бобоси Муҳаммад Расул Фарғоний Доғистонга Имом Шомил кўшинига ёрдамга бораётган туркистонликларга қўшилиб, чор босқинига қарши урушга кетган. Доғистондан эса туркийча сўзлашадиган Марям деган қизни олиб келиб, тўй қилиб уйланади. Она томонидан бобоси Исабек, унинг отаси Олимбек. Она томонидан момоси Қумриниса, унинг онаси Чаманбека, она томонидан катта бузиси Ҳувайдо пиримининг набираси бўлган.Маълумотларга кўра, ўтган асрнинг 40-йилларида Рауф Парфининг ота-онаси замона зайли билан Тошкентнинг Янгийўл туманига бориб урнашганлар. Кейинчалик айнан ўша ерда бўлғуси шоир Рауф Парфи дунёга келган эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай хотирлайди: «Дадам...умрининг охиригача саводсизман, деган. Лекин у араб, форс тилларини яхши биларди. Саводим бор дебайтишдан чўчиган, кўрққан. Дадам шеър йўлига киришимни биларди. Чунки мен ҳар доим Абдурахмон Водилийнинг ёнида юрардим. Абдурахмон Водилий - катта шоир, суфий. У менга дадамнинг тарихини, келиб чиқишимизни, насл-насабимизни кўп гапириб берарди. Ўтгизинчи йилларда қариндошларимнинг бари отилган, ўлдирилган. Уйимиздан бир хумча олтин топиб олишган. Яна бормикин деб боғу роғларимизни ҳам ағдар-гўнтар қилиб юборишган. Уй эгаларининг бари отилган, узоқларга бадарга этилган. Дадам бир амаллаб Янгийўлга кўчиб келган». Бу ҳақда қаранг: Парфи Рауф. Туркистон руҳи: Сайланма, шеърлар, таржималар\ нашрга тайёрлаган В.Файзуллоҳ. –Т.: «Sharq», 2013.

халқ шоири Рауф Парфи (1943-2005) Водилийнинг шеърлар тўпламига ёзган кириш сўзида шундай деган эди:

«Ўзбек халқи маънавият дунёсининг тарихи – ҳазрати муҳаддислар, буюк уламолар, улуғ шоирлар ижодиёти ва ҳаётларининг муборак тарихи бўлганидек, мақтуллар, хўрланганлар, унутилганлар тарихи ҳамдир.

Шоир Абдураҳмон Водилий (1893-1963) ҳаёти асримизнинг жаҳолат ва чиркин даври – заъфарон юзли, кир тирноқли, ёвуз-маккор ўргимчак тўрига ўралган замонга тўғри келди. Чин шоир учун Руҳоний Тириклик, оддий тирикчилик доимо машаққатли кечган... аммо ўрис босқинидан кейин машаққат калимаси ҳеч нарса бўлмай қолди. У илоҳий Руҳни, инсоннинг Ўзлигини, Шахсини бўғди. Ичимиздаги иймонни суғуриб олмакчи бўлди. Бизни бурун остидан бўлак нарсани билмайдирган нафс бандаларига айлантирди. Аллоҳдан айирмак ниятида ташланди... Бу дунёда Кечаги, Бугунги, Эртага бўладиган жамиъи жиноятларнинг дояси – аллоҳсизликдир (А.Водилий).

Ўликлар ичида тирик, тириклар ичида унутилганлардан бири шоир Абдураҳмон Водилийдир. Ундан мерос бўлиб, бир «Девон», Абдураҳмон Жомийнинг тасаввуфга бағишланган китоби, Фаридуддин Атторнинг «Мантиқут-тайр», Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» дostonларининг қиёсий насрий баёнлари, Муҳаммад Ҳодийнинг «Алвоҳи интибоҳ» асарининг ўзбекча тадбили, фарзандларига ўғитлари қолгани бизга маълум. Аммо бу асарлар ҳаммаси ҳам изсиз йўқолиб кетмагандир, деб умид қиламиз»¹⁰⁸.

Охунжон қори Водилий.

Улуғ олим, муфассир, муфакқих, муаррих, шоир ва адиб Охунжон қори Водилий – «Асий» таҳаллуси билан ижод қилган¹⁰⁹. Бутун умрини илм ва зиё тарқатишга сарф этиб,

108 Абдураҳмон Водилий. Ҳазаллар / Тузувчилар. Абдурауф Абдураҳмон ўғли ва Рауф Парфи Ўзтурк. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1999. 3-4-б.

109 Охунжон қори Водилий тўғрисидаги маълумотлар қуйидаги китобнинг қўлёзма нусхасидан қисқартириб олинди: Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Муҳаммад Юсуфхон Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғиновий) ҳаёти ва

ўзидан турли ҳажмдаги 120 дан ортиқ илмий-маърифий асарлар қолдириб кетган бу буюк зот нафақат Водил халқи, балки бутун халқимиз, миллатимиз маънавий ҳазинасининг бебаҳо гавҳарларидан бири бўлишга ҳақлидир:

Домла Охунжон Водиллик аҳли ирфон юлдузи,

Маърифат осмонидан учти қолиб раҳшон юзи.

Охунжон қори 1872 йилда, Муҳаммад Расул оқчи (оқ газмол дўкондори) хонадонида таваллуд топган. Унга яхши ният билан Охунжон деб ном қўядилар. Чақалоқни ўзгача бир меҳр ва мушфиқлик билан тарбия қила бошлайдилар. Ҳалол касб соҳиби тақводор ота ва мушфиқ онанинг фарзанди ҳақида қилган хизматлари ва яхши тилаклари ижобат бўлиб, тезда ўзининг натижасини беради. Етти ёшга етгандаёқ хат саводи чиққан болани Қуръон таълимини олиши учун қўшни қишлоқ Чимёнга олиб бориб, у ердаги мактабдор Муҳаммад Амин домлага топширадилар. Бу ерда тез фурсатда Қуръони каримни ҳифз қилади ва устоз ижозати билан қишлоққа қайтади.

Қишлоқда ота-оналарининг бағрида вояга етиб, аста-секин бўй чўзади. Энди отасининг дўконида унинг меҳнатини анчагина енгиллатган ва ҳатто унинг доимий кўмакчисига айланган эди. Отасидан ҳалоллик, поклик, садоқат ва мардлик каби кўплаб яхши сифатларни ўрганган Охунжонга ота ҳам энди баъзи муҳим ишларни топширадиган бўлган эди. Ҳатто бир неча марта дўконга зарур бўлган махсус сармояни олиб келиш учун ҳеч иккиланмай Марғилонга ҳам жўнатган эди.

Бир гал йўлда шундай воқеа рўй беради. Бу ҳақда йигитнинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади: «Отам берган омонат-сармояни маҳкам кучганча Марғилонга йўл олдим. Йўлда иккита кўприқдан ўтилар эди. Шаҳарга кираверишдаги иккинчи кўприкка келганимда нариги томонда отамнинг савдодаги ўша ерлик шерикларини кўриб қолдим. У отамга оқлатиш учун газмол бериб турар эди. Мени кўриб, нима учун келганимни сўради. Мен, сармояга келганимни, отам жўнатганларини айтдим. У бир оз ўйланиб туриб, «Ўқийсанми?», деб сўради. Мен, «Ҳа», дедим. «Бўлмаса бориб отангдан ижозат олиб кел,

мен сени ўқишга жойлаб қўяман», деди. Сўнгра, «Отанг каби умринг фақат меҳнат билан ўтиб кетмасин», деб қўшиб қўйди.

Мен бу гапдан ўзимда йўқ хурсанд бўлиб кетдим. Чунки ўшанда менда ўқишга бўлган муҳаббат чексиз эди, лекин бунга етиша олмаётган эдим. Дарҳол олиб келган омонатларни у кишига бердим-да, ўша ердан орқамга қайтдим. Келгач, бўлган воқеани отамга айтдим. Отам ҳам хурсанд бўлдилар ва сафар ҳозирлигини кўрдилар. Биргаликда Марғилонга – биродарлари ҳузурига келдик»¹¹⁰. Бу Охунжон қори ҳаётида ўзи истаган маънавий-руҳий ҳаётга томон бўлган катта бурилиш эди.

Марғилонга келгач, оталари биродарлари билан бирга ўша даврнинг машҳур Қуръон устози Муҳаммад Амин – Даминча қорипочча ҳузурига олиб келадилар. Бу зот ўз даврида мингта мураббат қори чиқаргани билан танилган улўф устозлардан бири эдилар. Ҳовлилари Марғилоннинг Қаландархона даҳасида эди. Кириб келишганда, аввалига кексайиб қолганлари боис шогирд олмаслик узрини айтадилар. Улар қаттиқ туриб илтимос қиладилар. Ночор қолган қори, ундай бўлса, бу «саноч қокди» бўлақолсин дея қабул қиладилар. Бу, теридан тикилган махсус халта остида қолган ва сўнггида кўп бакор келувчи танга каби қадрли бўлсин, деган сўз эди.

Шундай қилиб, Охунжон қори Водилий устоз ҳузурига кўплаб талабалар қатори Қуръон таълимини ола бошлайдилар. Зеҳни тийрак ва кучли қобилият эгаси бўлган Қори тезда бошқа шогирдлардан ўзиб кетадилар. У кишининг Чимёнда олган таълимлари ҳам бу ерда қўл келган эди. Боланинг зеҳни ва қобилиятини кўрган устоз уни етаклаб Хонақоҳга, қутби замон мавлоно Муҳаммад Юсуфхон Хонақойи Ҳазрат Домла ҳузурларига олиб келадилар. Боланинг зеҳни ва истеъдодини таърифлаб, унинг вужуди ва тийнатида келгусидаги маънавий камолотининг зуҳури ҳувайдо экани ва бу маънавий чечаклар айнан Ҳазрат Домла тарбиялари сабаб очилишга муносиб эканини айтиб, топшириб қайтадилар. Шу пайтда Охунжон қори Водилийнинг ёшлари ўн тўртда эди.

110 Файзуллаев Р. «Охунжон қори Водилий фаолиятлари изидан». Йиғма материаллар. Марғилон-Водил. 1998.

Охунжон қори Хонақоҳ мадрасасида Ҳазрат Домла ҳузурида узоқ йил таълим оладилар. 1901 йилда мадрасанинг тўлиқ курсини тамом қиладилар. Дарвоқеъ, қорипочча ўзларининг хатмона маросимларига атаб тарих ҳам битганлар. Унда айтилишича, хатмона ҳижрий 1321 йил шаъбон ойида бўлган. Бу мелодий 1901 йилга тўғри келади.

Охунжон қори Водилий айтилганидек, юксак одоб ва ахлоқлари билан Ҳазратнинг марҳамат назарларига тушадилар. Чунки қори бу ерда фақат таълимнинг ўзи билангина кифояланиб қолмай, кўплаб талабалар қатори устоз хизматида ҳам бўлганлар. Айтишларича, қори мадрасада ихтиёрлари билан фаррош ва соқчилик вазифасини ҳам бажарганлар.

Охунжон қорининг устоз назарларига тушганини Ҳазрат Домланинг ўзлари ҳам эътироф этган эдилар. Ҳамдарс шериклари Миряхёқори Мирбобо ўглининг айтишича, қори мадрасага келган дастлабки пайтларида, Ҳазрат Домла у кишини ўзларидан анча юқори бўлган талабаларга шерик қилиб қўядилар. Буни кўрган бошқа устозлар, қори қийналиб қолмасми экан, дея таажжуб қилишади. Шунда Ҳазрат Домла уларга қараб, «Ахир чўмич менинг қўлимдами?» дея қўлларини кўрсатган эканлар¹¹¹.

Ёзма манбаларда Охунжон қорининг «Зубдайи олийжаноб» – «Улуғлар афзали», «Офтоб шаръдин» – «Шариат офтоби», «Кашишоф ҳақойиқ» – «Ҳақиқатларни очиб берувчи», «Зу фунун» – «Турли фанлар соҳиби» сингари сифатлар билан таърифлаганлар¹¹².

Охунжон қори Ҳазрат Домла вафотларидан сўнг (1918) Марғилонда Хонақоҳ масжидида имом-хатиб ва мадрасада мударрислик фаолиятида турганлар¹¹³. Бу ерда у зот Ҳазрат Домланинг халифалари Ҳожи Каримжон домланининг ёнларида бирга фаолият олиб борганлар. Айни пайтда Абдулмўмин қори ўз хонадонларидан Охунжон қорига жой берган эдилар¹¹⁴.

111 Мухториддин Охунжон қори ўғли. «Отам ҳақида». Қўлёзма. Водил, 2000. 2-б.

112 Мухаммад Мусобек Бекий. Охунжон қорипочча вафотига ёзилган тарих. Қўлёзма. 256-257-б. Қўлёзма ҳозирда муаллиф фарзандлари қўлида. Бизда унинг кўчирилган нусхаси мавжуд.

113 Мухториддин Охунжон қори ўғли. 2-б.

114 Мухториддин Охунжон қори ўғли. 2-б.

Сўнгра эса яқин тарихимизда ўчмас из қолдирган машғум кунлар бошланиб, масжид, мадрасалар беркила бошланиши сабабли Охунжон қори туғилган қишлоқлари Водилга кетадилар. Бу ерда ҳам Марғилон ва у ердаги маърифат аҳллари билан доимий алоқалари давом этиб турган. Ҳар йили рамазон ойида Марғилонга келиб, бу ерда замон уламолари Холмуҳаммад қори, Ҳожи Каримжон домла ва бошқалар иштирокида бўлиб ўтадиган хатмона маросимларда мунтазам иштирок қилиб турар эдилар.

Охунжон қори Водилга келиб жойлашганларидан кейин ҳам Марғилонда бошлангани каби нохушликлардан холи бўла олмадилар. Бу ерда ҳам бир неча марта тазйиқларга учраб, жон сақлаш учун неча марта Аравонга чиқиб кетган эдилар. Кўпинча бу сафарга пиёда, яёв кетганлар.

1943 йили марказий ҳукумат рухсати билан Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идораси очилади. Янги очилган идора ишларини ташкиллаш ва юритиш учун муфтий Абдулмажидхон эшон ҳазратлари Охунжон қорини Тошкентга чақирадилар. Лекин қори узр айтадилар. Сўнгра муфтий ҳазрат, ҳеч бўлмаса иш бошлаб бериш учун лоақал бирор йил келиб тулинг деб, иккинчи марта одам юборганлар. Шунда ҳам қори талай сабаблар кўрсатиб қабул қилмаганлар.

Чунки қори бу пайтда ҳаётларини ислом динига уй шароитида туриб хизмат қилишга бағишлаган эдилар. Шу боис, 1928 йилдан то вафотларигача, яъни, 1958 йилгача, ҳаммаси бўлиб ўттиз йил уйдан чиқмаганлар. Ёзма маълумотларда бу ҳақда шундай дейилади:

Узлат этган эрди элдан фақр шориъ пайрави,

Бўлмаса даври тулуъ ичра йўқ эрди андин муъзами¹¹⁵.

Бу давр мобайнида узлуксиз ибодат ва риёзатлардан ташқари кўплаб мўътабар ва нодир китобларни оққа кўчирган эдилар. Дарвоқеъ, Охунжон қори Водилий қилқалам соҳиби бўлиб, хатлари жуда гўзал бўлган. Қорининг оққа кўчирган

115 Муҳаммад Мусобек Бекий. Охунжон қорипочча вафотида ёзилган тарих. Қўлёзма. 256-257-б. Қўлёзма ҳозирда муаллиф фарзандлари қўлида. Бизда унинг кўчирилган нусхаси мавжуд.

китоблари ҳаммаси бўлиб, маълумотларга кўра, 120 тани ташкил этади.¹¹⁶

Охунжон қори Водилий хаттотликдан ташқари истеъдодли шоир ҳам эдилар. Шеърларига «Асий» тахаллусини қўллаганлар. Бу устозларининг тахаллусига мувофиқ ҳолда «маҳзун» маъносини англатади. Баъзан эса туғилиб ўсган қишлоқларига нисбат бериб «Водилий» тахаллусини келтирганлар. Шу кунгача у зотнинг бир нечта назмий асарлари етиб келган. Охунжон қорининг айниқса, Шарқ мумтоз адабиётида қадимдан анъана бўлмиш абжад ҳисоби бўйича тарих битишга ниҳоятда моҳир бўлганларини алоҳида таъкидлаш ўринли. Ҳозирда мавжуд бўлган қўлёзмаларда Охунжон қори қаламига мансуб юзга яқин тарихлар мавжуд бўлиб, улар асосан ўша даврда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, жумладан масжид ва мадрасаларнинг қурилиш санаси, Хонақоҳ мадрасасида бўлиб ўтган турли хатмоналар ва ўша даврда яшаб ўтган буюк шахсларнинг вафотларига бағишлаб ёзилган тарихлардир. Асарларига устозлари Хонақойи Ҳазрат Домланинг тахаллусларига монанд равишда «Асий» – «Ғамгин» тахаллусини қўллаганлари ҳам устозга нисбатан муҳаббатларини ифода этади. Чунки, Ҳазрат Домла ҳам ўз асарларига «Ҳазин» – «Ғамгин» тахаллусини қўллар эдилар.

Охунжон қори 1958 йил 9 март куни 86 ёшда вафот этганлар. Жаноза намозларида атрофдан, жумладан, Марғилондан ҳам жуда кўп аллома ва мухлис кишилар йиғилган. Улар орасида Миряхё қори, Соли ҳожи домлалар ҳам ҳозир бўлишган эди. Намозларини ҳамдарс шериклари Миряхё қори ўқиганлар. Намоз олдидан сўзга чиққан Соли ҳожи домла қори ҳақида шундай деган эдилар:

«Биз билган алломалар орасида бунчалик кўп китоб ёзгани бўлмаган. Узлатга амал қиламан деган одам узлатни, ушбу ўттиз йил уйдан чиқмай ўтириб китобат қилган, агар уни бировга кўрсатсам, мени ишдан қўяди, деб ҳеч кимга билдирмасдан ўтган ушбу зотдан ўргансин»¹¹⁷.

116 Файзуллаев Р. «Хонақойи Ҳазрат Домла маноқиб» рисоласи материаллари. Марғилон. 1998.

117 Файзуллаев Р. «Охунжон қорипочча фаолиятлари изидан», Водил. 1999.

Охунжон қори вафотларига замондошлари томонидан тарих-марсиялар битилган бўлиб, қўлимизда марғилонлик буюк аллома Абдулазиз Ғолиб Марғиноний ёзган тарих ва унга боғланган мухаммас ва Муҳаммад Мусо Бекийлар томонидан ёзилган уч нусхадаги, жами бешта тарих мавжуд.

Охунжон қори Водилий вафотига Ғолиб Марғиноний ёзган тарих

*Домла Охунжон водиллик аҳли ирфон юлдузи,
Маърифат осмонидан учти қолиб рахшон юзи.*

*Илм тогин чўққисин, кўрки эди бу зўр чинор,
Етти муҳлат тешаи маргдин кесилди илди.*

*Қолмади нашъу-намо лаззат ҳаёт аҳбобида,
Қандайин қолсун маза, кетгач ародан эл тузи.*

*Ёритур эрди кўнгишларни қуёшдек шуъласи,
Кечага бўлди мубаддал, аҳли-дилни юлдузи.*

*Бир минг тўққиз юзу эллик ва саккиз йил эди,
Тўққизинчи март эди якшанба кун сўлди юзи.*

Водиллик қаҳрамон

Водилликлар ҳақида сўз юритар эканмиз, улардан айримларининг номларини алоҳида хотирлаб ўтмоқчимиз. Бу бизнинг марҳумлар олдидаги одабийлик бурчимиздир. Зеро, донишмандлар айтганидек, «Одамнинг одабийлигини кўрсатувчи ягона бисот хотирадир». Чунончи, Водил қишлоғидан иккинчи жаҳон уруши даврида 1300 га яқин йигитлар фронтга кетган бўлса, шундан 407 нафари ҳалок бўлган. Ана шундайлардан бири Дехқонбой Сариков бўлиб, у ҳақда ёзувчи Назир Сафаровнинг «Водиллик қаҳрамон» номли мақоласида батафсил ҳикоя қилинган. Қуйида ана шу

мақоладан айрим парчаларни келтириб ўтмоқчимиз:

«1932 йилнинг август ойи. Биз Шоҳимардонда Ҳамза Ҳакимзода қабрини зиёрат қилиб, қайтишда Водилга қўнишни лозим топдик. Марҳум шоир Ҳамид Олимжон икковимиз эдик. Аравадан тушиб, чойхона томон юрдик.

– Зиёратлари қабул бўлсин! – деди чойхоначи, бизга пешвоз чиқиб, кейин жавобимизни кутмасданоқ бизни сўрига таклиф қилди. Шу чоғ ўн уч яшар чамаси ёш бир бола иккита шойи кўрпачани орқалаб кўтариб келди-да, сўри олдида таъзим қилиб турди. Чойхоначи кўрпачани орқасидан олиб сўрига ёза бошлади. Бола терга пишиб кетган эди, этак бари билан юзидаги терини артиб олиб, бизга салом берди. Ҳамид Олимжон боладан сўради:

– Отингиз нима?

– Деҳқонбой.

– Баракалла, ота ўғли, жуда ҳам шоввоз йигит экан-да.

– Сизга ҳам баракалла, – деди бола, белбоғини пастга босиб.

Сўнгра бола кўрпача олиб келган томонга қараб яна чопиб кетди.

Дастурхон солиниб, чой келтирилди. Водилликлар одати бўйича, биров суяк, биров қуюк овқат, биров эса товоқда, иккинчиси лаганда ҳар хил мева кўтариб кираверди. Дастурхон устида паловдан тортиб, қиймали ва қатиқли угра ошгача бор эди. Келтирилган таом билан мева дастурхонга сиғмай қолди.

Ҳадемай Деҳқонбой ҳам бошида мис баркаш кўтариб келди. Ҳамид Олимжон ирғиб туриб товоқни олди. Товоқда шарбат боғлаб кетган анжир, олтин сингари ҳусайни узум ва шафтоли бор эди.

– Деҳқонбой, сизнинг тортигингизни дастурхонга қўяй десам, жой ҳам йўқ, – деди Ҳамид Олимжон ҳазиллашиб.

Деҳқонбой эътироз қилди.

– Сиз овора бўлманг. Бу дастурхонга қўйиладиган тортиқ эмас, ейиладиган тортиқ. Менга беринг, мен тутиб турай, сизлар бемалол еяберинглар, – деди у.

Ҳамма кулди. Деҳқонбой ўзининг меҳмондўстлиги ва

одамгарчилиги билан ҳам бизни, ҳам водилликларни қойил қолдирди.

1944 йилнинг август ойида, яъни орадан ўн икки йил ўтганда, Деҳқонбой билан учрашиб қолдим. Бу учрашув... немис-фашист босқинчиларига қарши шиддатли жанглар қизиб турган шароитда юз берди... А. Мирзаев ва ўзбек халқининг ўнларча бошқа фарзандлари гвардиячи младший сержант Деҳқонбой билан бир жанговар сафда туриб, немислар емирилмас қалъа деб ҳисоблаган машҳур Измаил шаҳри учун бўлган тарихий жангда қатнашдилар.

Немисларнинг Ясси-Кишинёв группировкасини тугатиш жангларида бирида станокли пулемёт расчётининг командири гвардиячи кичик сержант Деҳқонбой Сариқов бир тўда гитлерчининг чекиниш йўлини «максим» ўти билан тўсиб, ўнларча каллакесарни ер тишлатди... Белград атрофида бўлаётган жангда немислар кутуриб қаршилиқ кўрасатар эди. Белграднинг шарқи-жанубий томонида Пожаревац деган бир шаҳар бор эди. Бу шаҳарни қўлда тутиб турган немислар ҳамон бизнинг позициямизни тўп ва миномётлардан ўтга тутар эдилар. Одатдагича бу гал ҳам рота командири гвардиячи катта лейтенант Сухачев Деҳқонбой Сариқовни ўз ёнига чақириб олиб деди:

– Сиз расчётингиз билан бирга мен билан бўласиз!

– Есть! – деди пулемёт расчётининг командири Деҳқонбой Сариқов кўзида шодлик порлаган ҳолда... Деҳқонбой рота командири Сухачев кўрсатган маррага қараб чошиб кетди... Сариқов расчёти ўрнашган харсанг тош атрофида душман снаряди портлай бошлади. Пана берадиган жой йўқ. Бири орқасидан иккинчиси учиб келиб, ёрилаётган снаряд бош кўтартирмас эди. Фашистлар ҳужумга ўтдилар. Сариқов душман ҳужум қилаётган кўприк томонга кўз тутиб, пулемёт тепкисини бир неча секунд босиб турди. Шу вақт унинг оёғи зирқирай бошлади.

– Ҳусаинов, Ҳусаинов! – деди у ёнидаги қуроaldoшига. – Оёғим негадир кесакдай бўлиб қолди.

Сариқовнинг болдирини снаряд юлиб кетган эди, у шу

ҳолда фашистларнинг уч ҳужумини қайтарди. Кўприк атрофи душман солдатларининг мурдаси билан тўлди. Душманнинг бир минаси харсанг тошга келиб урилди. Мина парчаси Деҳқонбой бошига келиб тегди, у харчанд бошини кўтармоқчи бўлса-да, сира кўтаролмади...

Югославияни босқинчи фашистлардан озод қилиш учун бўлган шу жангда ўзбек халқининг асл фарзанди, водиллик гвардиячи кичик сержант Деҳқонбой Сариқов қаҳрамонларча ҳалок бўлди»¹¹⁸.

Деҳқонбой Сариқов тўғрисидаги ушбу ҳикояни ўқир эканмиз, шоирнинг куйидаги мисралари ёдимизга тушди:

*Бўлса ҳамки қанча сафолик,
Ўткинчидир шахсий манфаат.
Лекин элга лаҳза фидолик,
Юраклардан ўчмайди абад.*

*Элини деб душман ўқиға,
Аскар йигит борар экан тик,
Мангуликдан шу бир дақиқа
Бир бутун авлодга етгулик.*

Водиллик қатагон қурбонлари

Тарихдан маълумки, собиқ совет ҳукумати ҳокимиятни қўлга олган даврдан бошлаб маҳаллий бойлар, дин уламолари, эшону саййид ва хўжаларга нисбатан аёвсиз курашни бошлаб юборган. Бу ҳолат кейинчалик қатагонлик даврида дин вакиллари оммавий тарзда қатагон қилинишига олиб келди¹¹⁹.

Журналист С.Дадахўжаевнинг келтирган маълумотларига кўра, водиллик Номон қори Шерматов, Жалол қори, Азбува қори Раҳимбоевлар ҳам диний илмдан хабардор бўлган уламо сифатида отиб ташланган. Унга кўра Водилдан ана

118 Сафаров Н. Водиллик қаҳрамон // Мардлик қиссалари. Т., 1958.113-117-б.

119 Арапов Д.Ю., Косач Г.Г. Ислам и мусулмане по материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 год. Нижний Новгород. 2007. С.3.

шундай кишилардан 72 нафари қулоқ сифатида бадарға қилинган¹²⁰. Уларнинг айримлари тўғрисида Х.Қулфиддинов қуйидагиларни баён этади:

«Мударрис мулла Мўминжон домлани бадарға қилиш тўғрисида ордер олиб келганларга кичик ўғиллари: «Отам қарилар, ўрниларига мени олиб кетаверинглар», деган. «Бизга барибир», деб навқирон йигитни олиб кетишган экан. Бу билан ҳам қутилмай, бир қанча вақт мулла Мўминжон домла қочқинда қишлоқма-қишлоқ сарсон-саргардон бўлиб юрганлар.

Яна бир мисол. Абдулло халифа отанинг икки тошли тегирмони бўлиб, ака-укалар маслаҳатлашиб, кичик укалари бўлган камбағал Собиржонга беришган. Шундан сўнг «заводи бор экан», деган айб билан Собиржон қулоқ сифатида сургун қилинади»¹²¹.

Шу ўринда таъкид жоизки, Водил қишлоғидан «қулоқ» қилинганларнинг аксарияти оддий деҳқонлар бўлган. Холдорали Қулфиддиновнинг кўп йиллик изланишлари туфайли водиллик Аҳмадбой, Пазлиддин Йўлдошев, Аҳмадали мутавалли, Жўрабой, Ҳайдарбой ва унинг ўғли Ҳамралибой, Мулла Мамажон, Кенжабой, Ҳилолбой, Аҳмадали нонвой, Маҳмуджон карвон, Тўйчабой, Ғиёс йикчи, Қамбарҳожӣ, Ҳорунбой, Мулла Рустам, Мамасидиқбой, Топволди амин, Қамбарбой, Мамажон қассоб, Мулла Алижон, Худойберган тегирмончи, Салайдинбой, Каримбой Хонкелдиев, Мулла Отажонбой, Мингбой девкар сингари ўнлаб қулоқ этилган кишилар номи аниқланди. Улар орасида Собиржоннинг аянчли тақдири хусусида Х.Қулфиддинов қуйидагиларни келтиради:

«Иккинчи жаҳон уруши иштирокчиси Шамси Жалолов шундай ҳикоя қилади: «1929 йил ёз ойлари эди. Юрт жуда нотинч, арзимаган айбларни ҳам рўқач қилиб қамаш, сургун қилиш ниҳоятда авж олди. Опоқимиздан қолган икки тошли тегирмон бўларди. Амакиларим: «Ичимизда энг бечораҳоли Собиржон, тегирмонни шунга берайлик, қараб тирикчилик

120 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Қўлёзма.160-б.

121 Қулфиддинов Х. Водилга бир назар..64-б.

қилсин, -деб унга беришган. Хўжалик дафтарыда Собиржонни тегирмони бор деб ҳисобланиб, 300 сўмлик солиқ солинади. Шу 300 сўм пул амакимда йўқ. Тўлай олмагани учун суд қилиниб, кесиб юборилган ва ўша томонларда қолиб кетган.

Демак, энди бу юртларда туриб бўлмайди, бутун-эрта бизга ҳам навбат етиб келади дейишиб, дадам, амакиларим Ибей махсим, Камол махсим мени отга мингаштириб олишиб Олойга жўнадик. Не қийинчиликлар билан Олойга етиб бордик. Ибей махсим, Камол махсимлар Олойда қолишди, биз катта амакимиз Шаробиддин эшон тўғрисида хабар топиб, дадам билан Қоратайт деган қишлоққа келдик, у ердан Якандига ўтдик. У ерда катта амакимиз Шаробиддин эшон халфа эканлар, ўша кишининг паноҳларида олти ой яшадик. Яна бир амакимиз Сайфи махсим тўғрисида дарак топиб, у кишини олдиға бормоқчи бўлиб турувдики, давлат одами Зиёвуддин семиз аскарлари билан амакимларни ҳибсга олиш учун ахтариб қолишди. Улар Маховқўниш қишлоғига боришганда ўша ердагилар бундан хабар топишиб, бизни қочириб юборишди... Дадам, амаким Шаробиддин эшон ва мен бирга кетаётганимизда бизни қидириб юрган давлат одамларига дуч келиб қолдик. Шу заҳотиёқ дадамни ва амаким Шаробиддин эшонни қўлга олишиб, қўл-оёқларини боғлашиб отга ўнгаришиб олиб кетишди. Мен бир ўзим қолдим. Дадам билан Шаробиддин эшонни бадарға қилиб олиб кетишаётганда вагонда вафот этишган эканлар. Сайфи махсим ва Камол махсимлар қайтиб Водилга келишганда яна уша-уша бошланиб, Камол махсим қочиб кетади, Сайфи махсимни етти йилга кесиб юборишади»¹²².

Киши қалбини ларзага солгувчи ушбу маълумотлар ёзувчи томонидан бадиийлаштирилган ёхуд атайин тўқиб чиқарилган эмас. У айни ҳақиқат, фақат жуда аччиқ ҳақиқат. Бу ҳақиқат ўша 30-йилларда сургун этилиб юраги қонга тўлган ватандошларимизнинг ҳақиқати эди.

Қатағонлик даврига доир архив ҳужжатларига назар солар

122 Х.Қулфиддиновнинг «Мозийдан садо» рисоласининг қўлёзма нусхасидан фойдаланилди. Бунинг учун муаллифга самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз.

эканмиз, Фарғона туманидан юзлаб кишиларнинг тақдири нақадар аянчли бўлганлиги шоҳиди бўламиз. Уларнинг қанчаси отилган, яна қанчаси олис юртларда оғир меҳнатлар, доимий хўрланишлар, бу ҳам етмагандек, очлик азобидан ўлимга дучор этилиб, кафансиз хўмилганлар. Қуйида дастлаб водиллик қатағон қурбонларидан айримларининг номларини ва қандай сохта айблов билан қатағон этилганликларини келтириб ўтамиз.

1. Саримсоқов Ҳамрали – 1887 йили туғилган. Фарғона тумани Водил қишлоғидан. Қулоққа тортилган. Ҳибсга олинган вақтда «Предмет» базасида ишлаган. Аҳоли орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, мағлубиятчилик руҳидаги фикрлар билдирганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13553 - сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 22 августдан ҳисобланган¹²³.

2. Шерматов Неъматжон – 1902 йили туғилган. Фарғона тумани Водил қишлоғидан. Диний уламо. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулотли бўлмаган. Аҳоли орасида мағлубиятчилик руҳидаги фикрлар билдирганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13577-сонли иш бўйича 8 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 10 ноябрдан ҳисобланган¹²⁴.

Изланишларимиз шуни кўрсатдики, Шерматов Неъматжоннинг асли исми Номонжон (Нўъмонжон) бўлиб, у Бегмуҳаммад (Бегмат) халифанинг учинчи ўғли Шермат (Шер) халифанинг фарзандларидан биридир. Албатта, мухтарам ўқувчиларимиз юқорида номлари тилга олинган зотлар хусусида қизиқиши табиий. Шундай экан, қуйида Бегмуҳаммад халифа ва унинг авлодлари хусусида тўхталиб ўтсак.

Маълумотларга кўра, Бегмуҳаммад халифа Мажзуб Намангоний¹²⁵ ҳазратларининг муриди бўлган эди. Бобоси

123 Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.223-б.

124 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.56.

125 Маълумки, «Маъно дуррининг кони – ошиқ элининг жони» дея

Саримсоқ бува, унинг отаси Зокир халифалар ҳам ўз даврида зиёли-маърифатли кишилар бўлиб ўтишган. Айтишларича, Бегмуҳаммад халифа дастлаб иршод олиш учун Ҳазрат Домла¹²⁶ хузурларига келган. Лекин Ҳазрат уни Қўқонга, Миён ҳазратга юборганлар. У зот эса, Наманганга, Эшон Мажзуб хузурларига жўнатган эканлар. Халифа Мажзуб хузурига кириб борганида, "Ҳай-ҳай", ўт бўлиб қолибсиз-ку дея иршод бериб юборганлари ва бундан у ерда узоқ вақтлардан бери хизмат қилиб юрган ва ҳанузгача иршод тегмаган кўплаб кишилар «жириллаб» қолгани айтилган.

Бегмуҳаммад халифа¹²⁷ 1870 йилда Томоша қишлоғида вафот этган. Унинг тўрт ўгли бўлган. Булар Усмонали халифа, Оқ Эшон – Муҳаммад Умар халифа, Шермат халифа ва Идрис Халифа. Уларнинг каттаси Усмонали халифа 1913 йилда Обшерда вафот этган. Учинчиси Шермат халифа бўлиб, Андижон мадрасаларида таълим олган яхшигина мулла эди.

Маълумотларга кўра, Эшон Мажзуб Бегмуҳаммад халифанинг таклифи билан у истиқомат қиладиган қишлоққа келган. Эшон Мажзубнинг Марғилон ва Водилга келишлари катта шов-шув ва тантаналарга сабаб бўлган экан. Бу ерда эшоннинг шарафига катта анжуманлар ташкил қилинади. Кейин у ердан Томоша қишлоғи томон юрадилар. У зотнинг истиқболларига мезбонлар Қадамжой қишлоғига соябон

таърифланган, XIX аср бошларида яшаб ўтган тариқат шайхи Эшон Мажзуб Намангонийнинг асли исмлари Абдулазиз, оталарининг исми Ҳасанхожа бўлган. Ҳасанхожа Наманганнинг Пискат қишлоғида яшаган Мансурхожанинг муридлари бўлган. Мажзуб эса, Ҳусайн халифанинг муриди бўлганлар. Кўплаб ирфоний мазмундаги назмий асарлари мавжуд. Улар солиқлар томонидан сўфийларнинг руҳоний анжуманларида қуйланиб келинган. Айтишларича, ул зотнинг шеърларига бирор шоир муҳаммас боғлашга журъат эта олмаган.

126 Халқ орасида, «Ҳазрат Домла», «Хонақойи Ҳазрат», «Муҳаммад Юсуфхон Домла», «Ҳазрат Домлоий Марғиноний» ва «Домлоий Хонақоҳий» номлари билан машҳур бўлган улуғ аллома (1840-1918). Муҳаммад Юсуфхон Хонақойи Ҳазрат – «Ҳазин» («Ғамгин») тахаллуси билан ижод қилганлар.

127 Бегмуҳаммад халифа ва унинг фарзандлари тўғрисидаги маълумотлар қуйидаги китобнинг қўлёзма нусхасидан қисқартириб олинди: Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Муҳаммад Юсуфхон Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний) ҳаёти ва фаолияти. Фарғона, 2012.

арава олиб келиб, ҳозирлаб турганлар. Сўнгра эса, у ердан Шохимардонга, Водилга, Томошага олиб бориб меҳмон қилган эканлар. Мажзуб ҳазратнинг мазкур сафарлари катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган. Чунки айтилган пайтда Бегмуҳаммад халифанинг фарзандларидан бири Муҳаммад Умар халифа – Оқ Эшон масжид қурдираётган бўлиб, қурилиш ишлари ниҳоясига етаётган эди. Мажзубнинг ташрифларини эшитган эшон фурсатдан фойдаланиб, масжидни очиб беришлари ва биринчи намозни бошлаб ўқиб беришлари учун ҳаракатни кучайтирадилар. Кечани-кеча, кундузни-кундуз демай меҳнат қилиб, қурилишни охирига етказадилар. Ҳатто жуда қисқа фурсат ичида ўша ерли одамларга эчки жунидан катта гилам ҳам тўқитиб, масжид саҳнига тўшатади.

Дарҳақиқат, мазкур ташриф маҳаллий аҳоли учун ҳам, бу ерлик зиёли кишилар учун ҳам манфаатли кечади. Айниқса, Оқ Эшон учун баракали бўлган. Чунки айтишларича, ташриф чоғида Оқ Эшон Мажзуб ҳазратга қўл берган экан. Шу туфайли муҳаббатли муридларидан бирига айланган. Мазкур муҳаббат тақозосича тез-тез ҳузурларига бориб турган. Бу каби муҳаббат унинг учун бегона бўлмаган. Шунгача ҳам у қаерда улуг кишилар бор дегунича, зиёратига боришдан эринмаган. Кўп марта Қашқарга боргани, Офокхўжа зиёратгоҳини тавоф қилиб қайтгани, ҳатто икки ўғли Абдулқодир ва Абдулаҳад маҳдумларни илм олиш учун у ерда қолдириб келгани ҳам айтилган.

Бир гал Оқ Эшон Мажзуб ҳазратларининг зиёратига боришганида битта туя, иккита от, иккита қорамол, ўнта қўй олиб борадилар. Йўлда Сирдарёдан кечиб ўтишда кўп қийинчиликларга дуч келадилар. Катта ҳайвонларнинг оёғини боғлаб, кемаларга юклаб олишларига тўғри келади. Ҳатто қийналганларидан, кейинги келишимизда ё Қўқон тарафдан, ёки нариги кўприқдан ўтиб келмасак бўлмас экан, дейди. Бундай машаққатли сафари унинг пирига бўлган самимий муҳаббатидан эди.

Айтишларича, Оқ Эшоннинг Ҳазрат Домлага ҳам муҳаббати ўзгача бўлган. Шу сабабдан Ҳазрат Домланинг

хузурларига тез-тез келиб турган. Ўз ўрнида Ҳазрат Домланинг ҳам Оқ Эшонга эҳтиромлари чексиз эди. Талабаларга, «Қачон бу зот келсалар, тўхтатмасдан ичкарига киргизинглар», дея уқтиришлари ва мабодо кириб келаётганларини деразадан кўрган заҳоти, ўринларидан туриб, истиқболларига пешвоз чиқишларидан унга нисбатан эҳтиромларини англаймиз. Зеро, Ҳазрат Домла томонидан Оқ Эшонга бу қадар ҳурмат кўрсатилишининг ўзига хос сабаблари бўлган. Жумладан, манбаларда айтилишича, Оқ Эшон ниҳоятда қўли очик, сахий инсон бўлганлиги боис халқ орасида катта обрў-эътибор қозонган эди. Бу ҳақда шоҳимардонлик шоир Мулла Ниёз (1823-1896) қуйидаги мисраларни битган эди:

*Томошада Оқ Эшон,
Сахийда бундайин кўрмадим.
Шоҳимардонда Мамажон,
Бахилда бундай кўрмадим*¹²⁸

Оқ Эшоннинг оламдан ўтганлигига юз йил бўлсада, сахийлиги туфайли номи кишилар қалбида сақланиб қолди. Ҳозир ҳам ёши улут кишилар Оқ Эшон тўғрисида ота-боболаридан эшитган ҳикояларини мароқ билан сўзлайдилар. Бинобарин, сахий инсонлар дунёдан ўтиб кетсаларда, улар тўғрисидаги хотиралар кишилар қалбида абадий муҳрланиб қолади. Зеро, Алишер Навоий ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида сахийликни шундай таърифлаган эди: «Сахийлик инсоният боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг пирин мевасидир. Одабийлик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқин дарёси асл гавҳаридир. Саховатсиз киши –ёгинсиз баҳор булут ва иси йўқ тотор мушқидир. Мевасиз дарахт ҳам биру ўтин ҳам бир, ёгинсиз булут ҳам биру тутун ҳам бир. Саховатсиз киши билан гавҳарсиз садафни бирдай ҳисобласа бўлади... Сахий–булутдир. Иши хирмон, балки хазина бермоқ, бахил эса чумолидир, одати дон ва машоқ термоқ.

Ҳимматлиларнинг ихтисоси сахийликдир. Бу икки шарафли сифат (саховатлилиқ ва ҳимматлилиқ) покиза

128 Молло Нияз. Санат дигарасттар. Бишкек, 1993. 146-6.

кишиларга хосдир. Сахийлик инсоннинг баданидир, ҳиммат — унинг жони. Ҳимматсиз киши эр сонида эмас, чунки жонсиз баданни киши тирик демас.

... Исрофгарчилик сахийлик эмас... Ҳақ молини куйдирганни девона дерлар, ёруғ кунда мум шам ёққанни ақлдан озган дерлар.

Фахрланиш учун бермоқ ўзни кўрсатишлик ва бу билан ўзини сахий демак беҳаёликдир, кишилар кўрмагунча бермаган пасткашдир, сахий эмас. Тилаганга берганни ҳам — сахийликдан йироқ бил, қистов билан бермаганни яхшироқ бил. Битта нонни икки бўлиб, ярмини бир очга берганни сахий дегил, ўзи емай барини муҳтожга берганни сахий дўст дегил.

Қаерда бўлмасин сахийлар шаънига илиқ сўзлар айтилиб, номи ёдга олинади. Чунки сахий киши икки дунё саодатига муяссар бўлувчи инсонлар тоифасидан бўлиб, бу ҳақда «Манбаъ ул-маориф» китобида қуйидаги ривоят келтирилган:

«Пайгамбар алайҳиссалом айтдиларки:

— Қиёмат куни бўлса тўрт нафар одам беҳисоб ва беазоб жаннатнинг эшигига борулар. Биринчи — илмига амал қилгон олимлар, иккинчи — молини ҳалол сарфлаб қилиб ҳаж қилгонлар, учинчи—худо йўлида дини исломни талошиб жон бергон шаҳидлар, тўртинчи — ҳалол касбдин мол топиб, худонинг йўлида садақа берган сахийлар. Бас, бу тўрт нафар одамлар жаннатга аввал кирмоқни талашурлар. Андин сўнгра Худойи таоло Жаброил алайҳиссаломга амр қилурки: «Эй Жаброил, бул тўрт нафар одамларга бориб, қайси бирлари аввал жаннатга кирмоқликга муносиб бўлсалар, ул кишига одиллик бирла ҳукм қилғил», деб. Андин сўнгра Жаброил алайҳиссалом келиб шаҳиддин сўрарларки: Эй шаҳид, сан дунёда нима амал қилиб эрдинги, жаннатга аввал кирмоқни орзу қиларсан? Шаҳид айтурки: «Ё Жаброил, ман дунёда Худойи таоло розилиги учун жон бергондурман». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Эй шаҳид, сен шаҳидликнинг савобини бу мартабадалиғини қайдин билдинг?». Шаҳид айтурки: «Олимлардин эшитдим». Бас, Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Андоғ бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо

тутғилки, алардин илгари жаннатга кирмоқ беодоблик бўлур».

Андин сўнг ҳожилардин сўрарларки: «Эй ҳожи, сан дунёда нима амал қилдинг?» Ҳожи айтур: «Мен дунёда ҳалол мол харожат қилиб, сафарнинг азобини чекиб, Худонинг розилиги учун ҳаж қилғондурман». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Сан ҳажнинг савоби бул мартабадалигини кимдин эшитдинг?» Ва ул айтурки: «Олимлардин эшитдим». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Ҳаж андоғ бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо тутғилки, алардин илгари жаннатга кирмоқ беодоблик бўлур». Андин сўнгра сахийдан сўрарлар. Сахий айтурки: «Ман меҳнат бирла касби ҳалолдин пул топиб, Худойи таолонинг йўлида садақа бергандирман». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Саховатнинг савоби бул мартабадалигини кимдин эшитдинг?». Сахий айтурки: «Олимлардин эшитдим». Жаброил алайҳиссалом айтурларки: «Эй сахий, андоғ бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо тутғилки, алардин илгари жаннатга кирмоқ беодоблик бўлур», – деб аввал жаннатга кирмоқни олимларга ҳукм қилурлар. Андин сўнгра олимлар инсоф қилиб айтурларки: «Худоё, аввал бизларнинг жасадимизни яратқонингда бизларнинг ҳеч илмимиз йўқ эрди ва бу илмларни сахийларнинг саховатларининг сабабидин таҳсил қилиб эрдимиз ва яна ўзинг каломингда: «Инналоҳа ло йузиҳу айрал муҳсина» (Албатта, Аллоҳ эҳсон қилувчиларнинг ажрини зое қилмайди) – деб эрдинг. Энди аларнинг ажрларини зойиҳ қилмоғил ва сахийлар жаннатга биздин илгари кирсунлар». Андин сўнгра Худойи таоло айтурки: «Эй ризвонлар, жаннатнинг эшигини очингларки, аввал сахийлар кирсунлар, андин сўнгра олимлар ва алардин сўнгра бошқалар кирсунлар».

Бегмуҳаммад халифанинг фарзандларидан бири Идрис халифа ҳам Хонақоҳий Ҳазрат Домланинг шогирдларидан бўлган. Бу зот 1870 йилда Обшер қишлоғида туғилганлар. Маълумотларга кўра, Идрис халифа ҳаммаси бўлиб Ҳазрат Домлага ўн олти йил хизмат қилган. 1933 йилда Тожикистоннинг Душанбе (Ўша даврда Сталинобод деб аталган) шаҳрида 63 ёшда вафот этганлар. Халифа вафотига замондошлари

тарафидан бир неча тарихлар битилган.

Айтишларича, Идрис халифанинг акаси Оқ Эшон¹²⁹ – Муҳаммад Умар халифа охирги марта (маълумотларда етти марта ҳажга боргани айtilган) ҳажга боришидан олдин ўзи билан бирга укалари Идрисни ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлиб, Марғилонга, Ҳазрат Домла хузурларига келиб, у зотдан укаси учун рухсат беришларини сўрайди. Бундан олдин Томошага бориб, у ердаги акаси Усмонали халифани ҳам бирга боришликка таклиф қилган. Аммо у бу йил бора олмаслигини, насиб этса кейинги йил бирга боришини айтиб, узр сўрайди. Ҳазрат Домла Идрисни чақириб, унга воқеани айтадилар. У ихтиёрни Ҳазратга ташлайди. Ҳазрат ижозат берадилар. Кетаётганларида Ҳазрат Домла унга насихат қилиб, бутун сафар давомида Аллоҳга таваккул қилишга, ҳеч қачон бирор кишидан бирор нарса умид қилмасликка ва қорин учун ҳаргиз ғам емасликка чақирадилар.

Улар Қора денгизгача бориб, у ердан кемага ўтирадилар. Кемада бир ярим, икки кун давомида юрилар эди. Йўлда Оқ Эшон ҳазратларига тиш оғриқ ориз бўлиб, тобора кучая боради. Кемадан тушгач, Идрис акаларини муолажа қилишни, бирор чорасига киришишини айтади. Аммо эшон: «Йўқ, бу менга вабонинг аломати, менга вабо илашиб қолди, аммо сен қўрқма, бемалол ҳажга бориб келаверасан, – дейди. Устиларидаги камзулини ечиб, – Мана буни кийиб ол, олдидаги иккита қовуғининг ичида қизил олтин танга бор, олиб бемалол ишлатаверасан, бориб келишингга етади, – дейди. Айтганларидек, бу пул уни дафн қилишга ҳам, ҳажга ҳам, ҳатто Марғилондан бориб қолган Соли ҳожи домлани олиб келишга ҳам етади. Ўша даврда туяга уч кишидан мингашиб кетилар экан, етмиш бир нафар киши мингашадилар. Туякаш карвонбоши ҳаммаларининг қўлига бир донадан таёқ бериб, мабодо йўлда қароқчилар ҳужум қилишса, қўрқманглар, ҳаммамиз бараварига ташланамиз, – дейди. Идрис халифа карвонбошига акасининг касалини айтади. У: «Пешингача

129 Оқ Эшон – Муҳаммад Умар халифа. Ҳазрат Домла шогирдларидан. Бегмуҳаммад халифанинг учинчи ўғли.

юрამиз, йўлда Мастуро деган жой бор, булоғи ҳам бор, туяларга ҳам дам берамиз, шунга қараб иш қиламиз, – дейди. Оқ Эшон у ерга етмай йўлда, туянинг устида вафот топади. Карвонбоши жағини боғлаб қўйишни, у ерга бормагунларича бирор иш қила олмасликларини айтади. Етиб боргач, ювиб-тараб, жаноза ўқиб дафн қиладилар. Айтишларича, бу ернинг тарихини китобларда ўқиган Оқ Эшон айнан шу жойда вафот топишни орзу қилган экан. Эшонни дафн қилишгач, қабр устига катта бир тошни қўйиб, унга исм шарифлари ва қаердан эканлигини ёзишда Шоҳимардондан деб битадилар.

Шундай қилиб, Идрис халифа ўзи ёлғиз карвон билан ҳажга кетади. Эҳтимол, бу нарса Ҳазрат Домлага маълум бўлганидан унга сафар олдидан йўлда Фақат Аллоҳгагина таваккул қилишни буюрган бўлсалар керак. Ҳажга етиб боргач, у ерда бир йил давомида қолиб кетадилар. Ҳаж зиёрати давомида Марғилондан бориб қолган Соли ҳожи домла билан учрашиб қоладилар. Бирга Мастурога келиб, акалари ҳақиға фотиҳа қилиб кетадилар. Бу воқеалар 1913 йилда бўлган. Идрис ҳажда ҳаммаси бўлиб, йўлдан ташқари, бир ярим ой турган эканлар. Кейин эса, Ватанга қайтадилар. Айтишларича, Ҳазрат Домла уларни кутиб олиш учун Марғилон станциясига чиқадилар. Зиёрат қилишгач, Идрисга қўшиб Соли ҳожи домла бошчилигида бир неча талабаларни Обшерга жўнатадилар. Айни пайтда Обшердан ҳам қирғизлар от арава келтириб туришган эди. Меҳмонлар Қизилбулоққа борадилар, беш кун у ерда бўлиб, фотиҳани ўтказиб қайтадилар. Идрис уларга бўлган воқеаларни айтиб беради. Шунда улар катта бир сандал устига ундан кичикроқ сандални қўйиб, Эшон отанинг Абдулқодир исмли ўғлини ўтқазадилар. Устиларига бир малла тўнни кийдириб, эшон ота ўрнига бизга эшон бўлдилар, деб эълон қиладилар. Йигилганлар ҳаммалари унга байъат қиладилар. Оқ Эшоннинг уч ўғли бўлиб, улар Абдулқодир эшон, Абдулаҳад эшон, Нурмуҳаммад эшонлар эди.

Шўролар даврининг 20-йилларида илми ва мулкдор кишиларни қулоқ сифатида сургун қилиш бошланганда, тахминан 1922 йили Шермат халифа¹³⁰ Маккаи мукаррамага

130 Яна бир маълумотга кўра, Шермат халифа ҳаж қилиш ниятида икки нафар

зиёратга боради ва ўша ерда дунёдан ўтади. Шермат халифанинг Абусубҳон қори (Катта қори) ва юқорида номи келтирилган Нўмонжон(Номонжон, Неъматжон) қори исмли ўғиллари бўлган. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Водилнинг Мозортаги мадрасасида Мулла Мўминжон домла, Мулла Қўшоқ домла, Охунжон қори, Мулла Мухторхон эшонлардан дарс олишади¹³¹.

Холдорали Қулфиддинов келтирган маълумотларга кўра, Номонжон қори илмий киши сифатида ҳибса олиниб, суд қилиниб, Россиянинг Ярославл вилояти Углич қишлоғига сургун қилинган ва ўша ерда вафот этган. Укаси Абусубҳон қори (Катта қори) бошига ҳам акасининг машғум қисмати тушганда, қизиқ бир тасодиф туфайли омон қолган экан. Яъни, Абусубҳон қори ҳарбий комиссарлардан бирининг бемор фарзандига дам солгач, бола тез орада соғайиб оёққа турган. Буни кўрган ўша комиссар: «Бу ердан кетмасанг бўлмайди, тез орада сени қамоққа олишади», деб огоҳлантиради. Шундан кейин Абусубҳон қори Қизилбулоқ, Томошо томонларга кетиб, ўша ерларда яшаб, замон тинчигандан кейин Водилга келиб, қолган умрини эл-юрти хизматига бағишлайди.

30-йилларнинг бошида Ўзбекистондан Афғонистонга чиқиб кетиб, кейинчалик Туркияда истиқомат қилган Аҳмад Яссавий авлодларидан Шаҳобиддин Яссавий ўша нотинч давр тўғрисида бундай деган эди:

«Келажакни олдиндан башорат қилиб ҳақиқатни айтган боболаримиз олдида уч йўл бор эди, бири ҳақ йўлида жонни қурбон қилиш, иккинчиси, истибдодга кўниб тақдирга тан бериш, учинчиси, тарки дунё қилиб, ғариблик жандасини кийиб, ватандан бош олиб кетмак. Не қилайликки, тақдир экан, бизларнинг оталаримиз учинчи йўлни танлаган»¹³².

ҳамроҳи билан Шохимардоннинг юқориси билан юриб, Афғонистонгача борадилар. Қундуз номли ерга борганда Шермат халифа бемор бўлиб, вафот топади. Уни дафн қилгач, ҳамроҳлари бу зотни ташлаб, биз ўзимиз қандай борамиз, дея дарё орқали Термизга ўтиб, сўнг Ватанга қайтадилар. Бу ерга келгач, ҳамроҳлари халифанинг камзул, соат ва тасбеҳларини эгаларига топширадилар.

131 Қулфиддинов Х. Водилга бир назар.. 63-б.

132 Ҳайитов Ш.А., Собиров Н.С., Легай А.С. Хориждаги ўзбеклар. – Т.: «Фан»,

ДАМКЎЛ

Сувнинг секин, дамланиб оқиши ҳолати мазкур қишлоқ номининг келиб чиқишига асос бўлган. Бу ҳақда Х.Қулфиддинов шундай ёзади: «Қишлоқнинг нисбатан чуқурликда ва қирнинг шимолий ёнбағрида жойлашганлиги натижасида юқоридан оқиб борувчи сувлар тўпланиб, қўл ва булоқлар ҳосил бўлганлиги сабабли бу ерлар дамланган қўл, деб аталиб келинган. Шу ривоятдан келиб чиқиб, ушбу аҳоли яшаш масканини Дамқўл қишлоғи деб аташади»¹³³. Олинган маълумотларга кўра, Дамқўл қадимда Авлиё кўрғон, Эсонбой кўргони (Қайрағочтаги), Абдуфайз кўрғон, Мулла Нур қалъаси, Қалъаи ҳол сингари маҳаллалардан иборат бўлган¹³⁴.

Қўқон хонлиги архивига доир ҳужжатларда Дамқўл тўғрисида ҳам қизиқарли маълумотлар учрайди. Қўқон хони Худоёрхон номига ёзилган аризалардан бирида Дамқўл ҳудудида хонликнинг кўриқ ерлари тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлиб, унга махсус кўриқчилар тайин этилган. Мулла Эшмуҳаммад Содиқчи кўриқчи ўғли томонидан Худоёрхон номига ёзилган аризада баён этилишича, Дамқўл қишлоғида кўриқ ерлардан хонлик отхонаси учун пичан тайёрланган¹³⁵.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1905 йилда Дамқўл қишлоғида жами 574 нафар аҳоли истиқомат қилган¹³⁶.

Дамқўлтена археологик ёдгорлиги

Фарғона туманидаги Дамқўлтена археологик ёдгорлиги милоднинг I – II асрига мансубдир. Ушбу ёдгорликдаги дастлабки археологик тадқиқотлар 1955 йили Фарғона

1992. 13-б.

133 Қулфиддинов Х. Жаннатмакон диёр... 49-б.

134 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона тумани Дамқўл қишлоғида яшовчи Абдулҳафиз Сатторовдан (1925 йилда туғилган) ёзиб олинди.

135 Бу ҳақда қаранг: Троицкая А.А. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: «Наука», 1968. С.87,89, 91, 94.

136 Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С. 80.

ўлкашунослик музейининг илмий ходимлари Б.Гамбург ва Н.Г.Горбунова томонидан олиб борилган. Ушбу қазилманинг ҳисоботлари Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи архивида сақланмоқда¹³⁷.

Маълумотларга кўра, Дамкўл қишлоғида икки зиёратгоҳ мавжуд бўлган. Улардан бири, Мозортаги зиёратгоҳи Дамкўлтепада жойлашган. Ўтмишда бу ерда ғор бўлиб, одамлар зиёратга келишган¹³⁸. Кейинчалик ғор ҳам беркилиб кетган. Иккинчи зиёратгоҳ номини аниқлаб бўлмади.

Дамкўллик қатағон қурбонлари

1. Умаров Юсуф – 1891 йили туғилган. Фарғона тумани Донкўл (Дамкўл) қишлоғидан. Собиқ қулоқ, савдогар, 1931 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 2 йил озодликдан маҳрум қилишга ва 3 йил сургунга ҳукм қилинган, ҳибсга олинган вақтда Ўзбексаноат новвойхонаси мудир. Колхозчилар орасида аксилинқилобий мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, колхозлардаги очарчилик тўғрисида миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 4139-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган¹³⁹.

2. Қосимов Ражаб – 1870 йили туғилган. Фарғона тумани Донкўл (Дамкўл) қишлоғидан. Собиқ қулоқ, савдогар...1933 йили аксилинқилобий фаолияти учун 3 йил қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулотли бўлмаган. Аксилинқилобий гуруҳга кириб, колхозчилар орасида мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 4139-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган¹⁴⁰.

137 ГАФО ф. 1160, оп. 1 д. 14, лл. 1-61 за 1970-1978 годы.

138 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғида яшовчи Алиакбар Эсоновдан (1938 йилда туғилган) ёзиб олинди.

139 Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.221-б.

140 Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.221-б.

3. Ашуров Турсунбой – 1874 йили туғилган. Фарғона тумани Донкўл (Дамкўл) қишлоғидан. Собиқ қулоқ, савдогар, 1934 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 3 йил қамоққа ҳукм этилган, муддатидан олдин бўшатишган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулотибўлмаган. Колхозчилар орасида мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, колхоздаги очарчилик тўғрисида миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 4139-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган¹⁴¹.

4. Олимов Мулла Ҳайдар – 1891 йили туғилган. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғидан. Собиқ қулоқ, руҳоний. Бухоро мадрасасини тамомлаган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 16 августдан ҳисобланган¹⁴².

Айтишларича, Мулла Ҳайдарлар оиласида беш ўғил бўлиб, унинг Ҳошим, Зокир, Машраб, Шокир исмли укалари бўлган. Мулла Ҳайдар қамоқда эканлигида Беломорканал қурилишида қатнашиб вафот этган.

Маълумотларга кўра, мазкур қурилишга 71000 нафар маҳбус сафарбар қилинган¹⁴³.

5. Абдураҳмонов Мулла Қўчқор – 1900 йили туғилган. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғидан. Собиқ қулоқ, руҳоний. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 16 августдан ҳисобланган¹⁴⁴. Ундан Ҳамидулло ва Убайдулло исмли ўғиллар қолган.

6. Мирзаҳамдамов Мамасодиқ – 1891 йили туғилган. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғидан. Собиқ қулоқ.... НКВДнинг

141 Шамсутдинов Р. Қатагон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007. 221-б.

142 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

143 Трагедия среднеазиатского кшшлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955.: Документы и материалы. Т. II /Сост: Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под ред. Д.А.Алимовой; АН РУз., Инс-т ист., Благотворительный фонд «Шахидлар хотираси», Андижан. Гос. ун-т им. Бабура. – Т.: «Шарқ», 2006. С. 265.

144 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 16 августдан ҳисобланган¹⁴⁵.

7. Мамасодиқов Абдуқодир – 1872 йили туғилган. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғидан. Собиқ қулоқ, руҳоний. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 16 августдан ҳисобланган¹⁴⁶. Қамокда вафот этган. Ундан Саййидолим исмли ўғил қолган.

8. Йўлдошев Мулла Нуритдин – 1900 йили туғилган. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғидан. Собиқ қулоқ, руҳоний. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 16 августдан ҳисобланган¹⁴⁷.

Дамкўллик Йўлдош улоқчи ҳам қатағон қилинган ва сургунда дунёдан ўтган.

Дамкўллик Мулла Рустам (Шайх Закариё) диний илми бўлганлиги учун 30-йилларда шўро ҳукуматининг таъйиқларидан яшириниш мақсадида онаси билан кетишга мажбур бўлган. Афғонистон, Эрон каби давлатларда саргардонликда турмуш кечириб, охир оқибат Мадинаи мунавварадаги Ҳазрати Билол масжидида имомлик қилган ва 2005 йилда оламдан ўтиб, Мадинада дафн этилган¹⁴⁸.

Дамкўл қаҳрамони

Дамкўл қишлоғида иккинчи жаҳон уруши даврида кўрсатган буюк жасоратлари учун уч марта «Шухрат» ордени билан мукофотланган Абдулҳамид Жамолов (1924-1995) яшаб ўтган. Айтиш жоизки, собиқ иттифоқ даврида айнан иккинчи жаҳон уруши давом этган кезлар ана шундай жонбозлик кўрсатган 2,5 мингта яқин кишигина уч марта шухрат

145 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

146 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

147 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

148 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона тумани Дамкўл қишлоғида яшовчи Алиакбар Эсоновдан (1938 йилда туғилган) ёзиб олинди.

орденининг тўлиқ кавалери бўлган, холос. Чунки бу орден 1943 йилда таъсис этилган. Бу орденнинг тўлиқ биринчи, иккинчи ва учинчи даражаси билан жангчилар қуйидаги ҳолатларда тақдирланган эдилар:

- душман ҳудудига биринчи бўлиб кириб, шахсий намуна кўрсатганга;
- ёнаётган танкни тарк эмай жангни давом эттирганга;
- ўз қисмининг жанговар байроғини сақлаб қолганга;
- ўзининг шахсий қуроли билан 50 дан ортиқ душман солдати ва зобитини йўқ қилганга;
- қўл гранатаси билан душманнинг учта танкини ишдан чиқарганга;
- артиллерия ёки пулёт билан шахсан ўзи душманнинг уч самолётини уриб туширганга;
- шахсан ўзи разведка вақтида душманнинг муҳим стратегик объектларини аниқлаб, душман зобитини асир олганга;
- душман омборхоналарини ва ўқ отиш нуқталарини йўқ қилганга;
- жанг вақтида ўз командири ҳаётини сақлаб қолганга;
- ярадор бўлишига қарамай жангни давом эттирганга;
- душманнинг ўқи ёмғири остида тиканли симлардан ўтиб жасорат кўрсатганга;
- хавф-хатарга қарамай душман байроғини қўлга олганга¹⁴⁹.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ўзбекистонлик 32 жангчи бу юксак мукофотга сазовор бўлган¹⁵⁰. Мана шу 32 нафар қаҳрамонларнинг бештаси фарғоналиклар бўлиб, улардан бири биз юқорида номини келтириб ўтган Абдулҳамид Жамолов эди. У ҳақда «Фарғоналик қаҳрамонлар» рисоласида қуйидагилар баён этилган:

«Дамкўллик Абдулҳамид Жамолов иккинчи жаҳон уруши ҳақида кам гапиради. Уруш йиллари қонга, оҳ-зорларга тўла ахир... Эндигина 18 ёшга кирган Абдулҳамид 1942 йилда

149 Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали. – М.: «Военное издательство», 1983. С.31.

150 Вавилов Ф.И. Ферганская область в Великой отечественной войне. – Т.: «Фан», 1988. С.100.

фронтга кетди. У тўпчилик касбини эгаллади. Висла дарёсининг чап қирғоғини эгаллаш пайтида унинг батареяси 22 та танк хужумини қайтарди. 1945 йил январ ойидаги жангларда катта жасорат кўрсатди. У жанг билан Берлинга кириб борди. Абдулҳамид Жамолов «Шухрат» орденларининг тўлиқ кавалери. Урушдан кейинги тинчлик даврида ўзи туғилиб ўсган қишлоқда деҳқончилик маданиятини юксалтиришда фаол иштирок этди»¹⁵¹.

151 Фарғоналик қаҳрамонлар / Нашрга тайёрловчилар: А.Ибодинов, А.Ж.Пўлатов. Фарғона, 1995. 31-б.

ОҚТОМ

Оқтом, ёхуд Аҳтам қишлоғи номининг келиб чиқиши тарихи саҳоба Бобо Аҳтам билан боғлиқ эканлиги тўғрисида турли ривоятлар бор. Бу ҳақда Х.Қулфиддинов шундай ёзади: «Оқтом – уйнинг томи оқ, томи оқ уй, оқ томли уй маъноларини англатади. Адир тепалигининг жанубий ён бағрида жойлашган қишлоқ, гўёки адир тепалиги қишлоқ учун оқ томдек кўринади.

Ривоят қилишларича, Ҳазрат Алининг узоқ авлодларидан Шоҳ Аҳтом ислом тарғибчиси сифатида келиб шу ерда яшаган. Вафотидан сўнг шу ерга дафн қилинган. Қишлоқ ҳам шу кишининг номига Аҳтом қишлоғи деб аталган, кейинчалик Аҳтом атамаси Оқтом бўлиб қолган»¹⁵².

Оқтом атамаси юзасидан келтирилган юқоридаги тахминларни рад этмаган ҳолда яна бир мулоҳазани айтб ўтмоқчимиз. Изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида ҳам Оқтам номи қайд этилган: «Оқтам – бир ўқ отарли масофада ер»¹⁵³. Бизнингча, қишлоқ номининг келиб чиқишига айнан шу бир ўқ отарли масофадаги қишлоқ тушунчаси сабаб бўлган кўринади.

Шоҳ Аҳтам зиёратгоҳи

Оқтомлик Набижон Шаҳобовнинг таъкидлашича, Оқтом қишлоғидаги зиёратгоҳ саҳоба Шойи Аҳтам (Шоҳ Аҳтам) мазори номи билан боғлиқ бўлиб, ўтмишда қайси бир зиёратчи Шоҳимардон томон йўл олар экан, дастлаб шу қабрни зиёрат қилган. Ушбу мазорнинг ажойиб хусусиятларидан бири шуки, 1977 йили табиий офат юз бериб, Оқтом қишлоғини сел босган вақт йўлида учраган бино ва дов-дарахтларни қўпориб келаётган сел Шойи Аҳтам мазорига келганда айланиб ўтган экан. Ўша воқеага шохид бўлганларнинг ҳикоя қилишларича,

152 Қулфиддинов Х. Жаннатмакон диёр... 49-б.

153 Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. I том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С.М. Муталлибов. Т., 1961. 132-б.

сел мозорни босмаган. Бу мўъжизани курган одамлар узок вақтга қадар мозорнинг кароматлари ҳақида сўзлаб юришган. Шу ўринда Шоҳ Аҳтам тўғрисида. «Амири Аҳтам қиссаси»да Шоҳ Аҳтам Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) нинг саҳобаларидан эканлиги нақл қилинади:

*Бор эрди Аҳтам отлиг ширамарди,
Эди асҳоб аро эрликда фарди.
Қариндош эрди ул, ким Мустафога,
Амак ўғли эдиким Муртазога*¹⁵⁴.

Таъкид жоизки, Аҳтам саҳоба билан боғлиқ зиёратгоҳлар Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманидаги Файзиобод қишлоғида ҳам мавжуд. Аҳоли орасида ушбу зиёратгоҳни Оқ мозор деб ҳам аташади¹⁵⁵. Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманидаги Оқтош қишлоғида ҳамда Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманида ҳам Шоҳ Аҳтам номи билан аталувчи зиёратгоҳлар мавжуд¹⁵⁶. Ривоятларга кўра, шу ерда Шоҳ Аҳтам Шаҳризолнинг Майкат исмли саркарда бошчилигидаги кўшини билан бўлган жангда ҳалок бўлган¹⁵⁷.

Оқтомнинг қадимги манзилгоҳи

Фарғона шаҳридан тўққиз километр жанубда жойлашган Оқтом қишлоғи атрофидаги адирларда ўтган асрнинг 50-йилларида Фарғона ўлкашунослик музейи илмий ходимлари Б.Гамбург ва Н.Горбунова томонидан қадимий қабристонлар - даҳмалар аниқланиб, тадқиқ этилган. Оқтом қишлоғидаги даҳмалар - ғаройиб кўрғон бўлиб, паст-баланд тош тепаликлар шаклида, асосан узундан-узок чўзилиб кетган ва қалашиб

154 Амири Аҳтам қиссаси // Иброҳим Адҳам қиссаси. –Т.: «Ёзувчи», 1991.96-б.

155 Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т, «Шарқ», 2005.

156 Жўраева С. Сурхондарёдаги муқаддас зиёратгоҳлар тарихи ва уларнинг аҳоли диний-маънавий ҳаётидаги ўрни. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. Тошкент, 2009. 12-б.

157 Аршавская З.А. Легенды, памятники // Вехи Времени. Т., 1989. С.98.

ётган тош уюмларидан иборат. Айримларининг узунлиги етмиш-саксон метргача борган. Бу ерни топиб тадқиқ этган археологлар Н.Горбунова, П.Конопляларнинг ёзишларича, даҳмаларнинг қурилиши жуда оддий бўлиб, тош уюми остида саёзгина қилиб гўр қазилган. Унинг ичида марҳумнинг суяклари ётарди ва гўрга баъзан биттадан, баъзан икки-учтадан тортиб саккизтагача жасад қўйилган.

Маълум бўлишича, марҳумлардан биттасининг суяклари бир чеккада, қолганлариники эса бироз сурилган ёхуд аралашган ҳолда ётган. Мурдаларнинг боши тош ёстиқларга қўйилган, жасадларнинг бош томонида ўйилган токчага, бир нечта сопол буюмлар жойланган. Қазилмалар вақтида уй-рўзгор буюмлари, мунчоқлар, бронза зираклар ва билакузуклар, темир, бронза узуклар, камон ўқлари, камарбандлар, урчуқбошлар топилган. Топилган ашёларга қараб марҳумларнинг эркак ёки аёллар эканлиги аниқланди. Аёллар дафн этилган даҳмаларда сополдан ясалган урчуқбошлар, қош бўяш учун ишлатиладиган графит қаламчалар ва бошқалар бор. Пичоқлар, ўк-ёйлар, камарбанд қайроқлар қўйилган даҳмалар эркакларга тегишли бўлган¹⁵⁸.

Ўша даврларда яшаган одамлар удумига кўра марҳумнинг нариги дунёга бораётган руҳи керакли ҳамма нарсани олиши лозим эди. Шу сабабдан Октом қишлоғидаги милоддан аввалги IV-III асрларга мансуб қадимий қабрлардан темир ва суяк пластиналар, темир билакузуклар, темир ва бронза тўғноғичлар, бронза илгаклар, бронзадан ясалган камон ўқлари, кумуш зираклар, суяк тўқалар, суяк мунчоқлар, суяк найчалар, чиғаноқтошлар, қайроқтошлар, сурматошлар, графит парчаси, тошмунчоқлар, сополдан ишланган h-14 см, d-11 см. ҳажмдаги кружка, h-11 см, d-22 см, h-19 см, d-16 см. ҳажмдаги косалар, h-21 см, d-26 см, h-18 см, d-13 см. ҳажмдаги сопол идишлар ҳамда тош буюмлар аниқланган¹⁵⁹. Шу ўринда суяк пластинадаги одам тасвирига эътиборни қаратайлик. М.В.Гореликнинг таъкидлашича, Октомдаги суяк пластинадаги

158 Қосимов Й. Қадимги Фарғона сирлари. Наманган.1992. 24-б.

159 Ушбу қазилма чоғида топилган осори атиқалар Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи фондида сақланмоқда.

одам тасвири қадимги сак жангчиларининг курол-яроғидаги тасвирларга жуда ўхшайди¹⁶⁰.

Бу ҳақда археолог олима Н.Г.Горбунова ўзининг «Қадимги Фарғона» рисоласида шундай ёзади:

«Фарғоналик марҳум ўлкашунос П.Конопля ўзи топган қадимий ёдгорликлар қатори Фарғонадан жанубда, шаҳардан 9 километр наридаги Октом (Аҳтам) қишлоғи атрофидаги адирда топилган даҳмага эътиборимизни тортган эди. Бу даҳма биз илгари Фарғонада, Помирда, Олойда ва Тянь-Шанда тадқиқ этган даҳмалардан анча фарқ қилар эди. Биз илгари ҳам даҳмаларни кўрганмиз. Одатда, улар тош уюмларидан иборат, паст-баланд тепаликлар бўлиб, ўт-ўлан ўсиб ётарди. Лекин Октом даҳмаси сингари ғаройиб кўргонларни кўрмаган эдик. Уларнинг айримлари одатдагидек, паст-баланд тош тепаликлар шаклида эди. Бошқа даҳмалар эса узундан-узоқ чўзилиб кетган, қалашиб ётган тош уюмлари бўлиб, узунлиги ҳатто 75 метрга ҳам борарди. Лекин ҳар қалай ана шу иншоотлар бунёд этилган даврни қазилмалар ўтказмасдан аниқлаш қийин бўлгани учун биз қазилш ишларини бошлаб юбордик. Даҳмаларнинг қурилиши жуда жўн экан. Тош уюми остида саёзгина қилиб гўр қазилган. Унинг ичида эса қазо қилган одамларнинг суяклари ётарди. Гўрга баъзан биттадан, кўпинча эса икки - учтадан, ҳатто саккизтагача жасад қўйилган экан. Марҳумлардан биттасининг суяклари бир чеккада, қолганлариники эса бир оз сурилган, аралашган ҳолда ётар эди. Мурдаларнинг боши тош ёстикларга қўйилган. Жасадлар бош томонида токча ўйилиб, сопол буюмлар қўйилган, уларнинг сони бир нечтагача борарди.

Идиш-товоқлардан ташқари мунчоқлар, бронза зираклар, темир ва бронза билакузуклар, узуклар, урчуқбошлар, камон ўқлари, камарбандлар бор эди. Биз қўй суяklarини ҳам топдик. Ана шу топилмаларга қараб аёллар қаерга дафн этилгану, эркаклар қаерга қўмилганини билиш мумкин эди. Аёллар дафн этилган даҳмалардан урчуқ учун мўлжалланган

160 Горелик М.В. Кушанский доспех // Древняя Индия. Историко-культурные связи. М., 1982. С.30.

сопол урчүкбошлар ҳамда қош бўяш учун графит қаламчалар топилди. Ёй ўқи, камарбанд, пичоқча, қайроқлар эса эркаклар дафн этилган гўрлардан чиқди. Бу топилмалар бизни хайратга солгани йўқ. Гап шундаки, марҳум дафн этилаётган вақтда гўрга турли-туман буюмлар ва озиқ-овқат қўйиш қадим замонларда ҳамма халқларда ҳам тарқалган удум эди. Улар марҳумнинг руҳи ёки ўзи бу дунёдан нариги дунёга боряпти ва у «охират сафари»га ўзига керакли ҳамма нарсани олиши лозим, деб ҳисоблардилар. Ана шу буюмларга қараб бу кишилар қачон дафн этилганлигини ҳам аниқладик. Бундан 2500 йил илгари экан.

Кичик ва узун қўрғонлардаги топилмалар бир хил эди. Тизилиб ётган тепаликлар остида бир нечта даҳма бир қатор жойлашган экан. Узоққа чўзилиб ястаниб ётган тепаликлар бағрида эса 42 та даҳма борлиги аниқланди. Нега энди айрим одамларни якка-якка, бошқаларни эса қўшиб дафн этишганикин? Буюмларда ҳам ва жинс ёки ёшда ҳам сира фарқ йўқ. Якка даҳмаларда ҳам эркаклар, аёллар, болалар дафн этилган. Агар ана шу қўрғонларга диққат билан қаралса, кичкина тепачаларнинг ҳам ва узун тепачаларнинг ҳам бир хил – шимоли-жануб йўналишида ётганини кўриш мумкин. Демак, гап мана қаерда экан: бу узун тепачалар–даҳмалар аста бир-бирига туташтириб борилгандан далолат берарди. Бу даҳмалар тош ва шағаллардан ясалгани учун бора-бора вайрон бўлиб, тош уюмига айланиб кетган. Шундай қилиб, баъзи марҳумларни гўрларини бир-бирига туташтириб дафн этган бўлсалар, айримларини нарироқда қўмишган.

Бир-бирига қариндош бўлган кишиларни биргаликда, қариндош-уруғлари бўлмаган кишиларни эса нарида–алоҳида қўмишган деб тахмин қилиш ўринли бўлур эди. Афсуски, биз дафн этилган одамларнинг бир-бирига қариндош-уруғ бўлганликлари ҳақида ҳозирча тадқиқот маълумотларига эга эмасмиз.

Хўш, бу ерларга ким дафн этилган, уларнинг касби қорни нима эди? «Пахтачи» хўжалигига қарашли Найман қишлоғи яқинидаги даҳмаларда, Суфан, Валик, Ниёзботир қишлоқлари яқинидаги адирлардаги мазорларга қўмилган одамлар ким

эди, уларнинг тирикчилиги нима билан ўтар эди?

Оқтом (Аҳтам) қишлоғида яшаганлар ким бўлган? Бундан 2800-3000 йил илгари нималар содир бўлган эди? Археологларнинг маълумотларига қараганда, ўша кўҳна замонларда ҳам ёв олиши қийин бўлган мустаҳкам қароргоҳларда деҳқонлар яшаб, сопол идиш-товоқлар ясаган, уларга қизил рангли сир беришган, нақшлар солишган. Бу нақшлар қизил ранг устидан қора бўёқ билан чизиларди. Одамлар ҳали кулолчилик чархи нималигини билишмасди. Уларнинг меҳнат қуроллари ҳам, безаклари ҳам бронзадан ясалган бўлиб, ҳали темирдан беҳабар бўлишган. Кўҳна кишилар водийнинг шарқий қисмида яшаган. Чуст ва Ғовасойнинг ғарбий томонларида эса уларнинг қароргоҳлари номатлум. Фарғонада ана шу қадимий деҳқонлардан ташқари яна бошқа қабилалар ҳам яшаган бўлиб, уларнинг маданияти Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий районларида яшаган чорвадорларнинг маданиятига яқин турарди. Бу қабилаларнинг даҳмалари ва қароргоҳлари ҳам қазиб кўрилди. Улар иноқ яшаганми, деган саволга жавоб бериш қийин. Баъзан ёв бўлиб, баъзан дўст бўлиб яшашгандир. Бу ерга келган чорвадорлар Фарғонанинг унумдор ерларида муқим бўлиб қолишган ва шу ерлик деҳқонлар билан бора-бора қўшилиб кетишган, сўнгра бу қабилалар чатишиши натижасида маданияти ва турмушида ҳам маҳаллий деҳқонларнинг, ҳам келгинди чорвадорларнинг хусусиятлари акс этиб турган халқ келиб чиққан бўлса ажаб эмас. Шу кишиларни биз Оқтом қишлоғининг қадимий халқи дея оламиз.

Хўш, бунга Еттисув ва Тянь-Шаннинг нима алоқаси бор? Ҳамма гап шунда-да. Чорвадор қабилалар худди шу тоғ ва чўл районларида ҳамда Тошкент воҳасида яшар эдилар. Ана шу тоғлик ва чўл районлардан ҳамда Тошкент воҳасидан улар водийга Сирдарё бўйлаб, Хўжанд яқинидаги «Хўжанд дарвозаси» орқали кириб келганлар. Эҳтимолки, баъзи-баъзида тоғ доvonлари орқали ҳам ўтишгандир. Ана шу қабилалар авлодларининг маданиятида муштарак хусусиятлар сақланиб қолган ва уларнинг баъзи бирлари Оқтом қишлоғининг қадимий аҳолиси маданиятида ҳам акс этгандир... Бундан 3000

йил муқаддам очилган йўлдан Фарғона водийсига, унинг бой, унумдор ерларига ён-атрофдаги тоғлар ва дашту биёбонлардан кўчманчилар ёпирилиб кела бошлади. Уларнинг айримлари тоғ ён бағриларида яшаб, чорвачилик билан машғул бўлди. Бир қисми эса маҳаллий аҳолига қўшилиб, деҳқончиликни ўрганиб, шу касби кори орқасидан кун кўра бошлади. Уларнинг маданияти бир-бирига шу қадар яқинки, қўлимиздаги ашёвий далиллар бу кўчманчилар маданияти, бу деҳқонлар маданияти дея аниқ-равшан айтишга имкон бермайди. Чорвадорлар идиш-товоқни деҳқонлардан олишган. Ўзлари ясаб ўтиришларига ҳожат йўқ эди. Қароргоҳларда эмас, балки кўрғонларда, тепаликларда кўмиш расм-русумини, эҳтимолки, деҳқонлар чорвадор кўчманчилардан олишган бўлса. Хўш, гапнинг лўндасини айтсак, Октом қишлоғининг қадимий аҳолиси ким экан? Улар қадимий деҳқонларнинг ва саҳройи кўчманчиларнинг аجدодларидир. Улар, эҳтимол, яқиндагина ўтроқ бўлган чорвадорлар бўлиб, эндиликда фарғоналик бўлиб қолишгандир. Ёки, уларнинг турли кўрғонларда, тепаларда, якка-якка ва узала тушиб узоққа чўзилган кўрғон-дахмаларда ётиши фарғоналиклар ва келгиндилар ўртасидаги тафовутнинг аломатидандир. Бу фарғоналиклар Эйлатонда ва бошқа қароргоҳларда яшаган. Улардан бизгача, афсуски, ҳеч нарса етиб келмаган. Эйлатон ҳам қазиб кўрилгани йўқ. Уни ҳайдаб юборишди. Ана шу қароргоҳдаги (унинг майдони 200 гектар) деворлар ҳам ҳанузгача колхоз далалари ўртасида сўппайиб турибди. Қадим замонда бу ерларда қандай уйлар бўлганини билмаймиз. Қадимий Октом қишлоғи аҳолиси ҳам ўзларининг авлод-аждодлари сингари гувала уйларда яшаганлар, деб айта оламиз, холос. Улар топган-тутганларини каттакон хумларда асрашган. Кулол чархида идиш-товоқ ясашган. Бу кулол чархини, хойнаҳой уларнинг ўзи кашф этмагандир. Хўш, бу чарх қаёқдан пайдо бўлиб қолди, уларнинг аجدодлари чарх ясашни билишмас эди-ку. Дастгоҳ, яъни чарх бундан анча бурун ҳам Ўрта Осиёнинг жанубий районлари аҳолисига маълум эди. Кўшни Суғд орқали у Фарғонага ҳам тарқалди. Чархни-ку улар ишлата бошлашди. Лекин идиш-товоқларнинг шакли қадимгидек қолаверди. У қўлда ясалганга

ўхшаб кетарди. Бу идиш-товоқлар сифати, безаги ва техник жиҳатдан тайёрланишига кўра Суғд идишларига ва Бақтрия идишларига ўхшаб кетса ҳам уларнинг шакли-шамойили бутунлай бошқача. Фарғоналиклар тақлид қилишни хуш кўришмади.

Фарғона бизнинг эрамиздан илгариги V-III асрларда шундай эди, бу кезларда баъзан форслар, баъзан юнонлар Ўрта Осиёнинг жанубий районларидаги шаҳарларни забт этиб, Сирдарё бўйигача келишар, кўчманчи сакларнинг қаршилигига учраб, орқага чекинишар ва шу тариқа яна бир деҳқончилик юрти борлигидан ва у Ғарбий Фарғонанинг қумлоқлари ортида эканлигидан бехабар қолар эдилар»¹⁶¹.

Оқтомлик қатазон қурбонлари

1. Қодиров Шокир – 1878 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтом қишлоғидан. Қулоққа тортилган. Давлат мажбуриятини бажармагани учун 2 йил қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, монархик тузумни ва давлат душманларини мақтаганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13635-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 22 октябрдан ҳисобланган¹⁶².

2. Холматов Қурбон – 1892 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтом қишлоғидан. Қулоққа тортилган...1932 йили колхозни хароб қилганлиги учун 3 йил қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида колхоз тузумига қарши тарғибот олиб борганликда, пахта тайёрлашдаги саботажларнинг ташкилотчиси сифатида айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13635-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 23 октябрдан ҳисобланган¹⁶³.

161 Горбунова Н. Кўҳна Фарғонада. – Т.: «Ўзбекистон», 1972. 4-11-б.

162 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.47.

163 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.47.

ОҚБИЛОЛ

Шу ерлик аҳоли орасида қишлоқ номини ислом тарихидаги биринчи муаззин, саҳоба Абу Абдулло Билол ибн Рабоҳ ал Ҳабаший (641 йилда Дамашқда вафот этган) номи билан боғлиқ дегувчилар ҳам бор. Бироқ Ю.И.Аҳмадалиевга кўра, бу сўзнинг «булоқ», «қўлтиқ», «бурчак» каби маънолари ҳам мавжуд¹⁶⁴.

Журналист С. Дадахўжаев мазкур қишлоқ номининг келиб чиқиши хусусида бошқа бир фикрни билдиради: «Оқбиллол қишлоғи тахминан 1736 йиллари ташкил топган. Қишлоқ номи «Оқпилла», «Оқбиллол» номлари билан юритилиб келинган. «Оқпилла» дейилишига сабаб 1800 йилларда Алсози деган шахс Боғдод (Ироқ) пилласини шу қишлоққа олиб келади. Уни кўпайтириб атрофдаги қишлоқларга оқ пилла қилиб тарқатган. Шу сабабли айрим пайтларда Оқ пилла деб ҳам юритилган»¹⁶⁵.

Таъкид жоизки, С.Дадахўжаевнинг ушбу маълумотлари дастлаб XIX аср охири - XX аср бошларида яшаб ўтган Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» номли асарида ўз ифодасини топган: «Андин сунг фаранги Алвизитўра Оқпиллол қишлоққа келиб пилла тутиб тоза уруғ берадиган бўлди. Шундан бери қурт пилласи тобора тараққий қилди»¹⁶⁶. Қолаверса, 1902 йилда чоп этилган «Фарғона вилоятида ипакчилик» номли мақолада ҳам қишлоқ номи оқ пилла сўзидан келиб чиққанлиги айтилади¹⁶⁷.

Шу ўринда Алвизи тўра тўғрисида.

Алвизи тўранинг номи аслида Иокима Алоизи бўлиб, 1860 йилнинг 2-14 сентябрида Россия ва Австрия ўртасида тузилган

164 Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари. – Ф.: «Фарғона», 2009.100-б

165 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Кўлзма.194-б.

166 Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. –Т.: «Маънавият», 1999. 53-б.

167 Шелководство в Ферганской области. Ежегодник Ферганской области. Т. I. Н.Маргелан, 1902.С.177.

савдо шартномасига мувофиқ аввал Россияга, 1885 йилдан Тошкентга келган. Чунки Туркистонда соғлом ва сифатли ипак курти уруғига бўлган талаб бу ерга хорижий мамлакатлардан ҳам мутахассисларнинг келишини тақозо этган эди. Туркистонга келган биринчи хорижий мутахассис халқ орасида Алвизи тура номи билан танилган ўша франциялик Алоизи эди.

Иокима Алоизи 1893 йилда ипакчиликни равожлантириш мақсадида бепул мактаб очган¹⁶⁸. Бу ҳақда тарихчи олим Ҳамид Зиёев шундай ёзади: «Фарғона водийсида биринчи пиллачилик корхонаси 1896 йилда Алоизи томонидан қурилди. Бу Оқпилла қишлоғида жойлашган корхонада етиштирилган уруғдан олинган ипак хом ашёсининг сифати анча яхши бўлиб чиқди»¹⁶⁹.

168 Бу ҳақда қаранг: Сборник сведений о Средней Азии. Ташкент. 1887. ФОКМ. КП 4231; Вилькиной А. Гренажная станция и опытная хлопковая плантация за 1885-1887 годъ // Туркестанские ведомости № 42-43. ФОКМ КП, №5858; Шелководство в Ферганской области. Ежегодник Ферганской области. Т. I. Н. Маргелан, 1902. ФОКМ. КП № 5209; Хафизов Н. Шелководство средней Азии. – Т.: «Ўзбекистон» 1969; Жабборов М.Р. Фарғона водийсида ипакчиликнинг ривожланиши тарихидан // Ўзбекистон тарихининг айрим долзарб муаммолари. Фарғона. 1999.

169 Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. –Т.: «Шарқ», 2006. 160-б.

НОВКЕНТ

Новкент (Новкат) номи билан аталувчи жой номлари Фарғона водийсида кўплаб учрайди¹⁷⁰. Бу ҳақда З.Дўсимов ва Х.Эгамовлар куйидагича фикр билдирадилар: «Новкат – қишлоқ. Фарғона вилоятининг Қува туманида. Новкат – нов тожикча «янги», кат «қишлоқ» сузларидан тузилган бўлиб, «янги қишлоқ» деган маънони билдиради. Бу формада топонимияда кўплаб номлар учрайди. Масалан, Тожикистондаги Новобод ёки Навобод «янги шаҳар», Жаникат «янги қишлоқ», Янги бозор каби топонимлар худди шу усулда вужудга келган бўлиб, семантик жиҳатдан бир-бирига яқиндир»¹⁷¹.

С. Дадахўжаев мазкур қишлоқ номининг келиб чиқиши хусусида куйидагича фикр билдиради: «Новкент қишлоғига бундан 600 йил илгари, яъни XIV асрларда биринчи бўлиб асос солинган. Сўнгра ўзимизнинг ўзбеклар келиб сой бўйида 3-4 жойга уйлар солишиб кўпайишган. «Нов» деб ном қўйишган. Шундан кейин Новкент қишлоғи номи билан юритилган»¹⁷².

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1905 йилда Новкент қишлоғида жами 467 нафар аҳоли истиқомат қилган¹⁷³.

Новкентлик қатагон қурбонлари

1. Солиев Тойир – 1877 йили туғилган. Фарғона тумани Новкат қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1932 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 6 йилга қамалган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, мағлубиятчилик руҳидаги фикрлар билдирганликда, пахта теримига қарши чиққанликда айбланган. Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13750-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-

170 Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари.. 99-б

171 Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати..106-б.

172 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Қўлёзма.175-б.

173 Список населенных местъ Ферганской области. Скобелев, 1909. С. 76.

тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган¹⁷⁴.

2. Сайдуллаев Аҳмад – 1900 йили туғилган. Фарғона тумани Новқат қишлоғидан. Қулоққа тортилган...Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, мағлубиятчилик руҳидаги фикрлар билдирганликда айбланган. Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13546-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 23 октябрдан ҳисобланган¹⁷⁵.

174 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.46.

175 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.49.

АВВАЛ

Дастлаб жойнинг нега Аввал деб аталганлиги масаласига эътиборимизни қаратсак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида Аввал сўзи қуйидагича изоҳланади:

1. Аввал – бошланиш пайти, илк пайт;
2. Аввал – илгариги вақтларда, илгари, бурун;
3. Аввал – ҳаммадан олдин, даставвал;
4. Аввал – бирор воқеа, ҳодиса ёки шу ҳақда сўз бораётган вақтдан олдин бўлганлигини билдиради¹⁷⁶.

Эътибор берган бўлсангиз, Аввал сўзига тўрт хил изоҳ берилган. Аммо Аввал қишлоғининг аталиши борасида бу изоҳлар етарли эмас, албатта. Чунончи, аҳоли орасида Аввал номининг келиб чиқиши хусусида турли тахминлар мавжуд. Масалан, С. Дадахўжаев бу ҳақда қуйидагича фикр билдиради:

«Аввал қишлоғи бошқа қишлоқларга нисбатан анча олдин ташкил қилинган. Шу қишлоқда тарихий ёдгорликлар ҳам аввал пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам қишлоқнинг номини маҳаллий халқ «Аввал» деб атаган. Аввал қишлоғидаги Хўжампошшо тарихий ёдгорлиги Фарғона вилояти ўрамида биринчи қурилган. Аввал қишлоқ ўрамида Аввал, Қалъаи-боло, Ўрта-қишлоқ, Қорасув, Гултаги, Жангал, Боймаҳалла, Бегимжонтепа, Оқтепа деган қишлоқлар бор.

Ҳар бир қишлоқ номининг келиб чиқиши ҳақида тўхталганда, масалан, Қалъаи-боло қишлоғи Аввал қишлоғининг ер сатҳига нисбатан анча балангликда жойлашган. Шунинг учун ҳам уни маҳаллий халқ Қалъаи-боло қишлоғи деб атаган.

Ўрта қишлоқ Аввалнинг ўртасида, марказга яқин жойлашган. Шунинг учун Ўрта-қишлоқ деб аталган. Қорасув қишлоғидан қора сув чиққанлиги учун Қорасув деб аталган»¹⁷⁷.

Айтиб ўтиш керакки, ўтмишда Аввал номини Рабиал Аввал (Абдул Аввал ҳам дейилади) исмли саҳоба(?) ёхуд Абдул Аввал¹⁷⁸ номли авлиё номи билан ҳам боғлаб келганлар.

176 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - М.: Рус тили нашриёти, 1981. – Б. 23.

177 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Қўлёзма. 183-б.

178 Фахриддин Али Сафийнинг «Рашаҳоту айни-л-ҳаёт» асарида келтирилган

Авваллик кекса журналист, уруш ва меҳнат фахрийси Тешавой ота Қодиров «Аввал» номли мақоласидабу ҳақда қуйидагиларни баён этади:

«Аввал қишлоғимизда ёши юзларга яқинлашиб қолган Ямин бобо деган маърифатли, оқил оқсоқол яшарди. Фронтидан қайтиб келсам, оқсоқол анча мункиллаб қолган экан. Лекин донишмандлиги, зукколиги ўша-ўша. Урушдан кейинги қийинчилик йиллари оқшомлари мен отахон билан узоқ суҳбатлашардим. Бир куни ундан: «Яминбобо, «Аввал» сўзи қачон пайдо бўлган ва қандай маънони билдиради», деб сўрадим.

Бобомиз хиёл ўйга толиб, бу сўзни шарҳлаб берди:

«...Динимизни дунёга тарқатишда саҳобалар жуда катта тарғибот ишларини олиб борганлар. Шулардан бири Рабиал Аввал деган саҳобалар етакчиси эди. Қисқаси, бизнинг Фарғона водийсига йўли тушган йигирма тўрт нафар саҳобага ана шу зот раҳбарлик қилган. Аввал қишлоғи нақадар хушманзара, оби кавсар чашмалар биқирлаб қайнаб турганини кўргансиз. Бу ерда битадиган меваларнинг ранг-баранг эканлигини айтмайсизми. Хуллас, Аввал қишлоғининг энг хушманзара жойларига қўнган дини ислом тарғиботчилари мана шу ерда туриб, ерли аҳоли ўртасида ўз вазифаларини адо этишга киришадилар.

Табиийки, ўша пайтларда, кўп жойларда бўлганидек, бу масканда ҳам оташпарастлик, бутпарастлик каби динларга сизинилар эди. Исломи динининг инсонпарварликка, ҳалолликка, тўғрилиқка, дўстликка, қўйингки, кўпдан-кўп инсоний фазилатларга даъват этишини яхши англаган аҳолининг жуда кўп қисми ислом динини қабул қилганлар. Лекин оташпарастлик ва бутпарастликдан қайтмаганлар ҳам талайгина бўлган. Ўз-ўзидан равшанки, ўртада келишмовчиликлар туғилиб, тўқнашувлар юз берган. Ана шундай тўқнашувлардан бирида саҳобалар сардори Рабиал Аввал халок бўлади.

Саҳобалар бу улуғ зотни ҳозирги Хожам Подшоҳ тепалигининг қуйироғига дафн этадилар»¹⁷⁹.

Айтиб ўтиш керакки, Фарғона водийсидаги ислом маълумотга кўра, Хожа Аҳори Валийнинг яқинларидан бирининг исми ҳам Мир Абдул Аввал бўлиб, 1499 йили вафот этган.

179 Қодиров Т. Аввал. «Қалб садоси», 1-2 (18). 27.01.2003.

динининг дастлабки вақтдаги жангчилари билан боғлиқ мазорлар ўрта асрлардаёқ халқ томонидан зиёратгоҳ сифатида муқаддаслаштирилган¹⁸⁰. Буларнинг аксарияти сарвари олам Муҳаммад мустафо саллолоҳу алайҳи васалламнинг саҳобалари, мусулмон дунёсидаги машҳур зотлар Саъд ибн Ваққос, ҳазрати Аккоша, Муъоз ибн Жабал, ҳазрати Билол, Абдурахмон ибн Афв, Увайс Қараний(р.а.) номи билан боғлиқдир¹⁸¹. Жумладан, бу ҳолатни тарихчи олим Ш.Камолиддинов қуйидагича изоҳлайди: «Бизнинг давримизгача Ўрта Осиёнинг турли қисмларида саҳобаларнинг ва тобиъинларнинг шаҳид бўлганликлари ҳақида кўплаб ривоятлар ва уларнинг дафн этилган жойлари сақланиб қолган. Бу ҳадислар ва халқ ривоятлари, шунингдек, саҳобаларнинг мазорлари асосли равишда шундай хулосага келишга имкон берадики, Муҳаммад (с.а.в.)нинг айрим саҳобалари, балки ҳақиқатда ҳам арабларнинг Ўрта Осиёга қилган ilk ҳарбий юришларида иштирок этганлар ёки ҳарҳолда, буни ўзларининг бурчи деб билганлар»¹⁸². Гарчанд, уларнинг Фарғона водийсида бўлганликлари тарихий ҳақиқатга тўғри келмаса-да, бироқ ислом тарғиботчилари дастлабки вақтларда бу зотларнинг номларидан маҳаллий культларга қарши курашда кенг фойдаланганлар¹⁸³. Натижада, исломдан олдинги муқаддас жойлар ўрнида мусулмон авлиёлари билан боғлиқ мазорлар пайдо бўлган. Бундан кўринадики, азиз-авлиёлар ардоқланишининг тарихий илдизлари икки манбадан, дин тарихининг икки босқичи – аجدодлар култи ҳамда Ўрта Осиё тамаддуни шароитида юзага келган маҳаллий культлардан келиб чиқади¹⁸⁴.

180 Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Study of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28. Tokyo University of Foreign Studies. 2007. P. 79-103.

181 Абдулахатов Н, Эшонбобоев Н. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. –Ф.: «Фарғона», 2007. 127-б.

182 Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жой номлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 20006. №1.41-б.

183 Абдулахатов Н. Кўҳна Қубо зиёратгоҳлари // Қуба асрлар нигоҳида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Ф., 2006. 96-б.

184 Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов узбеков

Биргина мисол. Кўҳна Қува шаҳристонида XX аср бошларига қадар Билол ота мазори бўлган. Бу мазор айнан араблар истилоси даврида бузиб ташланган кўҳандиз, яъни арки-аълонинг ўрнида жойлашган эди. Аркнинг бузиб ташланганлиги ҳақида X асрда яшаб ўтган араб сайёҳларининг асарларида ҳам маълумотлар учрайди¹⁸⁵. 1963 йили кўҳандизда археологик қазишмаларни олиб борган В.А. Булатова бу ерда IX-XI асрларга мансуб қабрларни аниқлаган эди¹⁸⁶.

Тарихчи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (839-923 й.й.) ўзининг «Тарихи ат-Табарий» китобида Қубо (Қува) шаҳри атрофларида араблар билан қуваликлар ўртасида бўлиб ўтган жанглар ҳақида маълумот беради¹⁸⁷. Демак, бу қабрлар аҳоли ўртасида қадимги даврларда мусулмонлар ва ғайридинлар ўртасидаги жангда ўлдирилган шаҳидлар қабри деган қарашларни келтириб чиқарган ва бу ўз навбатида бу ерда кейинги даврларда муқаддас мазорнинг кўтарилиши учун асос бўлиб хизмат қилган кўринади¹⁸⁸. Шу сабабдан қадимги ёдгорликларда жойлашган зиёратгоҳларни айнан ислом динининг дастлабки вақтдаги жангчилари билан боғлаш аъёнани Фарғона водийси зиёратгоҳларида ўз ифодасини топган.

Яна бир ривоятга кўра, қишлоқнинг Аввал деб ном олишига сабаб одамларнинг бу ерларга сув олиб келиши билан боғлиқ бўлган. Қадим замонларда одамлар водийга сув олиб келиш мақсадида, ҳозирги Учқўрғоннинг тепароғидан Исфайрамсойнинг қирғоғини бузишибди. Сув шиддат билан оқиб, тўғри водийга тушиб, учга бўлинибди. Биринчи бўлинган сув тўғри шу бизни ерлар томон юрганлиги боис, бу жойлар

Хорезма. М., 1969. С. 279.

185 Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касима Ибн-Хаукаля // Труды САГУ. №4. Т., 1957. С.3.

186 Булатова В.А. Некрополь X-XI вв. В Куве // История материальной культуры Узбекистана. Выпуск. 6. Т., 1965. С.67.

187 История ат - Табари. Т., 1987. С. 269.

188 Абдулахатов Н. Кўҳна Қубо зиёратгоҳлари // Қува асрлар нигоҳида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2006. 97-б.

энг аввал сув келган томон деб, кейинчалик – Аввал деб атала бошланган экан¹⁸⁹.

Шарқшуносолим Ш.Камоллиддин Аввал номини уруғ номи билан боғлиқ жой номи эканлиги тўғрисида фикр билдирар экан, Хайтал, Байтал, Шийал, Бадал, Иафтал номлари сингари ав сўзига ал қўшимчаси орқали Авал номи ҳосил бўлганлигини таъкидлайди¹⁹⁰.

Бизнингча, бу борада сўғдшунос олим П.Б.Луръенинг фикрлари тўғри бўлса керак. Унга кўра, Аввал номининг келиб чиқиши сўғдча «авага» сўзидан келиб чиққан бўлиб, мустаҳкамланган деган маънони англатган¹⁹¹. Бизнингча, бу атама мустаҳкамланган қалъа деган тушунча билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки ривоятларга кўра қадимда аввалликлар мустаҳкам қалъаси туфайли узоқ вақтгача душманга қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб келган эканлар.

Аввал тўғрисидаги дастлабки маълумотлар X асрда яшаб ўтган араб географ олимлари ал-Истахрий, Ибн Хавқал ва ал Муқаддасийларнинг асарларида тилга олинган. Ал-Истахрийнинг «Китоб масолик ва мамолик» номли асарида «Аввал – шаҳарнинг номи бўлиб, унинг атрофида бутун бир ноҳия жойлашган» деган маълумотни келтиради¹⁹². Унинг шогирди ибн Ҳавқал эса Аввал шаҳарнинг номи бўлиб, алоҳида ҳудуднинг маркази эканлигини таъкидлаб ўтади¹⁹³. Уларга замондош бўлган ал-Муқаддасий эса Фарғона водийсида жоме масжидли 40 шаҳар мавжудлигини ёзар экан, Аввални Вағзи шаҳарлари, яъни Сирдарёдан шимолий томонда жойлашган масканлар жумласига янглиш киритиб ўтган.

189 Дала тадқиқотлари. 2000 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Аввал кишлоғида яшовчи Абдуманноб Ғуломовдан (1929 йилда туғилган) ёзиб олинди.

190 Камоллидин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Т.: «Шарқ», 2006. С.75.

191 Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Дисс.кандидата филологических наук. СПб., 2004. С.201.

192 Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М.: «Наука», 1973. С.31.

193 Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн –Хаукаля // Труды САГУ. № IV. Т., 1957. С. 26.

982 йилда ёзилган муаллифи номаълум «Худуд ул – олам» китобида «Авол тоғ этаги, у ерда қишлоқлар бор. Богаскон Аволга қарашли жой», дея таъриф берилган¹⁹⁴. Машхур шарқшунос олим академик В.В.Бартольд «Мўғуллар даврида Туркистон» асарида: «Аввал шаҳри Ўхну йўлида, Сўхдан 10 фарсах (бир фарсах – тахминан 8 км) узоқликда бўлган. Аввал қишлоғи ҳозирда ҳам бор бўлиб, Марғилоннинг жанубидадир» дея баён қилади¹⁹⁵. Ўрта асрлардан кейин Аввал шаҳри олдинги мавқеини йўқотиб, қишлоқ кўринишига келиб қолган¹⁹⁶.

Бизнингча, бунинг сабаби XIII асрдаги мўғуллар тажовузи билан боғлиқ бўлса керак. Чунки мўғуллар босқини вақтида Сирдарёнинг юқори оқими бўйидаги кўплаб шаҳар ва қишлоқларнинг кули кўкка совурилган эди. Мўғул босқинчиларининг ёвузлиги ҳақида шундай бир нақл тўқилган:

«Чингизхоннинг асосий рақиби бўлган Жамухадан бир киши сўрабди: «Кўй подасини кўйхона эшигигача қувиб келаётган бўрилардек бизнинг одамларни қувиб келаётган кимлар?». Шунда Жамуха: «Булар Темучиннинг одам гўшти бериб боқилган тўртта ити; у, буларни темир кишанга солиб қўйган эди; буларнинг пешонаси мисдан, тишлари қайралган, тиллари бигиз сингари ўткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи ўрнида қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўштини ейди. Ҳозир улар занжирдан бўшатиб юборилган, уларнинг оғзидан сўлаклари оқмоқда. Улар шод, хурсанд. Бу тўртта ит: Жаба, Қубила, Жалма ва Субутойдир», деб жавоб берган экан.

Ўрта аср муаррихларидан бири мўғул лашкарини «Қумдан ҳам кўп» деб таъриф қилган эди. «Занжирдан бўшатиш», «қумдан ҳам кўп» бўлган «одамхўр»ларни тасаввур қилайлик. Шу юришларнинг шоҳиди бўлган араб тарихчиси, Ибн ал-Асир (1160-1233) бу ҳақда: «Куну тунларда мисли кўрилмаган ва

194 Худуд ул-олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муааллифи: О.Бўриев. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. 16-б.

195 Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд. 1931. 110-б.

196 Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Л.: «Наука», 1973. С.203.

ҳамма ёқни, хусусан, мусулмонлар яратган бойликларни қамраб олган гоят катта бир фалокат бўлди. Агар биров ҳамма нарсани қодир Аллоҳ одамни яратгандан буён дунё бундай нарсани кўрмаган, деса ҳақ гапни айтган бўларди. Дарҳақиқат, йилномаларда бунга ўхшаш ва унга тенг келадиган бундай зўр фалокат бўлмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида Навуходоноснинг исроилийларни қалтаклаши ва Қуддусни вайрон қилиш бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ бу лаънатилар (мўғуллар) вайрон қилган мамлакатлар олдида Қуддус нима бўлипти? Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади! Мўғуллар қириб ташлаган одамларга қараганда исроилийлар нима бўлипти? Ахир, битта шаҳарда мўғуллар қалтаклаган аҳоли барча исроилийлардан кўп бўлган. Улар ҳеч кимни аяшмади: аёлларни, эркакларни, гўдакларни шафқатсиз дўппослашди, ҳомиладорларнинг қорнини ёриб, болаларини ўлдиришди», деб ёзган эди¹⁹⁷.

Бундай даҳшатли бало Аввал шаҳрини ҳам четлаб ўтмаган ва шу тарзда гуллаб-яшнаган ажойиб шаҳарчадан ном-нишон қолмаган. Унинг аянчли қисматиغا Хожам Подшоҳ тепалигида сочилиб ётган сопол парчалари гувоҳдир.

А.Л.Троицкаянинг «XIX асрдаги Қўқон хонлари архиви каталоги» номи китобида келтирилишича, Қўқон хони Худоёрхон Аввалга бир неча маротаба ташриф буюрган. Унинг укаси Марғилон беги Султон Муродбек Аввал қишлоғида ўрданинг қурилишида шахсан ўзи бош-қош бўлган. Бундан кўринадики, Қўқон хонлиги даврида ҳам Аввал стратегик аҳамиятга эга бўлган жойлар жумласига кирган¹⁹⁸.

1871 йили рус тадқиқотчиси А.П.Федченко (1844—1873) Қўқон хонлигига ташриф буюрган чоғи Аввал, Логон, Каптархона қишлоқларида тўхтаб ўтган. У Учқўрғонда яшаётган Қоратегин ҳукмдори Музаффаршо ҳузурига келган вақт Музаффаршони Аввал қишлоғига жўнаб кетганлиги тўғрисида хабар олади. У Музаффаршони Аввалга келишига сабаб деб қуйидаги воқеани кўрсатади. Музаффаршонинг эндиғина

197 Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-тарих. —Т.: «Ўзбекистон», 2006. С. 345.

198 Троицкая А.Л.Каталог архива Кокандских ханов XIX века. — М.: «Наука», 1968. С. 426.

16 ёшга кирган севикли хотини тўсатдан оламдан ўтади. Музаффаршо ўз севгилисини Аввалдаги кўҳна қабристонга дафн этишни буюради. Шу сабабдан у барча оила аъзолари билан бир неча кун Аввалда дафн маросимларини ўтказган¹⁹⁹.

1900 йилда Марғилон уезди таркибида 19 та волост мавжуд бўлиб, Аввал ҳам шу волостлардан бири ҳисобланган ва унинг таркибига қуйидаги қишлоқлар кирган: Аввал, Бой маҳалла, Қақир қайрағоч, Қалача, Оқтом, Пакана, Пакана қақир, Аввал тожик, Кокилон, Юқори Дамкўл, Қуйи Дамкўл, Қақир, Лоғон, Лоғон қақири, Қўчқорчи, Қўприкбоши, Ўрмиён, Саримирза, Қобилбек, Оқтепа, Шакар, Муён, Полмон, Айритом, Беглар, Бешбола, Чим, Савур булоқ, Катта қақир, Янгисой, Қашқар, Юқори Учқўрғон, Қуйи Учқўрғон²⁰⁰.

Уша давр маълумотларига кўра, Аввал волости (бўлиси)ни Насритдин Тошматбой ўғли бошқарган. Мулла Ҳусан Бобоҳон ўғли эса Аввал волостининг қозиси бўлиб турган²⁰¹.

Айтиш жоизки, Аввал волостида XIX асрнинг охирида 28 та вақф мулки²⁰² билан боғлиқ ерлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди:

1. Марғилон шаҳридаги Узун ҳовуз мадрасасининг вақф ерлари майдони – 8 десятина. Аввал қишлоғи ҳудудида.

2. Марғилон шаҳридаги Ҳасанбой масжидининг вақф ерлари майдони – 15 десятина. Бой маҳалла қишлоғи ҳудудида.

3. Марғилон шаҳридаги Жомеъ масжидининг вақф ерлари майдони – 6 десятина. Бой маҳалла қишлоғи ҳудудида.

4. Марғилон шаҳридаги Султон Муродбек қорихонасининг вақф ерлари майдони – 69 десятина. Пакана қишлоғи ҳудудида.

5. Марғилон шаҳридаги Домулла Турсунмуҳаммад Охун

199 Федченко А.П. Путешествия в Туркестан. – М.: «Географгиз», 1950. С. 340.

200 Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уезд. Составил С. А. Геппенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899. С. 21.

201 Адресная справочная книга Ферганской области. г. Скобелевъ, 1912. С. 14.

202 Вақф (араб) – мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк.

мадрасасининг вақф ерлари майдони – 74 десятина. Пакана қақир қишлоғи ҳудудида.

6. Марғилон шаҳридаги Домулла Турсунмуҳаммад Охун мадрасасининг вақф ерлари майдони – 16 десятина. Аввал тожик қишлоғи ҳудудида.

7. Марғилон шаҳридаги Намозгоҳ мадрасасининг вақф ерлари майдони – 13 десятина. Аввал тожик қишлоғи ҳудудида.

8. Марғилон шаҳридаги Домулла Турсунмуҳаммад Охун мадрасасининг вақф ерлари майдони – 528 десятина. Кокилон қишлоғи ҳудудида.

9. Марғилон шаҳридаги Муштарий ойим мадрасасининг вақф ерлари майдони – 4 десятина. Юқори Дамқўл қишлоғи ҳудудида.

10. Марғилон шаҳридаги Ҳасанбой масжидининг вақф ерлари майдони – 5 десятина. Куйи Дамқўл қишлоғи ҳудудида.

11. Марғилон шаҳридаги Муштарий ойим мадрасасининг вақф ерлари майдони – 27 десятина. Куйи Дамқўл қишлоғи ҳудудида.

12. Марғилон шаҳридаги Бобоҳон қози аскар мадрасасининг вақф ерлари майдони – 1 десятина. Лоғон қишлоғи ҳудудида.

13. Марғилон шаҳридаги Ҳасайни Ҳусайни қози эшон мадрасасининг вақф ерлари майдони – 13 десятина. Лоғон қишлоғи ҳудудида.

14. Марғилон шаҳридаги Бобоҳон шайхул ислом қорихонасининг вақф ерлари майдони – 29 десятина. Қақир қишлоғи ҳудудида.

15. Марғилон шаҳридаги Бобоҳон қози аскар мадрасасининг вақф ерлари майдони – 12 десятина. Қақир қишлоғи ҳудудида.

16. Марғилон шаҳридаги Бобоҳон шайхул ислом мадрасасининг вақф ерлари майдони – 9 десятина. Қақир қишлоғи ҳудудида.

17. Марғилон шаҳридаги Домулла Турсунмуҳаммад Охун

мадрасасининг вақф ерлари майдони – 10 десятина. Қақир қишлоғи ҳудудида.

18. Марғилон шаҳридаги Ҳасанҳожӣ қозикалон мадрасасининг вақф ерлари майдони – 19 десятина. Қўқорчи қишлоғи ҳудудида.

19. Марғилон шаҳридаги Ҳасанҳожӣ қозикалон мадрасасининг вақф ерлари майдони – 320 десятина. Саримирза қишлоғи ҳудудида.

20. Марғилон шаҳридаги Янги Подшоҳ Искандар мадрасасининг вақф ерлари майдони – 378 десятина. Оқтепа қишлоғи ҳудудида.

21. Марғилон шаҳридаги Янги Подшоҳ Искандар мадрасасининг вақф ерлари майдони – 285 десятина. Шақар қишлоғи ҳудудида.

22. Марғилон шаҳридаги Абдуқарим халифа оҳун мадрасасининг вақф ерлари майдони – 37 десятина. Муён қишлоғи ҳудудида.

23. Марғилон шаҳридаги Сафилтўда қорихонасининг вақф ерлари майдони – 45 десятина. Муён қишлоғи ҳудудида.

24. Марғилон шаҳридаги Янги Подшоҳ Искандар мадрасасининг вақф ерлари майдони – 285 десятина. Янғисой қишлоғи ҳудудида.

25. Марғилон шаҳридаги Абдуваҳоббой мадрасасининг вақф ерлари майдони – 139 десятина. Қуйи Учқўрғон қишлоғи ҳудудида.

26. Марғилон шаҳридаги Маъроз ибн Жабал мадрасаси ва масжидининг вақф ерлари майдони – 48 десятина. Қуйи Учқўрғон қишлоғи ҳудудида.

27. Марғилон шаҳридаги Янги Подшоҳ Искандар мадрасасининг вақф ерлари майдони – 84 десятина. Қуйи Учқўрғон қишлоғи ҳудудида.

28. Учқўрғондаги Хожам Подшоҳ қадамжоси масжидининг вақф ерлари майдони – 3 десятина. Қуйи Учқўрғон қишлоғи ҳудудида²⁰³.

203 Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уезд.

Маълумки, XX аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан, шоир, драматург, театр арбоби, педагог Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаётида ҳам Аввал қишлоғи ўзига хос ўрин тутган. Чунки унинг авлод-аждодлари Аввал қишлоғида яшаган²⁰⁴.

Шоирнинг 1911 йили онасининг вафоти муносабати билан ёзган мактубида ҳам бу ҳақда таъкидлаб ўтилган: «... жумъа куни тонг вақтида марҳума волидани бу ҳолда туш кўрдим: Ман Бухорода таҳсилда эканман. Беижозат кетканим учун хавф этуб, яна Бухородан пиёда Аввал (асл ватан)га азму дохил ўлмишам»²⁰⁵.

Адабиётшунос олим Лазиз Қажумов ўзининг «Ҳамза» номли асарида Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг олти авлод ота-боболари Аввал қишлоғида яшаганлигини айтиб ўтиш баробарида улар ҳақида қизиқарли маълумотларни ҳам келтириб ўтади:

«Ҳамзанинг катта бобоси Ниёзмухаммад исмли деҳқон эди. Бобоси Холбой Ниёзмухаммад ўғли эса деҳқончиликдан кўра кўпроқ моҳир ошпаз сифатида шухрат топган. Унинг Хотам, Дамин ва Ёмин исмли ўғиллари бўлган. Ҳамзанинг отаси Ибн Ёмин Холбой ўғли 1836 йилда Аввал қишлоғида туғилган, 1920 йилда Қўқон шаҳрида вафот этган. Ибн Ёмин ёшлиғида Аввал қишлоғида Мулла Розик домлада етти йил ўқиб, ибтидоий мактабни битиради. Сўнгра ўқишни давом эттириш ниятида Қўқонга келади ва амакисининг қарамоғи ва тарбиясида бўлади. Шу йиллари Ибн Ёмин қаттиқ дардга чалинади. Ўғлининг беморлигидан хабар топиб, Қўқонга келган Холбойнинг ҳар қанча уринишларига қарамай, Қўқон табиблари Ибн Ёминни даволай олмайдилар. Шунда Холбойга асли бухоролик, лекин ўша кунлари Марғилонда меҳмон бўлиб турган бир ҳакимнинг дарагини айтадилар. Ота ўғлини ўша табибга кўрсатганда Ибн Ёминни узоқ муолажа билан тузалиши мумкинлигини, бунинг учун эса ўспиринни Бухорога олиб кетиб даволаши

Составилъ С. А. Геппенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899.

204 Бу ҳақда қаранг: Комил Яшин. Ҳамза: Роман. – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1982.

205 Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. Кўп томлик. 1 том. – Т.: «Фан», 1990. 58-б.

зарурлигини айтади. Холбойнинг розилиги билан 16 яшар Ибн Ёмин Бухорога жўнайди. Ана шу сафар унинг ҳаёт йўлини белгилайди. Зеро, табиб билан Ибн Ёминнинг муносабати, кўпроқ устоз билан шогирд мулоқотлари шаклида кечади...

Касалликдан тўла фориг бўлган, табобат илмини анча ўрганиб, тажриба орттирган, юрти ва ота-онасини ўта соғинган Ибн Ёмин устозининг вафотидан сўнг Қўқонга қайтишга қарор қилади ва тахминан 1863-1864 йилларда Аввалга келиб, у ерда ўз хунарини давом эттиради... Натижада тез орада халқ орасида катта обрў қозониб, Ҳакимча табиб номи билан шуҳрат қозонади...Аввал қишлоғида Ибн Ёмин даволаган хасталардан бири – унинг бўлғуси рафиқаси, Ҳамзанинг онаси Жаҳонбиби Рабибой қизи эди. Ибн Ёмин ҳамқишлоғи бўлган бу қизга муҳаббат қўяди ва кўп вақт ўтмай унга уйланади. Бу оила бир оз Аввал қишлоғида яшагач, Ҳозиёғлик қишлоғига, сўнггра Қўқонга кўчади ва шу ерда доимий истиқомат қилади»²⁰⁶.

Авлод-аждодлари яшаб ўтган Аввал қишлоғи кейинчалик Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг бир қанча вақт турар маскани бўлган. Маълумки, 1926 йил Фарғона туман маориф назоратининг қарорига биноан Аввал қишлоғидаги саводсизликни битириш мактабига муаллим этиб тайинланган²⁰⁷. Шу сабабдан 1926 йилнинг 27 апрелида тўлдирган шахсий варақасида яшаш жойини Аввал қишлоғи деб кўрсатади²⁰⁸. Аввалга келишининг асосий сабабини унинг ўзи «Таржимаи ҳол»ида шундай баён этади: «1925 йил 10 август ойида бўшалгандан бери Фарғона туманининг Аввал қишлоғида маҳаллага раҳбарлик, қизил чойхона, кўпрук, мана шунга ўхшаш қишлоқ хўжалиги рўзғори, маданий, сиёсий онгларига тааллуғи бўлган хизматда давом этиб келмоқдаман.

Қишлоқда турушдан мақсадим: қишлоқ рўзғори, табиат бойлиги билан танишув билан бирликда қишлоқ турмушидан

206 Қаюмов А. Ҳамза: Эссе. Т.: «Ёш гвардия», 1989. 3-4-б.

207 Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. Кўп томлик. 2 том. – Т.: «Фан», 1991. 219-б.

208 Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг шахсий делоси. Фарғона вилоят давлат архиви. И-3. № 79-иш.

сахналарга пьеса ҳозирламокдир»²⁰⁹.

Маълумотларга кўра, Ҳ.Ҳ.Ниёзий ўзининг Аввалдаги фаолияти давомида ободончилик ишларига алоҳида эътиборини қаратган. У қишлоқ аҳлига қулайлик яратиш мақсадида катта тахта кўприк ва мазор ёнига шийпон курдиради. Афсуски, шоир қисмати ва ижоди собиқ шўролар даврида синфийлик-партиявийлик тамойилларига асосланиб баҳоланди. Натижада унинг асарларига шўро мафкурасига мос тарзда «қолип» берилди. Бу ҳақда адабиётшунос олим Улугбек Долимов «Ҳамза» номли мақоласида жумладан шундай ёзади:

«Уни маънавий заминдан юлиб олиб, ўзи мансуб бўлган жадидчилик ҳаракатига, унинг намояндаларига қарши қўйдилар, ўзбек шўро адабиёти ва санъатининг ягона асосчиси сифатида талқин ва тақдим этдилар... Уйдирмалар асосига қурилган бундай асарлар Ҳамзага нисбатан ҳурмат-эҳтиромни ошириш ўрнига унга бўлган ишонч ва эътиқодга путур етказди...

Ҳамза ижоди мустақиллик, истиқлол туфайлигина ҳақиқий баҳосини олмоқда. У ҳеч бўрттиришсиз, қўшиб-чатишсиз ҳам XX аср ўзбек адабиётининг атоқли вакили: новатор шоири, ҳозиржавоб носир, истеъдодли дараматург, ғайратли театр арбоби, моҳир педагог сифатида замондошлари Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпонлар қаторидан муносиб ўрин олишга ҳақлидир»²¹⁰.

Хожам Подшоҳ зиёратгоҳи

*Мозори экан Хўжаи подшо,
Сигинар бориб шаҳ ила гадо.
Ҳама ранжиза топадур шифо,
Анга фотиҳа ўқишиб кетиб.
«Девони Ғурбатий»дан.*

Маълумотларга кўра, Шоҳимардонга – Ҳазрат Али

209 Ҳамза Ҳ.Н. Тўла асарлар тўплами. 5 томлик. Т.4. Драмалар (1921-1926), Мақолалар. – Т.: «Фан», 1989. 297-б.

210 Долимов У. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий // Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: «Маънавият», 2004. 399-б.

мозорига кетаётган ҳар бир зиёратчи Аввал қишлоғидаги муқаддас мозорларни зиёрат қилиши лозим бўлган²¹¹. Бу ҳақда халқ орасида шундай нақл юради: Эмишки, Ҳазрати Шохимардон Аввал қишлоғидаги азиз зотларга «Аввал сизни, кейин бизни зиёрат қилсинлар», деб айтган экан. Шу сабабдан Шохимардонга Аввал орқали ўтиб кетаётган зиёратчилар шу ерда тўхтаб, дастлабки зиёратларини бажарганлар. Аввалда бундай зиёраттоҳлар сифатида, юқорида айтиб ўтганимиздек, Хожам Подшоҳ (Хўжам пошшо), Рабиал Аввал зиёраттоҳларини тилга олиш мумкин.

Ривоятга кўра, Хожам Подшоҳ мазори Офоқ хожанинг қадамжосидир²¹². Айтишларича, ул зот Аввал қишлоғидаги саҳоба Рабиал Аввалнинг қабри зиёратига келган вақти одамлар унга атаб зиёраттоҳ кўтарган эканлар²¹³. Баъзи бир ахборотчиларнинг сўзларига қараганда, XIX аср ўрталарида, Офоқ хожанинг Аввалга қилган ташрифи хотирасига тепалик устига маҳаллий халқ кучи билан мақбара қурилиб, ул улуг зотнинг қабрларини қўйишган экан. Мақбара XX асрнинг 40-йилларигача мавжуд бўлиб, ўша йилларда олиб борилган динга қарши сиёсат туфайли бузиб юборилган. Фақатгина 1960 йилларга келиб, Хожам Подшоҳ қабри устига кичикрок кўринишдаги хужра қабр қурилган.

211 Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000. С.29

212 Бу ҳақда қаранг: Абдулахатов Н., Алишер Бек. Хожам Подшоҳ зиёратгоҳи. – Ғ.: «Фарғона», 2009.

213 Қадамжо ва рамзий қабр тушунчалари маълум даврда шаклланиб, ўзаро бир-бирини тўлдиради. Қадамжо қадам етган жой деб тушунилади. Қадамжо(й) – арабча-форсча. «Қадама» феълидан ҳосил бўлган, яъни «олдинга борди» маъносига тенг. Тулароқ маъноси ўзбек тилининг этимологик луғатида «оёқни олд томонга ташлаб қилинган (ҳар бир) ҳаракат» дейилади. Жо(й) – форсча-тожикча манзил, маконни англатади. Яхлит маънода қадамжо(й) «оёқ етиб келган жой» мазмунини берса-да, рамзийликни англатади. Рамзий (қабр) – арабча рамз (белги ишора) сўзидан ҳосил бўлган. Ўзбек тилининг этимологик луғатида кўра «ишора қилиб турувчи» маъносини англатади. Яъни, умумий тушунчада ҳурмат ишораси, белгиси сифатида ўзлаштирилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу мазмун ва тушунчалар азизланган инсонларга мансуб деб билинган қабрларгагина хос бўлиб, улар табаррук ва муқаддас ҳисобланади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Аввалдаги Хожам Подшоҳ мазори ўз навбатида мазкур зиёратгоҳ жойлашган археологик ёдгорликни ҳам сақланиб қолинишида муҳим аҳамият касб этган. Ушбу зиёратгоҳни маҳаллий аҳоли томонидан азиз-авлиёлар яшаб ўтган жой сифатидаги қарашлар ушбу ёдгорликни муқаддас жой сифатида сақланиб қолинишига асосий сабаблардан бири бўлган²¹⁴. Ҳолбуки, собиқ иттифоқ даврида қанчадан-қанча ёдгорликлар, айниқса, муқаддас зиёратгоҳларни бузиб юбориш оддий ҳолга айланган эди. Баъзи бир ҳолларда айрим кимсалар маданий меросимиз бўлмиш ёдгорликларнинг аҳамиятини саводсизлиги туфайли тушунмай, уларни иморат қуриш учун тупроқ сифатида ишлатганлар. Ёки ёдгорликларни суриб, текислаб, пахта майдонига айлантирганлар. Ҳаттоки Фарғона вилоятидаги кўҳна Қубо ва Муғтепа ёдгорликларининг майдонига гишт заводларини қуришгача бориб етганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, аҳоли орасида ушбу қадамжони Офокхожа номи билан боғласалар-да, бироқ зиёратгоҳ аслида унинг ўғилларидан бири, XVIII асрнинг бошларида яшаб ўтган Хожа Ҳасан номи билан боғлиқдир. Хожа Ҳасан ёзма манбаларда Ғози Подшоҳ ва Подшоҳ Хожам номи билан ҳам тилга олинади. Қолаверса, унинг бирмунча вақт Марғилонда яшаб ўтганлиги ҳақида насабнома ва тазкираларда ҳам маълумотлар келтирилган²¹⁵. Жумладан, XIX асрнинг ўрталари ва XX асрнинг бошларида Чимён қишлоғида яшаб ижод қилган Ҳувайдонинг чевараси Фахриддин Хокийнинг бизгача етиб келган ноёб қўлёзма девонига киритилган «Насабномаи Ҳувайдо қуддуса сирратул азиз» номли асарида Хожам Подшоҳ ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Ушбу насабномага кўра, Эрназарнинг ўғли Ғойибназар Аллоҳнинг садоқатли ошиғи, дин аҳллари орасида ҳудожўй

214 Абдулахатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий -амалий анжумани материаллари. Т., 2004. 57-б.

215 Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. P. 224.

кишилардан бўлганлиги учун тариқат йўлига кириб, ўзи учун пир-муршидни излаш учун Офокхожа ҳузурига йўл олади. Ғойибназар Офокхожа ҳузурига ўттиз йил хизмат қилиб, ундан Фарғонага қайтишга ижозат сўрайди. У Фарғонага қайтгач, Офокхожанинг ўғиллари Хожа Ҳасан Муҳйиддинни Марғилон шаҳридан топадилар²¹⁶.

Ўша вақтларда Хожа Ҳасан эл орасида Хожам Подшоҳ номи билан эъзозланар эди. Бу маълумотлар, юқорида айтиб ўтганимиздек, Фахриддин Хокий девонида ўз ифодасини топган. Шу сабабдан қуйида мазкур девондан айрим парчаларни келтириб ўтмоқчимиз:

*Тарк айлаб, азм қилди сўйи Чин,
Ҳазрати Офокни даргоҳида
Ўттиз йил хизмат қилиб, топиб яқийн,
Пирдан рухсат, ижозатлар топиб,
Келдилар Фарғона юртига қарин.
Ҳазратим ўғли Хожам пошшо эди,
Отлари Хожа Ҳасандур Муҳйиддин.
Марғилондин тобтилар ул зотни,
Қисса қилди аввалину охирин.*

Маълумки, Офокхожанинг Абдусамадхожа, Маҳди хожа, Яҳё хожа, Ҳасан хожа, Қилич Бурҳониддин хожа исмли ўғиллари бўлган²¹⁷. Ул зотнинг шу беш ўғли ичида Ҳасан хожа билан боғлиқ бир нечта тазкиралар мавжуд²¹⁸. Шундай тазкиралардан бирида Хожа Ҳасан Фарғона водийсига бостириб келган қалмоқларга қарши Қува мавзеси атрофида юз берган жангларда иштирок этади ва душманни Фарғона заминидан қувиб чиқаришда маҳаллий аҳолига яқиндан ёрдам беради. Хожа Ҳасан гарчанд Фарғонадан олисдаги Қоратол қишлоғида (Тожикистон республикаси) вафот этса-да, кейинчалик маҳаллий халқ унинг қадамжолари шарафига Фарғонанинг Марғилон, Аввал, Қува, Қўқон, Бешариқ сингари ҳудудларида

216 Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Қўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: «Фарғона», 2007. 120-б.

217 Жалилов О. Офок Хожа // Мулоқот. Т., 1993. № 5-6. 58-б.

218 Кавахара Я. Офок хожанинг ўғли Хожа Ҳасан шажараси ҳақида // Шарқшунослик, № 12, Т., 2004. 98-103-б.

зиёратгоҳлар барпо этадилар ва бу қадамжолар аҳолининг сеvimли зиёратгоҳларига айланади²¹⁹.

Хожам Подшоҳ тугрисида ҳикоя қилувчи «Тазкираи Хожа Соҳибқирон» маноқибда Хожам Подшоҳ, яъни Хожа Ҳасаннинг вафоти ва унинг дафн этилиши билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинади²²⁰. Шу сабабдан ҳам мазкур маноқибдаги айрим парчаларни ўқувчилар эътиборига ҳавола этишни лозим кўрдик.

«Аммо Ҳазрат Соҳибқирон (Хожам Подшоҳ)им дедиларки, эй ёронлар, билинг, огоҳ бўлингларки, ота Подшоҳим (Офоқ хожам) манга айтқондурларки: «Сенинг (қотилинг) Қоратолдадур. Оти Муҳаммад Ризобекдур». Ҳар қандоқ бўлса ўлумдин қочиб қутулиб бўлмас... Қазога ризо бўлмоқ беҳроқ(яхшироқ)дур, деб филҳол Қоратолга равона бўлдилар. Қанча йўл юриб Қоратолга етдилар. Аммо бу орада кашф ва кароматлари кўпдин кўп зоҳир бўлди. Муҳаммад Ризобек Ҳазратимнинг истиқболларига чиқиб эъзоз ва икромлар бирла шаҳрига киргизди. Ўзи қулдек бўлуб хизматга турди ва Ҳазратим Подшоҳ айтдиларки: «Эй Муҳаммад Ризобек. Эмди нечук келдик. Ғазога чиқмайсизму? Муҳаммад Ризобек дедики: «Эй Подшоҳим, ўбдон марҳамат қилдилар. Лекин бир ой сабр қилсунлар» деди. Ҳазратим табассум айлаб, маъқулдур, дедилар.

Аммо эмди эшитмак лозимки, Ҳазратимнинг бу шаҳарга келишларидан нечан йил бурун Робиъа деган Каён подшоҳларининг авлоди ва Нодир Алишоҳ деган бир обид ва зоҳид кишининг қизига (тушида башорат бўлди) фалон тарихда, фалон туслук одам бул шаҳарга келадур. Сен анинг жуфтидурсан деб. Шундан кейин ўтуз еттига кириб, ўзини девона қилиб ўлтурди ва Ҳазратим келгонларидан кейин яна башорат бўлдики, ўшал кишики сенинг жуфтингдур деб.

Алқисса, эрта Баҳром деган оғаларини чақириб олдилар ва бул башоратнинг айтибдурларки: «Сиз Ҳазрат Соҳибқироннинг хизматларига бориб, менинг дуоимни айтинг ва мени бир

219 Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Кува тумани Хожа Ҳасан қишлоғи.

220 Мазкур маноқиб Олтиариқ тумани Эскиараб қишлоғида яшовчи Тўраҳон Валиев хонадонидида сақланади.

ҳамширам бор. Тили гунг, қулоғи кар, кўзи кўр, қўли шол. Агар хоҳласангиз хизматга келтурай денг ва ҳар нима дегайлар тахи менга дейингиз». Баҳромшоҳ дедиларки: «Кимсан, девона бўлмасанг ушбу сўзни дермудинг. Соҳибқиронимга подшоҳзода, саййидзодалар ва улугзодаларни... назр қилгонда олмогон эрмишлар. Сени мақтамай кўр, кар, гунг, шол дегонда олармукинлар», деб койидилар. Робиъа дедик: «Эй ога, ҳар не ман десам шуни қилинг. Хоҳ бўлса ва хоҳ бўлмаса». Огалари эмаса ҳайр деб чиқиб, Ҳазрат Соҳибқироннинг қошига бориб, салом қилиб, сингилларини дуо ва салом ва ҳамма сўзларини бир-бир арз қилдилар. Ҳазратим табассум айлаб дедиларки: Агар шундоғ кар ва кўр ва гунг ва шол бўлса, биз ҳам қабул қилдуқ деб жавоб бердилар. Баҳромшоҳ шодон ва хурсанд ҳамшираларини олдиға келиб, қабул қилдилар, деб айттилар ва тахи сўрадиларки: «Эй ҳамширам, сени не учун ёмонлагонда қабул қилдилар». Робиъа дедиларки: «Эй оғам, ёмонламоқ эмас. Кўр деб номаҳрамни кўрмаганни дейдур. Кар деб номаҳрам овозини эшитмаганни дейдур. Гунг деб ёлгон демагон ва номаҳрам билан сўзлашмагонни дейдур. Кавли рост шулдур.

Алқисса, Робиъанинг огалари қавм ва қариндошларини олиб элтиб, Ҳазрат Соҳибқиронга назр қилдилар ва Ҳазрат Соҳибқирон Жалолдин охундни чақиртируб олдилар. Хутба ўқунг деб, амр эттилар ва Соҳибқироним олдида Жалолдин охунд косада сув қўйиб Робиъани Ҳазрат Соҳибқиронга никоҳ эттилар ва Соҳибқироним бу қиз билан хилватда бўлдилар. Бул аснода икки ой ўтди. Ҳар душанба оқшом Робиъа бирлан фароғатда эрдиларки, ногоҳ башорат топиб йиглаб уйгондилар ва Робиъа ҳам уйғониб сўрадики, эй шаҳриёрим не учун йигларсиз? Ҳазратим дедиларки: «Эй нигорим, огоҳ бўлгилки энди жудолиқ вақти етди. Ота Подшоҳим (Офоқхожам) келиб башорат бердиларки, энди манинг қошимга келурсан деб. Акнун жаҳондин сафар қилурман. Аммо сенга менинг сўзум булдирки, мени футимдин етти ойдин кейин Ҳақ таолони амри бирлан бир ўгул фарзанд тугарсен. Ул фарзанд алҳол сени қорнингда икки ойлиқ турур ва манинг насаб ва наслим анда қолиб, қиёматгача узулмасдур, иншооллоҳ. Аммо анинг отини Хожа Қосим қўйинглар ва ани душманлардин пинҳон тутуб ўбдон асранглар ва бу шаҳарда ҳам турмай Хатлон заминига боринглар дедилар... Робиъа бул

сўзлардин зор-зор чун абри навбаҳор йиглаб, Ҳазратимни муборак этакларини олиб, юзларига ва кўзларига суртар эрдилар.

Алқисса, таҳорат қилиб масжидга бордилар. Намози бомдод ўқудилар. Башоратни ҳам хос ёронларига дедилар. Алар ҳам йиғладилар. Ўшал кун намози пешинни ўқугонидин кейин вақт етди. Ризо Бек золим мунофиқ муридни тоғиб таомларига заҳар қўшибдур. Аммо бу заҳарни Соҳибқироним билан етти хос охундлари едилар. Заҳар қор қилгонидин сўнг оғоҳ бўлдилар. Филҳол Ҳазратим сўрадиларким: «Охундларим, бизга оғу-заҳар берибдурлар. Давоси не турур». Бу охундлар қўғуб туруб дедиларким, тақсир Подшоҳим заҳарни давосини ўзлари билмасалар, бизлар қандоқ билурмиз... Ҳазратим оҳ тортиб дедилар... энди манга даво йўқ. Отамни сўзларида хато йўқ. Ман энди шахид бўларман. Аммо сизлар ўлмайсиз... Ҳазратим тахи дедиларки, «Эй охундларим, ман ўлгондин кейин бу мунофиқлар мани жаноза қилиб кўмарлар. Аммо зинҳор мани бу ерда қўймай нақб(ер тагидан йўл) қазиб элтиб, ота Подшоҳим(Офоқхожам)ни оёғларига дафн этинглар», деб калима ўқуб, Аллоҳ деб, жон Ҳақга таслим қилдилар.

Алқисса, ёронлар ҳамма оҳ деб нечанд кунлар ҳушидин кетиб, гиря ва нола қилдилар. Муҳаммад Ризо келиб ёлгонлардин йиглаб мотам тутуб жанозаларин ўқуб, бир тефага дафн қилдилар ва ҳам хайротларин ўтказиб, мулозимлари тарқаб кеттилар. Ул васиятдин етти охунд кетиб йўлдин қайтиб келиб, нақб қазиб олиб, саночга сувлаб элтиб, равзаи муборакга дафн қилдилар»²²¹.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу манокӣбда келтирилишича, Хожам Подшоҳнинг жасади яширинча Қоратолдан Қошғарга олиб кетилган. Фаргона водийсининг қадимги карвон йўлларида айнан Хожам Подшоҳ номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Яна бир тахминга кўра, эҳтимол садоқатли етти охунд зиммаларидаги васиятни бажариш чоғида Хожам Подшоҳ жасадини Фаргона водийси орқали Қошғарга олиб борган бўлишлари мумкин. Сафар давомида тўхтаб ўтилган Бешариқ,

221 Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. p. 226-230.

Қўқон, Аввал, Марғилон ва Қува мавзеларида шу аснода Хожам Подшоҳга атаб зиёратгоҳлар барпо этилганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Биз ўз тадқиқотларимиз давомида Хожам Подшоҳнинг нима учун айнан Марғилон шаҳрига келиб туриши борасида ҳам изланишлар олиб бордик.

Қашқар мазорларини тадқиқ этган япониялик олим Сугавара Жуннинг таъкидлашича, Қашқар шаҳрига қарашли Қўрғон қишлоғида жойлашган Офоқ хожанинг онаси Зулайҳо бегим мазорининг қабр тошида Марғилон сўзи ҳам сақланиб қолган. Бироқ бошқа сўзларнинг ўчиб кетганлиги боис, Марғилон номини Зулайҳо бегим билан қандай боғлиқлик жойи борлигини аниқлашнинг имкони бўлмаган. Шундай бўлса-да, мухтарам Сугавара Жуннинг ушбу маълумотлари бизга айрим тахминларни билдиришимизга имкон берди.

Бизнингча, Зулайҳо бегим ҳам ота томонидан асли марғилонлик бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас ва шу сабабдан кейинчалик унинг қабр тошига Марғилон номи ҳам бежиз киритилмаган кўринади. Бу эса ўз навбатида Хожа Ҳасанни, яъни Хожам Подшоҳнинг Марғилонда бир муддат яшаганлиги сабабларидан бири бўлиши мумкин.

Айрим маълумотларга кўра, Хожам Подшоҳ Офоқ хожанинг ўғли эмас, балки муриди эканлиги тўғрисидаги қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Фитрат (1884-1938) ўзининг «Машраб» номли мақоласида бу ҳақда жумладан қуйидагиларни баён қилади:

«Машрабнинг Ҳиндустон ва Бухорога сафарлари ҳақида манқаба (маноқиб)нинг бутун нусхаларида узун-узун хабар бор. Наманганли Мажзуб ҳам ўзининг «Тазкират ул-авлиё»сида Машрабнинг сафарига оид баъзи хабарлар берадир. Мажзубнинг хабарига кўра, Машраб Қаршида тўрт йил турган ва шунда эканида Офоқ хўжанинг муридларидан бири Хўжам подшоҳ (исми Ҳасанхўжа)ни учратиб, шундан тасаввуфнинг тафсилотини ўрганган»²²².

222 Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: «Маънавият», 2000. 88-б.

Фитратнинг Машраб тўғрисидаги мақоласидан сўнг биз Мажзуб Намангонийнинг (1856 йилда вафот этган) «Тазкират ул-авлиё» асарига эътиборимизни қаратдик. Чиндан ҳам мазкур асарда Хожам Подшоҳ тўғрисида қизиқарли маълумотлар мавжуд:

«Хожам Подшоҳим Кошгардин Хўқандга келдилар. Ҳамроҳларига айдиларки, «Хўқандда кўп туруб бўлмас. Икки кун базўр туруб бўлур», дедилар. Хўқандга кириб, йигирма икки кун туруб қолдилар. Абдулкаримбек ва Раҳимбеклар икки қўй олиб зиёрат қилдилар. Алар келиб зиёрат қилиб кетгунларича бурниларини бекитиб ўлтурдилар. Рафиқлар алар кетгандан сўнг бурниларини бекитганлигини сўрадилар. Айдиларким, «Бурнум бекитганимни сабаби шулким, алардин хунбағир халқни бўйи кўп келди», дедилар. Хўқанддан жўнаб кетдилар. Хўқандни қораси ўчгунча, қарадилар. Ҳамроҳлар айдиларки, «Икки кун турамиз деб, йигирма икки кун туруб қолдилар. Яна Хўқанддан кўзларини олмай келурлар». Айдиларки, «Хўқанд яхши жойдур. Бухородин яна Хўқандга қойтамиз», дедилар. Девона Машраб ажмал сулукни ҳазрат Офоқ Хожамдан тофканлар ва халифа Охунд буданд. Тўрт йил Қаршида турдилар...сулуклари батафсил еткан бўлса керак. Хожам Подшоҳимни суҳбатларида бир кун Хожам Подшоҳимдан сўрадиларки, «Сўфи Оллоҳёрни илми зиёдами, ёки Девона Машрабни илми? Хожам Подшоҳим айдиларки, «Сўфи Оллоҳёрни илми мадрасада ҳамма муллалар ўқуйдиргон илмдур. Машраб илми сир-асрорга, гоҳ-гоҳ авлиёларга муяссар бўлур... Бир киши айдики, девонани Ҳиндустонда филни тағизга ташлаган эканлар. Филни бир шафати урса чунон қочибдурки, ҳаргиз орқасига қарамаган. Хожам Подшоҳим айдиларки, «Фил бир итдур. Машраб шердур. Шерни олдида итни нима қуввати бордур». Бир киши Хўқандда туш кўрди. Тушида дарёдин бир шер ўтуб келди. Эрта билан ўрнидан туруб дарёни лабига бориб ўлтурди. Дарёдин кемада Машраб ўтуб келдилар»²²³.

Мазкур маълумот Хожам Подшоҳнинг Қўқон шаҳрида бўлганлигини исботлашдан ташқари ўтмишда Қўқон шаҳрининг маҳаллаларидан бирини нима сабабдан айнан Хожам

223 Мажзуб Намангоний. Тазкират ул-авлиё. Наманган, 2000. 12-123-б.

(Хўжам) Подшоҳ²²⁴ деб аталганлигини ойдинлаштиришда яқиндан ёрдам беради. Чунончи, Хожам Подшоҳ шу маҳаллада бир оз муддат истиқомат қилгач, кейинчалик маҳалла унинг номи билан аталганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Юқорида «...Машраб ажмал сулукни ҳазрат Офоқ хожадан тофканлар...» жумласига эътибор беринг. Баъзи бир адабиётшунослар Офоқ хожа сингари тасаввуф арбобларини Машраб каби шоирлар ижоди ва ҳаётига тўсиқ сифатида кўрсатиб келдилар. Ажаб, пирдан тариқат ўтитларини ўрганмаганида у қандай қилиб тасаввуфни куйлаб ўтар эди?! Шоир «Шоҳ Машраб қиссаси»да бу ҳақда шундай ёзади:

*«Азалдан то абад дўстлар, ҳамиша оҳ деб келдим,
Тилимда раббиял аъло, яна Аллоҳ деб келдим.
Ки сан авлоди пайғамбар, отингдур Ҳазрати Офоқ,
Ки навмид қўймағойларким, улуг даргоҳ деб келдим.
Азалдан менга солди ушбу ўтни, эй мусулмонлар,
Анинг учун куёрман туну кун юз воҳ деб келдим.
Ҳидоят кўргузунг Офоқ Хожам, пушту паноҳим сиз,
Адашган, йўлда қолганман, ман ғарибга роҳ деб келдим.
Кел, эй Машраб, умид этгилки, авф этгай гуноҳингни,
Ҳасан бирла Ҳусайним ҳурмати ул шоҳ деб келдим»²²⁵.*

Мажзуб Намангонийнинг «Тазкират ул-авлиё» асарида Фарғона водийсида Хожам Подшоҳ номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши сабаби хусусида қизиқ бир маълумот мавжуд: «...Ашур девонаки Андижонда осудадурулар. Мулла Мақсуд охунднинг оталари ҳаётлик вақтларида ўзларига сағана қилибдурулар деб эшитдим. Кўнглумдан ўтдики, қандай девоналикдурким, ўлмасдан илғари ўз ўзига сағана қилибдур. Чун кишини иёдатларига (касални кўришга) бордим. Рафиқларига айдиларким, мени кўтаринглар дедилар. Аҳли одам келди. Бир оз сўзлашай дедилар. Айдилар: «Ори. Эй биродар, бир дона девона учун сағанани хожати йўқ ва лекин эшон Хожам Подшоҳимдин бир қабза(тутам) мўй бор. Сағана азбаройи шу мўй учундур. Сағанани

224 Дадабоев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. - Ф.: «Фарғона», 2007. 48-б.

225 Шоҳ Машраб қиссаси. - Т.: «Шарқ», 1991.11-б.

мўй учун қилдим. Васият қилдим мани шу мўйни тагига қўйинглари деб»²²⁶.

Келтирилган ушбу маълумотлардан шу нарса маълум бўладики, Хожам Подшоҳ муридлари ўзларининг пирларига бўлган юксак эҳтиромлари сифатида ундан қолган табаррук буюм ва мўйлари учун ҳам сағаналар қурганлар ва кейинчалик бу сағаналар Хожам Подшоҳ номи билан аталган бўлиши мумкин.

Таъкидлаб ўтиш керакки, тарихий жиҳатдан дини ва турмуш тарзи азалдан жуда яқин бўлган Фарғона ва Қашқар халқларининг муқаддас зиёрагоҳларида ҳам умумий ўхшашликларни кўрамиз. Масалан, Етти азизлар, Қорасоқол ота, Қўчқор ота, Терак мазор, Оқ мазор, Кўктўнлик ота, Лангар мазор, Шаҳид мазор сингари зиёратгоҳлар шулар жумласидандир. Чунки Фарғона водийси ва Қашқар вилоятида ҳам айнан худди шундай ном билан аталувчи зиёратгоҳлар бизнинг давримизга қадар сақланиб қолган.

Ҳозирги кунда Қашқар вилоятида марказий Қашқар шаҳридан ташқари 11 та ноҳиялар бўлиб, уларда 100 дан ортиқ зиёратгоҳлар мавжуд. Қашқар шаҳрининг ўзида Султон Қутлук Ҳасан, Юсуф Буғраҳон, Арслонхон, Юсуф Хос Хожиб, Қилич Буғраҳон, Офоқхожам, Зулайҳобегим, Шом Пошшо, Имом Раббоним, Динг қулоқ мазор, Қорасоқол ота сингари машҳур зиёратгоҳлар жойлашган. Улар ичида, албатта, Офоқхожам зиёратгоҳи ҳақида алоҳида тўхтаб ўтиш лозим. Бинобарин, ўтмишда Қашқар ва Фарғона водийси халқларини Офоқхожага нисбатан юксак эҳтиромлари туфайли унинг мазорини ҳаж зиёрати олдидан зиёрат қилиш анъанавий одатлардан бири бўлиб қолган эди. Алалхусус, ўша давр ёзма манбаларида ҳам бу ҳол ўз ифодасини топган²²⁷.

Офоқхожам зиёратгоҳи мажмуаси Қашқар шаҳрининг Кўқон язиси(қишлоғи)даги Ҳазратим кенти (маҳалласида) жойлашган. Мазкур зиёратгоҳ мадраса, Чўнг кўл (катта ҳовуз), Кичик кўл(шарбат ҳовуз), Олтин дарвоза, Эгиз масжид, Уй

226 Мажзуб Намангоний. Тазкират ул-авлиё. 213-б.

227 Абдулахатов Н. Шоир Фурқат зиёратгоҳи // Фурқат ижоди муаммолари. Қўқон, 2010. 32-б.

масжид, тиловатхона, жомеъ масжид ва Офоқхожам мақбараси сингари бир қатор меъморий ёдгорликлардан иборат. Нақл қилишларича, Офоқхожам мақбараси Кўк гумбаз деб ҳам атаб келинган. Мақбара атрофидаги катта мазора ҳам Офоқхожа мазори деб аталади. У ерда Қашқарда ўтган кўпгина йирик шахслар ҳам абадий макон топган.

Таъкидлаш жоизки, Хожам Подшоҳ Офоқхожанинг ўғли эканлиги туфайли у билан боғлиқ зиёратгоҳлар вақтлар ўтиши билан Офоқхожамга нисбат бериб келинган. Шу сабабдан мазкур зиёратгоҳларни Хожам Подшоҳ билан эмас, балки айнан Офоқхожа билан боғлаш ўзига хос бир анъанага айланган эди.

Қува тумани ҳудудида Хожа Ҳасан номи билан боғлиқ Хожам Подшоҳ зиёратгоҳини Дукчи Эшон номи билан машҳур бўлган Муҳаммадали Халфа Собир ўғли (1856 – 1898) тез-тез зиёрат қилиб турганлигини «Манақиби Дукчи Эшон» асарида келтирилган маълумотлар орқали билишимиз мумкин:

«Нақл қиладиларки, пиримизни Мулла Аҳмад Али сўфи дегон сўфийлари бор эрди. Кеча-кундуз хизматларида қойим эрди. Мазкур сўфий айдики, бир кунни Ҳасани пиримиз билан Қувага Хожам Подшоҳнинг қадам жойларига зиёратга бордик. Эрта билан Халқани ичида тикка туриб, яна ўлтурдилар. Баъд аз Халқа беодобона сўрадимки, тахсир, сабаб нима туруб кетиб, яна ўлтурдилар? Ҳасани пиримиз илтифот қилиб айтиларки, мақбарадин икки азиз чиқиб келдилар. Туруб мусофақа (қўл бериб кўришиш) қилишдик. Қарасамки, Халқада туруб эканман, яна ўлтурдим. Мазкур азизлар боз Халқада арз қилдиларки, бир мард йўқки, дошқозон осиб худойи қилиб дуойи такбир қилиб турса, ҳақимизга дедилар. Акнун бир ошхона солиб, анга дошқозон қуруб, Қувадаги сўфийларни Хатми хожага буюрсак. Худо хоҳласа, бу зот шариф азизларни ҳақларига дуойи такбир қилиб турса бўлур экан, дедилар»²²⁸.

Республика Марказий Давлат архивида сақланаётган ҳужжатларда ҳам Қува ҳудудидаги Офоқхожам ва Хожа Ҳасан

228 Манақиби-и Дукчи Ишан(Аноним жития Дукчи Ишана – переводителя Андижанского восстания 1898 года). Ташкент-Алматы, 2004. С. 284.

(Хожам Подшоҳ) номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Бизнингча, Қува тумани марказидаги ҳозирги Хўжам Пошшо зиёратгоҳи аслида Офоқхожам қадамжойи бўлса керак. Мозор собиқ советлар даврида, ўтган асрнинг 40-йилларида бузиб юборилгач, унинг дастлабки номи унутилган бўлиши ҳам мумкин. Маълум бўлишича, 1829 йили қошғарлик Неъматуллоҳ охунд Мулла Қосим охунд ўғли томонидан Қуванинг Гуручфуруш қишлоғида жойлашган «Офоқхожам қадамжойи», «Мозор қадамжой» номлари билан аталувчи зиёратгоҳ учун шу ҳудуддаги ва Мингтепа қишлоғидаги катта экинзор ерлар вақф қилиб ажратилган. 1875 йили қувалик Файзуллоҳхўжа Мир Амин ўғли ҳам қўл остидаги ерларини шу мозор учун вақф сифатида инъом этган. Кейинчалик Қўқон хонлари Мадалихон, Маллахон, Худоёрхон, Султон Саййидхонлар томонидан берилган ёрлиқларга кўра, мазкур вақф ерларидан хирож олинмаган. 1888-1897 йиллардаги маълумотларга кўра, Офоқхожам қадамжойининг мутаваллийси вазифасига Мулла Исомиддин Хўжа охунд ўғли, Ҳолмуҳаммад шайх Бек Алибек ўғли исмли шахслар тайин этилган²²⁹. Маълумотлардан англашилмоқдаки, Қувада жойлашган Офоқхожам қадамжойи ўз даврида жуда машҳур бўлган. Шу сабабдан ушбу зиёратгоҳга Қўқон хонлари алоҳида эътибор берганлар. Худди шундай фикрни Хожа Ҳасан (Хожам Подшоҳ) номи билан аталувчи зиёратгоҳга нисбатан ҳам бериш мумкин.

Маълумотларга кўра, Хожа Ҳасан (Хожам Подшоҳ) қадамжоси Қуванинг шу ном билан аталувчи қишлоғида жойлашган бўлиб, ҳозирда ҳам сақланиб қолган. Бироқ 2006 йилда олиб борган сўровномаларимиз натижаси шуни кўрсатдики, қишлоқ аҳли Хожа Ҳасан зиёратгоҳи тарихидан яхши хабардор эмаслар. Шу сабабдан мазкур зиёратгоҳ тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтаимиз.

229 Бу ҳақда қаранг: ЦГА. Уз. Фонд № И-19. Оп.1. Д.34756. л. 3-14.

Архив ҳужжатларидаги маълумотларга қўра, Хожа Ҳасан мазори олдида қадимий масжид мавжуд бўлиб, Оқтепа кесак ва Бобо мирза қишлоқларидаги ерлар мазорга вақф қилиб берилган. Ушбу мазорнинг вақф ҳужжатлари Қўқон хонлари Маллахон, Худоёрхон муҳри билан тасдиқланган. 1863 йилга доир вақфномада Хожа Ҳасаннинг авлодидан бўлган Эшонжон тўра мазорнинг мутаваллийси эканлиги таъкидланади. 1897 йилга келиб, Эшонжон тўранинг ўгли Шамсуддин хожа Хожа Ҳасан мазорининг мутаваллийси вазифасида турган²³⁰.

Марғилон шаҳридаги Хожам Подшоҳ зиёратгоҳида узоқ вақтга қадар шайхлик қилиб келган Қумрихон Қобилонанинг айтишича, Офокхожа ҳазратлари Марғилонга келган вақтлари шу маҳаллага бирмунча вақт тўхтаб ўтган экан²³¹. Маҳалла аҳли Офокхожани қўлларида мурғ ва нон билан, иззат-икром кўрсатиб кутиб олишганликлари учун шаҳарни Мурғинон деб атаган эканлар²³². Маҳалла ёнидан оқиб ўтувчи сой ёйилиб оққанлиги учун ундан ўтиш мушкул экан. Офокхожа ҳазратлари сойга қараб: «Бундан кейин ёйилмай оқкин» дегач, сой ёйилмай оқишга тушибди ва маҳаллани «Ёйилма» деб атай бошлабдилар. Умуман олганда, Фарғона водийсида Офокхожа ҳазратлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар оз эмас²³³. Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, маҳаллий халқ орасида Офокхожа исломнинг дастлабки даврларида яшаб ўтган деган қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Фарғона тумани

230 Бу ҳақда қаранг: ЦГА. Уз. Фонд № И-19. Оп.1. Д.34712. л. 8; ЦГА. Уз. Фонд № И-19. Оп.1. Д.34750. л. 3; ЦГА. Уз. Фонд № И-19. Оп.1. Д.34761. л. 2-16.

231 Дала тадқиқотлари. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри Ёйилма маҳалласида яшовчи Қумрихон Қобиловадан (1915 йилда туғилган) ёзиб олинди.

232 Бу ҳақда қаранг: Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину. 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491; Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1954; Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956.

233 Абдулахатов Н., Эшонбобоев Ҳ. Қўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: «Фарғона», 2007. 123-б.

Аввал қишлоғидаги булоқларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги ривоятлардан бирини олайлик. Унга кўра, муғлар замонида аҳолини ислом динига киритиш учун Офоқхожа ҳазратлари ўз муридлари билан ҳозирги Марғилонга келса, одамлар сувсизликдан кўп азоб чекмоқда эканлар.

Офоқхожа ҳазратлари уларни сувсизликдан халос қилиш учун сув излаб, Аввал қишлоғига келибди. Кўрсаларки, Аввалда булоқлар кўзини оча олмаётган эмиш. Шунда у «Чик, жонивор» деб ҳассасини ерга урган экан, булоқлардан сув чиқа бошлабди. Шу булоқларни суви бир ариқ бўлиб, Марғилон тарафга оқибди. Унинг бу мўъжизасини кўрган аҳоли ўша заҳоти исломни қабул қилиб, мусулмон бўлибдилар.

Ушбу ривоятни дастлаб эшитган вақтимиз уни ёзиб олиш ҳам биз учун эриш туюлган. Бироқ фарғоналиклар орасида, шу жумладан, марғилонликларнинг ўтмишда Офоқхожага бўлган эҳтиромлари нақадар юксак бўлганлигини назарда тутсак, мазкур ривоятнинг ўзи ҳам жуда қизиқ эканлиги маълум бўлади.

Фикримизнинг исботи тариқасида тарихчи Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтсак: «Бу китобни тасниф қилгувчи камина дуоғўй, асли Марғилон боласи бўлурман. Мани отам ва етти боболарим асли марғиноний асл бўлар эканлар. Ҳазрати Офоқимга ҳаммалари муриди мухлис келган...»²³⁴.

Дарҳақиқат, Марғилон аҳлининг Офоқхожа авлодларига бўлган эҳтироми хусусида XIX асрнинг йирик олимларидан бири Чўқон Валихонов (1835-1865) ўз асарларида маълумотлар келтириб ўтади. Унга кўра, XIX асрнинг ўрталарига келиб, Қўқон ва Марғилон шаҳарларида Қошғар хожаларининг 200 га яқин оиласи турмуш кечирган. Мазкур хожалар катта ер-мулкка эга бўлиб, «тўра» унвони билан аталиб, ўша вақтда бу унвон фақат шаҳзодаларгагина берилар эди²³⁵.

Офоқхожам ҳузурида жиловдор (отларга қаровчи хизматкорлар етакчиси) бўлиб хизмат қилган Наврўз

234 Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий.. 75-б.

235 Валихонов Ч.Ч. Материалы и исследования о Кашгарии // Соч. Т. II. Алмата, 1962. С.369.

Охунднинг авлоди бўлмиш Али Охунднинг мақбараси Ёзёвон шаҳарчасининг марказида жойлашган бўлиб, мақбара ёнидаги ҳовлида яшовчи Валихон Маърупов тасарруфиди Офокҳожамдан ёдгорлик бўлиб қолган табаррук ятак бор²³⁶. Ажабланарлиси шундаки, тарихи уч асрдан зиёд бўлган бу муътабар осори атиқани тикиш вақтида нина-ипи шлатилмаган кўринади, чунки чоки йўқ. Ятакнинг олд қисмига Қуръони каримнинг «Фатҳ» сураси доира шаклида битилган. Орқа қисмида унинг тарихидан шохидлик берувчи муҳр бор.

Шу ўринда мазкур «Фатҳ» сураси тўғрисида: «Маълумки, «Фатҳ» сўзининг маъноси галаба. У қайси жангдаги галаба экани хусусида турли ривоятлар мавжуд. Масалан, Макка аҳлининг тинчлик йўли билан Исломга кириши, Худайбия жанги, Рум фатҳи ёки Хайбар жангидаги галабалардан бири эканига далолат қилувчи ривоятлар бор.

Сурада мунофиқлик қилувчи, кўпчилик билан бирга ёвга қарши чиқиш ўрнига, ундан турли баҳоналар билан бош тортувчилар қораланади»²³⁷.

Халқимизда «Фатҳ» сурасини тумор сифатида олиб юриш ёки уни кийимга битиш кийим соҳибини жангларда омон қолишига ёрдам бериши тўғрисидаги ишонч қадимдан мавжуд бўлган. Нақл қилишларича, Офокҳожа жангларга боришдан олдин шу ятакни кийишга одатланган экан. Қачонки, Офокҳожа вафотидан сўнг унинг буюмлари шогирдларига бўлиб берилиши вақтида ушбу ятак Офокҳожага умр бўйи садоқат билан хизмат қилган жиловдор Наврўз Охундга тақдим этилган.

Хар йили Наврўз айёми вақтида Офокҳожа яктаги сақланаётган хонадон эгаси қариндош-уруглари билан тўпланган ҳолда Офокҳожага атаб Али Охунд мақбарасида хатми Қуръон маросимини ўтказганлар. Маросим даврида ятак мазкур хонадоннинг ёши улуг кишиси томонидан кийилиб, давра ичида бир неча бор айланиб чиқилган. Бундай пайтда Офокҳожа яктагини табаррук деб билган маросим

236 Алишер Бек. Мозий-ул-Ёзйёбон. – Ф.: «Фаргона», 2002. 34-35-б.

237 Қуръони карим. Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур. Т., 511-б.

иштирокчилари ятакнинг этагини кўзларига суртганлар. Улар учун ятакни тавоф этиш туфайли касалликдан халос бўлиш мумкин деб қаралган²³⁸. Маҳаллий аҳоли тасаввурига кўра, Офокхожанинг фазилатлари ҳеч қачон йўқолмайди. Вақт ўтиши билан бу хислатлар ул зотта хос буюмларида ҳам сақланиб қолади.

Умуман олганда, Офокхожа шахси билан боғлиқ расм-русумлар Фарғона водийсининг халқлари орасида кент тарқалган одатлардан саналади. Жумладан, «Соқит»²³⁹ тайёрлаш маросими бунга мисол бўла олади. Ушбу маросимда тайёрланадиган таом аҳоли орасида «Табаррук» деб аталишдан ташқари «Ҳазрат Офокхожамнинг ошлари» деб ҳам аталган²⁴⁰. Бундан ташқари, Офокхожага тегшли буюмлар Фарғона аҳли томонидан эъзозланиб, муқаддас ашёлар сифатида сақланиб келинган²⁴¹.

Хожам Подшоҳ археологик ёдгорлиги

Ҳозирда қадимги Аввал шаҳри ўрнида Хожам Подшоҳ тепалиги сақланиб қолган. 1973 йилда археолог олима Т.Г.Оболдуева Хожам Подшоҳ тепалигида бир неча кунгина қазув ишларини олибборган эди. Т.Г.Оболдуева Хожам Подшоҳ тепалиги ҳақида ўз ҳисоботида, жумладан, қуйидагиларни келтириб ўтган:

«Хожам Подшоҳ ёхуд Мозортаги деб аталувчи ёдгорлик Фарғона вилоятининг Аввал қишлоғида жойлашган. У қишлоқнинг жанубий-ғарбий томонида жойлашган. Соё ва irmoқларнинг оқиб

238 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Ёзёвон тумани Ёзёвон шаҳарчаси.

239 Ўзбек тилининг изоҳли луғатида Соқит сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Соқит – соқит қилмоқ олиб ташламоқ, холи қилмоқ». Элшунос олим С. Абашин таъкидлаганидек, соқит маросимини қилишдан мақсад ўзини мушкул ишлардан холи қилиш назарда тутилган.

240 Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в... С.87-90.

241 Офокхожага тегшли бўлган табаррук буюмлардан калиш ва сандал ҳозирги кунда Учкўприк тумани Катта Кенагас қишлоғида яшовчи Исмоилхон Маҳмудов хонадонидида сақланмоқда.

ўтиши натижасида кўплаб булоқлар ҳосил бўлган. Тепаликнинг баландлиги 11 м, майдони эса 80 х 95 м. ни ташкил этади. Юқори майдон тўғри тўртбурчакли 35 х 28 м. ли майдонни ташкил қилади. Марказий қисми режаланган. Тепаликда мазор биноси барпо этилган. Тепаликнинг пастки қисмида пишиқ гиштларнинг қолдиқлари кўриниб турибди. Бундан қуйи қисмида сой бўйида ҳам гишт қолдиқлари кўзга ташланади. Демак, тепалик ҳозиргига нисбатан дастлабки вақтда анча катта бўлган»²⁴².

Қазишмалар натижасида ёдгорлик бир неча маданий қатламлардан иборат эканлиги аниқланди. Юқори маданий қатлами XI-XIII асрларнинг бошларига оид бўлиб, қуйи қатламларидан қизил ангоб юритилган сопол парчалари топилган²⁴³. Бу эса Хожам Подшоҳ археологик ёдгорлиги эрамизнинг биринчи минг йиллиги бошларида барпо этилганлигини кўрсатади.

Олинган маълумотларга кўра, Фарғона вилоятида археологик ёдгорликлар ўша ерда жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар номи билан аталган. Бу эса, ўз навбатида, ёдгорликнинг пайдо бўлиш тарихи шу мазорда дафн этилган авлиё билан боғлиқ деб қарашга асос бўлади. Археологик ёдгорликлардаги «ғор» атамаси, аслида, бузилган кўрғоннинг киришдаги аркасимон усулда қурилган қисми бўлса-да, бироқ маҳаллий аҳоли уни авлиёлар ғойиб бўлган ғор деб қараб келиши натижасида турли ривоятлар юзага келган. Масалан, Хожам Подшоҳ археологик ёдгорлигидаги бу жойни маҳаллий аҳоли «чилтонлар ғори» деб атаганлар²⁴⁴. Ёдгорликнинг ўзига хос архитектураси, тепаликнинг ғайриоддий кўриниши аҳолининг бу ёдгорликларга сакрал муносабатда бўлишига асосий сабаблардан бири бўлган. Ҳар бир тумандаги археологик

242 Оболдуева Т. Г. Отчет о работах на холме Худжам-пошо в 1973 // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивдан. №418.

243 Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов южной Ферганы // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. – М.: «Наука», 1981. С. 87.

244 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Аввал қишлоғи.

ёдгорликларда бу қарашлар ўз ифодасини топган. Бу маҳаллий халқ орасида «Азиз жойларда азизлар ётади» деган қарашлар акс этганлигидандир.

Фарғона вилоятида ҳозирги кунга қадар рўйхатга олинган 112 та археологик ёдгорликлари жами 19 та туман ва шаҳар ҳудудларидаги Оқтепа, Бандикушод бува, Умнатбобо, Рапқон мазор, Чилтонмозор, Қорашоҳ мазор, Оқ ота, Бўстон ота, Қоровул ота, Зурайк момо, Қизлар мазор, Лангар мазор, Соҳиби Ҳидоя, Араб мазор, Гарбобо, Машҳад мазор, Хожам пошшо, Мўйи муборак, Абу Туроб, Хожа Чилик, Хожа Киприк, Хожа Билол, Ҳазрат Али, Хожа Ориф зиёратгоҳлари мазкур номдаги археологик ёдгорликларда жойлашган бўлиб, археологик ёдгорликлар ҳам шу зиёратгоҳлар номи билан аталган ва ёдгорликни англатувчи «тепа» сўзи мазор номига қўшиб айтилган²⁴⁵. Масалан, Чилламозортепа, Хожам пошшо тепа сингари.

245 Бу ҳақда қаранг: Иванов Г. П. Отчет археологических работ Ферганского областного музея в 1996. Научный архив ФОКМ. № 1855; Абдулахатов Н, Ҳошимов Б. —Ф.: «Фарғона», Мўйи муборак.2000; Воронеж М. Э. Каменное изображение змей из кишлака Сох Ферганской области // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 61. М., 1956. С. 55.; Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов южной Ферганы // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М., 1981 С. 86; Оболдуева Т.Г. Отчет о работах на холме Худжам-пошо в 1973 // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418; Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Аввал кишлоғи; Мирзалиев Г. Отчет о разведочных работах на Усман-тепе и Ак-тепе // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418; Дала тадқиқотлари. 2002 йил. Фарғона вилояти Охунбобоев тумани Лангар кишлоғи; Дала тадқиқотлари 2004 йил. Фарғона вилояти Олтиариқ тумани Зурайк момо кишлоғи; Горбунова Н. Г. Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Архив областного музея №418; Иванов Г. П. Археологические работы Ферганского областного музея // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Т., 2002. Б. 64 ; Иванов Г.П. Раскопки Киткон-тепе. Отчёт о работе по составлению археологической карты Ферганской области в 1976 г. ФОКМ №458; Иванов Г. П. Шигин А. Е. Раскопки Киткон-тепе. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. ФОКМ №45; Дала тадқиқотлари. 1998 йил. Фарғона вилояти Қува тумани Қадимги Қайқувот тепалиғи; Булатова В. А. Древняя Кува. Т., 1972. С.4.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, муқаддас зиёратгоҳларнинг археологик ёдгорликларда мавжудлиги шу ёдгорлик ва зиёратгоҳнинг сақланиб қолинишида муҳим роль ўйнаган. Бинобарин, зиёратгоҳга маҳаллий аҳоли томонидан азиз-авлиёлар яшаб ўтган жой сифатидаги қарашлар ушбу археологик ёдгорликларнинг муқаддас жой сифатида сақланиб қолинишига асосий сабаблардан бири бўлган. Бу эса ёдгорликларни тадқиқ этиш ва уларнинг тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шуниси эътиборга лойиқки, мазкур ёдгорликларнинг қадимги Буюк Ипак йўли шаҳарлари ҳудудида жойлашганлиги ҳам ўз навбатида аҳоли яшаш манзилларида кейинги зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши учун замин яратган.

Хожам Подшоҳ масжиди

Хожам подшоҳ зиёратгоҳи яқинида шу ном билан аталувчи жомеъ масжиди ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Шоир Ғарибий (1877–1962) томонидан 1911 йилда ёзилган «Тарихи Жоме Аввал қишлоқ» шеърида Аввалнинг жомеъ масжиди тарихига қуйидагича таъриф берилади:

*«Кўрингким сунои Халоқи жаҳонда,
Эди махфий бу сирким қилди изҳор.
Ибодатхона бўлди хос таъмир,
Бино тахт мазор файзи осор.
Фарахбаш валока жаннат нишондур,
Ҳаво бирлан баробар шаҳти девор.
Худоди экан усталари ҳам,
Баробари йўқ анга оламда нажжор.
Хунар сарф айлади, нақшига наққош,
Яна диққат чекиб, девори меъмор.
Бу Аввал эрди, аввалдин фарахбаш,
Ва жомеъ бўлибдур файзи бисёр»²⁴⁶.*

246 Ғарибий шеърий девоннинг қўлёзмаси. Фарғона вилоят Ғ.Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейида инв №6403/1 Р 373 рақаами остида сақланади.

Хожам Подшоҳ масжиди Фарғонадаги кўп устунли, очиқ айвонли биноларга хос кўринишдадир. Шифтга ишланган гул ва нақшларнинг аниқ бир-бирига мослиги ва ранг-баранглиги эътиборни тортади. Ўймакор ёғоч устунлар, шаклдор курсиси ва калла муқарнаси билан ажралиб туради. Шифтларига кўк заминда ранг-баранг ислимий нақшлар ишланган. Тўсинлардаги оҳори ўчган бўёқларда қизил ранг устунлик қилади, ранг-баранг гуллар жимжима ҳошия ичида алоҳида ажралиб туради. Шифтнинг ўртасига ишланган турунч ғоят таъсирчан, унча мураккаб бўлмаган, бир-бирига монанд ёрқин безаклар тўсинларга нафис ишланган нақшлар билан уйғунлашиб кетади.

Масжид айвонига қуйидаги сўзлар ёзилган:

«Амал усто Холмуҳаммад Чимёний.

Наққош нақш гулгулзори усто Муҳаммад Шокир Андижоний.

Бони Эрмуҳаммадбой ҳожи Сувонқулбой ўғли».

Ушбу ёзувлардан кўринадики, масжид шу ерлик Эрмуҳаммадбой буюртмасига кўра, чимёнлик уста Холмуҳаммад бошчилигида ва андижонлик наққош уста Муҳаммад Шокир томонидан қурилган.

Нақл қилишларича, Эрмуҳаммадбой ниҳоятда камтар инсон бўлиб, доимо уриниб қолган чопон ва эски чоригда юрган экан. Кунлардан бирида у чорикорлари билан бирга Марғилон бозорига тўрт арава пичанни сотгани олиб борибди. Улар бозорга кириб боришганида, кутилмаганда, бозорда кучли ёнғин бошланибди. Ғала-ғовур ичида кимдир бойнинг пичан ортилган аравалари устига бир саноч (тўрва халта)ни иргитиб юборибди. Ёнғин ўчиб, хавф бартараф этилганидан сўнг, Эрмуҳаммадбой бу саноч кимники эканлигини суриштирибди. Лекин саноч эгаси топилмагач, бой ўз исми ва манзилини айтиб, Аввалга қайтибди. Уйига қайтишгач, бой саночни омборга қўйиб, эгаси келмагунча унга тегмасликни буюрибди. Орадан тўрт йил вақт ўтса ҳам эгаси келмагач, ўша саночни очиб қарашса, саноч тўла олтин тангалар эмиш. Шунда бой Марғилонга келиб, тўрт йил аввал топилган саночни эслатибди. Лекин ҳеч ким ул саночга

даъвогар бўлиб келмабди. Орадан яна қирқ кун ўтиб, бойнинг тушига ўша вақтларда яшаган шоҳимардонлик Оқ Эшон исмли бир мунаввар зот кириб, ўша саночдаги олтинларга Хожам Подшоҳ мазорига зиёратга келувчилар учун масжид қуриш лозимлигини айтибди. Эрмуҳаммадбой, туш таъбирига қўра, Хожам Подшоҳ тепалиги ёнига ушбу муҳташам масжидни қуришга аҳд қилибди.

Айтиш жоизки, Эрмуҳаммадбой ўз даврининг йирик сармоядорларидан бири сифатида Фарғона водийсида машҳур бўлган. 1911 йилда Санкт- Петербургда К. К. Пален томонидан чоп этилган «Туркистонда халқ хўжалигига доир материаллар» номли китобда Эрмуҳаммадбой Сувонқулбой ўғли тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтириб ўтилган:

«Аввалик Эрмуҳаммадбой Сувонқуловга 1851 йили 9 таноб ер ҳудуди мерос тариқасида ўтган эди. 1869 йилдан Сувонқулов ер сотиш билан шуғулланиб, 1908 йилга келганда 68 та ер ҳудудидини 8062 рубл миқдоридаги маблағга сотиб олди. Эрмуҳаммадбой Сувонқуловга тегишли ерлар 1908 йилга келиб 200 десятина (200 гектарга яқин)ни ташкил қилган»²⁴⁷.

Тезгир ота зиёратгоҳи

Эл оғзида «Тезгир ота», «Тезоб ота», «Эшон ота» номлари билан машҳур ушбу мазор Аввал қишлоғининг марказида жойлашган бўлиб, азиз қадамжолардан ҳисобланади. Ҳозиргача ушбу мазорга кўплаб инсонлар келиб чироқ қўйиб, ўз мушкулотларига ечим тилайдилар.

Абдуманноб ота Ғуломовнинг айтишича, ушбу мазорга ота ва ўғил эшонлар дафн этилган бўлиб, Оталарининг исми Мулла Абдурайим Эшон, ўғилларининг исми эса Эшонча Маҳсим бўлган.

Мулла Абдурайим Эшон ниҳоятда покдомон, зиёли ва тариқатпарвар инсон бўлиб, мўъжизавий кароматлар соҳиби бўлган экан. Ул зотнинг олдида турли ерлардан ўз дардларига

247 Валиев А.Х. Положение дехканства Ферганы в конце XIX- начале XX веков. Т., 1958. С. 17.

шифо, кўнгилсизликларига ечим тилаб келишар экан.

Унинг ўгли Эшонча Махсим ҳам отасидан сўнг ишини давом эттириб, элу-юрт манфаати йўлида кўплаб хайрли ишларни қилганлар. Эшонча Махсим ҳатто советлар давлатининг дастлабки ўн йилликларида диндорларга қарши уюштирилган аёвсиз тазйиқлар остида ҳам, кези келганда қамишзор, гўқайзорлар орасида яшириниб юришга мажбур бўлган.

Абдуманноб Ғуломовнинг сўзларига кўра, Мулла Абдурайим эшон 1928-30-йилларда, унинг ўгли Эшонча Махсим эса, тахминан 1940-йилларда шу мазорга дафн этилган. Ўтган асрнинг 30-йилларида маҳаллий халқ ўз кучи билан бу ерга етти қиррали, гумбазли мақбара қуриб, гумбаз устига авлиёлик белгиси ҳисобланадиган туғ илиб қўйган.

Айтишларича, 1950-60-йилларда Аввал қишлоғи туман маркази бўлган чоғларда туман раҳбарларидан бирининг ташаббуси билан кишилар онгига «салбий» таъсир ўтказиб келаётган зиёратгоҳни кўздан йўқ қилиш мақсадидда бульдозерлар ёрдамида бузишга киришилган. Мақбарани бузишга ҳаракат қилишганда, кетма-кет еттита бульдозер шу ернинг ўзида ишдан чиққан. Шунда раҳбар ўзи кетмонни олиб мазорни қўлда бўлса ҳам бузишни бошлаб берган. Мазор батамом бузиб юборилган кун эса, шу жойдан ўтиб кета туриб ўша раҳбар ўз машинасидан учиб тушиб, ушбу мазорга боши билан урилиб жон берган экан.

Тарихдан маълумки, янги, адолатли, одамларнинг асрий орзулари ушаладиган «хур, фаровон социалистик жамият» дея уни яратишга ўз куч-қувват, ақл-заковати, онгли ҳаётини тўла бағишлаган қанча-қанчалаб фидойи юртдошларимиз ўша мустабид тузум даврида бутун мамлакатда авж олиб борган сталинча қатағонлик ва зўравонлик истибдоди орқасида ҳаётнинг не-не аччиқ сиру саноатларига, оғир синовларига дуч келмадилар, дейсиз. Уларнинг кўплари, минг афсуслар бўлсинки, атайлаб тўқиб чиқарилган ёлғон, тухмат ва бўҳтон кўрсатмалар асосида қатли ом қилиндилар, айбсиз айбдор бўлдилар. Шуниси бағоят ачинарлики, қишлоқда

жамоалаштиришни оммавий тарзда ўтказиш жараёнида ҳукмрон тузумнинг зўрлиги, бедодлиги ва бешафқатлиги шу даражада очик-ошкор тус олдики, ўзига тўқ, бир умр ер билан «тиллашиб», ундан мўл ҳосил олиб келган, бозорга товар-ғалла етиштириб берган, бундан кейин ҳам якка тартибда ҳўжалик юргизишга мойиллик кўрсатган деҳқон оилалари арзимаган баҳонаи сабаблар билан мол-мулкидан, шахсий ҳўжалик бисотидан маҳрум этилиб, қулоқ қилиниб узоқ жойларга кўчириб юборилди. Қанчалаб бободехқонлар бу хавфни олдиндан сезиб, оилалари билан жонларини ҳовучлаб дуч келган томонларга бош олиб кетишга мажбур бўлдилар.

Шу сабабдан таниқли олим Қаҳрамон Ражабов ўз мақолаларининг бирида «Яшнаган водий ўтлоқларини, обод еру қишлоқларни ногаҳоний келган сел қай аҳволга солиши маълум. Бу табиий офат табиатнинг бизга бўйсунмас қонун-қоидалари асосида содир бўлади. Бироқ инсоният тарихида шундай саналар борки, унда табиий эмас, балки бир ҳовуч қишиларнинг салбий ва манфий кучлари ёвузликлари оқибатида эл бошига офату қулфатлар тушган. Жумладан, ўтган асрда ҳукм сурган ва маҳв бўлган шўро сиёсати оқибатида қанчадан-қанча элу элатлар оммавий қатағон офатига дучор бўлишди. Ўтган асрнинг биргина 30-йилларида қишлоқларни ўз гирдобига олган қулоқлаштириш сиёсатининг улкан фожиалари кишини ларзага солади» деб ёзган эди²⁴⁸.

Аввалик қатағон қурбонлари

1. Валихонов Ғофур – 1870 йили туғилган. Фарғона тумани Авая (Аввал бўлса керак) қишлоғидан, қулоққа тортилган... 1932 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 2 йил қамоққа ҳукм этилган, муддатидан олдин бўшатишган. Ҳибсга олинган вақтда ветеринария пунктида қоровуллик қилган. Аксилинқилобий мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, колхоздаги очарчилик тўғрисида миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими

248 Ражабов Қ., Ражабов Д. Селдай келган офат // *Muhofaza*. 2007. № 1 (27.)

тақдим қилган 4139-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган²⁴⁹.

2. Исабоев Мулла Тўйчи – 1874 йили туғилган. Фарғона тумани Аввал қишлоғидан. Қулоқ, имом. 1932 йилда ҳўжалик солиғини тўламагани учун 2 йилга қамоққа ҳукм этилган. Ўша йилнинг ўзида ВКП(б) сафидан ўчирилган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида совет ҳокимияти шаънига ифвогарона фикр-мулоҳазалар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13618 -сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган²⁵⁰.

3. Абдураҳимов Мулла Йўлдош – 1887 йили туғилган. Фарғона тумани Аввал қишлоғидан. Қулоқ, имом. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида партия ва ҳукумат тадбирларини бузишга қаратилган тарғибот олиб борганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13631-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 23 октябрдан ҳисобланган²⁵¹.

4. Алиқулов Бобо – 1884 йили туғилган. Фарғона тумани Аввал қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1930 йилда давлат мажбуриятини бажармагани учун жавобгарликка тортилган. Ҳибсга олинган вақтда яккахўжалик. Мунтазам равишда колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, совет ҳокимияти шаънига миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13709-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 14 ноябрдан ҳисобланган²⁵².

249 Шамсутдинов Р. Қатагон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.221-б.

250 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.47.

251 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.50.

252 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.263.

ОҚТЕПА

Бундан ўн йил аввал Оқтепа қишлоғи юзасидан изланишларимиз давомида қуйидаги ривоятни ёзиб олишга муяссар бўлган эдик. Ривоятларга кўра, Муғпошшо ўз қудратини намойиш этиш мақсадида, ҳар бир навқарига бир қопдан тупроқ олиб келиб бир ерга тўкишни буюрибди. Кўп ўтмай текислик ўрнида тупроқлардан улкан тепалик пайдо бўлибди. Шундай улкан тепалик Муғпошшонинг бир амри билан барпо этилганини кўрган душманлари у билан олишиб бўлмаслигига кўзлари етиб, узоқ вақтгача унинг ерларига бостириб кела олмаган эканлар.

Оқтепанинг пайдо бўлиши тўғрисида яна бир ривоятни оқтепалик Носиржон Расулов сўзлаб берган.

Айтишларича, Муғпошшонинг гўзалликда тенгсиз қизи бор экан. Қўнларнинг бирида соҳибжамол маликанинг ишқи чўпон йигитга тушибди. Уларнинг ишқ-муҳаббати бора-бора чинакам севгига айланибди. Малика ва чўпон йигитнинг севгисидан хабар топган Муғпошшо қаттиқ газабланиб, иккаласини жоду билан тошга айлантирибди. Улар бир-бирларини кўролмасликлари учун навқарларига тупроқ олиб келиб, икки севишганларнинг ўртасида тоғ қўтаришни буюрибди. Гарчанд малика ва чўпон йигит тош қотган бўлсаларда, одамлар уларни зиёрат қилиб Тош йигит ва Тошқиз дея атай бошлабдилар.

Оқтепа археологик ёдгорлиги археологлар томонидан тадқиқ этилган бўлиб, бу ҳақда қадимшунос олим, тарих фанлари номзоди Ғуломжон Мирзалиев ўзининг 1973 йилдаги Фарғона археологик экспедицияси ҳисоботида киритган маълумотларида қуйидагиларни келтиради:

«Оқтепа ёдгорлиги олдиндан Фарғона вилоят ўлкашўнослик музейининг ходимларига маълум бўлиб, давлат муҳофазасига олинган. Фарғона шаҳридан 5 км. жанубда Оқтепа қишлоғида Фарғона - Лоғон йўлининг чап томонида жойлашган. Ташқи кўринишидан мустаҳкам қалъани эслатади. Ғарбий томонида учта ҳарбий миноранинг қолдиқлари кўзга

ташланади. Оқтепа ёдгорлигининг умумий майдони 100 x 80 м. дан иборат бўлиб, баландлиги, 12 м., аркининг майдони 25 x 25 м. ни ташкил қилади.

Қазилмалар натижалари шуни кўрсатдики, қазилманинг қуйи қатламларидан қизил ангобли сопол парчалари топилган. Бундан кўринадики, Оқтепа қалъасида ҳаёт узоқ вақтгача, яъни милоннинг биринчи асридан то VIII асрга қадар давом этган»²⁵³.

Ушбу маълумотлардан англашиладики, мазкур Оқтепа қалъаси арабларнинг Фарғонага қилган юришлари чоғида вайрон этилган бўлса керак. Чунки айтиш шундай давларда Фарғонанинг яна бир шахри бўлмиш Қубонинг кўҳандизи ҳам араблар билан юз берган жанглардан хароба ҳолига келиб қолган эди²⁵⁴.

Оқтепа зиёратгоҳлари

Тошқиз зиёратгоҳи. Академик М. Е.Массон 1939 йилда Оқтепа археологик ёдгорлигида бўлган чоғида мазкур тошга алоҳида эътиборини қаратиб, қуйидагиларни ёзган эди:

«Аввал яқинидаги Оқтепада мен ташландиқ мазорга дуч келдим. Шахристоннинг қиялик қисмида маҳаллий аҳоли томонидан зиёрат этиб келинаётган тош мавжуд. Унинг остида бир неча ўнлаб қўлда ясалган латта қўғирчоқлар уюлиб ётибди. Улар орасида кўкйўтал билан боғлиқ кўк матодан қилинган қўғирчоқларанчагина. Бу афсун йўли билан бажариладиган қурбонликдир. Улар болаларга ўхшатиб ясалган. Тош чироқ ёқилаверганидан қурум босган. Тошнинг тешик жойларига тангалар қўйилган. Мен ҳарчанд мазор нима деб аталиши ва тош култини нима билан боғлиқлигини билишга уринмай барча индамайди ёки билмасликларини айтадилар»²⁵⁵.

Шу ерлик Носиржон Расуловга кўра, ўтмишда Тошқизни кўкйўталга чалинган беморлар келиб зиёрат қилганлар. Улар

253 Мирзалиев Г. Отчет о разведочных работах на Усман-тепе и Ак-тепе // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418.

254 Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри... С. 31.

255 Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога... С. 35. 149.

Тошқизнинг атрофида уч марта айланганлар, сўнгра уни ўпганлар. Шундай қилинса, кўкйўталдан фориг бўлар эмиш. Тошқизни зиёрат қилган киши ортига қайтса, яна касалликка чалинар эмиш. Шу сабабдан Тошқиздан сўнг Тош йигит зиёратига ўтилган.

Агар Тош йигитни оғир касаллар зиёрат қилсалар, тез шифо топганлар. Агар касал ёш бола бўлса, уни янги сўйилган қўй терисига ўраб, тош атрофида секин юмалатганлар. Агар касал ёши катта бўлса, уни Тош йигитнинг олдидаги тепаликдан «бу тепаликдан азизлар тушиб келишган» деган тушгунча билан қуйига қараб туширганлар²⁵⁶.

Қўчқор ота зиёратгоҳи. Оқтепалик Ҳусанбой Нуруллаевнинг айтишича, Оқтепа археологик ёдгорлигида жойлашган мақбара Қўчқор отанинг мазори бўлиб, айтишларича, ул зот Ҳўжам Подшоҳнинг укаларидан бири экан. Қўчқор ота Ёрмозор бегининг Оқойим исмли қизига уйланган. Кейинчалик Оқойим номидаги тепалик ҳам Оқтепа деб аталган эмиш. Дастлаб, Қўчқор отанинг қабри ҳозирги Фарғона-Аввал йўли ёнида бўлиб, катта йўлнинг ўтиши муносабати билан қабрни Оқтепага кўчирган эканлар.

Нақл қилишларича, бурунги замонларда Оқтепанинг кўриниши гўё кўчқорни эслатган. Шу сабабдан ул зот туғилганида шу ном билан «Қўчқор ота» деб аташган экан. Ҳозирда бефарзанд оилалар бу мазорни зиёрат қилишади. Зиёрат қилиш вақтида Оқтепадан пастга қараб сирғалиб тушишлари шарт бўлиб, улар тушаётганларида «Ё Қўчқор ота, бизга Худодан кўчқордек ўғил сўраб беринг», дея илтижо қилганлар.

Оқмозор зиёратгоҳи. Оқтепадан бир чақиримча ши-моли-шарқда, Фарғона шаҳри билан туташ ерларда «Оқмозор ота» номли зиёратгоҳ мазор мавжуд.

Нақл қилишларича, XIX аср охири ва XX аср бошларида Офок ота исмли бир нуроний авлиё ўз кучи билан ўзлаштириб, бу ерларга сув олиб келган. Аҳолидан анча узоқроқда яшаганига қарамай, жуда суҳбатижон ва ширинсухан одам бўлиб, табобат

256 Абдулахатов Н. Тошлар афсонаси // «Матнавият». 26 октябр, 2006. № 20.

билан шуғулланиб турар экан. Офоқ ота топганини эл билан баҳам кўрганлиги учун унинг олдига келувчилар кўп бўлган. У доимо оқ либосда юрганлиги боис, халқ ичида Офоқбува, Офоқ ота номи билан машҳур бўлган.

Оқтепалик қатагон қурбонлари

1. Қосимов Ҳожиқурбон – 1904 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Кулоққа тортилган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган²⁵⁷.

2. Холиқов Мулла Сулаймон – 1886 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Кулоққа тортилган. Аксилинқилобий фаолияти учун 3 марта, 1927 йилда, 1930 йилда, 1932 йилда жавобгарликка тортилган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 14 августдан ҳисобланган²⁵⁸.

3. Шарипов Раҳмон – 1906 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Собиқ йирик кулоқ, руҳоний. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 7 сентябрдан ҳисобланган²⁵⁹.

4. Абдухолиқов Топиволди – 1889 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Собиқ кулоқ, руҳоний. 1934 йили зараркунандалиги учун 10 йил қамоққа ҳукм қилинган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 14 августдан ҳисобланган²⁶⁰.

5. Ғоипов Рўзи – 1904 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Собиқ кулоқ. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13592-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-

257 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

258 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

259 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.250.

260 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.251.

тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 16 августдан ҳисобланган²⁶¹.

6. **Аъзамхонов Султонхон** – 1891 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Собиқ қулоқ...Ҳибсга олинган вақтда мироб. Аксилинқилобий миллатчилик гуруҳининг раҳбари бўлганликда, ташкилотга янги аъзолар тўплашга ҳаракат қилганликда айбланган. «Учлик»нинг 1938 йил 16 февралдаги йиғилиши 82-сонли баённомасига кўра 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган²⁶².

7. **Аъзамхонов Саидали** – 1898 йили туғилган. Фарғона тумани Оқтепа қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозда аксилинқилобий қулоқлар гуруҳининг топшириқларини бажариб юрганликда айбланган. «Учлик»нинг 1938 йил 16 февралдаги йиғилиши 82-сонли баённомасига кўра 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган²⁶³.

261 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.251.

262 Қатагон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009. 236-б.

263 Қатагон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009. 236-б.

ЧЕКШҶРА

Мазкур қишлоқ кенгаши 1929 йилда ташкил топган бўлиб, ўша пайтда Оқариқ, Биринчи Шўро (Фарғона шаҳридаги руслар қабристони атрофи), Ўрташўра, Чекшўра, Қирғизшўра, Садкак, Оқбилал қишлоқларидан таркиб топган эди²⁶⁴.

Чекшўра номининг келиб чиқиши жойнинг захоб ерлардан иборат эканлигидан бўлса керак. Чунки ўзбек тилининг изоҳли луғатида Шўра сўзига айнан шундай изоҳ берилган²⁶⁵.

XIX асрга оид ҳужжатларда Шўра номи билан аталувчи жой номлари қайд этилган. Масалан, хижрий 1291 йил (мелодий 1874)даги Марғилон қозилари томонидан берилган васиқада Кубо мавзесининг Жўйи Шўра мавзеси номи ҳақида маълумотлар мавжуд:

«Марғилон вилоятига тобе Кубо мавзесининг Жўйи Шўра мавзесидаги бир экин ер ғарбдан батамом омма йўлига туташ, жанубдан...шарқдан... шимолдан Турсунмуҳаммад бойвачча ерига ва баъзан Отабекбойвача Бобожонбой ўғли ерига туташдир.

Тарих 1291 йил сафар ойида Юсуфали Ражабали бой ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, мазкур ерини қирқ беш мисқол тилло хўқандийга Дадабой қассоб Худойберган ўғлига сотганлигига иқрор бўлди».

Ушбу қишлоқ тўғрисида сўз юритиш баробарида ўша ерда таваллуд топган Тожихон Шодиева ҳаётига доир айрим маълумотларни келтириб ўтишни жоиз деб билдик.

Тожихон Шодиева 1905 йили Фарғонанинг Янгичек қишлоғида ишчи оиласида таваллуд топган. 1917 йилдан сўнг саводсизликни тутатиш курсларида ўқиди, хотин-қизлар ўртасида фаол тарғибот ишларини олиб борди.

1921 йили Тошкентдати ўлка партия мактабида ўқиди. 1921-1922 йилларда Хоразм вилоят партия қўмитасида хотин-

264 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Қўлёзма.190-б.

265 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жидд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 12-б.

қизлар шўъбаси инструктори, 1923-1925 йилларда Қўқон шаҳар партия қўмитасида хотин-қизлар шўъба бўлими мудир, 1926 йили хотин-қиз кадрлар тайёрлаш курси тингловчиси, 1926-1930 йилларда ВКП (б) партия Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси оммавий-агитация бўлими мудир вазифаларида фаолият олиб борди.

1930-1933 йилларда Москвада таҳсил олди. 1933-1935 йилларда Фарғона МТС сиёсий бюро бўлими бошлиғи, 1935-1937 йилларда Фарғона вилояти Молотов номли (ҳозирги Учкўприк) туман партия қўмитасининг биринчи қотиби бўлиб ишлади. Т.Шодиева собиқ шўролар тузуми даврида олиб борилган қатағон сиёсатининг қурбони бўлган. 1937-1957 йилларда Россиянинг узоқ ўлкаларидан бўлган Магадан камоқхоналарида тутқунлик азоб-уқубатларини ўз бошидан кечирди. 1957 йилга келиб оқланиб, озодликка чиқди ва 1975 йилгача Фарғона туманидаги ширкат хўжаликларининг бирига бошчилик қилди, хўжаликни қолоқликдан олиб чиқиб, илғор хўжаликка айлантирди ва 1981 йилда вафот этди.

Тожихон Шодиева тўғрисида Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло ўзининг «Кафансиз кўмилганлар» асарида жумладан шундай ёзади:

«Бундай гапларни мен биринчи эшитишим. Ўзимча, ахир, қонун, адолат, ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ қиладиган одам наҳотки бўлмаса, деб айтгим келардику, аммо буни ҳам баъзилар ҳукуматнинг сиёсатидан норозилик деб тушуниб, айблашидан чўчиб индамасдим. Деярли ҳар куни шу гап. Камоқда ўтирганларнинг шундан бошқа нима дарди касали бўлиши мумкин?!

Ҳаммаси ваҳима гаплар.

Наҳотки менга ҳам 25 йил берсалар!.. Мени ваҳима босган эди.

Аммо Райим ака бундай гапларни эшитабериб, эти қотиб кетганиданми, худди камоқ, сургун унинг учун оддий нарсасдек, менинг ҳолатимни ҳам ҳис қилмасдан, «бу ерга келдингми, ўн-ўн беш йил муддат олмасдан чиқиб кетиб бўлмайди»,

деб, яна гапининг тўғрилигига ишонтириш учун далиллар келтириб гапираберади. У мендан: — Тожихон Шодиева деган аёлни эшитганмисиз? — деб сўради. Мен у аёлни шахсан танимасам ҳам 37-йилларда халқ душмани бўлиб қамалган деган овозасидан хабардор эдим. Аммо халқ душмани бўлган одамни танийман дейиш хавfli, хатарли саналгани учун, ҳа ҳам, йўқ ҳам демасдан гапираберинг дегандек қараш қилдим.

— Мана шу хотин ҳозир Калимада. Ўн йил муддатини тутатди. Қамоқдан чиқди. Хоҳлаган жойингга кетишинг мумкин дейишди. Аммо мен Тошкентга хурсанд бўлиб қайтдим у қайтишни истамади, ўша ерда дарё портида ишга кириб қолди. Нега? Туғилган юртини у соғинмаганми ёки кечганми? Эй, ким ўз туғилган юртини соғинмайди, ундан кечади? Тожихон балони биладиган хотин эди. Ўзи эмас, ҳатто менга ҳам Тошкентга қайтишни маслаҳат бермаган эди. У ҳукуматнинг юксак идораларида ишлаган, сиёсатини тушунган хотин эди. Абдурайим, Тошкентга боришни орзу қилсанг, билиб қўй, ўрганган бу жойингдан ҳам ажраб қоласан. Бир марта халқ душмани номини олдингми, бўлди, сени омон қўйишмайди. Бир баҳона топиб яна қамашади, ёки бошқа ёқларга сургун қилишади, деган эди, мана айтгани бўлди. Мен унинг гапларига ишонмай, бола-чақани бир кўрсам, армоним йўқ, нима, бу хотин пайғамбарми, деб шубҳа билан қараган эдим, у эса, балони биларкан, яна нима деди дент: — Мен бу гапларни ҳаводан олиб айтаётганим йўқ, тарихнинг сабогидан олиб гапиряпман. Йигирманчи йилларнинг бошларида озмунча зиёлилар, ҳукумат раҳбарлари душман деб ўлимга, айримлари сургун, қамоқларга ҳукм қилинмади. Хўш, нима бўлди? 30-йилларга келиб сургун қилинганлари қайта қамалди, қамоқдагилари эса отилди. 30-йилларнинг бошида қамалганлар қамоқдан чиқарилмай, 1937 йилда қайтадан душман саналиб, отиб ташланди. Сен билан бизнинг тақдиримиз ҳам шундай. Халқ душмани деб номимиз бир қора бўлдимиз, энди ҳукумат бизга ишонмайди. Отиб ташламаса ҳам қувилганимиз қувилган! Тожихон бу гапларни каромат қилгандай айтган экан, тўғри

чиқди. Мана, қамоқнинг ҳам, сургуннинг ҳам муддатини ўтадим. Бирор гуноҳим йўқ, нимага қамашди? Тошкентга келиб кўрган роҳатим бир неча ой ҳам эмас, бир неча кун давом этди, холос. Хаёлимдан халқимизнинг «сувдан ҳолва яшаш» деган мақоли ўтаберди. Сувдан ҳолва ясаб бўладими? Бўларкан! Шундай осон бўларканки, тергов вақтидан бундай нарсанинг бўлишига яна бир бор иқрор бўлдим»²⁶⁶.

266 Бу ҳақда қаранг: Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. – Т.: «Шарқ», 1995

САДКАК

Тарихдан маълумки, аجدодларимиз томонидан муқаддас жой сифатида эъзозлаб келинган зиёратгоҳлар, одатда, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланган марказларида жойлашган. Шу сабабдан улар суғориш иншоотлари ва сув ҳавзалари ҳамда савдо йўлларини кесиб ўтувчи чорраҳалар, тоғ доvonлари сингари жойлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, Фарғона водийсидаги Тўққиз булоқ мазори, Буви она мазори, Арктепа, Қизбулоқтепа, Йигит пирим, Хожам подшоҳ сингари археологик ёдгорликлар айнан сув ҳавзалари бўйларида пайдо бўлган. Шу сабабдан археолог олимлар қадимда яшаб ўтган инсонларнинг манзилгоҳларини ўрганиш чоғида сув ҳавзаларига, айниқса, булоқларга ҳам эътибор берганлар. Жумладан, 1973 йили Садкак (Саткак) ота зиёратгоҳини ва ундаги булоқларни кўздан кечирган қадимги Фарғона тарихининг билимдони, археолог олима Н. Г. Горбунова (1927–2001) бу ерда қадимги манзилгоҳлар мавжуд эканлигини аниқлайди. Кейинчалик Садкак ота зиёратгоҳи атрофидаги қўрғонлар Садкак – 1 ва Садкак – 2 номи билан археологик ёдгорликлар қаторига киритилади²⁶⁷.

Тадқиқотлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, бу ерда жами 69 та қадимги қабр қўрғонлари мавжуд бўлган. Улардан 34 таси d-2-1,8м. h -1-1,5 м. ҳажмдаги тупроқ билан уюлган.

27 та қўрғон d-5-10м. h – 50см ҳажмдаги тошлар билан уюлган. Қўрғонлар тўрт бурчакда жойлашган. Шу сабабдан улар тўрт гуруҳ (I, II, III, IV)га ажратилган²⁶⁸.

Садкак–1 ва Садкак–2 қўрғонларида археологик текширув ишларини олиб борган қадимшунос олим Г.П.Иванов бу ҳақда куйидагиларни хотиралайди: «Бизнинг вазифамиз фақат бу манзилгоҳларни қайси даврга мансуб эканлигини аниқлаш бўлганлиги боис фақатгина бир ҳафта мобайнида тадқиқот ишларини олиб бордик. Аммо шу қисқа фурсат ичида Садкак

267 Горбунова Н. Г. Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Архив Ферганского областного музея №418.

268 ГАФО ф. 1160, оп. 1 д. 14, лл. 1-61 за 1970-1978 годы.

ота зиёратгоҳи ҳудудларида аҳоли бундан тахминан икки минг йил аввал яшаганлигини тасдиқловчи топилмаларга, яъни кўплаб сопол парчаларига дуч келдик. Афсуски, ўша вақтларда Садкак – 1 ва Садкак – 2 қўрғонларидаги ишларимиз ниҳоясига етмай қолди. Натижада жойнинг қадимги тарихи ёритилмай қолиб кетди».

Биз шу ўринда Садкак ота зиёратгоҳидаги қадимги қўрғонлар иборасига изоҳ бериб ўтсак. Мазкур иборани кўҳна қабрлар деб тушуниш мумкин. Ўша даврларга мансуб Фарғона халқлари қабрларининг асосий қисми ярим ўйма чуқурчалар ва ер ости ғорлари (катакомба)да жойлашган эди. Алоҳида-алоҳида қилиб қўйилган қабрларда бўлса, тупроқ қатламлари орасида, унча чуқур бўлмаган қабрларга боши ғарб томонга қаратиб қўйилган эди. Қабрлар ўртасидаги фарқни улардан топилган буюмларнинг миқдори ва турли-туманлиги кўрсатиб туради. Биринчидан, айрим қабрларда кўп миқдордаги мунчоқ ва тақинчоқлар билан бирга турли меҳнат қуроллари ҳам учрайди. Иккинчидан, айрим қабрларда фақат сопол ва баъзан маиший турмуш жиҳозлари учрайди, холос. Фарғона халқларининг тарихида марказий ҳудудлардаги бу давр қабрлари учун кулолчилик чархида ясалган қизил-ялтироқ (баъзан хира) ангоб билан бўялган сопол идишлар алоҳида хусусиятлидир. Унинг бир қисми турли геометрик шакллар билан қопланган (чизиш ёки тилиш йўли билан). Айрим шакллар бўлса ранг-баранг, аммо марказий ҳудуд учун алоҳида хусусият ва шарқий ҳудуд учун алоҳида хусусият кўзга ташланиб турган, яъни чархда ва қўлда ясалган идишлар ўзаро фарқ қилган. Демак, қадимги диний тушунчалар асосида «охират сафари» учун қабрларга қўйилган сопол идишлар кейинчалик Садкак ота зиёратгоҳида аҳоли қайси даврлардан бошлаб яшаб келганлигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этган.

Бу борада тарих фанлари доктори, қадимшунос М. Исомиддиновнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик:

«Ўрта Осиёдаги барча қадимги тураржой маконларида, у шаҳарми, қишлоқми, мазорми, қатъий назар, аввало, сопол парчалари учрайди. Бир қарашда оддий бир сопол парчасидай бўлиб кўринган бу нарса археолог учун қимматли маълумот бериши

мумкин. Археолог сополга қараб қазилаётган ёки ўрганилаётган жой қайси даврга оидлигини, уни қайси халқ яратганлигини, у халқнинг маданияти, урф-одати, дини, ижтимоий-иқтисодий ҳаётини, қайси халқлар билан муносабатда бўлганлигини ва бошқа кўпгина томонларни аниқлайди. Лекин бундай кўп маълумот олгунга қадар археолог жуда узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтади.

Сопол буюм қайси даврга оидлигини қандай билиш мумкин? Бунинг учун Ўрта Осиё шароитида тепаликлар қандай пайдо бўлганлигини бир эслаб кўрайлик.

Кўпчилик аҳоли яшайдиган барча иморатлар яқин вақтларгача, қишлоқ жойларида ҳозир ҳам хом гишт ёки пахсадан қурилган. Пахса ёки хом гишдан қурилган иморатнинг ўртача «умри» кўпчилик археологлар томонидан 40-50 йил деб тан олинган. Шу муддатдан кейин уй албатта нурай бошлаган. Кейин эса яна қайтадан таъмирланган. Қадимги тураржой маконлари Ўрта Осиё шароитида жуда зич қилиб қурилган, бундан асосий мақсад бутун бошли катта қабила аъзоларининг бир ерда жам бўлиб яшаб, ташқи душмандан сақланишига имкон яратишдан иборат бўлган. Бутун бошли катта шаҳар ёки қишлоқ ҳудудида тураржой маконлари сони ўсиб бораверган. Шаҳар ёки қишлоқ атрофи мудофаа девори билан ўраб олинган. Шаҳар майдонининг бир текисда кўтарилиб бориши, биринчидан, унинг мудофаа имкониятларини оширса, иккинчидан, баҳаволигини таъминлаган. Одатда, шаҳар, қишлоқ ва бошқа аҳоли яшайдиган ерлар турли сабабларга (урушлар, ёнгин, сувнинг қуриб қолиши ва ҳоказо) кўра ташлаб кетилган. Ёмгир, қор, шамол ва турли хил табиий офатлар натижасида харобалар нураб, тепаликка айланган.

Худди шу тепаликларни ўрганаётган вақтда археолог, энг аввало, уни стратиграфиясига (қатламларнинг кетма-кетлигига) аҳамият беради. Чунки ҳар қайси қатлам юқорида айтиб ўтилгани каби турли даврларга оид бўлиб, ундан чиққан буюмлар илгариги қатламдан чиққан буюмларга ҳеч бир ўхшамайди. Шунинг учун археологлар ёдгорликларни қазиш пайтида барча топилдиқларни қатламма-қатлам бир-бирига аралаштирмасдан олишга ҳаракат қиладилар. Бу эса тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради»²⁶⁹.

269 Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. – Т.: «Фан», 1993. 5-6-б.

Маълумки, халқимизда муқаддас қадамжойларнинг тилсими борлиги тўғрисида турфа хил қарашлар мавжуд. Кимдир азиз жойларда авлиёлар руҳи яшайди деса, яна бошқа бировлар у ерларни илон парилар кўриқлашига шубҳа қилмайдилар. Одамлар, айниқса, қадимги тепаликларда беҳисоб бойликлар яширинганлигини айтишиб, биз қадимшунослардан ёдгорликларни қазिश чоғида «қанча олтин топдинглар?» деган саволни беришдан ҳеч толмайдилар. Шундай пайтларда қадимшунос олима Н.Г.Горбунованинг қуйидаги сўзларини ёдга олгимиз келади:

«Кўпинча биздан «Тилла топдингизми, гавҳар топдингизми?» деб сўрашади. Келинг, биргалашиб ўйлаб кўрайлик: ҳар қалай олтин, ҳар қадамда сочилиб ётмаса керак.

Борди-ю, уйингиздан кўчиб кетмоқчи бўлдингиз. Сизни ёв қуваётгани йўқ. Бирон-бир сабаб билан кўчиб кетяпсиз, деб фараз қилайлик. Шундай бўлганида, уйингизда нима ҳам қолдирган бўлардингиз. Албатта, олтин қолиб кетмаса керак. Нокерак бирон бир нарсаси, тасодифан ҳаёлингиздан кўтарилган бирон бир буюм қолиб кетса, эҳтимол. Шундай экан, қадимги замондаги одамлар ҳам бир оз бизга ўхшаб кетишгандир. Бу одамлар ҳам кўч-кўронларини ўзлари билан бирга олиб кетишган. Бирор фалокат рўй бериб, одамлар ташлаб чиқиб кетган ёдгорликлар эса тушуниб турибсизки, кўп учрамайди. Албатта, хазиналарга ҳам дуч келиб қолиш эҳтимоли йўқ эмас. Лекин бу ҳол ҳаётдаги каби камдан-кам учрайди. Биз кўп ҳолларда одатдаги қароргоҳларни қазиймиз. Бунда қўлга киритиладиган асосий ўлжа-сопол идишлардир. Бу сопол буюмлар эса биз учун жуда муҳим ... Кўп ҳолларда ана шу сопол идиш ёдгорлик қурилган даврини аниқлаб берувчи восита бўлади»²⁷⁰.

Н.Г.Горбунованинг ушбу сўзлари бизга ёдгорликлардаги ҳар бир сопол тарих фани олдида олтиндан ҳам қимматлироқ эканлигини эслатиб туради. Бинобарин, ана шу сополлар узок тарихни сўзлаб берувчи жонсиз гувоҳлар бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Садкак ёдгорлигининг тарихи ҳам биз айтиб ўтган сополлар ёрдамида аниқланган эди. Бир қарашда оддий сопол парчаси бўлиб кўринган ушбу топилмалар, Садкакнинг икки

270 Горбунова Н. Г. Кўҳна Фарғона. – Т.: «Ўзбекистон», 1972. 25-б.

минг йиллик тарихини сўзлаб беришга қодирдир.

Афсуски, Садкак қишлоғининг кейинги даврларга мансуб тарихи бизга номаълум. Фақат XIX асрга доир ёзма манбаларда у Садкок ёхуд Саткак номи билан тилга олинади. XIX асрда яшаб ўтган тарихчи Жунайид Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамои» асарида келтирган маълумотларига кўра, Марғилон шаҳрининг дарвозаларидан бири «Садкок дарвоза» деб аталган. Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандий 1862 йили қипчоқларнинг Марғилон шаҳрини қамал қилиши чоғида ушбу Садкок дарвоза яқинида бўлиб ўтган воқеаларни куйидагича тасвирлайди:

«Куз фасли балки тўхсон (қиш фаслининг боши – муаллифлар.) дохил бўлгон вақтда Мирзо Аҳмад қушбеги амир лашкар бўлуб келиб, шаҳар (Марғилон) ичига қамолуб ётуб олди. То саратон ойи бўлунгон вақтда шаҳри Марғинон қипчоқияга фатҳ нусрат бўлди. То онгача шаҳар қамалган. Қипчоқия лашкари сувни шаҳарга келтурмасдан бошини боғлаб қўйган ва ҳам шаҳарга ҳар тарафдан галла киргузмайдур. Унинг ичида катта қўшун ва сарбоз ва уларнинг отлари кўп эди. Ушал қимматчилик қаттиг кунларда тўрт бог беда бир танга, ва бир чакса гурунч тўрт танга, ва ҳар чакса ун икки тангадан то икки ярим тангагача кўтарилгон эди.

Фуқаро бева-бечоралар аҳволлари мушкулга тушиб қолган эди ва қушбегини ўзи чиқиб урушмайдир. Ҳар кун Мулла Алиқули амир лашкарни ўзи жангга чиқиб одам юборди. Эркак киши борму деб. Мирзо Аҳмад қушбеги сарбозларни ва ҳам тўрт-беш адад понсадларни даштга чиқарди. Тўпчиларни буюрди, чоғлаб пайваста отуб тур деб. Хайримухаммад ва Жума доругага амир қилди ва Қирғил дарвозасидан понсадбоши Мулла Султон додхоҳ Азаматни ҳам буюрди. Мозор ичларидаги ҳамма мерганларни сардорлари Мулла Абдурахим фангозлик ҳам шул мерганларни ишга солиб турубдур. Қипчоқия тарафига Мулла Алиқул амир лашкар фармони билан бир кун илгари Наманган тарафдин Мингбой додхоҳ етиб келуб, Садкок дарвозасини шул кун келуб қамаб ул ҳам Марғинонга тўф отуб қистаб турубдур»²⁷¹.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивидаги ҳужжатларнинг

271 Набиев Р. Н. Истории Кокандского ханства. – Т.: «Фан», 1973. С.354.

бирида Марғилон мавзеларидан бири, яъни Садкак қишлоғининг номи қайд этилади. Мазкур ер тўғрисидаги васиқа хужжатидаги маълумотларга кўра, ҳижрий 1294 (милодий 1877) йили Садкак қишлоғидаги мавжуд, ғарбдан батамом мазорнинг (яъни Садкак ота зиёратгоҳининг) вақф ерларига туташган. Жанубдан баъзан катта йўлган туташган. Шарқдан батамом Мулла Молик қабрига туташган. Шимолдан батамом Хўжа Абдурахмон Абдулвоҳид ўғли ерига ва баъзан шунингдек ғарбдан шу мавзедаги Алишер Муҳаммад ўғлининг экин ерига чегараси маълум бўлган Мир Салоҳиддин ва Мирсодиқ ва Мастура бону исмли Дадабой авлодларига тегишли бир қитъа ер бўлаги шу қишлоқнинг масжидига вақф қилинган²⁷².

Ушбу васиқадаги маълумотлардан шу нарса маълум бўлмоқдаки, Садкак ота мазори ўша даврда ҳам мавжуд бўлган ва унинг атрофидаги ерлар ҳам мазор учун вақф қилинган. Бундан ташқари, қишлоқда қадимий масжид ҳам бўлган. Бироқ бу кўҳна масжид ва Садкак ота мазорининг дастлабки қурилган ҳолати сақланиб қолмаган.

Айтиб ўтиш жоизки, қишлоқнинг Садкак деб аталиши хусусида хали аниқ бир тўхтамга келинган эмас. Шу сабабдан бу борада айрим тахминларни келтириб ўтсак.

Бундан чорак аср муқаддам «Коммуна» (ҳозирги «Фарғона ҳақиқати») газетасида чоп этилган Ф.Эргашев ва В.Алимуҳамедовларнинг мақоласида Садкак қишлоғи номининг келиб чиқиши хусусида қуйидагича фикр келтирилган эди: «*Ҳақиқатда «сад» сўзи арабча бўлиб, «тўсиқ», «гов», «девор» демакдир. Унинг қўшимчаси «как» эса аслида «хоқ», бўлиб, тожик тилида тупроқ маъносини билдиради. Шундан Садкак – атрофи тупроқлар уюми билан ўралган чуқурликдаги қишлоқ*»²⁷³.

Таъкидлаш жоизки, кат(кент) сўзи жуда қадимий терминлардан бўлиб, Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида, шунингдек, Шарқий Туркистонда, Эрон ва Афғонистонда географик номлар ҳосил қилишда қўлланилади.

Кат сўзининг шаҳар маъносини билдириши бундан

272 ЦГА. Уз. Фонд № И-19. Оп.1. Д.34824. л. 3.

273 Эргашев Ф., Алимуҳамедов А. Садкак муқаддас эмас. Коммуна. 12.09. 1984.

қарийб минг йил муқаддам Наршахий асарида айтилган эди. Академик В.В. Бартольднинг фикрича, кет (кад) ёки кеде эронча сўз бўлиб, дастлаб уй деган маънони англатади²⁷⁴. Шундай экан, Садкак номи дастлаб Садкат, яъни юзта уйли қишлоқ деб аталиб, кейинчалик талаффузда ўзгаришларга учраши ҳисобига Садкак номини олган бўлиши ҳам мумкин. Яна бир тахминга қўра, сад ибораси сув тўсиладиган жойга нисбатан ҳам қўлланилган²⁷⁵. Шунга қўра, сув бошидаги қишлоқ маъносини англатиши ҳам мумкин.

Садкак ота зиёратгоҳи

Кундалик ҳаётимизда «азизлар», «валийлар», «бузруклар», «зоти бобаракотлар» сингари сўзларни кўп эшитсак-да, ҳозирги кунимизда кўп ҳолларда уларнинг мазмун-моҳиятига эътибор бермаймиз. Аммо ўтмишда бу сўзлар халқимизда гоят эъзоз билан тилга олиниб келинганлигини таъкидлаш ўринли бўлар эди. Шу боис, биз ҳам авлиё сўзига изоҳ бериш учун китобларга мурожаат қиламиз:

«Авлиё (араб. валий сўзининг кўплиги, худога яқин одам) тасаввуфда Аллоҳнинг зоти ва сифатларини яхши билган, унинг буюрганларини бажариб, гуноҳ ишлардан ўзини сақловчи, дунё лаззати ва шаҳвоний ишлардан юз ўтирувчи киши. Ислом анъанасида авлиёлар қайсидир бир иши, хизмати ёки хислати туфайли Аллоҳга яқин бўлиб қолган, дуолари мустажоб, солиҳ, қобил, камтар кишилардир. Авлиёлар пайғамбарлар даражасидан кейин туради. Авлиёларнинг мазорларини зиёрат қилиб, ибрат олиш ислом динининг ҳанафийлик мазҳабида савобли ишлардан ҳисобланади»²⁷⁶.

Халқ орасида авлиёларга Аллоҳнинг дўстлари, азизлар, каромат соҳиблари, марди худо, валиюллоҳ, аҳлуллоҳ, эранлар, мардон, аҳли дил, ориф, дарвешлар сингари сифатлар нисбат берилган. Уларнинг ғайритабиий хислатлари хусусида турли

274 Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Т.: «Фан», 1982. 68-б.

275 Таджикско – русский словарь..С.396.

276 Ислом энциклопедияси. Т., 2004. 20-б.

қарашлар мавжуд. Бу ҳақда Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарининг дебوحасида шундай ёзади: «Авлиёларда зоҳир бўладиган гайритабиий одатлар ва кароматлар баёни авлиёларнинг мартабалари кўп бўлганидек, булар ҳам кўндир. Чунончи, бир нечасини санаб ўтайин: мавжудликдан йўқ бўлиш ва йўқликдан мавжуд бўлиш ва яширин амрнинг изҳори ва кўриниб турган амрнинг яшириниши ва дуонинг ижобат бўлиши ва озгина вақт ичида узоқ йўлни босиш ва сезгилар (кўриш, эшитиш каби) сезмайдиган ишлардан хабар топиш ва бир вақтнинг ўзида бир неча хилма-хил жойда ҳозир бўлмоқ ва ўликни тирилтириш ва тирикни ўлдириш ва жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар тилини англаш, уларнинг Худога тасбеҳини билиб туриш ва таом, ичимликка ҳожат пайдо бўлгандай буларнинг сабабсиз пайдо бўлиши ва сув устида юриш ва ҳавода учишдек ва одамлар емайдиган нарсаларни еб кун ўтказиш ва ҳайвонлар билан дўстлашиш ва баданда ҳаддан зиёд қувват пайдо бўлиб, дарахтни илдизи билан қўпориш ва деворни бармоқ ишорати билан учирмоқ ва гарқ бўлаётган кемаларни қутқармоқ. Одам аҳли тилаганидек ишлар, масалан ёмғир ёддириш, шамол қўзғатиш, сел келтириш ёки селни дафъ қилиш ва чигиртка офатини дафъ қилиш ва турли сураатда кўриниш. Биёбонда сарсон бўлганларга раҳнамолик қилиш ва ёрдам бериш»²⁷⁷.

Авлиёлар дафн этилган муқаддас жойларни зиёрат қилиш кишилар руҳиятига катта таъсир кўрсатган. Зиёрат чоғида маълум ахлоқ-одоб меъёрларига амал қилиниши зарур саналган. Масалан, қадамжони зиёрат қилиш вақтида ундан орқасини ўгириб чиқмаслик, мазор ичига таҳоратли ҳолда, ўнг оёқ билан, салом бериб кириш ва ўтганлар ҳақида бағишлаб дуои-фотиҳа қилиш, маст ҳолатда зиёратга келмаслик, бақирмаслик, бировнинг дилига озор бермаслик, муқаддас жойда югурмаслик, дарахт ва ўсимликларини синдирмаслик, ундаги жонивор ва ҳашаротларни ўлдирмаслик, булоқларини ифлос қилмаслик уқтирилган. Одамларнинг қадимдан муқаддас жойларни зиёрат қилишда маълум бир ахлоқ меъёрларига амал қилишлари ва бу билан боғлиқ қарашлар

277 Алишер Навоий. «Насойим ул-муҳаббат». Ўн бешинчи том. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти», 1968. 73-74-б.

ўз навбатида зиёратгоҳларга оид ахлоқ-одоб кодексларининг ишлаб чиқилишига замин яратди.

Шу ўринда фикримизнинг исботи тариқасида Соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтсак:

«Азиз-авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қутлуқ қадам-жоларини зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз билур эдим. Қайда бўлмай, зиёратгоҳлар олдида отдан тушиб, таҳорат олгач, яланг оёқ билан бориб, зиёратни ўринлатдим.

Аркону давлат, барча мулозимларим ҳам зиёратгоҳларни ана шундай тавоф этмоқни одат билишди»²⁷⁸.

Муқаддас жойларни зиёрат қилиш одамларни ҳаром-ҳарис йўллардан узоқ юришга, инсофли-диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари хайрли ишларга чорлаган. Уларда тарбия – одоб-ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳалоллик, адолат сингари инсоний қадриятларни улуғлашга ундаб келган²⁷⁹. Шу боис ҳадислардан бирида: «Мен сизларни қабрларни зиёрат қилишдан қайтарар эдим, кейин фикримга келди, огоҳ бўлинглар ва қабрларни зиёрат қилинглар, чунки зиёрат қилмоқ қалбларни юмшатади, кўзларни ёшлатади, охиратни эслатади», дейилган²⁸⁰.

Маълумки, муқаддас мазорларнинг машхурлиги унга дафн этилган авлиёларнинг кароматлари билан белгиланади. Агар авлиё ҳаёти мобайнида қанчалик кўп кароматлар кўрсатган бўлса, демак, унинг қабри ҳам шу қадар серфайз бўлади деб қаралган.

278 Ака Исмоил. Буюк Темур давлати. –Т.: «Чўлпон», 1996.156-б.

279 Абдулаҳатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганского вилоята). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Т., 2008. С.4.

280 Мирзо Аҳмад Хушназар. Қабристон зиёрати одоби. Т., 2005. 3-б.

Фикримизнинг далили сифатида Хожа Абдухолик Ғиждувонийнинг (1103-1179) куйидаги сўзларига эътибор берайлик:

«Эй одамлар, авлиёларнинг кароматини ҳақ деб билинг, подшолик боргоҳининг соҳиб валоятлари мақомотларини ҳақиқий деб ҳисобланг, меҳрибонлик назарини ташувчилар деб тушунинг, суҳбатларини офтоб каби қадрланг, уларга ҳимматингизни қаратинг. Шундай қилсангиз, шояд Аллоҳнинг тавфиқи сизга рафиқ бўлиб, азизларнинг ахлоқи тарбиясидан шундай саодатга етсангиз!»²⁸¹.

Шу ўринда валийлик тўғрисидаги баъзи бир қарашлар хусусида тўхталиб ўтсак. Авлиёлар дуосининг ижобат бўлиши тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бу ҳақда Ҳазрат Фариiddин Аттор (тахм. 1229 йилда вафот этган) шундай нақл қилади: *«Нечунким, Яҳё ибни Муоз раҳматуллоҳи алайҳ дунёдан ўтганидан кейин уни тушида кўрдилар ва сўрадилар «Аллоҳ таоло сенга не қилди?» деб. Айтдики, «Роббим хитоб этди: «Ё Яҳё! Менинг сен билан қаттиқ жазолов ишларим бор эди, аммо бир кун мени сўзлар эрдинг ва сўзлаб-эслаб таъзим қилар эдинг. Менинг валиларимдан бирови у ердан ўтар экан, сенинг таъзим ила мадҳу сано этишингни эшитиб, вақти хуш бўлди ва сени дуо қилди. Ўшал валининг дуоси баракоти ила сени ҳам дўстларимдан қилдим ва сенга раҳмат айладим!»²⁸²*

Авлиёларни эрмак қилиш ва улар устидан кулишнинг оқибати нақадар аянчли бўлиши ҳақида ҳам халқимиз орасида кўплаб ривоятлар тарқалган. Жумладан, Икромиддин Остонақулнинг «Фарғоналик валийлар» асарида шу ҳақда куйидаги воқеа баён этилган: *«Кунлардан бир кун шум ниятли кишилар Азимхўжа эшон исмли авлиёни мазаммат қилиш учун бир одамни ўлди деб гап тарқатиб, тобутга солиб, жаноза намозига одам йигишади. Жаноза намозини сиз ўқинг, деб эшондан илтимос қиладилар. Эшон жаноза намозини ўқийди. Шунда шумлар «Бу одам ўлгани йўқ эди, сизни синовдик», деб кулишади. Шунда Азимхўжа*

281 Хожа Абдухолик Ғиждувоний. Сўзбоши, таржима, луғат ва изоҳлар муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. –Т.: «Ўзбекистон», 2003. 72-б.

282 Фариiddин Аттор. Тазкират-ул авлиё. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 1997. 4-б.

эшон: «Очиб қаранглар, балки ўлгандир», дейди. Тобут устини очиб қарашса, ҳалиги одам чиндан ҳам ўлиб ётган экан»²⁸³.

Ҳирот пирларидан Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089) қуддиса сирруху (Аллоҳ унинг сирини муқаддас тутсин) ўз асҳобларига: «Ҳар пирдан бир сўз эслаб қолинг, азар бу қўлингиздан келмаса, уларнинг исмини ёд олинг, бундан баҳра топасиз», дея васият қилган эди²⁸⁴. Чиндан ҳам Худонинг дўстлари деб аталувчи улуғ зотлар—авлиёлар номини ёдга олиш, уларнинг файзи осор, қутлуғ, сербаракот қабрларини зиёрат қилиш қадимдан савобли ишлар жумласидан ҳисобланган. Зеро, Низомиддин Мир Алишер Навоий авлиёлар тазкираларини ўқишнинг фазилатларини сўзлар экан, «Умид улки, бу залолат водийсида гумроҳдек маҳрумлар бу ҳидоят олами раҳнамойиларининг оёғи тупроғи бирла тийра бўлгон ботин кўзларин ёрутмоққа баҳраманд бўлғойлар ва хокисор бошин оёқларга тўфроқ қилмоқ бирла сарбаланд бўлғойлар»,²⁸⁵ деб ёзган эди.

Бундан кўринадики, ҳазрат Алишер Навоий авлиёларни «ҳидоят оламининг раҳнамолари», яъни тўғрилиқ оламининг сарбонлари деб таърифлаган²⁸⁶. Чунончи, тасаввуф тариқатининг улуғ намоёндаларидан бири ҳазрат Маҳдуми Аъзам (1464-1542) ўзининг «Рисолаи вужудия» асарида валийлар хусусида қуйидаги таърифни келтиради: «Валийнинг уч белгиси бор, у бамаъни, унинг юзини кўрсанг, юрагингни тортади. Иккинчиси, мажлисда у маънили сўзлаганида, ўз борлиги ва сўзлари билан ҳаммани ўзига тортади. Учинчиси, шуки, бамаънилиқда у оламнинг энг хосидир. Унинг бирор узвидан ёмон ҳаракат юзага чиқмайди»²⁸⁷.

Нақшбандия силсиласининг Маҳдуми Аъзамдан кейинги йирик вакили Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий (тахм.1485-1571) тўғрисида маълумотлар берувчи «Мавлоно Лутфуллоҳ

283 Икромиддин Остонақул. Фарғоналик валийлар.—Т.: «Мовароуннаҳр», 2001. 79-б.

284 Абдурахмон Жомий. Баҳористондан.—Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1971. 296-б.

285 Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Т., 1973. 23-б.

286 Икромиддин Остонақул. Фарғоналик валийлар..11-б.

287 Зоиров Э.Х. Маҳдуми Аъзамнинг «Рисолаи вужудия» асари хусусида // Академик Убайдулла Каримов номидаги Ёш шарқпунослар илмий конференцияси тезислари. Т., 2006. 68-б.

маноқибӣ» асарида ҳам авлиёлар хусусида ушбу маълумотлар келтирилган: «*Ҳазрати Мавлоно Лутфуллоҳ айтдилар: «Марди Худолар (яъни авлиёлар) билан бешлашмоқ ва ўзида сезган баъзи ҳолатлар билан мағрурланмоқ лозим эмасдир. Истиғно ва истикбордан шумроқ нарса ва куфр йўқки, охирги ҳоли ва оқибати қийинчилик бўлғай. Аллоҳдан тавфиқ ва кўмак тилаш керакким, то иршод аҳлининг иноятини топсинлар ва Ҳақ таоло тавфиқини азизларнинг инояти ва муҳаббатидан деб билсинлар.*

Мардларнинг (авлиёларнинг) иноятисиз ҳеч инсон хатарлардан, хатоликлардан омонликда бўлмайди. Зубдату-л-орифин Ҳазрати Чалабий буюрибдурларки, иноятсиз фойда бермағай. Агар авлиёуллоҳларнинг инояти камолдан ҳар иккисига эга бўлсалар, нур устига нур бўлғусидир»²⁸⁸.

Аҳоли ўртасидаги қарашларга кўра, муқаддас жойлар ҳар доим ўзини ўзи ҳимоя қилиб келган. Собик советлар даврида бу ҳол муқаддас жойларни бузмоқчи бўлган машиналарнинг сабабсиз ишламай қолиши, мазорларни бузишга қўл кўтарган шахсларнинг турли фалокатларга йўлиқиши, тўсатдан автоҳалокатга учраши, касалликка чалиниб, бевақт оламдан ўтиши, эгаллаб турган мансабидан айрилиши билан боғлиқ ҳолатлар фикримизнинг яққол далилидир. Бунга мисол тариқасида вилоятимиздаги Мўйи муборак (Ўзбекистон т.), Шоҳ Толиб (Олтиариқ т.), Кўктўнли бува (Бешариқ т.), Подшоҳ Искандар (Марғилон ш.) зиёратгоҳларини бузиш чоғида юз берган воқеалардан кўриш мумкин²⁸⁹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, зиёратгоҳларда дафн этилган авлиёлар, айниқса, ислом дини йўлида ғайридинлар томонидан ўлдирилган зотлар ривоятларда идеал қаҳрамон сифатида тасвирланган ва аҳоли томонидан ардоқлаб келинган. Ҳадисларда айтилганидек, «*Пайгамбарлар ва Худо йўлида газот қилиб, сўқиш (жанг) майдонларида ўлган шахидлар қабрларда*

288 Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқибӣ. –Т., 2002. 121-б.

289 Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Мўйи Муборак. – Ф.: «Фарғона», 2000; Абдулаҳатов Н. Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: «Шарқ», 2005; Абдулаҳатов Н. Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи // Имом ал - Бухорий сабоқлари. 2006. №1.

чиримайдилар. Уларни ейишни Аллоҳ таоло тупроққа ҳаром қилди»²⁹⁰. Шу сабабдан шаҳидлар ўлмаган, керак бўлганда чиқиб, авлодларга ёрдам беради деган тушунча аҳоли ўртасида кенг тарқалган. Ҳақиқатдан ҳам, бу ишонч шуни билдирадики, «Бир вақтлар ҳаётда ўзлигини намоён қилган ҳар қандай улуг зот, машҳур нарсалар изсиз йўқолмайди, бироқ гоҳида беилож, хатарли дамларда қайта намоён қилиш учун вақтинча ўз кучини яширади. Вақти келганда улуг зотлар халоскор ва нажоткор ролида қатнашадилар»²⁹¹.

Халқимизда «Авлиёлар Худо эмас, лекин Худодан жудо эмас», деган ажойиб нақл бор. Шу нақлнинг ўзи кишиларнинг авлиёларга нисбатан муносабатлари қадимдан юксак даражада бўлганлигини ифодалайди. Уларнинг мазорлари ва қадамжойларини зиёрат қилиш эса турли офатлардан, балолардан сақлаб, мушқулларини осон қилишига ишонганлар. Фарғона водийсида бундай серфайз мазорлар жумласига пайгамбар авлодлари, тариқат вакиллари, саҳобалар, тобеъинлар билан боғлиқ зиёратгоҳларни киритиш мумкин. Каромат кўрсатиш, ғайб асроридан огоҳлик, ҳолатларни намоён қилиш машойих ва авлиёларнинг хислатидир. Маноқиб китобларида бунга катта эътибор берилади. XVIII асрда яшаб ўтган «Тазкиратул авлиёи туркий» китобининг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдий шундай ёзади: «Саҳоба ва тобеъин ва табъаи тобеъин ва салафи солиҳиндин қарнан баъда қарин каромат ва хавориқи одотлар зоҳир бўлубдурки, тил била тақдир ва қалам бирла таҳрир қилмоқ била тугамайду». Аввало шуки, авлиёлар суҳбатининг ўзи айни каромат, чунки улар суҳбатидан файзиёб бўлган киши ўзини ўзга оламда ҳис этади, бир илоҳий қудрат билан тубанликдан юксаклик сари кўтарилади, мартаба-мақомга эришади». Шу сабабдан қадимдан авлиёларнинг, жумладан, Садкак ота номи билан машҳур бўлган мазорни зиёрат қилиш ҳар бир фарғоналикларнинг азалий орзуларидан бири бўлиб келган десак, муболага бўлмас эди, деб ўйлаймиз.

290 Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб. Т., 1991. 129-б.

291 Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. Иккинчи том.—Т.: «Фан», 1989.27-б.

Садкак ота мазори қачон ва ким томонидан барпо этилганиги бизга номаълум. Аммо мазорнинг XIX асрга оид қозилик ҳужжатларида тилга олиниши унинг кўҳна зиёратгоҳлардан бири эканлигидан далолат беради. Қолаверса, зиёратгоҳнинг дастлабки биноси сақланиб қолмаган.

Маълумотларга кўра, собиқ совет ҳукумати даврида Садкак ота зиёратгоҳи икки маротаба, яъни 1938 ва 1986 йилларда бузиб юборилган.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, собиқ совет мафқурасида диний аҳамият касб этувчи муқаддас зиёратгоҳларга нисбатан кескин салбий қарашларнинг мавжудлиги аҳоли ўртасида атеистик қарашларни сунъий равишда кучайтириш ҳаракатларига олиб келган. Собиқ совет ҳукумати ҳар доим зиёратгоҳларга қарши ташвиқот юргизган. Бу даврларда муқаддас зиёратгоҳларнинг аҳоли онига салбий таъсири ва унинг оқибатлари тўғрисида бир қатор китоблар чоп этилди. Жумладан, «Хоразмда муқаддас жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари», «Авлиёларга сифиниш ва унинг зарарлари», «Биз нега диндан воз кечдик», «Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар», «Бандикушод ота сирлари», «Ислом, эътиқод ва маслак», «Табиат, инсон ва дин», «Тарих, афсона ва дин», «Хўш, нимаси муқаддас?», «Сирри Мозорҳо», «Ҳақиқат дар бораи мазорҳо» сингари асарларда муқаддас зиёратгоҳлар қаттиқ танқид остига олинган эди²⁹². Натижада, миллий меъморчилик анъаналари асосида бунёд этилган муқаддас зиёратгоҳлар ҳам вайрон қилинди. Муқаддас зиёратгоҳларга қарши олиб борилган мафқуравий кураш туфайли, қадимий бой тарихимизнинг асосий негизини ташкил этувчи, миллий қадриятларимиз ҳамда моддий-маданий ёдгорликларимизга фақат бир ёқлама қараш ҳолати

292 Қаранг: Раҳмонов А, Юсупов С. Хоразмда «Муқаддас» жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари. Т., 1963; Биз нега диндан воз кечдик. Т., 1962; Давлатбоев Т. Авлиёларга сифиниш ва унинг зарарлари. Т., 1979; Мўъжиза каромат ва илмий далиллар. Ф., 1969; Асқаров А, Мухаммаджонов А. Бандикушод ота сирлари. Т., 1986; Жавлиев Т. Табиат, инсон ва дин. Т., 1986. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. Т., 1990; Саксонов Т, Ҳошимов М. Хўш, нимаси муқаддас? Т., 1985; Мухторов А. Сирри мазорҳо. Душанбе, 1964; Абдулазизов С. Ҳақиқат дар бораи мазорҳо. Д., 1970.

кучайди. XX асрнинг 30-50 йилларида олиб борилган қатағонлик сиёсати оқибатида Фарғона вилоятидаги ўнлаб зиёратгоҳлар, жумладан, Ҳазрат Али (Фарғона т.), Подшоҳ Искандар, Хўжа Ланголанг (Марғилон ш.), Дўсти Худо (Олтиариқ т.), Имом Абдуллоҳ Боҳир (Бешариқ т.) сингари машҳур муқаддас мазорлар батамом бузиб юборилди.

Собиқ советлар даврида атеистик мазмундаги асарларда Фарғона вилояти зиёратгоҳлари хусусида ҳам маълумотлар келтирилган²⁹³. Мазкур адабиётларда Фарғона вилоятидаги «сохта» зиёратгоҳлар ва уларда текин даромадга ўрганиб қолган «қаллоб» шайхларнинг фаолияти қаттиқ танқид қилинган. Хусусан, Л.И.Климович ва А.Аҳмедовлар Шохимардондаги Ҳазрат Али мазори диний сарқитларга берилган реакцион фикрли шайхларнинг макони бўлиб келганлигини таъкидлаб ўтадилар²⁹⁴. Шу ўринда А.Алимуҳамедовнинг «Муқаддас» ва «Қадамгоҳ» ва уларнинг зарарлари» номли рисоласини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ушбу рисола муқаддас мазорларга нисбатан шўролар мафкурасидан келиб чиқиб, маълум бир тазйиқлар остида ёзилган бўлсада, аммо мазкур китобда Фарғона вилоятидаги муқаддас зиёратгоҳлар хусусида, жумладан, Садкак ота мазори тўғрисида ҳам айрим маълумотлар келтирилган:

«Халқимизнинг маълум бир қисми онгида ҳамда турмушда сақланиб қолган диний сарқитлардан фойдаланган текинхўрлар, ишёқмас дангасалар, ишламасдан тишлашга ўрганиб қолган ва бошқалар ҳисобига кун кечирувчи исқирт шайхлар, фирибгар кишилар, фолбин ва дуохонлар ҳозирги вақтда ҳам кўпчиликнинг назаридан қолиб кетган, эскириб қолган турли мазорлар атрофига

293 Қаранг: Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936; Климович Л.И. Ислам. М., 1962; Аҳмедов Н., «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т., 1960; Алимуҳамедов А. «Муқаддас» ва «қадамгоҳлар». Т., 1966; Саксонов Т. «Муқаддас» жойлар – хурофот ва бидъат ўчоғи. Т., 1986; Фозилов И. Зарарли одатлар. Т., 1961; Бобобеков Х. «Муқаддас» қадамгоҳлар ва уларнинг «сир»лари // Ёшлар ва дин. Т., 1989; Ҳатамов А. Ҳамза Шохимардонда. Т., 1979.

294 Қаранг: Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936; Ҳатамов А. Ҳамза Шохимардонда. Т., 1979; Аҳмедов Н., «Муқаддас» ва «қадамжойлар»нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т., 1960.

тўпланишиб олиб, содда кишиларни алдаб, чўнтакларини қапнайтирмоқдалар, улар халқ орасида эски диний афсоналарни тарқатишга уринмоқдалар.

Ана шундай мазор-зиёратгоҳлардан бири — «Садкак азиз» мазори Фаргона районидаги «Ёш ленинчи» колхози территориясида икки адир орасидаги кичик бир қишлоқнинг бир томонида адир устига қурилган.

Бу мазор ҳақида халқ ўртасида турли диний афсоналар тарқалган. Бу ердаги шайхларнинг бир қисми асл номи «Садкокий» бўлган бир улуг зот умрининг охирида шу адир орасига кириб зойиб бўлган, деб тушунтиради. Қолганлари бу ерда қачонлардир «Садкак эшон» ўтган, истиқомат қилган ерларини зиёрат қилиш ҳам фарз ва ҳам суннат, деб тушунтиришга уринадилар.

Аслини олганда эса, бу мазор руҳонийлар томонидан вужудга келтирилган оддий, ясама, сохта мазор бўлиб, унинг ичида афсонавий бир шахснинг қабри жойлаштирилган. Қабр тепасига ёввойи тоғ эчкисининг бир жуфт шохи ҳам олиб қўйилган. Унинг нима учун олиб қўйилганлигини эса бу ердаги шайхларнинг биронтаси ҳам асослаб беролмайди...

«Садкак азиз» мазоридаги қабр тепасига олиб қўйилган ва кишиларнинг қабр билан биргаликда эчки шоҳига ҳам сизинишлари, албатта, ибтидоий жамоа даврида пайдо бўлган ва ҳозиргача судралиб келаётган диний эътиқодларнинг айнаи вақтдаги сарқитларидан бошқа нарса эмас.

Бу мазорнинг моҳиятига тушунмаган динга ишонувчи ва уларга кўр-кўрона эргашган кишилар ва аёллар бу мазорга зиёрат қилиб, кўпинча хўроз, товуқ сўйиб қабрга сизинадилар, унинг атрофидаги тупроқлардан олиб юз-кўзларига, баданларига суркайдилар. Мазорнинг орқа томонидаги ва унинг атрофидаги дарахтларга ҳар хил латта-путталар иладилар, бу ердаги шайхларга назр берадилар»²⁹⁵.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, муқаддас зиёратгоҳларга эътибор тубдан ўзгарди. Жумладан, улуг мутафаккирлар, ислом дини уламолари,

295 Алимухамедов А. «Муқаддас» ва «қадамгоҳ» жойлар ҳамда уларнинг зарарлари. Т., 1966. 18–20-б.

тариқат намоёндалари бўлган Аҳмад ал-Фарғоний, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Бурҳониддин ал-Маргиноний, Абу Мансур ал-Мотуридий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд сингари улуғ зотларнинг таваллуди муносабати билан ўтказилган юбилей тантаналари фикримизнинг яққол далилидир. Биргина Фарғона вилоятида мустақиллик даврида Даҳмаи шоҳон(Қўқон ш.) Хожаназар Ҳувайдо (Фарғона т.) Бурҳониддин Маргиноний мақбараси (Риштон т.), Улуғ мазор, Пури Сиддиқ мажмуаси, Увайсий мақбараси (Марғилон ш.) сингари ўнлаб зиёратгоҳлар Ўзбекистон Республикаси миқёсидаги зиёратгоҳлар сифатида давлат томонидан миллий меъморчилик анъаналари асосида қайта таъмирланди.

Мустақиллик даврида азиз-авлиёлар билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисида китоблар, илмий мақолалар мунтазам равишда чоп этилиб келинмоқда. «Ипак йўли афсоналари», «Бухоро авлиёлари тарихи», «Бухоро афсоналари», «Нажмиддин Кубро», «Валий волидалар», «Гўри Амир мақбараси», «Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиби», «Баҳоуддин Балоғардон», «Хожа Аҳрор тарихи», «Маҳдуми Аъзам», «Ҳазрати Полвон пир», «Ўзбекистоннинг исломий зиёратгоҳлари» асарлари шулар жумласидандир²⁹⁶.

Мустақиллик туфайли чоп этилган Фарғона вилояти муқаддас зиёратгоҳлари тўғрисидаги адабиётлар жумласига тадқиқотчилар ва ижодкор адиблар томонидан ёзилган асарларни киритиш мумкин. Ижодкорлар ибораси мазкур ишда журналист, шоир ва ёзувчи ҳамда ўлкашуносларга нисбатан қўлланилган бўлиб, уларнинг асарларида муқаддас

296 Қаранг: Ипак йўли афсоналари. Т., 1993; Йўлдошев Н. Бухоро авлиёлари тарихи. Бухоро, 1997; Жўраев М, Саидова Р. Бухоро афсоналари. Т., 2002; Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Т., 1998; Муҳиба Саййид Ҳасан қизи. Валий волидалар Т., 1999; Бердимуродов А. Гўри Амир мақбараси. Т., 1996; Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиби. Т., 1996; Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Т., 1993; Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. Т., 1994; Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Қосоний. Т., 1996 Раҳимов И, Худойберганова К. Ҳазрати Полвон Пир. Хива., 1999; Ртвеладзе Л. Ртвеладзе Э. Мусульманские святые Узбекистана. Т., 1996.

мозорларга ўзларининг шахсий муносабати ва бу билан боғлиқ лирик кечинмалари ифодаланган. М.Шералиев, Жўрахон Авлиёхон, Ў.Эшонбобоев, М.Хўжаев, А.Тошқулов, Я.Дадабоев, Х.Қулфиддинов, М. Дехқонова, С. Дадахўжаев, Д.Абдурахмонов ҳамда Ш.Валиевларнинг рисоалари шулар жумласидандир²⁹⁷. Уларнинг асарларини мустақиллик даврида муқаддас зиёратгоҳларни ўрганиш йўлида қўйилган илк қадамлардан деб қабул қилиш лозим. Чунки, фарғоналик ижодкорларнинг асарлари ўз навбатида мазкур зиёратгоҳларга тадқиқотчиларнинг эътиборини қаратиши мумкин.

Юқорида номлари келтирилган ижодкорларнинг зиёратгоҳларга бағишланган асарларида Садкак ота зиёратгоҳи тўғрисида маълумотлар ҳам мавжуд. Ушбу келтирилган маълумотларнинг айримларида Садкак ота аслида Юсуф Саккокий эканлиги тилга олинади. Масалан, С. Дадахўжаев бу ҳақда қуйидагиларни баён этади: «Чекишўро қишлоқ фуқаролор йигинида жойлашган бу зиёратгоҳ бугунги кунда меҳнаткашларнинг сўлим оромгоҳига айланган. Қишлоқ кенгаши 1929 йилда ташкил топган бўлиб, ўша пайтда унга Оқариқ, Биринчи Шўро (Фарғона шаҳридаги руслар қабристонини атрофи), Ўрта шўро, Қирғизшўро, Садкок, Оқбилал қишлоқлари кирган. Дўппидек маҳалла аввал «Садкак», кейин «Садкокил» деб юритилган. Сўнгра эса Садкак номи билан аталиб келади.

Фарғонадан чиқаверишидаги ўрқачли қирлар орасида Садкак қишлоғи жойлашган. Унинг юқорисида 7 та зилол сувли булоқ бор. Булоқлар ёқасида қулоч етмас садда қайрағоч, бақатераклар савлат тўкиб турибди. Бу сўлим оромгоҳ қаршидаги қир ёнбағрида қўҳна мақбара бор. Садкак бобо мазори, деб аталади, бу жой. Бу ерга

297 Қаранг: Шералиев М. Шохимардон ҳақида ўйлар. Ф., 1993; Хўжаев М. Ер ости тилсимотлари. Т., 2002; Тошқулов А, Абдуллаев А. Ёрмозор зарварақлари. Ф., 2000; Тошқулов А. Мозий ул – Ёзиёбон. Ф., 2002; Дехқонова М. Садкак пирим. Ф., 2005; Қулфиддинов Х. Водилга бир назар. Ф.: Фарғона, 2006; Дадабоев М. Қатағон депараси. Ф., 2006; Дадабоев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. Ф., 2007; Абдурахмонов Д. Ҳазрат Али. Ф., 2005; Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат... Ф., 2006.

атроф шаҳар ва туманлардан келадиган зиёратчиларнинг саногии йўқ. Қабрни текшириб кўрган олимлар унинг ёши тахминан 800-850 йил чамасида деган фикрга келишган.

1985 йили баъзи раҳбарлар қутқуси билан тарихий мазор ўрганилмай қолди. Диний сарқит макони, деб эълон қилинди ва бузиб ташланди. Бу нохуш тадбир амалга оширилган пайтда, шу ерлик кишиларнинг айтишича, қабр ичидан эски китоб ҳам чиққан экан. Афсуски, кўҳна китоб махсус кимёвий моддалар билан ишлов берилмасдан олиниши натижасида титилиб кетган.

Садкак бобо тарихий шахс эдими ёки шунчаки афсонами? Кейинги йилларда Фаргона уламолари ва зиёлилари бобонинг тарихий шахс эканлигини исботлаб бердилар. Унинг асл исми Имом Юсуф Садкокий бўлиб, XII асрдаги йирик ислом олимларидан бири бўлган. Унинг «Талхис» номли илми ҳикмат, илми шарият, илми мантиққа оид китоби ўрта асрлар ислом оламида шухрат топган. Мўғуллар Туркистонга бостириб келган пайтда диёнатли олим босқинчиларга қарши уюштирилган халқ исёнига бошчилиқ қилади. Қаҳрамонона исён бостирилгач, имом Юсуф Садкокий Чингизхоннинг ўғли Чигатой фармонида мувофиқ қатл этилади»²⁹⁸.

Худди шу сингари маълумотлар Х.Қулфиддиновнинг «Жаннатмакон диёр» номли рисоласида ҳам ўз аксини топган:

«Садкакдаги мақбара тўғрисида турли хил ривоятлар бор.

Биринчи ривоят: Пайгамбаримиз Муҳаммад мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг авлодларидан бўлмиш Абдурахмон Саккокий VIII асрларда ислом тарғиботчиси сифатида водий томон келиб, шу ерда қўним топган, ислом динини қарор топишида кўп хизматлар қилган, пичоқчилик билан шугулланиб, қалби руҳ бўлганларида шу ерга дафн қилинган дейилади.

Иккинчи ривоят: Саккокий – пичоқчи маъносидаги ном билан боғлиқ бўлиб, пичоқчиларнинг пиру устози, уламо одам бўлган экан дейилади.

Учинчи ривоят: Садкокил – форсийдан таржима қилинганда, Сад-юз (саноқ сон) кокил атои қўйилган бир бўлак соч, яъни юз кокил деган маънони англатади. Одамлар тилаб олган ўғиллариға

298 Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат... – Ф.: «Фаргона», 2006. 79–80-б.

кокил қўйишган, маълум бир ёшга етганда шу ерга келишиб, хайри-худойи қилишиб, кокилни олдиришган экан...

Садкакнинг азиз ва мўътабар жой эканлигини қўйидаги ҳикоядан ҳам билиш мумкин.

Ёши улуғларнинг ҳикоя қилишларича, Марғилон шаҳрида водиллик Охунжон қори (Худо раҳматига олган бўлсин) иштирок этган мўътабар зотларнинг анжуманларида Хизр алайҳиссалом тўғрисида гап кетганида иштирокчилардан бири қўйидагича ҳикоя қилди.

– Айтишларича, Хизр алайҳиссалом билан учрашишни ният қилган одам Садкак азиздаги масжидда Жума намозини ўқиб, масжиддан чиқиб, кунботар томонга қараб юрса, Хизр алайҳиссаломни кўрар экан, дебди.

Ушбу ривоятга амал қилган анжуман иштирокчиларидан бири, Садкак азиздаги масжидда жума намозини ўқиб, масжиддан чиқиб, кунботар томонга қараб бораётиб, даштда икки нуронийга дуч келибди. Улардан бири, – бир вақтлар бу ерларда сув оқиб ўтар эди, сув оқмай даштликка айланди, деса, иккинчилари – ўша сув оққан вақтларда бу ерлар боғу-бўстон эди, – деб, суҳбатлашиб ўтиришган экан. Бояги одам уларга салом бериб, бепарво ўтиб кетаверибди, бир оз юргандан кейин орқасига қараса, халиги суҳбатлашиб ўтирган нуроний оқсоқоллар йўқ эмиш.

– Эҳ аттанг! Мен Хизр алайҳиссаломга рўпара келган эканман, лекин гафлатда қолибман, – деб, афсус чекиб қолаверибди»²⁹⁹.

Юқорида номлари келтирилган иккала муаллифнинг ҳам зиёратгоҳ тарихига доир ушбу маълумотлари ўқувчини қизиқтириши шубҳасиз. Масалан, бу ҳолат Юсуф Саккокий тарихига оид маълумотларда намоён бўлади. Шу ўринда биз С. Дадахўжаев ва Х.Кулфиддиновларнинг Садкак ота мозори юзасидан олиб борган изланишлари зиёратгоҳни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, айрим фикрларимизни баён қилмоқчимиз. Аввало Юсуф Садкокий, яъни Юсуф Саккокий тўғрисида мухтасар маълумот бериб ўтсак.

299 Кулфиддинов Х. Жаннатмакон диёр. – Ф.: «Фарғона», 2008. 36-37-б.

Абу Ёқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад Али ас-Саккокий асли хоразмлик бўлиб, 1160 йили таваллуд топган, ўз даврининг қомусий олимларидан бири эди. У мусулмон ва юнон илмларини, илми нужум, алкимё тўғрисидаги илмларнинг зукко билимдони бўлган ва «Мифтах» номли асар ёзган. Шу сабабдан мўъул хони Чигатойхон (1242 йилда вафот этган) уни ўзига яқин ҳамсухбат ва дўсти даражасига кўтарган. Тарихчилар Мирхонд (1433–1498) ва Хондамирларнинг (тахм. 1473–1534) ёзишларича, Саккокий Чигатойга ажойиб ҳолатларни намойиш этган. Шу туфайли Чигатойнинг унга нисбатан ҳурмати кундан-кунга ортиб борган. Кунларнинг бирида Чигатой курсида ўтирган пайти осмонда учиб кетаётган қушлар галасига кўзи тушади. Хон уларни овламоқ учун камонга кўл узатади. Буни кузатиб турган Саккокий хонга қараб: «Подшоҳим шу турналарнинг ичидан қайси бирини ерга тушишини истайди?», дея мурожаат қилган. Чигатой унга қараб: «Биринчи ва охиргисини ҳамда уларнинг ўртасида учиб бораётганини», деб айтади. Шунда Саккокий ерга доира чизиб дуо ўқий бошлаган ва бармоғи билан ишора қилган заҳоти учта қуш ерга тушган. Ҳайратдан бармоғини тишлаган хон Саккокийнинг ихлосмандига айланади. Хон билан ўтадиган ҳар доимги суҳбатларнинг бирида Абу Ёқуб Саккокий Чигатойга ғаройиб бир воқеани сўзлаб берган: «Бағдодда эканлигимда халифанинг вазири менга зулмлар қилди ва шунда «Шаҳар аҳли қанча уринмасинлар олов ёқа олмасинлар» дея дуоибад қилдим. Уч кундан сўнг халқ айюҳаннос кўтарди. Халифа бу ишлар менинг истеъдодим самараси эканлигини билиб, бу жодудан халос этишимни сўради. Ва мен айтдим: «Қачонки, Бағдодда бу ишлар Саккокийдан содир этилди деб эълон қилинса ва вазир жазосини олса, шундагина мен жодуни бекор қиламан». Шундан сўнг улар мен оловни халос қилишим учун айтганларимни бажардилар»³⁰⁰.

Тарихий маълумотларга кўра, Чигатой ва Абу Ёқуб Саккокий ўртасидаги иноқлик сарой аҳллари, жумладан,

300 Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. – М.: «Наука», 1963. С 543.

бош вазир Хабаши Ҳамиданинг ғазабини уйғотган. Хабаши Ҳамидани нияти қора эканлигидан бохабар бўлган Саккокий хонга бу ҳақда маълум қилгач, Чиғатой баднийат вазирини ўз вазиғасидан озод қилган. Бироқ кўп ўтмай Хабаши Ҳамида яна хон ишончига кириб, аввалги мавқеини эғаллаб, Саккокийга қарши фитна уюштирган. Хон Хабаши Ҳамиданинг иғвосига ишониб, буюк олим Абу Ёқуб Саккокийни зиндонга ташлаган ва Саккокий тутқунликда, азоб-уқубатда 1229 йили ҳаётдан кўз юмган³⁰¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Бадойиъу-с-анойиъ» асарида Сироғиддин Саккокий номини тилга олиб, ул зот «Мифтоҳу-л-ғулум» («Илмлар очқичи») асарининг муаллиғи эканлиғини таъкидлайди³⁰². Тарихчи Жамол Қаршийнинг (XIV аср бошида вафот этган) «Ал-Мулҳақот би-с-суроҳ» («Ас-суроҳ»га илова) асарида баён қилинишича, Сироғиддин Саккокийнинг куняси Абу Ёқуб бўлган³⁰³. Агар бу иккала муаллиғнинг маълумотларини солиштирсак, у ҳолда биз юқорида сўз юритган Абу Ёқуб Саккокий ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Шу ўринда Хабаши Ҳамида тўғрисида маълумот бериб ўтсак. Маълумотларга кўра, Чиғатойнинг бош вазири Қутбиддин Хабаши Ҳамида (1260 йилда вафот этган) мусулмон киши бўлган. У ўз халқига хиёнат қилиб, мўғуллар хизматиға кирган ўтрор бойларидан эди. Ҳатто мўғулларга Мовароуннаҳрни босиб олишда йўл кўрсатганлардан бири ҳам Хабаши Ҳамида бўлган³⁰⁴. У Чиғатойга садоқат билан хизмат қилганлиғи учун Хоразмшоҳнинг асирга олинган қизларидан бирини Қутбиддин Хабаши Ҳамидага хотинликка берган эди. Чиғатой даврида Қутбиддин чекланмаган ваколатларни қўлга киритган.

301 Ўша асар. – Б. 544.

302 Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-анойиъ / Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 280-б.

303 Джамал ал-Карши. Ал-Мулҳақот би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: «Дайк-Пресс», 2005. С.82.

304 Йўлдошев Н. Бухородаги айрим авлиёлар тарихи. Бухоро, 1993. 68-б.

Чигатойнинг ўлимидан сўнг ҳам Хабаши Ҳамида аввалги мавқеини сақлаб қолиш билан бирга яна қўшимча имтиёзларга эга бўлган. У Чигатойнинг набираси Қора Хулағу (1265 йилда вафот этган) даврида ҳам шу мансабини эгаллаб турган. Аммо тожу-тахтлар бирон-бир подшоҳга вафо қилмаганидек, олий мансабдорларга ҳам вафо қилмаслигини Хабаши Ҳамида ўз бошидан ўтказади. Унинг ҳаётида қора кунлар бошланиб, бош вазирлик мансабидан ҳам, обрў-эътиборидан ҳам бир кунда маҳрум бўлган. Ҳатто унинг ҳаётига қасд қилмоқчи ҳам бўладилар. Шундай қалтис пайтда унинг жонига тутинган ўғли Баҳоуддин Марғинович оро кирган эди.

Тарихчи Аловуддин Ота Малик Жувайний (1226 – 1283) ўзининг «Тарихи жаҳон кушойи» (Жаҳонгир Чингизхон тарихи) номли асарида Баҳоуддин Марғинович туғрисида қуйидагиларни келтиради: *«Бу зоти олий ўзида диний ва дунёвий билимларни мужассам этган. Унинг хонадони ўша пайтда ҳаёт бўлган барча олим-фозиллар учун тўпланиб, суҳбат қурадиган илм масканига айланган эди. Баҳоуддин Марғинович ҳазратлари замонида у кишининг сайиъ-ҳаракатлари билан мусулмон илмлари аввалгидай қадр-қимматини тиклай бошлади»*.

Муаррихнинг бу сўзларидан кўринадики, Баҳоуддин Марғинович илм аҳлига ҳомийлик қилиб, уларнинг билим ва салоҳиятини ғоят даражада қадрлай олган эди. Бу эса мўғуллар ҳукмронлиги даврида инқирозга юз тутган илм-фан соҳасини жонлантиришга интилган зотлардан бири чиндан ҳам марғилонлик вазир Баҳоуддин бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди. Бинобарин, мўғуллар босқинидан сўнг Мовароуннаҳрдаги мактаб ва мадрасалар ҳувиллаб қолган, илм аҳлининг аксарияти ўз ватанларини тарк этган эдилар. Мана шундай оғир даврларда Баҳоуддин Марғиновичнинг ҳаракатлари қаҳрамонликнинг ўзи эди. У мушкул аҳволни бошидан кечираётган илмли кишиларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш билан бирга уларнинг ҳимоячисига айланган³⁰⁵.

305 Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Н. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.:

Баҳоуддин Марғинович гарчанд вазирлик мансабидан туширилган бўлса-да, Хабаш Ҳамида билан ўртадаги муносабатлари самимий эканлигига ишонган. Чунки улар ўртасида кечган суҳбатларнинг бирида Хабаш Ҳамида унга «Бундан кейин менинг ўғлимдек бўлиб қолдинг», деган сўзлари кечагидек ёдида қолган эди. Бир вақтлар Қутбиддин Хабаш Ҳамидани дор остидан олиб қолган Баҳоуддиннинг ҳаёти тақдир тақозоси билан энди унинг қўлига ўтади, яъни Хабаш Ҳамида вазирлик мансабига қайта тикланади. Бундай вазиятда Баҳоуддин «тутинган ота»сидан ўзи сингари олийжанобликни кутади. Аммо «Чаён иши ниш урмоқ» деганларидек, Хабаш Ҳамида ҳам чаённинг ишини қилган. Янги бош вазир Чигатой улусида катта ҳурматга эга бўлган Баҳоуддин Марғиновичнинг юрт олдидаги барча хизматларини лоақал эслаб ҳам қўймай, барча қилган яхшиликларидан юз ўгириб, уни қатл этишга буюради. У ҳатто жазолаш усулини ҳам мўғуллар одатига кўра амалга оширади. Баҳоуддин Марғиновичнинг қўл-оёқлари боғланиб, кигизга ўралиб, танаси бурда-бурда бўлиб кетгунга қадар калтакланган. Бу ҳам етмагандек, марҳумнинг мол-мулки ҳам мусодара қилиниб, оила аъзолари қул сифатида сотдириб юборилган³⁰⁶.

Ўз даврининг буюк давлат арбоби, илм-фан раҳнамоси, мусулмонларнинг фахри саналган Баҳоуддин Марғинович ҳаёти шу тарзда фожеали якун топди. Қутбиддин Хабаш Ҳамиданинг вазирлик «фаолияти» шу билангина чекланиб қолмаганлигини ўша давр муаррихлари келтирган маълумотлардан кўришимиз мумкин.

Юқорида ёзилганидек, тасаввуф аҳлининг улуг намо-яндаси Абу Ёқуб Юсуф Саккокийнинг қатл этилишида ҳам айнан Хабаш Ҳамиданинг қўли бўлган. Қолаверса, унинг ўғли Сулаймонбек даврида ҳам юртнинг кўзга кўринган машҳур уламоларидан бири Сайфиддин Бохарзийнинг ўғли шайх Бурҳониддин қатл эттирилган. Кўриниб турибдики, Абу Ёқуб

«Фарғона», 2007. 266–268-б.

306 Бартольд В. В. Сочинения том II часть I. М., 1963. С.148.

Юсуф Саккокийнинг бошига тушган аччиқ қисмат бошқа алломаларни ҳам четлаб ўтмаган³⁰⁷.

Абу Ёқуб Юсуф Саккокийнинг қаерга дафн этилганлиги тўғрисида бир неча хил тахминлар мавжуд. Академик В.В. Бартольднинг (1869-1930) келтирган маълумотида қура, Абу Ёқуб Юсуф Саккокийнинг қабри Еттисув водийсида бўлган³⁰⁸. Бироқ унинг мазкур маълумотлари Н.Пантусовнинг (1849-1909) «Мавлоно Юсуф Саккокий мазори» номли мақоласидаги маълумотларга тўғри келмайди. 1903 йили Еттисув водийсида бўлган Н.Пантусовнинг келтиришича, Мавлоно Юсуф Саккокийнинг мазори Текесда эмас, балки ундан икки кунлик йўлда, Хўнахай ва Будет дарёлари ўртасидаги дарада жойлашган. Бироқ муаллифнинг ўзи бу мазор Мавлоно Юсуф Саккокийга тегишли эканлигига шубҳа билдирган³⁰⁹. Ушбу маълумотлардан англашиладики, Мавлоно Юсуф Саккокий билан Садкак ота зиёратгоҳи ўртасида боғлиқлик мавжуд бўлмаса керак.

Изланишларимиз шуни кўрсатдики, чиндан ҳам Саккокий исми авлиё ўтмишда халқимиз орасида машҳур бўлган. Элшунос олим О.Муродов томонидан ёзиб олган Қори Қулмуроднинг авлиёларга қилган муножоти матнида бу ном ҳам тилга олинади:

*Хоча Исоки валиларни тили билан сиздан мадат тиларман,
Хоча Саккоки валиларни тили билан сиздан мадат тиларман*³¹⁰.

Чунончи Абу Тоҳирхўжа (1874 йилда вафот этган) ўзининг «Самария» асарида Самарқанддаги файзли мазорлар ичида Саккокий номи билан боғлиқ зиёратгоҳ мавжуд эканлигини қайд этади: «*Ҳазрат Мавлоно Зоҳид Афкори Самарқандий мазори. Ҳозирда Ҳазрати Шоҳ дарвозаси деб номланадиган дарвозанинг*

307 Абдулахатов Н, Эшонбобоев Н. Қўҳна Марғилон зиёратгоҳлари... 268-б

308 Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра...С. 542.

309 Пантусов Н. Мазар Мевлана Юсупа-Секаки. Записки Восточного отделения Русского археолог. об-ва. СПб., Т. XVII, 1906. Вып. 1. С. 21.

310 Муродов. О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: «Наука», 1975. С.102.

табақаси орқасидадир. Дерларким, мавлоно 40 кун чилла ўлтириб, жинлар ва фаришталарнинг кўпчилигини ўзига қаратиб олган. Мавлоно [тириклик] кунларида Самарқандда қаттиқ қаҳатчилик бўлди. Мавлоно (буни дафъ қилмоқ учун) хужрасини деворига алифлар шаклидан Халқа ясадилар. Тамом шаҳар аҳлининг бўш қолган хоналари буғдой билан тўлиб, барча маъмур ва мўл-кўл бўлиб кетди. Баъзи кашф аҳллари мазкур дарвозадаги мазор мулла Саккокийнинг қабри, деб тасхир қилганлар. Эҳтимол бу кейинги аввалги лақаблари бўлса, яна тангри билади»³¹¹.

Айтиш жоизки, юртимизда бир неча Саккок ёхуд Саккокий нисбаси билан машҳур бўлган зотлар яшаб ўтган бўлиб, уларнинг айримлари ҳақида қисқа маълумот келтириб ўтмоқчимиз:

1. Муҳаммад ибн Халил ас-Саккок. «Имомлар ҳақида китоб» асарининг муаллифи. IX асрда яшаб ўтган³¹².

2. Абу Сулаймон Довуд ибн Абдуллоҳ ибн Шаҳийд ибн Яҳё ибн Закарийё ал-Ғанжаракий ас-Саккок Самарқанддаги Ибн Нукрон кўчасида истиқомат қилган. Ҳижрий 480 (милодий 1088) йилнинг 3 жумодул аввал (ойида) жумъа куни вафот этган ва Чокардиза қабристонига, шаҳидлар қабрлари рўпарасига дафн этилган³¹³.

3. Абу Муҳаммад Абдухалил ибн Абдулмавжуд ал-Ядухкатий ас-Саккак (1042 - 1105). У Фарғонанинг Ядухкат қишлоғидан чиққан машҳур адиб. Самарқандда яшаб, шу ердаги Жузжония олимлар уйига бошчилик қилган³¹⁴.

4. Абу Бакр Саккок тасаввуф тариқати аҳлларидан. Абдурахмон Жомийнинг «Нафохотул-унс мин ҳазоратил

311 Абу Тоҳирхожа. Самария. –Т.: «Камалак», 1991. 44-б.

312 Муҳаммад ибн Абд ал -Карим аш-Шаҳристани. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва - н-нихал). Часть 1/ Перевод с арабского, введение и комментарий С.М.Прозорова. М., 1984. С.237.

313 Нажмуддин ан-Насафий. Самарқандия. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2001. 17-б.

314 Қаранг: Камалиддинов Ш. «Китаб ас-ансаб» Абу Саида Абд ал-Карима Ибн Муҳаммад ас-Самани // Адабий мерос. № 2(40). 1987; Камалиддинов Ш. Сведения «Китаб ал- ансаб» Самани о Фергане // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1989. № 5.

қудс» асарида келтирилган маълумотларга кўра, шаҳидлик даражасига эришган зотлардан биридир³¹⁵.

5. Саккокий – XIV аср охири – XV аср ўрталарида Самарқандда яшаб ўтган шоир. Саккокий шоирнинг тахаллуси бўлиб, унинг асл номи маълум эмас. «Саккок» (пичоқчи) сўздан, шоир ҳунарманд оилада туғилган. Шоир Яқиний ўзининг «Ўқ ва ёй» асарида Саккокийга турк шоирларининг мужтаҳидидур, деб таъриф беради³¹⁶.

6. Шайх Муҳаммад Саккокий тасаввуф тариқати аҳлларидан. Ул зот пичоқчилик касби билан умргузаронлик қилган³¹⁷.

Кўриниб турибдики, аҳоли ўртасида тарқалган азиз-авлиёлар тўғрисидаги қарашларда Саккокий исмли авлиёнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Шу сабабдан унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар юртимизда ҳозирга қадар сақланиб қолган. Бизнингча, Садкак ота зиёратгоҳи ҳам Саккокий исмли авлиё билан боғлиқ қарашлар замирида пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Бу муқаддас заминда яшаб ўтган улуғ авлиё зотлар ҳаётини ўрганганимизда, улар тўғрисида кўплаб афсона ва ривоятларга дуч келамиз. Афсуски, бу афсоналарни баъзи бировлар қуруқ уйдирма гаплардек қабул қиладилар ва бошқаларни ҳам уларга ишонмасликка ундайдилар. Аммо, айтганларидек, афсона ҳар қандай далилдан ҳам тарихийроқдир. Биз сўз юритмоқчи бўлган авлиёларнинг ҳаёти ҳам шундай афсоналарга бой бўлиб,

315 Абдурахмон Жомий. «Нафоҳотул-унс мин хазоратил қудс» Т. Порцев литографияси. 1915. - Б. 172

316 Қаранг: Сакокий. Девон. Ўз Фа Шарқшунослик институти, қўлёзмалар фондида. Инв №. 7685; Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Танланган асарлар. III том. – Т.: «Ўзбекистон» Давлат нашриёти, 1948; Саккокий. Танланган асарлар. Т., 1960; Абдувоҳидова М. Яқиний Ўқ ва Ёй // Муборак мактублар. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1987; Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қаюмий. Т., 1998; Муниров Қ. Саккокий // Маънавият юлдузлари. – Т.: «Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1999; Эргашхўжаев М. Саккокий ва унинг девони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. №3.

317 Комилов Н. Тасаввуф // Ғойиблар хайлида ёнган чироқлар. – Т.: «Ўзбекистон», 1994. 52-б.

қадимий битикларимизда айтилганидек: «Бул ҳикоят агарчи афсона тусида эрса-да, ул ҳақиқатдан йироқ эмасдур»³¹⁸.

Шу ўринда Садкак ота тўғрисидаги ривоятларни кўздан кечирсак.

Улардан бирида нақл этилишича, Садкак отанинг асл исми шайх Абдурахмон бўлиб, Садкак қишлоғида яшаб ўтганлиги боис Саккокий нисбаси билан машҳур бўлган³¹⁹. Саккокий тўғрисидаги яна бошқа бир ривоят хусусида С. Дадахўжаев қуйидагиларни баён этади:

«Садкак азиз» мазори ва қишлоқнинг номланиши тўғрисида бир қанча ривоятлар мавжуд. Буларни бизга 26-мактаб фахрий ўқитувчиси Боқижон Бобохонов ҳикоя қилиб берди.

Шулардан биринчиривоят. Фарғона шаҳри масжидининг имом-хатиби Собир қорининг айтганлари асосида «Коммуна» газетасида айрим маълумотлар берилган. Саккокий - пичоқчи маъносидаги ном билан боғлиқ бўлиб, Саккокий пичоқчиларнинг пиру устози, уламо одам бўлган экан. Мўгул босқинчилари бостириб келган вақтда халқни бошлай олиш имкониятига эга бўлган одамларни ўлдириб юборишган экан. Мазорот шу одам номи билан боғланган дейилади.

Иккинчи ривоят. Садкокил тожикчадан таржима қилинганда, «Сад – юз (саноқ сони) кокил», яъни юз кокилли деган маънони билдиради, деб айтилади. Бунинг сабаби ўтмишда фарзандталаб одамлар Садкак мазорига келиб, фарзанд тилаганлар ва фарзанд кўрганларидан кейин ана шу фарзандларига кокил (сочини олдириганди бир қисмини олдириганди қолдириб ўстирилган) қўйганлар ва шу кокилли фарзанд 10-12 ёш атрофига борганда, Садкак азиз мазорига келиб, қурбонлик сўйиб, олдириб ташланган, дейилади.

Учинчи ривоят. Ўтмишда Садкак қишлоғига Марғилон шаҳридан ўтин (янтоқ, шувоқ) чопиш учун келган бир уламо ўз толибларини ишга солиб қўйиб, ўзи ҳозирги мазор жойлашган жойдаги битта катта тошга ўтириб турган вақтда, унга гойибдан (хаёлида)

318 Абдулахатов Н, Эшонбобоев Н. Кўхна Марғилон зиёратгоҳлари...191-б.

319 Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Садкак қишлоғида яшаб ўтган Алижон Абдурахмоновдан (1906-2006) ёзиб олинган.

овоз келган экан: «Ўрнингдан тур. Мен Садкак азиз бўламан. Менинг устимга ўлтириб олдинг!...». Шундан сўнг тошнинг атрофини, ўраб шу жойни мазор ҳолига келтирган экан»³²⁰.

Тадқиқотларимиз давомида айрим кишиларнинг Садкак ота мазорини Садкокил номи билан боғлашга уринишларини кузатдик. Натижада Садкокил тўғрисидаги афсона турлича талқин этиб келинмоқда. Ёзувчи Матлуба Деҳқон қизи ўзининг «Садкак пирим» рисоласида Садкокил номи қай тариқа аниқланганлигини изоҳлар экан, Садкак отани Садкокил, яъни Серкокил Иброҳим исми билан боғлайди. Натижада рисолаи ўқиган айрим ўқувчилар ҳатто Садкокил, яъни Серкокил Иброҳимни реал ҳаётда яшаб ўтган тарихий шахс деб тушунишлари ҳам мумкин. Ёзма манбаларда мазорларда дафн этилган шахсларни ким эканлигини била олиш қобилиятига эга бўлган улуғ зотлар ҳақида маълумотлар учрайди, албатта. Аммо улар тасаввуф, тариқат аҳллари бўлмиш азиз-авлиёлар билан боғлиқ воқеаларда юз берганлигини унутмаслик керак. Чунончи, валийлик даражасига эришган зотлар «Кашфи қубур» соҳиби деб аталувчи хислатга ҳам муяссар бўлганлар. Бу ҳақда Фахруддин Али Сафий (1463 – 1532) ўзининг «Рашахоту айнил – ҳаёт» («Обихаёт томчилари») номли асарида шундай ёзади:

«Ойтур эрдиларким: «Кашфи қубур» ул турурким, соҳиби қабрнинг руҳи суvari мисолийдин муносиб бир сура^тга мутамассил (шаклга эга) бўлур ва соҳиби кашф (руҳни кўрувчи) они ул сура^тда дийдаи басират (идрок кўзи) билан мушоҳада қилур. Аммо вақтеким, шайтон (шайтонлар) ва муташаккил (шакл)га сувару ашколи мухталифа (ҳар хил кўриниш) била мутамассил бўлмоққа қуввати бор эрди, ул жиҳатдин хожакон қаддасаллоҳу таоло арвоҳаҳум бу кашфни эътибор этмай турурлар. Ва оларнинг тариқатлари асҳоби қубурни зиёрат этмакда ул турурким, бир азизнинг бошига борсалар ўзларини ҳамма нисбатлардин ва кайфиятларидин холий қилурлар ва мунтазир ўлтурурлар, то ҳар на нисбат зоҳир бўлса, ул нисбатдин соҳиби қабрнинг ҳолини маълум этурлар. Ва оларнинг тариқлари бегона одамларнинг ҳам

320 Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат... 83-б.

суҳбатида шул важҳ била турурким, ҳар киши оларнинг ёнларига келиб ўлтурса, ўз ботинлари (кўнгил)га назар этурлар. Ҳар нимарса ул киши келгандин сўнг зоҳир бўлса билурларким, ул нисбат ондин турур ва оларнинг онда даҳли йўқ турур. Ул нисбат андозасида онинг билан лутф юзидин ё қаҳр юзидин зиндагонлик (муомала) қилурлар.

Ва ҳазрати Шайх Муҳйиддин ибн ул-Арабий қуддиса сирруҳу мунӣ «тажаллийи муқобала» деб турур.

Бу маънонинг зуҳури камоли жило ва сафонинг воситаси била турурким, оларнинг ботини мунавварларига ҳосилдур ва ҳақиқатларининг ойнаси нуқуши кавнийиадин пок ва соф бўлуб турур. Ва ул зоти бекму кайфга камоли муҳозоти сабабидан тажаллий зотидин бошқа онда ҳеч нимарса қилгон йўқ турур. Ва ҳар қачонким, они ўз таъбирига қўйсалар ул амри бекайфдин бошқа ҳеч нимарса онда зоҳир бўлмас. Бас, ҳар нимарса ул ойнада зоҳир ва пайдо бўлса, ондин эрмастур, балким шахсдин бўлурким, тақобулнинг воситаси била онда мунакс бўлуб эрди. Ва бу сўзнинг муаййиди (таъкиди)га ойдиларким: «Бир кун хизмати(жаноб) Мавлоно Низомуддин (Хомуш) алайҳирраҳма бу фақирга ойдиларким: «Бугун Шош вилоятининг мазоротлари тавофига борурмиз». Оларнинг мулозаматларида бордим. Хизмати Мавлоно бир қабрнинг бошида кўб ўлтурдилар. Ондин сўнг кайфияти тамом (ҳолати тамом бўлгач)била ўринларидин турдилар. Ойдиларким: «Бу қабрнинг соҳибига нисбати жазба голиб эркан». Ва ул Хожа Иброҳим Кимёгарнинг қабри эрдиким, замоннинг Мажзубларидан эркан. Ва ондин сўнг яна бир қабрнинг бошига бордилар ва лаҳзае таваққуф этдилар (тек турдилар) ва ондин сўнг чиқдилар. Ва ойдиларким: «Бу қабрнинг соҳибига нисбати илмийя (олимлик нисбати) голиб эркан. Ва ул Шайх Зайнуддин Куйи Орифоннинг қабрлари эрдиким, уламоий раббонийдин эрканлар...

Баъзи асҳобларким кашфи қубур ва бошқа кашфлар билан ҳам мутаҳаққиқ эрди, ойди: «Бир кун ул вақтларда Мавлоно Нуриддин вафот топиб эрдилар, Ҳазрати Эшоннинг мулозаматларида Тошканд ғуристонининг кунчиқаридин отлиғ ўтуб борур эдик, Мавлоно Нуриддинни кўрдумким, лаҳадда ойланиб Ҳазрати Эшон тарафларига юз келтурди. Ул ҳазрат ойдилар: «Хей Нуриддин, рост

ётгил». Ул яна ойланиб, қибла тарафга юзини келтурди»³²¹.

Тадқиқотларимиз давомида Муҳаммад Юсуф Марғиноний ҳамда Ҳолмуҳаммад қори Мулла Соҳиб ўғли (1856 – 1939) сингари Марғилонда яшаб ўтган тасаввуф тариқати намояндалари ҳаётида Мавлоно Низомуддин сингари мазорларда муроқабада ўтириш ҳоллари содир бўлганликлари тўғрисида маълумотларга дуч келдик³²².

Дили билан Аллоҳни таниган, зоҳиран кузлари яъмо (кўрмас) бўлган Ҳолмуҳаммад қори хусусида унинг шогирдлари шундай ҳикоя қиладилар: «Чорбоғ маҳалласида Довутов қабристонининг бурчагида йўлнинг бўйида битта якка қабр бор эди. Бир кун қоридада бир тўп шогирдлари билан ўша қабр ёнидан ўтиб кетаётган эдилар. Шогирдларидан бири Устоз бу қабрда бирор азиз зот ётибдиларми?» деб сўраб қолади. Қоридада қабр ёнида туриб, муроқаба қилиб (яъни чуқур ўйга толиб) бир муддат ўтгач, – «Йўқ, бу жой шу маҳаллада яшаган бир бадавлат кишининг қабри экан» – деб жавоб берадилар. Муроқаба билан қабрнинг ичида ким ётганини билган эканлар»³²³.

Шунингдек, серкокил ёхуд садкокил иборасига изоҳ берайлик. Зеро, уларнинг иккаласи ҳам мантиққа тўғри келмайди. Сабаби қадимдан болаларга кўп кокил қўйилмаган ва шу сабабдан улар серкокил деб аталмаган. Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, кокил қўйишнинг маъноси шундан иборатки, Ҳазрат Али карамуллоҳу важҳаҳу (ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин)нинг фарзандлари Имом Ҳасан (625-669) разияллоҳу анҳу ва Имом Ҳусайн (626-680) разияллоҳу анҳулар кокил билан туғилишган экан. Шу сабабдан, ҳар бир фарзанд куриш орзусида бўлган аёл «Менинг ҳам фарзандим Ҳазрат Алининг фарзандларига ўхшаган бўлсин» деб, фарзанд

321 Фахрудиддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил – ҳаёт. – Т.: «Абу Али Ибн Сино», 2004. 341-б.

322 Эшонбобоев У, Усмонов Т. Марғилон уламолар шаҳри // Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси мавзусидаги Республика илмий семинари материаллари. Фарғона, 2007. – Б. 25.

323 Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғли. Маориф гулшани. Ф.: Фарғона, 2008. – Б. 27.

курса, кокил қўяр экан³²⁴. Айрим тадқиқотчилар кокил қўйиш одати чиндан ҳам Ҳазрат Али (к.в.) билан боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. Чунки Ҳазрат Алининг лақабларидан бири Ҳайдар бўлиб, бу исм арслон, жасур маъноларини англатса, ўғил болаларда орқага ўриб қўйиладиган бир тутам соч ҳам Ҳайдар деб аталган³²⁵.

Кокилнинг Ҳайдар деб аталиши борасида фольклоршунос олим М.Муродов қуйидагича фикр билдиради: «Балким, Ҳайдарнинг улуғлиги унинг умматларига кўрсатган таъсири бўлса керак, яқин-яқинларгача ўғил ёки қизларнинг бошида бир тутам кокил қолдирилган ва у Ҳайдар деб аталган. Гўёки шу кокил болани ёмон кўзлардан, инс-жинслардан асрар эмиш. Бу Ҳайдар кокилининг сеҳрли кучидан далолат бериб турган. Халқ достонларидаги қаҳрамонларда Ҳайдар кокиллариининг мавжудлиги ҳам баҳодирнинг мўъжизакор қиёфаси, сеҳрли куч-қудрати билан боғлиқ, дейиш мумкин»³²⁶.

Шу ўринда Ҳазрат Алининг кокили билан боғлиқ айрим фикрларга эътиборимизни қаратсак. Ҳазрат Али тўғрисидаги ривоятларда икки гесуи (кокил) мушкинларини бошларига боғлаб, унинг жанита кирганлиги нақл қилинади³²⁷. Бироқ тарихда баъзан икки гесуи иборасини айрим ҳолларда пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламга нисбатан ҳам қўллайдилар.

Масалан, Қўқон хони Худоёрхон томонидан қурилган сарой ўрдасининг пештоқига битилган сўзларда худди шундай жумлалар мавжуд:

*Худовандо, биргардоний балоро,
Зи офатҳо нигаҳ дори туморо,*

324 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шохимардон кишлоғи.

325 Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари. Т.: «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси», 1998. 567-б.

326 Асотирлар ва ривоятлар. I китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М. Шайхова. Т., 1990. 32-б.

327 Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимилие) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №2.83-б.

*Ба ҳаққи ҳар ду гисуи Муҳаммад,
Забун гардон забардастони моро.*

Мазмуни: «Худовандо, бизни балолардан қайтар, офатлардан ўзинг асра, Муҳаммаднинг икки кокили ҳаққи-хурмати бизнинг забардастларимизни енгувчи – забун этувчиларга айлантир»³²⁸.

Аҳоли орасида сақланиб қолган айрим қарашларга кўра, кокил олган аёллар фарзанд кўрса, фарзанди учун «жонига жон, қонига қон» деб жонлиқ аташи лозим бўлган. Кокилни бефарзанд аёл шайх аёлдан олаётган вақти қибла тарафга қараб, ўнг қўли билан олган. Шу пайтда шайх аёл: «Эй Аллоҳ, кўпга бергин, кўпни қаторида шу қизимизга, ўғил ё қиздир, солиҳ фарзанд ато этгин. Умри билан ва ризқи билан, албатта ота-онаси билан бергин. Юзи ёруғ бўлиб, келаси йили бағрига босиб олиб келсин», деб дуо қилган. Фарзандталаб аёл кокилни олгач, то фарзанд кўргунига қадар кокилни ҳар доим ўзи билан олиб юриши керак бўлган. Масалан, кунлик кийимини алмаштираётганида, кокилни кийилажак кийимга қадаб қўйган. Агар кокилни бирон жойга ташлаб қўйиб сақласа, у ҳолда фарзанд кўрмаслиги мумкин деб тушунилган³²⁹.

Ўзбек оилаларида аёл фарзанд кўргач, фарзанди бошининг ўнг тарафига мазорга атаб кокил қўйилган. Бироқ бу одат қирғиз ва қozoқларда нисбатан фарқ қилган. Масалан, қирғизларда бир томонга қўйилган соч кокил, икки томонга қўйилган соч эса ниёз деб аталган. Қozoқларда эса бу тулумшак ва ҳайдар деб юритилган.

Элшунос олим Ф.А.Фиељструпнинг (1889-1933) келтирган маълумотларига кўра, кокил қизлардагина қолдирилган. Ўғил болаларнинг кокили 7-8 ёшга етганда олиб ташланган ва шу муносабат билан юртга тўй берилган³³⁰.

Элшунос олим Г.П.Снесаревга кўра, қадимда кўп йиллар фарзанди бўлмаган, яъни фарзанд йўли очилмаган ёки боласи

328 Абдулахатов Н., Ҳошимов Б. Мўйи муборак. –Ф.: «Фарғона», 2000. 71-б.

329 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шохимардон қишлоғи.

330 Фиељструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. М., 2002. С.81.

туғилган бўлса-да, ёшлигидаёқ нобуд бўлиб кетаверган ота-она ўзининг бўлажак фарзандини бирорта авлиёга назир қилган. Бунинг замирида фарзандимнинг умри узун бўлсин, унга зиён-заҳматлар озор етказмасин деган эзгу ният ётган³³¹. Қурби етган вақтда ўша аёл қариндош-уруғлари билан жонлиқ олиб келиб, қурбонлик қилишган. Қўйнинг ўнг оёғини фарзанд тилаб берган шайх аёлга берилган. Бундан олдин шайх аёл бола кокилини олиб қўйган.

Маълумотларга кўра, кокил қўйишнинг яна бир сабабларидан бири туғилган чақалоқ касал бўлавергач, унинг шу касалдан фориг бўлиши учун бирон бир мазорга атаб кокил қўйганлар. Бундан кўринадики, чақалоққа авлиёлар ҳомийлик қилса, у хавф-хатардан халос бўлади деб қаралган³³².

Келтирилган маълумотлардан шу нарса маълум бўлмоқдаки, Садкокил, яъни Серкокил Иброҳимни Садкак ота зиёратгоҳи билан боғлаш, бизнингча ҳақиқатга тўғри келмайди. Шу сабабдан Садкокил исмини зиёратгоҳга нисбатан қўллашни ҳам жиддий ўйлаб кўриш керак.

Ҳозирга қадар муқаддас зиёратгоҳлардаги кўл ва булоқларнинг балиқлари ҳам муқаддас саналади. Аҳолининг тасаввурига кўра, улар кўринишидан балиқ, холос³³³. Масалан, Садкак ота зиёратгоҳидаги булоқлардаги балиқларни маҳаллий аҳоли балиқ қиёфасидаги авлиёлардир деб қарайдилар³³⁴. Шу сабабдан бу балиқларни ўлдириш ёки ушлаш оғир оқибатларга олиб келади деб қаралган³³⁵. Айтишларича, сариқ касаллиги билан оғриган кишилар унинг сувига тикилиб, ундаги балиқларга нон ташлаб ўтирса, шифо топар эмишлар.

Маълумотларга кўра, Балиқли мазор, Балиқкўл сингари зиёратгоҳлардаги балиқларга қараган бемор ҳам касалликдан

331 Жўраев М. Соч магияси билан боғлиқ маросимлар // Ўзбекистон этнологияси. Янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар. Т., 2004. 191-б.

332 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шохимардон қишлоғи.

333 Соколова З.П. Культ животных. М., 1972. С.18.

334 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Садкак қишлоғи.

335 Матлуба Дехқон кизи. Садкак пирим.. 29-б.

фориг бўлади деб ишонишган. Ҳатто Сарик ота (Сўх т.) зиёратгоҳига ҳам сарик касалига чалинган беморлар зиёратга келадилар³³⁶. Ахборотчиларнинг сўзларига кўра, агар сарик касалга чалинганлар балиққа тикилиб ўтирсалар, улардаги сарик касаллик балиққа ўтади деб қаралган. Бундай вақтда балиқ тангачаларининг сув остида сарик рангда кўриниши боис касаллик балиққа ўтиб кетган деб тушунилган.

Одамларнинг балиқлар тўғрисидаги тушунчаларида исломдан аввалги қарашлар мавжуд эканлиги тўғрисида тадқиқотчилар фикр билдирганлар. Чунки, балиқ култи қадимдан Ўрта Осиёда кенг тарқалган³³⁷. Айниқса, муқаддас жойларнинг булоқларидаги балиқлар азиз деб қаралган ва уларга қараган киши касалликдан халос бўлади деб ҳисобланган. Шунингдек, муқаддас зиёратгоҳлардаги қабр тошларининг балиқ шаклида ифодаланиши марҳумлар рамзини англатиб келган. Бу ҳолат Самарқанддаги Рухобод, Қусам ибн Аббос (р.а.) мақбараларининг эшикларидаги тасвирларда ҳам акс этган. Балиқларнинг бу тарзда тасвирланишида аجدодлар култи билан боғлиқ қарашларга хос тушунчалар мавжуд бўлиши мумкин³³⁸.

Балиқ ибтидоий кишилар онгида ғайритабиий ҳодиса, атрофини ёвуз руҳлардан тозаловчи, одамларга тетиклик, куч ва ғайрат ато этувчи илоҳий жонзот тимсолида гавдаланган ва у қавмлар орасида ўзи билан боғлиқ турли хил урф-одат, удумлар тизимининг юзага келишига сабаб бўлган. Айрим оқсоқолларнинг айтишича, қадимда баъзи кишилар касални баданига жойлашиб олган ёвуз руҳларни ҳайдаб чиқариш учун елкасига тирик балиқ билан уриб даволашган. Демак, мифологик афсоналарга кўра, балиқ бор жойда ёвуз руҳ чекинади, соғлиқ ва ҳалоллик пайдо бўлади³³⁹.

336 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Сўх тумани Тул қишлоғи.

337 Снесараев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983. С. 82.

338 Ремпель Л.И. Цепь времен. – Т.: «Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма», 1986. С. 37.

339 Имомов К. Ўқ йўлини тўсган балиқ // Фольклоршунослик. Ўзбек халқ

Булоқлар қадимдан муқаддас сув манбаси сифатида эъзозланиб келинган. Зеро, қадимда одамлар асосан булоқлар атрофида ўрнашганлар. Натижада, аста-секин бу жойларда аҳоли кўпайган ҳамда қишлоқ ва шаҳарлар бунёдга келган, деҳқончилик ва ҳунармандчилик маданияти ривож топган. Шу боис узок ўтмишдаёқ булоқлар тўғрисида ривоят ва афсоналар пайдо бўлган. Зиёратгоҳлардаги муқаддас булоқларни турли касалликлардан халос этишига оид мавжуд қарашларда уларнинг хусусиятлари алоҳида ўрин тутати. Булоқларнинг пайдо бўлишини кўп ҳолларда азиз-авлиёларга боғлиқ деб қаралган. Булоқлар авлиёлар оёғи остидан оқиб чиққанлиги учун мўъжизавий қудратга эга, кўп ҳолларда эса булоқлар авлиёларнинг ҳассаси ерга санчилишидан пайдо бўлади, деб ҳисобланган. Баъзан булоқларнинг муқаддаслиги, гўё улут бир авлиё шу булоққа кириб ғойиб бўлган деган қарашлар билан боғлиқ бўлиб, шу аснода булоқларнинг ўзи муқаддас зиёратгоҳ функциясини бажариб келган³⁴⁰.

Булоқлар ҳақидаги қадимги қарашлар ҳозирга қадар сақланиб қолган. Масалан, Фарғона шаҳри яқинидаги Совурбулоққа ўтмишда зиёратчилар ният айтиб, танга ташлаганлар. Қувасой шаҳри Арсиф қишлоғидаги булоқлар тўғрисида ҳам турли ҳикоятлар мавжуд. Ривоятларга кўра, азиз-авлиёлардан бири «Кимки шу булоқларга эзгу ниятда келиб, дуо қилса, муроди ҳосил бўлсин», дея дуо қилган экан. Шу боис бефарзанд аёллар Арсифдаги булоқларга келиб, дуолар айтишар экан, улар дуодан сўнг ният билан булоққа қўл солганлар. Қайси бир аёл булоқдан одам шаклига ўхшаш тошча топса, демак, у яқин орада фарзанд кўриш бахтига муяссар бўлиши тўғрисида ишончлар пайдо бўлган. Қолаверса, қадимда булоқларга кишиларнинг келажак тақдиридан хабар берувчи деб ҳам қаралган. Масалан, булоқда зиёратчи қўлига нима олса, бу нарса унинг келажаги билан боғлиқ бўлган. Шу сабабдан ҳам ҳар бир зиёратчи тақдирини билиш учун булоққа қўл солган³⁴¹. Бу ҳақда элшунос олим С.М.Абрамзон

оғзаки бадиий ижодиётига доир тадқиқотлар. Навоий, 2003. 9-б.

340 Абдулахатов Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари.. 29-б.

341 Дала тадқиқотлари. 2002 йил. Фарғона вилояти, Қувасой шаҳри, Арсиф

қуйидагиларни келтиради: «Бефарзанд аёллар Юнус пайгамбар мазоридаги булоқ олдига келиб, унга қўлларини солганлар. Агар у бирон бир маржонни қўлга киритса, демак қиз кўради, агар унинг қўлига ошиқ чиқса, демак ўғил кўради. Агар аёл булоқдан жун газлама парчасини топса, у бой бўлади. Булоқдан ҳеч нарса топмаса, демак унинг на фарзанди, на бойлиги бўлади»³⁴².

Юқорида келтириб ўтганимиздек, аҳоли орасида ҳар бир муқаддас булоқнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида қарашлар мавжуд бўлган. Шу сабабдан уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Шифобахш – кўз, қулоқ, тиш, бош, қўл-оёқ, тери ҳамда юқумли касалликларни даволовчи булоқлар;

2. Инсонлар тақдирига таъсир этувчи – барака, омад келтирувчи, тақдирини башорат этувчи булоқлар.

«Уйғурларда шомонизм» асарининг муаллифи Раҳмон Абдурахим булоқлар билан боғлиқ қарашларнинг шомонийликдан қолган одат эканлигини таъкидлайди³⁴³.

Фарғона водийсидаги булоқларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги ривоятлар таснифига кўра бунинг сабаблари аҳоли орасида қуйидагича талқин этилган:

1. Авлиёларнинг дуоси ва ҳассасидан пайдо бўлган булоқлар;

2. Авлиёлар ғойиб бўлган жойда пайдо бўлган булоқлар;

3. Авлиё қони томган жойда пайдо бўлган булоқлар;

4. Аёллар кўз ёшидан пайдо бўлган булоқлар.

Фарғона шахрининг Ёрмозор мавзесида жойлашган Амир Хизр Валий зиёратгоҳидаги булоқ тўғрисида қуйидаги ривоят сақланиб қолган: «*Айтишларича, Амир Хизр Валий пошшо пиризм асли пайгамбар алайҳиссалом авлодидан бўлиб, Худойим қулоқларига жароҳат бериб, ҳеч тўзалмаган экан. Кўп азоб-уқубатларни тортган Амир Валий Яратганга кечаю-кундуз нола қилар эканлар. Бир кун*

қишлоғи.

342 Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка // Сборник музея антропологии и этнографии. XII. М.–Л., 1949. С.88.

343 Раҳмон Абдурахим. Уйғурларда шомонизм. Бейжинг.: «Миллатлар наشريети», 2006. 252-б.

уларнинг тушларига Хизр алайҳиссалом кириб, шундай дебдилар: «Кишлоқнинг ёқасидаги жар ёқасида бир жой бор. У сенинг ҳаққи-маҳрингга теккан. Ўша ернинг пастида булоқ бор. Шу булоқ сувида қулогингни чайиб ювсанг, жароҳатдан фориғ бўласан. Кейинчалик у киши вафот этишгач, шу жар ёқасида дафн этишган. Илгарилари кимнинг қулоғи оғриб қолса, излаб шу мазорга келиб, булоқда қулоқларини чайқаб ювиб, сувга танга ташлаган»³⁴⁴.

Шоҳимардон қишлоғидаги Чаккатомар булоғига кўпроқ бефарзанд аёллар келиб, юзларини ювиб, танга ташлаганлар. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, бефарзанд аёл танга ташлагач, ният айтиб, булоққа қўл солиб, танга топса, ўғил бола, мунчоқ топса, қиз кўрар эмиш³⁴⁵.

Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида жойлашган Султан Увайс Қараний ва Буви Наима мазорларидаги булоқлар тўғрисида ҳам турли ривоятлар сақланиб қолган. Нақл қилишларича, Увайс Қараний (р.а.) зиёраттоҳидаги (иккинчи номи Балиққўл) балиқлар азизлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган эмиш. Шу сабабдан маҳаллий аҳолининг тасаввурига кўра, жума куни азон айтгандан сўнг Балиққўлдаги балиқлар ғойиб бўлар экан³⁴⁶. Буви Наима мазоридаги булоқларни аҳоли «Сутли булоқ» деб ҳам аташади. Нақл қилишларича, бу ерга сўфийликдаги Увайсия тариқатининг асосчиси Увайс Қаранийнинг (657 йилда вафот этган) онаси Буви Наима дафн этилган³⁴⁷. Айтишларича, жума куни бомдод намозидан кейин булоқдан сут чиқар эмиш. Шу сабабдан зиёратчилар юзларини Сутли булоқ сувида ювганлар ва сувидан уйларига олиб кетганлар.

Наманган вилоятининг Чуст шаҳри Эски Чуст қалъаси

344 Аминжон хожи Абдуллоҳ, Алишер Бек. Ёрмозор зарвараклари. - Ф.: «Фарғона», 2002. 14-б.

345 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғида яшовчи Назира Саййидахмедовадан (1962) ёзиб олинди.

346 Дала тадқиқотлари. 2004 йил Наманган вилояти, Янгиқўрғон тумани Балиққўл қишлоғида яшовчи Маматхўжа Саййидмаматовдан (1932 йилда туғилган) ёзиб олинди.

347 Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Андижон вилояти Янгиқўрғон туманида яшовчи Муқаддас Султоновадан (1961 йил) ёзиб олинди.

якинида жойлашган Буви она зиёраттоҳидаги булоқлар тўғрисида ҳам қизиқ афсона мавжуд. Айтишларича, Буви она Чуст ҳокими бўлган. Душман шаҳарга ҳужум қилган пайтда малика Буви она шу булоққа тушиб, ғойиб бўлган экан. Булоқни аҳоли Қайнар булоқ деб атайдилар. Зиёратчилар дуо қилаётиб, булоққа қараб ният айтадилар. Кимларгадир бундай дамда келгуси ҳаёти намоён бўлар эмиш³⁴⁸.

Булоқларга танга ташлаш одати Фарғона водийсида кент тарқалган бўлиб, бизнингча бу одат сувни ардоқлаш билан боғлиқ бўлса керак. Чунки танга ташлашда кишининг истаги ифодаланиб, танга орқали амалга оширилади. Сув бу ерда ниятларни ижобат қилувчи объект вазифасини ўтайди. Зеро, сув нафақат заминга, балки инсонларга ҳам ҳаёт бахш этиб, аёллардек оналик вазифасини бажаради. Сибирда яшовчи туркий халқларда муқаддас булоқларнинг ҳар бирини ўз ҳомий руҳи бўлиши тўғрисида қарашлар мавжуд бўлиб, унга кўра ҳомий руҳ гўзал аёл қиёфасида гавдаланади³⁴⁹.

Булоқлар билан боғлиқ афсона ва ривоятлардаги баён этилган халқнинг сувга бўлган эҳтиёжи ва авлиёлар томонидан бу эҳтиёж қондирилишининг яна шу жиҳатлари борки, маҳаллий аҳоли қадимдан деҳқончиликда сув масаласида турли қийинчиликларни бошидан кечирган. Бу эса ўз навбатида исломдан олдин ва ислом даврида ҳам сув билан боғлиқ турли афсона ва ривоятларни пайдо бўлишига олиб келган. Сувнинг муқаддас эканлиги ҳам ана шу ривоятлар орқали кишилар онгига сингдириб борилган. Садкак ота мазоридagi булоқнинг муқаддаслиги эса шундаки, гўё улут авлиё шу булоққа кириб, ғойиб бўлган эмиш.

Айтишларича, ҳазрати Садкак ота Фарғонанинг Садкак қишлоғида яшаб, ўз даврининг тариқат раҳнамоларидан бири бўлган. Авлиёлик даражасига эришган ул зотнинг муридлари беҳисоб экан. Қайси бир кишининг бошига мушкул иш тушса,

348 Abdulahatov N. The Mazars of Women in the Fergana Valley // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region (Silk roadology, № 28). Tokyo, 2007. p. 112.

349 Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Новосибирск. «Наука», 1980. С. 67.

дарҳол ҳазрати Садкак қошига келиб, ундан ёрдам сўраб, мушкулени осонлик билан ҳал қиларкан. Кунларнинг бирида ул зот ўзининг шогирдларини йиғиб, «Яқин кунларда юрт бошига даҳшатли бир мусибат тушади. Она заминимиз ёвуз душман отларининг туёқлари остида топталиб, одамлар қони дарё бўлиб оқади. Бизнинг вазифамиз бу қирғинбарот урушда юртни ҳимоя қилишдир», дебди. Тез орада унинг башорати чиндан ҳам содир бўлибди. Ваҳший мўғуллар қадами етиб борган жойнинг ўша заҳоти кули кўкка совурилиб, гуллаб-яшнаб турган шаҳар ва қишлоқлар харобазорларга айланибди. Ҳазрати Садкак эса бир неча юз шогирди билан босқинчиларга қарши кўп маротаба жанг қилибди. Унинг номини эшитган мўғул жангчиси борки, даҳшатга тушар экан. Охир оқибат мўғул лашкарбошилари қандай бўлмасин уни қўлга олиш кераклигини тушуниб, барча қишлоқларга ўз хуфияларини юбора бошлашибди. Айғоқчилар ҳазрати Садкак йигитлари билан қачон ва қаерда бўлиши тўғрисидаги ҳар бир хабарни мунтазам бериб туришибди.

Кунларнинг бирида ҳазрати Садкак жангчи шогирдлари билан чанқоқларини қондириш мақсадида булоқ бўйига келишиб, бир оз дам олмоқчи бўлибдилар. Айнан шу жойда мўғуллар пистирмаси бор экан. Улар ўша ондаёқ душманга шердек ҳамла қилибдилар. Жанг узоқ давом этибди. Душман бир неча марта кўп бўлишга қарамай ҳеч ким ортга чекинмабди. Бора-бора жанг майдонида ҳазрати Садкак бир неча шогирди билан қуршов ичида қолибди. Улар душман қуршовини ёриб чиқишиб, қайнаб чиқиб турган булоққа ўзларини отиб, кўздан ғойиб бўлибдилар. Шу-шу ҳеч ким ҳазрати Садкакни бошқа кўрмабди. Ўша булоқ эса бора-бора одамларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланибди³⁵⁰. Яна бир ривоятга кўра, ул зот адир бағрига кириб ғойиб бўлган.

Таъкидлаш лозимки, мўғуллар босқинининг даҳшатли оқибатлари ва азиз-авлиёларнинг босқинчиларга қарши курашлари тўғрисида сўз кетганда, айрим тарихчилар бу машғум воқеаларни Нуҳ (а.с.) даврида юз берган тўфон

350 Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари..30-б.

ҳалокатига ҳам қиёслаганлар. Жумладан, Мулла Мўсо Сайракий (1836-1917) бу ҳақда ўзининг «Тарихи Ҳамиди» асарида куйидагиларни баён этади:

«Аҳли тарихчилар ўз тарих китобларида: «Чингизхоннинг боло-офатлари ва хонавайрончилиги, ҳазрати Нух замонидagi тўфон балосидан-да оғир эди», ёзади. Чунки Нух даврида дунёда одамлар оз эди. Бу даврга келганда одамлар кўпайиб...обод манзаралар борлиққа келганди. Шунингдек, Нух даврида одамларнинг кўп қисми Аллоҳни бир деб танийдигон диний ишончтин маҳрум эди. Бу замонга келганда, одамларнинг кўп қисми мусулмон, диндор бўлуб, динга содиқ мужтаҳид (араб.-интилувчи, ғайрат қилувчи - муаллифлар), улуғуламолар, ҳурматгасазовор бўлгон машойихлар кўп эди. Масалан, Бухоройи шарифда имом Абу Ҳафс Кубро қаторлиқ (сингари) улуғ мужтаҳид олимлар бор эди. Хоразмда шайх Нажмиддин Кубро қаторлиқ етишган пешволар бор эди. Унинг олтмиш мингдан ортиқ муриди бўлуб, уларнинг ҳаммаси соҳиби каромат ва далолат кишилари эди. Шул сабабдан, бу зотни «Валитарош» деб атайдилар. Бу зот ўзининг бир қанча шогирдига рухсат бериб: «Сизлар бошқа жойга кетинглар. Чунки, шарқ тарафтин бир ўт кўпайиб келмоқда. Бу ўт то гарбгача бўлгон заминни куйдирмоқчи. Бу улкан пароканданчилик офатидур. Бундоқ катта балойи офат умматларнинг бошига қайтиб келмагуси», деганда баъзи азишлар: «Агар дуо қилсалар, келаётқон бу офат кейинга (ортга) қайтиши мумкин», деб илтимос қилишти. Жаноби Шайх: «Бу дуо билан қайтурғали бўлмайдигон балойи офаттур», деб жавоб берди. Яна бошқа шаҳарларда бу зотқа ўхшаш машойихтин тошқари кўп ҳурматлик машойихлар, улуғ уламолар қаторлиқ соҳиби дуолар бор эди. Буларнинг ҳаммаси Чингизхоннинг қиргинчилиги туфайли шахитлик шарбатларини ичишга мажбур бўлди»³⁵¹.

Айтиб ўтиш жоизки, сувнинг муқаддас эканлиги ана шу ривоятлар орқали ҳам кишилар онгига сингдириб борилганлиги эҳтимолдан холи эмас. Булоқлар тўғрисидаги қарашлар дарё ва кўлларга хос бўлган тушунчаларни ҳам ўз ичига олади.

351 Мулла Мўсо Сайракий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: «Миллатлар наشريёти», 2007. 65-66-б.

Бинобарин, Амударё ва Сирдарё сувидан фойдаланишга асосланган суғориш тизими Ўрта Осиё ҳудудида деҳқончилик хусусияти қадимий моддий ва маънавий маданиятнинг ривож топиши, шунингдек у ёки бу диний анъана ва маросимларнинг генезисини белгилаб беради.

ЧИМЁН

Фарғона водийсининг қадимги манзилгоҳлари тўғрисида сўз кетганда, албатта, куз олдимишга Чимён қишлоғи келади. Чунки Чимён атамасига доир маълумотлар XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида ҳам қайд этилган: «Чумгон – ўтзор, ширин ажриқ»³⁵². Ушбу маълумот кейинчалик тадқиқотчиларимизнинг асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Ҳ. Ҳасанов бу ҳақда шундай ёзади: «Чимён... асли ҳам Чимгон: ўтзор, ширин ажриқ, яшил водий деган маънода... Чимгон талаффузда Чимён бўлиб қолган»³⁵³. Маҳаллий халқ орасида Чимён атамасининг келиб чиқиши борасида турли тахминлар мавжуд. Уларнинг баъзи бирлари тўғрисида Суюн Қораев қуйидагиларни келтиради: «Чимён Чашмадиён ёки Чилкон сўзларидан олинган дейдилар; Чашмадиён «суви (булоғи) кўп», Чилкон эса, «конлари кўп (жой)» демакдир (ҳақиқатан ҳам бу ердан нефть ва бошқа конлар топилган)».

Маҳаллий халқ бу Чимёни чимзор маъносидаги чимён сўзидан келиб чиққан дейдилар»³⁵⁴.

Чимён номининг келиб чиқиши тўғрисида кенг тарқалган яна бир ривоятда бу жой номини Ҳувайдо ҳазратлари номи билан боғлайдилар. Бу ҳақда С.Дадахўжаев шундай ёзади:

«Ҳар бир қишлоқ ва шаҳарнинг ўз тарихи бор. Бу авлоддан авлодга ўтиб келади. Чимён ҳам бундан мустасно эмас. Фарғона музофотида машҳур ва ислом оламига манзур бўлган ҳассос шоир, ҳазрати эшон Ҳувайдо чимёнликлар учун ғоят азиз ва мўътабардир. Зеро «чим, ён», «чим ён...» деган сўзни қўшиб айтилиши билан қишлоқ номланиши эвазига Чимён ҳосил бўлганки, бу номни Ҳувайдодек улуг зот қўйиб берган эканлар.

352 Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит турк. Уч томлик. I том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С.М.Муталлибов. Т., 1961. 414-б.

353 Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. 56-б.

354 Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми?.. 133-б.

Бу қишлоқ Фарғона шаҳридан 35 километр ғарбда, Қатронтоғ оралиғида, денгиз сатҳидан эса 700 метр баландликда жойлашган»³⁵⁵.

Бундан ташқари, «Чем», яъни қўрғон сўзидан келиб чиққан деган фикрлар ҳам бор. Масалан, Тўра Нафасовнинг фикрига эътибор берайлик: «Республиканинг кўпгина туманларида Чимқўрғон қишлоғи мавжуд. Таркиби чим+қўрғон. Чим ичидаги ажриқ ва бошқа ўтлари билан кетмонда палахса қилиб ўйиб кўчирилган ер қатлами, девор ё тўсиқ қилишда фойдаланиладиган мослама. Деворлари чимдан қилинган истеҳком – чимқўрғон → Чимқўрғон. Эроний тилларда тим сўзининг ўзгариши – чим/чем. Тим – усти ёпиқ бозор, карвонсарой. Форс, суғд тилларида ҳам тим-карвонсарой. Бу сўзнинг қўрғон маъноси ҳам бўлган»³⁵⁶.

Бизнингча, қишлоқнинг Чимён деб аталишига унинг ўзига хос географик кенгликдаги яшил водийда жойлашгани сабаб бўлган кўринади.

Қўқон хонлиги архивига доир ҳужжатларда ҳам Чимён тўғрисида қизиқарли маълумотлар учрайди. Жумладан, 1871 йили Тўйчи мирохўр номига Абдужалил мирзабоши томонидан берилган ҳужжатда хон қўшинидаги ботир мансабида турган аскарларнинг Чимёндаги ерларидан танобона солиғи олинмаслиги таъкидланади. 1873 йилда Мавлонбек томонидан Муҳаммад Раҳим юзбоши номига берилган ҳужжатда чимёнлик қоровулбегининг ерларидан етиштириладиган ҳосил танобона³⁵⁷ солиғидан озод этилганлиги қайд этилган.

1869 йили Муҳаммад Турдиали томонидан Муҳаммад Содик номига берилган ҳужжатда Чимён қишлоғида ўрда қурилишига доир маълумотлар учрайди. Бизнингча, 1870 йилда Султон Муродбек томонидан Бахти Муҳаммад қўрбоши

355 Дадахўжаев С. Шахсий архивидан. Қўлёзма. 203-б.

356 Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси.. 299-б.

357 Танобона – экинлардан олинладиган солиқ тури. Таноб (арабча) – арқон – чодир ўрнатишда ишлатиладиган пишиқ арқон; сатҳни (узунлик ва кенгликни ўлчашда ишлатилган ўлчов), узунлиги ўртача 60 газ (39,9 м) бўлган ва сатҳи 60 х 60 га, яъни 3600 кв.га тенг бўлган ер майдони. Шундай экан, танобона солиғи миқдори ер майдонига қараб белгиланган.

номига берилган ҳужжатда Чимёндаги айнан мана шу ўрдага ун олиб борилиши кераклиги назарда тутилган бўлса керак³⁵⁸.

Маълумотларга кўра, XIX асрнинг охирида Чимён волост сифатида Марғилон уездининг таркибига кирган бўлиб, ўз навбатида Чимён волости қуйидаги қишлоқлардан иборат бўлган: Чимён катта кўча, Чимён арча кўча, Тоштепа, Миндон, Халмиён, Араб, Хонқиз, Қўрғонтепа, Дамариқ, Водил, Қайирма, Япоғи, Каптархона, Новкент, Ёйилма, Гулпиён, Шоҳимардон, Ёрдон³⁵⁹.

Маълумотларга кўра, XX асрнинг бошларида Чимён волостини Маҳмуд Абдулла Валижонбой ўғли бошқарган. Мулла Зокир Мулла Тошбой ўғли эса Чимён волостининг қозиси бўлиб турган³⁶⁰.

Биргина Чимён қишлоғининг ўзи Лангар, Учтут, Қорасув, Алвайтар (Олабайтал), Мусича, Қўрғон, Қизилтепа, Бой маҳалла, Қуруқсой, Гулкўча (Гилкўча, Кулкўча), Каллар, Арча маҳалла, Жанай, Оққишлоқ, Юқори арча, Пастки арча, Сойбўйи, Миришкор, Оқтепа, Олақарға, Кепек сингари қишлоқ ва маҳаллалардан иборат бўлган³⁶¹.

Айтиш жоизки, Чимён волостида XIX асрнинг охирида 20 та вақф мулки билан боғлиқ ерлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди.

1. Чимёндаги Олабайтал масжидининг вақф ерлари майдони – 4 десятина. Чимён қишлоғи ҳудудида.

2. Чимёндаги Домулла Муҳаммадроzi қози аскар ва Наврўз Муҳаммад Сўфи ўғлининг мадраса ва масжидларининг вақф ерлари майдони – 18 десятина. Чимён қишлоғи ҳудудида.

3. Чимёндаги Домулла Муҳаммадроzi қози аскар ва Наврўз Муҳаммад Сўфи ўғлининг мадраса ва масжидларининг

358 Бу ҳақда қаранг: Троицкая А.А. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: «Наука», 1968. С.251, 259, 345, 401.

359 Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уезд. Составил С. А. Геппенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899. С.56.

360 Адресная справочная книга Ферганской области. г. Скобелевъ, 1912. С.14.

361 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона тумани Чимён қишлоғида янговчи (1937 йилда туғилган) Содиқжон Сатторовдан ёзиб олинди.

вақф ерлари майдони – 74 десятина. Тоштепа қишлоғи ҳудудида.

4. Чимёндаги Олабайтал масжидининг вақф ерлари майдони – 2 десятина. Миндон қишлоғи ҳудудида.

5. Чимёндаги Домулла Муҳаммадрози қози аскар ва Наврўз Муҳаммад Сўфи ўғлининг мадраса ва масжидларининг вақф ерлари майдони – 11 десятина. Халмиён қишлоғи ҳудудида.

6. Чимёндаги Олабайтал масжидининг вақф ерлари майдони – 11 десятина. Халмиён қишлоғи ҳудудида.

7. Чимёндаги Домулла Муҳаммадрози қози аскар ва Наврўз Муҳаммад Сўфи ўғлининг мадраса ва масжидларининг вақф ерлари майдони – 15 десятина. Қўрғонтепа қишлоғи ҳудудида.

8. Қўқон шаҳридаги Охунд девона мадрасасининг вақф ерлари майдони – 740 десятина. Водил қишлоғи ҳудудида.

9. Мирза Раҳим парвоначи масжидининг вақф ерлари майдони – 15 десятина. Водил қишлоғи ҳудудида.

10. Марғилондаги Абдуваҳоб бой мадрасасининг вақф ерлари майдони – 11 десятина. Каптархона қишлоғи ҳудудида.

11. Қўқон шаҳрининг Шайхон маҳалласидаги ҳазрати Эшон Абдулатифхожа мазорининг вақф ерлари майдони – 169 десятина. Каптархона қишлоғи ҳудудида.

12. Қўқон шаҳридаги Охун Девона мадрасасининг вақф ерлари майдони – 24 десятина. Новкент қишлоғи ҳудудида.

13. Шоҳимардон мазорининг вақф ерлари майдони – 3928 десятина. Новкент қишлоғи ҳудудида.

14. Марғилондаги Сафилтўда қорихонасининг вақф ерлари майдони – 6 десятина. Ёйилма қишлоғи ҳудудида.

15. Марғилондаги домулла Турсун Муҳаммад Охун мадрасасининг вақф ерлари майдони – 66 десятина. Ёйилма қишлоғи ҳудудида.

17. Марғилондаги Абдуваҳоббой мадрасасининг вақф ерлари майдони – 3 десятина. Гулпиён қишлоғи ҳудудида.

18. Марғилондаги Подшоҳ Искандар эски мадрасасининг вақф ерлари майдони – 8 десятина. Гулпиён қишлоғи ҳудудида.

19. Шоҳимардон мазорининг вақф ерлари майдони – 479 десятина. Шоҳимардон қишлоғи ҳудудида.

20. Шоҳимардон мазорининг вақф ерлари майдони – 418 десятина. Ёрдон қишлоғи ҳудудида³⁶².

Бизнингча, аҳолининг қишлоқни Чилкон «қонлари кўп (жой)» деб аташида ҳам муҳим асос мавжуд.

Тарихдан маълумки, Фарғона водийсида нефт маҳсулотларидан жуда қадим замонлардан бошлаб фойдаланиб келишган³⁶³. Одамлар водий теварагидаги адирларда юзага чиқиб қолган нефт булоқларидан ёнилғи, ҳар хил яраларга суркаладиган шифобахш малҳам ва ҳатто ҳарбий мақсадларда ҳам фойдаланардилар³⁶⁴. Шунингдек, косиб этиқдўзлар нефтни маҳсулотларни мойлашда ҳам кенг қўллаб келганлар³⁶⁵.

Фарғона водийсининг қадимги Ахсикент, Қува, Косон кўрғонларида олиб борилган археологик қазувлар ишлари чоғида шакли ғаройиб, тағи ҳам, учи ҳам конуссимон, жўмрағи ва оғзи йўқ идишлар, яъни симбокўзачалар кўплаб топилган³⁶⁶. Бундай идишларга махсус тешиқдан тўлдириб нефт куйишган. Кўза тешигига пилик ўрнатиб, бу пиликни ёқишган ва қалъа кўрғонига бостириб келаётган душман лашкарлари устига улоқтиришган.

Қўқон хони Худоёрхоннинг сўнги ҳукмронлик даврига келиб, Чимён ва Олтиариқ ҳудудларида «Забут ер ёғи» деб аталувчи нефт қазиб олишга мўлжалланган дастлабки кичик заводлар қурила бошланган³⁶⁷. Қўқон хонлиги архивидаги

362 Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уезд. Составилъ С. А. Геппенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899. С.21.

363 Краузе И.О нефтяных источникахъ в Кокандском ханстве // Русский Туркестан.Выпуск II. М., С.179.

364 Массон М.Е. Из истории горной промышленности Таджикистана. Л., 1934. С. 48.

365 Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа.Том II.Составитель: Л.О.Костенко. С-Петербург, 1880. С.170.

366 Усмонов Й. Жаннат боғи. – Ф.: «Фарғона», 1995. 47-б.

367 Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства..С.217.

Сардор азиз ота зиёратгоҳи.

Кўнҷқор ота зиёратгоҳи.

Тошмозор зиёратгоҳи.

Куктунли ота зиёратгоҳи.

Махсум ота зиёратгоҳи.

Хожам Подшоҳ зиёратгоҳи.

*Садкак ота зиёратгоҳи. Ш.Қорабоев томонидан сураатга олинган.
2013 й.*

Оқтўнли ота зиёратгоҳи.

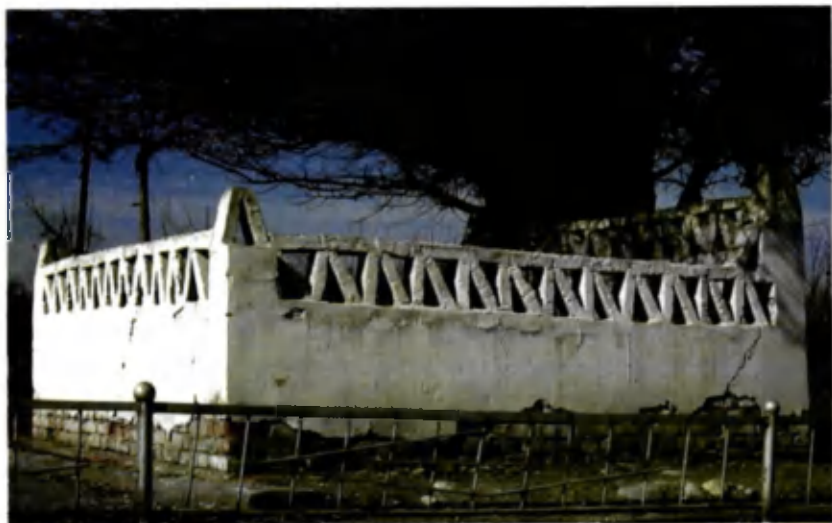
Кўк мазор зиёратгоҳи.

Хожаназар Хувайдо зиёратгоҳи.

Қирқ қизлар зиёратгоҳи.

Роббиал Мир Аввал зиёратгоҳи.

Мозортена ёдгорлиги.

Шоҳимардон қишлоғидаги Шоҳ Толиб (Порсинишох) зиёратгоҳи. XX асрнинг боши.

“Париждан Самарқандгача” китобидаги Шоҳимардон зиёратгоҳининг тасвири. 1880 йил.

Шоҳимардон зиёратгоҳининг умумий кўриниши. XX аср боши.

Шоҳимардон зиёратгоҳи. 1947йил.

Шоҳимардонлик овчи. XX асрнинг бошида олинган сурат.

*Аввал жомеъ масжидининг 1903 йилдаги кўриниши.
(В.В.Поршин фотосурати).*

Оқтепа қишлоғидаги чойхона. 1903 йилда В.В.Поршин томонидан олинган сурат.

*Хожам Подшоҳ зiyorатгоҳининг 1903 йилдаги қуруниши.
(В.В.Поршин фотосурати).*

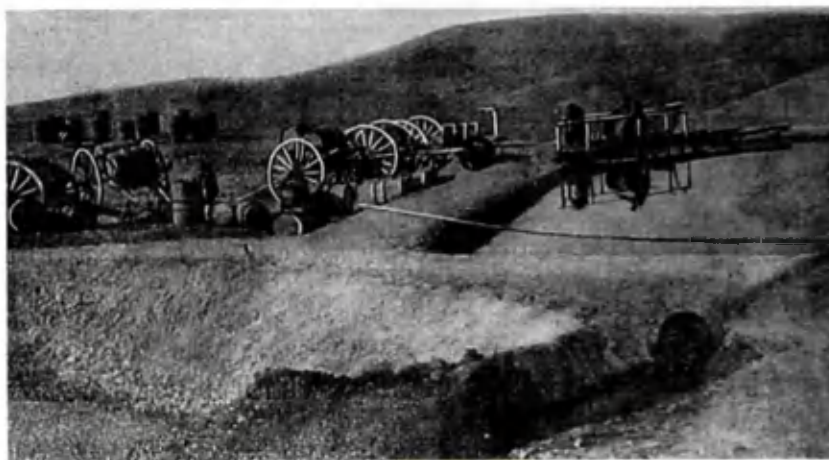
Ошхона археологик ёдгорлиги.

Оқтепа археологик ёдгорлиги.

Чимёндаги нефт миноралари. 1912 йилда олинган сурат.

Чимёндаги нефт ҳавзалари.

Водил кўчаси. XX асрнинг боши.

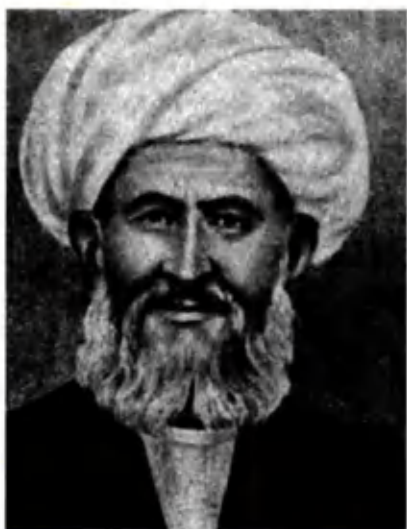
Водиллик оқсоқоллар. XIX асрда чизилган сурат.

Мугношио археологик ёдгорлиги.

Исмоил мутаваллининг куёви Ғиёсхўжа.

Хувайдонинг чевараси Салоҳиддин
Соқиб.

Хувайдонинг чевараси Амонхон
Мақсум.

(Ушбу суратлар Т.Жалоловнинг “Бону” китобидан олинди).

Иккинчи жаҳон уруши
қаҳрамони Туйчи Назаров.

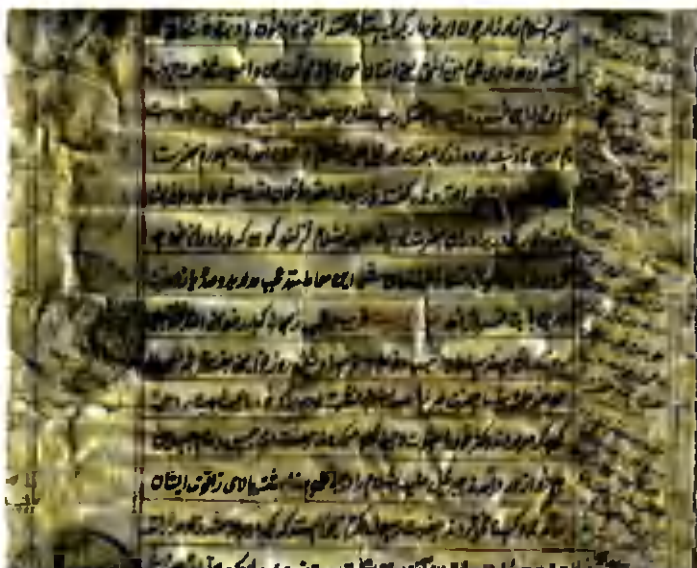
Абдулҳамид Жамолов. Уч карра
шухрат ордени кавалери.

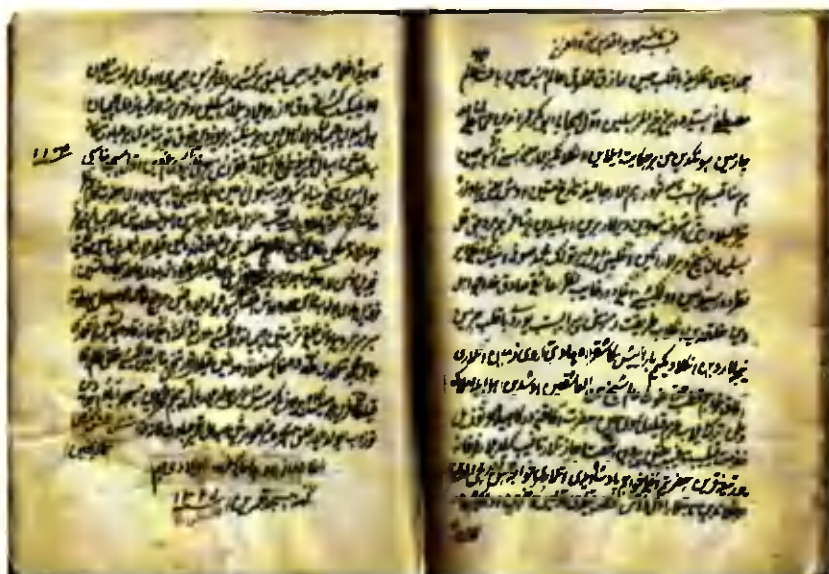
Тоҷихон Шодиева.

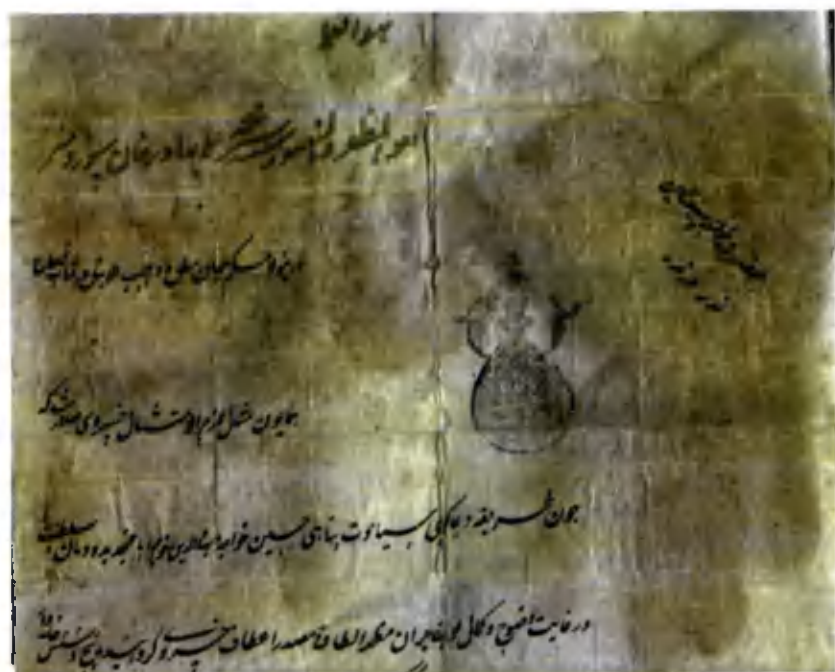
*Чимёнлик Ҳазрат Муҳаммад ал-Ханафия аёлодларининг
насабномаси. 1839 йилда кўчирилган.*

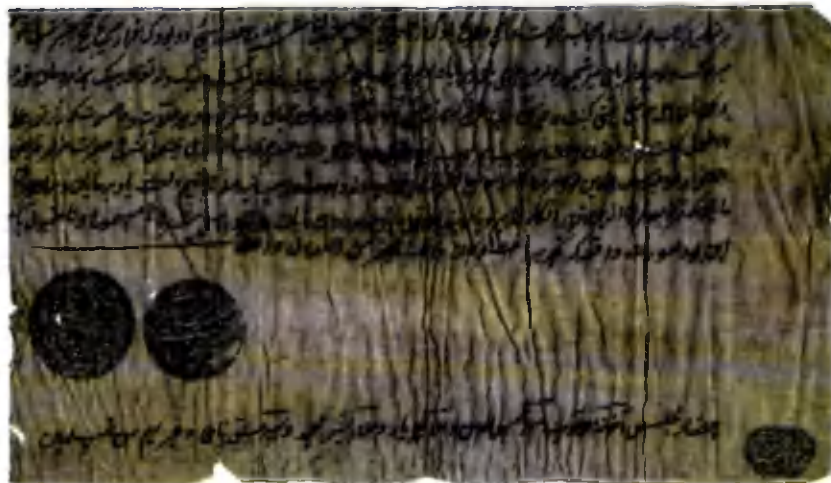
Хонқизлик Мирза Олим Мулла Бурҳон аждодларига доир
XIX асрда қучирилган шажара қўлёзмаси.

Хожаназар Хувайдо насабномаси.

Қўқон хони Муҳаммад Алихон томонидан Лангардаги ҳазрат Сайфиддин Нур мазорига 1836 йилда берилган иноятнома.

Лангардаги ҳазрат Сайфиддин мазорига берилган вақфнома.
Мелодий 1297 йил.

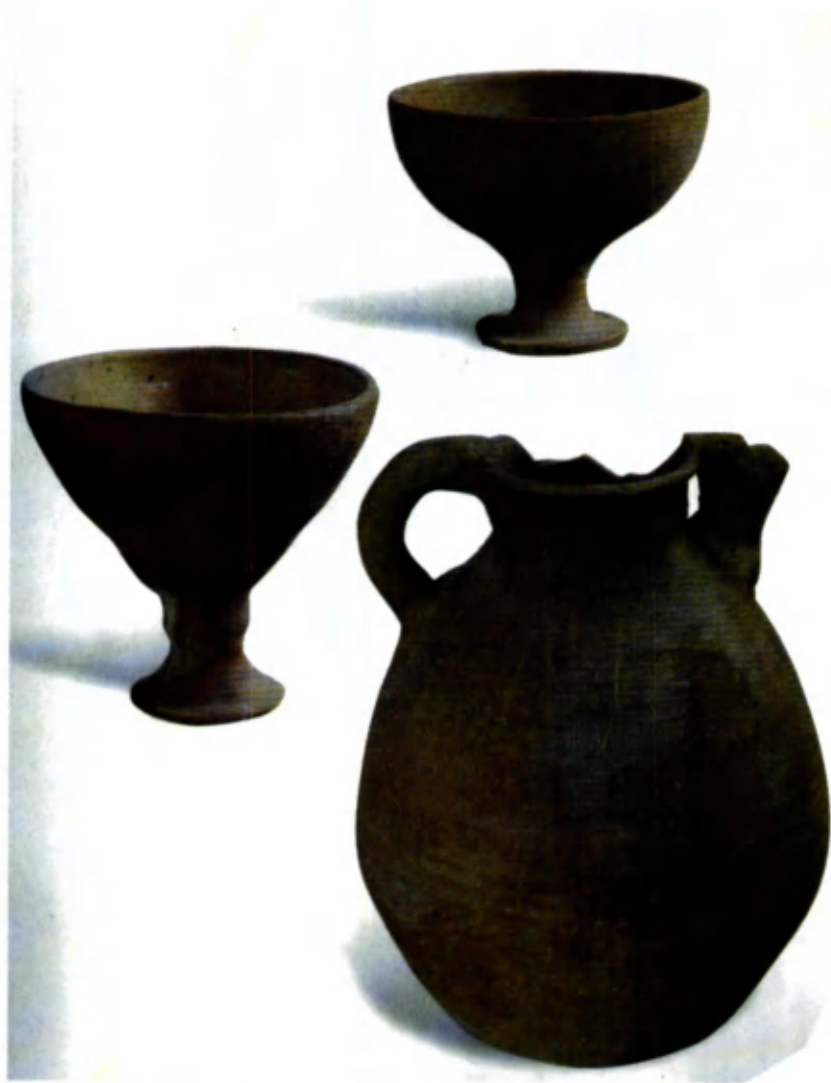
Ошхона археологик ёдгорлигидан топилган қадимги турк-руна битиги.

Милоддан аввалги IV-III асрга мансуб Хонқиз топилмаси.

Оқтомдан топилган сопол идишлар. Милоддан аввалги V-III аср.

Водилдаги Кўктош манзилгоҳидан топилган VIII асрга мансуб сопол идишлар.

Водилдаги Куктош манзилгоҳидан топилган VIII асрга мансуб осори атиқалар.

Оқтомдан топилган сопол идишлар. Милоддан аввалги V-III аср.

*Фаргона тумани тарихини ўрганиш экспедицияси аъзолари
Хожаназар Хувайдо зиёратгоҳида.*

*Фаргона тумани тарихини ўрганиш экспедицияси аъзолари
Хожаназар Хувайдо қабри олдида.*

хужжатларда ҳам бу маълумотлар ўз аксини топган³⁶⁸. Бу ҳақда тарихчи олим И.Н.Жамолов қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади:

«Қўқон хонлигининг ўзаги ҳисобланган Фарғона водийси қадимдан нефт заҳираларига бой бўлган. Буни Фарғона водийси тарихининг турли даврларига оид археологик ва тарихий манбалар, маълумотлар тасдиқлайди. Нефтдан ерлик аҳоли дастлаб тиббиёт соҳасида, кейинчалик эса ҳунармандчилик, ёруғлик воситалари, ҳарбий соҳаларда фойдаланган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» (XI аср) қомусида нефтнинг маҳаллий номи – «қора ёғ» келтирилган. Ҳозирда ҳам нефтни англатувчи «Қора ёғ», «ер ёғи» каби номлар фарғоналиклар тилида учрайди. Бурҳониддин Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» асарида нефт конларига, нефтли ҳудудларга оид ҳукмлар жой олган. Ерлик аҳолидан чиққан нефтчилар нефт қудуқларини белгилаш ағъаналарига эга бўлиб, у хонликнинг сўнгги йилларигача ҳам сақланиб қолган.

Қўқон хонлари – Худоёрхон, Насриддинхонлар нефт ишларига ҳомийлик қилганлар. Айниқса, Марғилон беги Султон Муродбек 1860 йилларда Чимён, Риштон, Қамишбоши каби ҳудудларда нефт қудуқларини бургулаш ишларига ҳамда улардаги нефтни махсус Қўқон араваларда Марғилон шаҳрига келтиришга ва шу ерда керосин ишлаб чиқаришга ҳомийлик қилган. Уруш ҳолатларида нафтандоз, манжаник каби қуролларда душман қалъалари ишғол қилинган, махсус қозонларда қайнатилган нефт қалъа устидан душманга қуйилган. Карвонсарой, рабoт ёмхоналарда арава гупчагини ёғлаб туриш учун махсус идишларда нефт сақланган.

Хон ва турли даражадаги амалдорлар нефт ва унинг маҳсулотларини қазиб олиш учун масъул бўлишган. Нефт конларидаги ишчиларга озиқ-овқат, уст-бош, меҳнат қуроллари етказиб берувчи масъул шахслар, одатда хон томонидан тайинланган амалдорлар бўлган. Нефт конлари давлат тасарруфида бўлиб, махсус тарзда муҳофаза қилинган. Конлар хон ҳукумати томонидан кўриқланиб, унга бегона

368 Троицкая А.А. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. С. 356.

кишилар қўйилмаган. Қўйилган тақдирда ҳам бунинг учун хоннинг махсус рухсатномаси кўрсатилиши талаб қилинган. Керосин ишлаб чиқариш ривожлангач, тўқувчилар томонидан Марғилон шаҳрида «Нафти беқасам», «Қора нафти», «Чимённафти» каби матолар тайёрланган. Бу матолар ҳатто сарой аъёнлари орасида машҳур бўлган»³⁶⁹.

Чимёнда нефт конларининг топилиши хусусида Муҳаммад Азиз Марғилоний ўзининг «Тарихи Азизий» асарида қизиқ маълумотларни келтириб ўтади:

«Ўрусия Фарғона мамоликини (яъни мамлакатини) олгандан кейин тарих 1875 инчи масиҳо йилида ўрус дўхтири тўра³⁷⁰ Олтиариқ билан Чимён орасидаги даштни ва қир тепаларини айланиб кўриб, бир жойдан аз рўйи тажриба ёғ борлиги аломатини топибди. Ўшал жойни очган экан, ер остида неча қабат арчадан қилинган зинапоялар намоён бўлиб чиқибди.

Ўша зинани кўрган йигитнинг ўзи шундай баён қилдики: «Бу арчадан қилган зинани кўриб ниҳоят таажжуб қилдик. Бунга ҳар қандай одам таажжуб бино қилолмаса керак. Зоҳиран бурун замонда ўтган подшолар шундай ёғларни излаб, шу жойдан топиб, ер остига зинапоя қилиб, ёғ олиб чиққанлиги маълум бўлди. Чунончи кўрган одамларга муважжиби таҳсин (таҳсин, мақтовга лойиқ) ва сабаби ҳайрат бўлди», - деб.

Ўша маъдани равған (нефт)ни топган дўхтир тўра неча йилгача ўшандай жойларга усто ва мардикор солиб ишлатиб, [кейин] вафот қилиб кетти. Бу зорлар қараб қолдилар. Қачонким вагон келди, ул маъдан жойларга машина ва усталар олдириб келиб, фаранг усталар корхоналар қилиб, охири хазина бўлди. Неча хазинани бири бўлиб тобора обод бўлиб, Олтиариқ ва Чимён шаҳри азим бўлди»³⁷¹.

369 Жамолов И.Н. Қўқон хонлигида нефт саноатининг вужудга келиши // «Қўқон асрлар силсиласида» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Қўқон, 2004. 77-78-б.

370 Ўрис дўхтири – капитан Германга Марғилон уездида нефт манбаларини қайта ишлаш учун рухсат берилган. Олтиариқ ва Чимён дашт-қирларида қидирув иши олиб бориб, нефт борлигини аниқлаган.

371 Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Намрга тайёрловчилар,

Шу ўринда «Тарихи Азизий»даги фаранг усталар иборасига эътибор беринг. Тарих фанлари доктори Шодмон Воҳидовнинг ёзишича, улар аслида ака-ука Нобеллар эди³⁷². Маълумотларга кўра, ака-ука Нобеллар 1870 йиллардан бошлаб Чимён, Мойбулоқ қишлоқларидан нефт маҳсулотларини олиш ва уни қайта ишлаш билан танишиб, ўлкага ўз сармояларини олиб келган³⁷³. Бу ҳақда қуйида тўхталиб ўтамиз.

Айрим маълумотларга кўра, Андижонга кетаётган рус инженери А.Н.Ковалевский бекатда айланиб юриб, шу ерга келган Қўқон араваларидан бирининг гилдираги гупчаги қора мойга беланганини кўриб қолади. У ўша кунидек Андижонга бормай, Қўқон аравасига ўтириб Чимёнга жўнаб кетади. Жой билан дастлабки танишувдаёқ, у Чимён замини ости нефтга бой эканлигига ишонч ҳосил қилади. Унинг раҳбарлигида 1898 йилдаёқ Чимёнда нефт разведкаси ишлари бошланиб кетади. 1901 – 1904 йилларда инженер Михайлов ҳам нефт конларини ишга тушириш бўйича фойдали ишлар қилган. Натижада нефтнинг отилиб чиқишига эришилган. Масалан, Чимён ва Мойлисой конлари шулар жумласидандир³⁷⁴.

1904 йилда Чимён нефт конидан бутун энергияси ёрдамида 278 метрлик қудуқ қовланган. Шу қудуқдан кунига 130 тонна нефт олинган³⁷⁵. Ўша йили Фарғона нефт саноати ширкати «Чимён тоғ нефт саноати» ширкатига айлантирилган. Унга раҳбарлик қилиш масъулияти инженер А.Н.Ковалевский зиммасига юклатилган бўлиб, ширкат аъзолари савдогар А.И.Зигель, «Надежда» компаниясининг вакили И.И.Жарин ҳамда тоғ-кон иженери П.Н.Семичовлардан иборат бўлган. Ширкат ўша вақтда 2000000 сўм маблағга эга эди³⁷⁶. Маълумотларга кўра,

сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. –Т.: «Маънавият», 1999. 74-б.

372 Ўша асар, 106-б.

373 Жамолов И. Нобел ва Туркистон // «Фан ва турмуш». 1998, № 1, 6-7-б.

374 Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. – Т.: «Шарқ», 2006. 251-б.

375 Ортиқов А. Нефт саноати // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003. 330-б.

376 Золотая книга Российской империи. М1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик

орадан бир оз вақт ўтиб акциялари нархининг 100 рублдан 20 рублга қадар тушиб кетиши оқибатида ҳатто ширкат инқироз ҳолатига ҳам келиб қолган. Фақатгина 1912 йилга келиб яна ўзининг аввалги ҳолатини тиклай бошлаган³⁷⁷.

Чимён нефт конларида ишлаш учун нефт қазув ишларида катта тажрибага эга бўлган эронийлар таклиф қилинган. Уларни Ўрта Осиёнинг иссиқ, жазирама шароитларида нефт қазиб чиқаришдек машаққатли ишга дош берадиган халқ дея ҳисоблашарди. Кейинчалик конларни бошқариш ҳуқуқи швед ихтирочилари ва саноатчилари Людвиг, Роберт ва Алфред исми ака-ука Нобеллар томонидан асос солинган «Ака-ука Нобеллар ҳамкорлиги» нефт-саноат корхонасига берилган³⁷⁸. Чунки ака-ука Нобеллар Бокуда ҳам катта нефт конларига эга эдилар.

Таъкид жоизки, Қўқон хонлари архивига доир ҳужжатларда Олтиариқнинг Полосон қишлоғида яшаб ўтган Шоҳраҳматуллоҳ эшон ҳазрат Шермуҳаммад ўғли но-мига берилган қатор иноятномалар сақланган. Мазкур иноятномаларда Чимён, Водил, Полосон, Повулғон, Янгиқўрғон,

музейи қўлёзмалар фонди. КП. №5998. ПД.912.

377 Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Ферганский район. Составитель: Стокасимовъ. Ташкент, 1912. С.108.

378 Нобеллар – швед ихтирочилари ва саноатчилари. Эммануэл Нобель (1801-1872) – сув ости миналари ихтирочиси. 1842-59-йилларда Петербург (Россия)да яшаган, у ерда механика заводига асос солган.

Альфред Бернхард Нобель (1833-1896) – динамит ихтирочиси. Эммануэл Нобелнинг ўғли. 1867 йилда динамит тайёрлашга Англиядан патент олган. Динамит ишлаб чиқарадиган корхона эгаси. Қўп мамлакатларда динамит ишлаб чиқариш фабрикалари қурган. Лондон Қиролик жамияти ва Швеция ФА аъзоси. Нобель мукофотларини таъсис қилиш ҳақида васият қолдирган. Людвиг Нобель (1831-1888) – корхона эгаси, станоклар конструктори. Эммануэл Нобелнинг ўғли. Петербургдаги отаси асос солган корхонани «Людвик Нобель» номли йирик машинасозлик заводига айлантирган. 1871 йили ака-укалари Роберт ва Альфредлар билан биргаликда Боку (Озарбайжон)да нефт саноати корхонаси (1879 йилдан «Ака-ука Нобеллар ҳамкорлиги»)га асос солган. Эммануэл Нобель (1859-1932) Людвиг Нобелнинг ўғли. Петербургда «Ака-ука Нобеллар ҳамкорлиги»ни, «Людвиг Нобель» жамияти ва бошқа корхоналарни бошқарган (1888-1917). Бу ҳақда қаранг: Нобеллар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6 - жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003. 371-б.

Жўрак, Киткон, Зилха, Лаклак, Нуробод ва Қапчиғай қишлоқларидаги ерларнинг бир қисми ҳамда тегирмонлар Шохрахматулло эшоннинг Полосондаги хонақосига вақф қилиб берилган³⁷⁹.

Мазкур маълумотлардан англашиладики, Шохрахматулло эшон Маллахон, Худоёрхон сингари Қўқон хонларининг диний раҳнамоларидан бири бўлган. Маълумотларга кўра, Олтиариқнинг улуғларидан бири бўлган Шохрахматулло эшоннинг ўғли Муҳрали эшон XIX асрнинг охирларида Чимёндаги ерларидаги нефт хусусида ака-ука Нобеллар билан ҳам учрашган экан. У ҳақда таниқли журналист Ҳафиза Саляхова шундай ёзади:

«Марғилоннинг Машат маҳалласидан бўлган Соқи охун Хаста Оппоқ хўжа эшоннинг назарига тушган эди. Соқи охун Хўжандга сафарга чиққанда ҳозирги Олтиариқ тумани пахта тозалаш заводи ҳудудида туриб, (Мозортаги) «Шу ерда менга зарур одам яшар экан» деб, Шермуҳаммадни эътироф этган дейдилар. Шермуҳаммад эшондан эшонлик ўғли Сўпи эшонга, кейин унинг укаси Шорахматулло эшонга ўтган. Унинг эса Жалолиддин, Маҳривали, Муҳрали, Раҳмонали исмли ўғиллари бўлган. У эшонликни ўғилларидан Муҳрали (Оқ дўппи Эшон бува) эшонга васият қилган...

Муҳрали эшон бир пайтлар Сирдарёга кўприк қурдирган, Альфред Нобел билан ҳам учрашиб, музокаралар олиб борган. Бу хусусидаги ҳужжатлар ҳозир Норвегияда ёки Москвада бўлиши мумкин, деган тахминлар бор.

Айтишларича, Муҳрали эшон ҳам ўз ота-боболаридек ҳалоллиги, муруватпешалиги билан халқ меҳр-муҳаббатини қозонган экан. Лекин собиқ мустабид тузум даврида кўплаб илғор ва бадавлат кишилар қаторида қатағон қилинган ва 1925 йилда Қўқон турмасида соғлиги ёмонлашиб вафот этган»³⁸⁰.

Чимён юзасидан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, қишлоқ тарихини яхши билган инсонларнинг

379 Набиев Р. Вақфное хозяйство Кокандского ханства. Ташкент, 2010. С.406-418.

380 Саляхова Ҳ. Ҳикматларга тўла китоби // Ибрат. – Ф.: «Фарғона», 2003. 94-б.

айримлари икки жаҳон уруши даврида фронтга кетиб қайтиб келмаган. Натижада Чимён тарихининг баъзи саҳифалари шу тарзда номаълумлигича қолиб кетган. Эндигина йигирма биринчи баҳорни қаршилаган чимёнлик Ўринбой Тоштемиров ҳам жонажон қишлоғи ўтмишини ўрганишга бел боғлаган эди. Аввалига Олтиариқда ҳисобчилик курсларида сабоқ олган бўлсада, келгусида тарих соҳасида илм олиш орзуси йўқ эмасди. Афсуски, Ўринбой фронтга кетиб, 1943 йилда ҳалок бўлган. У ўз хатида «Биз турган жойларда йўллар, кўприклар бузилиб кетган, отда узоқ йўл босиб почта бекатига етиб келдим ва ниҳоят хатни юбормоқдаман», дея мактубига сўнги сўзларни битган эди. Афсуски, ота-онаси Муҳаммадтойир ва Умринисо Тоштемировалар ўз фарзандлари Ўринбойдан бошқа хат олмадилар.

ЛАНГАР

Лангар қишлоғи тўғрисида сўз кетганда, унинг бой тарихи тўғрисида, шак-шубҳасиз, келгусида яхши бир китоб тайёрланишига тадқиқотларимиз чоғида амин бўлдик. Зеро, Лангар қадимда авлиёлар маскани бўлганлигини қуйидаги маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

Айтишларича, ўтмишда Лангар қишлоғи Бой маҳалла, Тепа маҳалла, Саловат маҳалла, Учбулоқ, Дашт маҳалла каби ҳудудларга бўлинган.

Шу ўринда Лангар номи хусусида. Бу ҳақда С.Қораев қуйидагиларни келтиради: «Бутун Ўрта Осиёда, шунингдек Қашқар, Афғонистон ва Эронда лангар сўзидан таркиб топган жой номлари жуда кўп. Ҳозирги ўзбек тилида лангар кема тўхтаганда тутиб турадиган таёғи маъносида ишлатилади. Бироқ бу сўз илгарилари бир қанча маъноларда ишлатилган. Жумладан, бева-бечораларга овқат улашиладиган жой, ибодатхона, машҳур кишилар қабри атрофидаги ғов-тўсиқ лангар дейилган. Қашқарда лангар деганда карвонсарой, бекат, тушунилган. Тожикистон ва Ўзбекистонда ҳар қандай муқаддас жой, авлиё, мазор, мусофирхона ҳам лангар деб аталган. Бу сўзнинг асл тўлиқ маъноси «тўхташ» бўлган ва турли жойларда, замонларда бир-бирига яқин маъноларни билдирган»³⁸¹. Фикримизнинг яна бир далили сифатида С.Турсуновнинг ушбу маълумотларини баён этсак: «Баъзи манбаларга кўра, Амир Темур қизи Султон Бахтбегимни Термиз саййидларидан Ҳасанга никоҳлаган ва Қашқадарё воҳасининг маълум бир қисм ерларини берган. Саййид Ҳасан у жойда ўз лангарини (Сўфийларнинг макони) қурган»³⁸². Чунончи, юртимизда ўрта асрларда яшаб ўтган тасаввуф тариқати намояндлари дафн этилган зиёратгоҳларни ҳам Лангар ота, Ҳазрати Лангар номи билан аталишига эътибор берайлик. Масалан, меъморшунос олима Л.Ю.Манковская Қашқадарё воҳасидаги Лангар ота мазори хусусида шундай ёзади: «Катта Лангар қишлоғи

381 Қораев С. Географик номлари маъноси...73-б.

382 Турсунов С. Термизий буюк сиймолари. – Т.: «Шарқ», 2002. 28–29-б.

воҳадаги энг гўзал жойлардан биридир. Бу ерда табиат билан инсон ижоди муваффақиятли уйғунлашган: манзарадор тоғ ёнбағирлари поғоналаридан кўтарила борган қизғиш баланд-пастликлар, лангарликларнинг чиройли уйлари, қўшни тепаликлар чўққисидаги қадимий ёдгорликлар – қишлоққа кираверишдаги масжид, ўт-ўлан ва писта дарахтлари ўсиб ётган қабристон ўртасидаги Лангар ота мақбараси кўзга шундоқ ташланиб туради. Ёдгорликлар XV асрнинг охири – XVI асрнинг ўрталарида бунёд этилган бўлиб, нуфузли Лангар шайхлари фаолияти билан боғлиқдир, шайхларнинг энг машҳури – Муҳаммад Содик (1460–1545 йиллар) эди... Лангардаги бинолар тўғрисида ҳозирча тўла тарихий маълумотлар йўқ. Эртақлардагидек гўзал бу жой ривоятларда шон-шуҳратларга қўмилган. «Лангар» сўзи карвон йўлидаги тўхтов жойи – бекатни билдиради, лангарлар кўп, шулардан иккитаси Қашқадарёдадир»³⁸³.

Шунингдек, Намангандаги Ҳазрати Лангар масжиди билан боғлиқ ривоятни олайлик: «Ривоят қилишларича, XV аср бошларида Наманган оқсоқоллари кенгашиб, тошкентлик Шайх Хованд Тоҳур ҳузурларига боришади. Наманганда табиий офатлар кўп бўлаётгани, ер унумдорлиги пасайиб кетаётганидан арз қилиб, ёрдам беришларини сўрашади. Шайх ҳамшираларининг ўғли бўлмиш жиянлари ҳамда халифалари Саййид Маҳмуд ҳазратларини Наманганга юборадилар. У зот шаҳарга келиб, шу ҳудудда мавжуд бўлган қўлнинг кунботар томонига лангар ташлайдилар... Кейинчалик Абдураҳим Лангарий бу хусусда мазкур байтларни битган эди.

*Қўлнинг қибла томони Саййид Маҳмуд макони,
Лангар дебон аталмиш каппа тиккан замони»*³⁸⁴.

Юқорида келтирилганлардан маълум бўлмоқдаки, Чимённинг мазкур ҳудудида қадимдан, авлиё зотлар ҳамда

383 Маньковская Л.Ю. Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1979. 46-б.

384 Абдураҳим Муҳаммадхон ўғли. Ҳазрати Лангар масжиди ҳақидаги ривоятлар. Т., 2009. 24-б.

саййидлар³⁸⁵ ва ҳўжалар³⁸⁶ оиласи макон қўрганлиги боис кейинчалик Лангар номини олган. Фикримизнинг далили сифатида шу вақтга қадар лангарликлар томонидан сақланиб келинган 7 та нодир қўлёзмаларни айтиб ўтмоқчимиз.

1. Лангар қишлоғидаги машҳур ҳазрат Хожа Сайфиддин Нур мазорига Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1805-1842) томонидан 1259/1836 йилда берилган иноятнома. Иноятнома форс тилида қўчирилган бўлиб, юқори қисмида туркий тилда «Абулмузаффар Абумансур саййид Муҳаммад Али Баҳодирхон сўзимиз» деган жумла келтирилган. Шунингдек, иноятноманинг чап қисмида Муҳаммад Алихонининг муҳри туширилган.

2. Чимёшлик Ҳазрат Муҳаммад ал-Ҳанафийнинг³⁸⁷ авлодлари насабномаси. Ушбу насабнома 1839 йилда форс

385 Маълумки Муҳаммад (с.а.в.) қизлари Фотимадан (р.а.) туғилган Ҳасан(р.а.) ва Ҳусайн(р.а.) нинг авлодлари саййидлар деб аталган. Ўрта Осиёда, жумладан, Фарғона водийсида саййидлар авлодларига мансуб хонадон аҳлини «Саййид», «Тўра», «Тўраҳон», «Тақсир», қиз-жувонларини «Пошша», «Пошшаҳон», деб атаб келганлар Ўзбек тилининг изоҳли лугатида саййид сўзига қуйидагича изоҳлар берилган: 1. Саййид (араб тилига мансуб сўз) – мустақил, ҳукмдор жаноб; Муҳаммад пайғамбар авлодларидан бўлган мусулмонлар унвони. Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Учинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. 422-б.

386 Маълумки, ҳўжалар саййидларидан фарқли равишда Пайғамбар хонадонига эмас, балки Чорёрлар деб аталган араб ҳалифалигида ҳокимият тепасида турган дастлабки, тўрт ҳалифа Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон, Али ибн Абу Толибнинг Биби Фотимадан бошқа аёлидан қўрган фарзандлари авлодларига нисбатан айтиб келинган бўлиб, уларни ҳам «Оқ суяклар» деб эъзозлаб келишган. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида келтирилган изоҳ бу маълумотларни тасдиқлайди:»1. Ҳўжа (форс ва тожик тилларига мансуб сўз) – ҳурматли, обрў-эътиборли киши; ҳўжайин, соҳиб; савдогар; мураббий; 2. Ҳўжа – ўзларини чорёрларнинг авлодлари деб ҳисобловчи мусулмонларнинг фахрий номи; 3. Ҳўжа – Ўрта Осиёда маълум имтиёзга эга бўлган оқсуяклар ва уларнинг авлодлари». Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Тўртинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 435-б.

387 Ҳазрат Али(к.в.) фарзандлари ичида тарихда энг машҳурлари Муҳаммад (с.а.в.) қизлари Фотимадан туғилган Ҳасан ва Ҳусайн ҳамда бану Ҳанифа қабиласидан бўлган хотинидан туғилган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа(637-700) ҳисобланади.

тилида кўчирилган. Ҳажми 30x57 см. Ҳужжатга 15 та юмалоқ муҳр босилган. Насабнома чимёنлик Машрабхўжа номига берилган бўлиб, унинг аجدодларининг шажараси куйидаги тартибда берилган:

Ҳазрат Али (қв)дан Муҳаммад ал-Ҳанафия қолди, ундан ҳазрат Маъсум қолди, ундан ҳазрат Имом Толиб(?) қолди, ундан Имом Аҳмад қолди, ундан ҳазрат Арқам Руми қолди, ундан ҳазрат Имомхўжа қолди, ундан эшон Хўжа Боқир қолди, ундан ҳазрат эшон Калонхўжа қолди, ундан ҳазрат эшон қози Ибодуллоххўжа қолди, ундан ҳазрат эшон қози Юсуфхўжа қолди, ундан ҳазрат қози Исломхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Собитхўжа(?) Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Қосимхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Зокирхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Темурхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Қаюмхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Дониёлхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Хожа Сайфиддинхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Тошхўжа(?) Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Ҳасанхўжа Чимёний қолди, ундан ҳазрат эшон Болтухўжа(?) Чимёний қолди, ундан Машрабхўжа Чимёний қолди.

3. Лангардаги ҳазрат Хожа Сайфиддин мазори билан боғлиқ васиқа. Қўлёзма ҳижрий 732 (мелодий 1297) йилда форс тилида ёзилган бўлиб, ҳажми 15x24 см. Ҳужжатга 3 та юмалоқ муҳр босилган. Кўринадики, ҳужжат мўғуллар ҳукмронлиги даврига тегишли. Унда Миртолиб Миролимбой ўғли, Миртемур Мирҳожибой ўғли, Мирбобо Мирюсуфбой ўғли, Ҳасанбек Умарбек ўғли, Маҳмудбек Тоғайбек ўғли каби шахслар номлари қайд этилган. Ҳужжатда Еттикент мавзеси ерларидан, Чимён чашмасидан ва Лангардаги ерларидан олиндиған ҳосилдан Лангардаги ҳазрат Хожа Сайфиддиннинг фойзли мазорига вақф ажратганликлари хусусида сўз юритилган.

4. Лангар қишлоғидаги Мансурхўжа номига Қўқон хони Муҳаммад Алихон томонидан 1245/1830 йилда берилган иноятнома. Ҳажми 38x62 см. Иноятнома форс тилида кўчирилган бўлиб, юқори қисмида туркий тилда «Абулмузаффар

Абумансур саййид Муҳаммад Али Баҳодирхон сўзимиз» деган жумла келтирилган.

5. Қўқон хонлари томонидан Лангардаги мазорга берилган иноятномалар тўплами. Ҳажми 124x12 см. Бизнингча, даставвал ҳар бир иноятнома алоҳида берилган ва кейинчалик улар бир-бирига уланиб, ўрама ҳолига келтирилган бўлиши мумкин. Ҳужжатда 8 та муҳр мавжуд. Демак, иноятнома саккиз нафар ҳукмдор томонидан берилган бўлиб, айримларини номини ўқишга муяссар бўлди. Абдулкаримбий (1703-1750), Абдураҳмонбий (1733-1762), Шодибий баҳодир, Сулаймонбий (1733-62).

6. Имомқулибий томонидан Лангардаги мазорга берилган иноятнома. Ҳажми 12x19 см. Иноятноманинг юқори қисмида «Ҳазрат хон ҳукмидан Низомиддин Муҳаммад Имомқулибий сўзум» деб ёзилган. Ҳужжатда битта муҳр туширилган. Бизнингча, мазкур ҳужжат Қўқон хони Норбўтабийнинг (1749-1800) қайинотаси Имомқулибий ибн Дўстқул Баҳодир номи билан боғлиқ бўлса керак. Имомқулибий қизи Мингойимни Норбўтабийга турмушга берган ва бир муддат Марғилонда ҳокимлик қилган бўлса керак. Чунки унинг акаси Ирисқулибий ҳам Эрдонабий оламдан ўтган даврда Марғилон ҳокими вазифасида турган эди.

7. Лангардаги мазорга Қўқон хони Эрдонабий (1720-1762) томонидан берилган иноятнома. Ҳажми 15x11 см. Иноятноманинг юқори қисмида «Ҳазрат хон ҳукмидан Низомиддин Муҳаммад Эрдонабий сўзум» деб ёзилган. Ҳужжатда битта муҳр туширилган.

Аҳоли орасида Лангар номининг келиб чиқишида Қошғардан келиб ўрнашган Машрабхўжа исмли авлиё сабаб бўлганлигини кўрсатадилар. Айтишларича, ўша валий зот биринчи бўлиб бу ерга ўрнашган, яъни лангарини қурган. Шу сабабдан қишлоқ кейинчалик лангар деб юритила бошланган эмиш³⁸⁸. Аммо ҳужжатларда номитилганолинган Машрабхўжа Чимёнийнинг ота-боболаридан ўн бир авлод Машрабхўжага

388 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида яшовчи Офокхўжа Асоровдан (1932 йилда туғилган) ёзиб олинди.

қадар ҳам шу мавзеда истиқомат қилганлигини кўрсатади.

Бизнингча, қишлоқнинг бу номни олишида ҳужжатларда таъкидлаб ўтилган Хожа Сайфиддин ҳазратлари номи билан боғлиқ кўринади. Чунки ул зот XIII асрда қишлоққа келиб лангар ташлайди, яъни шу жойда ҳаёт кечирган ва кейинчалик вафотидан сўнг қишлоқ Лангар деб атала бошланган кўринади. Яна бир қизиқ томони шундаки, Лангарга келиб ўрнашган хўжалар хонадони зиммасига Қўқон хонлиги даврида ушбу мазорни қараб туриш топширилган бўлса керак. Натижада улар ҳукумат аёнлари ўртасида маълум бир мавқени эгаллаб турганлар ва бу ўз навбатида Лангар ва Чимёнда саййидлар ва хўжалар гуруҳига мансуб оилаларнинг кўпайишига олиб келган.

Элшунос олима С.Губаевнинг тадқиқотларига кўра, 1902 йилда Марғилон уездида 1091 та мана шундай оилалар мавжудлиги қайд этилган, яъни 343 та оила – саййидлар хонадони, 668 та оила-хўжалар хонадони. Жумладан:

– Марғилон шаҳрида 153 та саййидлар ва 210 та хўжалар хонадони;

– Чимёнда 69 та саййидлар ва 88 та хўжалар хонадони;

– Файзиободда 44 та саййидлар ва 96 та хўжалар хонадони;

– Шаҳрихонда 9 та саййидлар ва 54 та хўжалар хонадони;

– Қоратепа-Човкентда 20 та саййидлар ва 4 та хўжалар хонадони;

– Олтиариқда 7 та саййидлар ва 21 та хўжалар хонадони³⁸⁹.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, XIX аср охири XX аср бошларига келиб энг кўп мазкур хонадон вакиллари Марғилон шаҳридан кейин Чимёнда, жумладан Лангарда истиқомат қилганлар.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида Лангарда жойлашган масжид билан боғлиқ қозилик ҳужжатлари мавжуд бўлиб, мазкур ҳужжатларда, жумладан, экин ернинг

389 Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX- начале XX в. – Т.: «Фан», 1991.С. 35.

вақф қилиб берилишига доир маълумотлар баён этилган.

Биринчи вақфномага кўра, Лангарда яшовчи Эшонхўжа Шукурхўжа ўғли томонидан ҳижрий 1286 йил (милодий 1869 йил)да шу мавзедаги ғарбдан батамом Мақсудхўжа Мансурхўжа ўғлининг ерига, жанубдан йўлга, шимолдан Тохирхўжа Довудхўжа ўғлининг ерига, шарқдан Азизхўжа Зокирхўжа ўғлининг ерига туташган бир экин ери Лангар масжидига вақф қилиб берилган³⁹⁰.

Иккинчи вақфномага кўра, Лангарда яшовчи Хоним биби исмли аёл томонидан ҳижрий 1300 йил (милодий 1883 йил)да шу мавзедаги ғарбдан батамом Насруллохўжа Саловатуллохўжа ўғлининг ерига, жанубдан Сафохўжа Шукурхўжа ўғлининг ерига, шарқдан йўлга, шимолдан Мўминхўжа эшон ерига туташган бир экин ерини Лангар масжидига вақф қилиб берилган³⁹¹.

Айтиш жоизки, Туркистон заминиди қадимдан маърифат-парвар аёллар ўзларининг мол-мулкларини мадраса ва масжидларга вақф сифатида инъом этганлар. Масалан, Тошлоқ туманидаги Яккавут қабристонини олайлик. Айтишларича, бундан икки аср муқаддам қабристон Тошлоқнинг Конизар қишлоғида яшаган Субҳон ача исмли кекса аёлнинг қовунзори бўлган. Шу сабабдан у аёлни одамлар Қовунчи эна деб ҳам аташган экан. Қовунчи эна вафотидан олдин ўз ерини қабристонга вақф қилиб беради. Натижада ўзини ҳам қабристонга айланган ерига дафн этилади. Қовунчи эна дунёдан ёлғиз ўтган ва унинг авлодлари бўлмаган. Умрининг охирида Қовунчи эна қабристонга киришда дафн этишларини васият қилади. Чунки қабристонга зиёратга келганлар дастлаб ёлғиз аёл ҳаққига дуо ўқиб ўтишларини истаган экан. Қовунчи энанинг сўнгги васияти адо этилиб, дарвозадан кириш жойига дафн қилинган. Ҳозирги кунда ҳам қайси бир одам қабристонни зиёрат қилар экан, Қовунчи эна ҳаққига Қуръон тиловат қилиб ўтади³⁹².

390 ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП № 1, № 34844. л. 5.

391 ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП № 1, № 34874. л. 4.

392 Дала тадқиқотлари. 2010 йил. Фарғона вилояти Тошлоқ тумани Ахшак қишлоқ фуқаролар йиғинининг Яккавут маҳаласида яшовчи Турсунбой

Бизнингча, ўтмишдаги юртимиз аёлларининг бундай саховатпешаликлари Ислом оламида сахийлиги билан ном чиқарган Фотима (р.а) образининг машҳур бўлганлиги билан боғлиқлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунки Биби Фотима гўзал хислатлар соҳибаси эканлиги туфайли ўрта асрларда сўфийлар томонидан «Умму абиба», яъни «отасининг онаси» деган шарафли номга муяссар бўлган. Биби Фотима тўғрисида жуда кўп ривоятлар бор, айниқса «инсонлар маликаси» бўла туриб, ўта камбағалликда яшагани мусулмонлар хаёлий дунёсини жунбушга келтирган. «Фотиманинг сепи» (Жихозномаи Фотима) китобида отаси унга бера олган фақирона майда-чуйда жихозлар, гарчи ўзининг болалари оч ўтирган бўлса-да, нонларининг энг сўнгги ушшоқларигача камбағаллар билан баҳам кўрганлиги, болаларига кийим-кечак етишмаганлиги – буларнинг барчаси ҳар сафар янгича оҳангларда талқин этилган-ки, натижада Фотима образи муслималар учун ёрқин тимсолга айланган. Ўрта асрларда мусулмон дунёсида Биби Фотима руҳини шод этиш мақсадида бутун мол-мулкани қизларига мерос қилиб берадиган гуруҳлар пайдо бўлган... 1331 йили Ғазна шаҳрида вафот этган шоир Санойининг ушбу мисралари кўнгилларни ром этмасдан қолмайди:

*«Қизлар, жувонларга тўла бу дунё
Аммо хайруннисо Фотима қайда?»*

ХОЖАНАЗАР ҲУВАЙДО

«Работи кўхнага – эски карвонсарой бўлмиш дунёга келиб, XVIII асрда яшаб ўтган яна бир Аллоҳ ошиғи Ҳувайдо бўлиб, бутун оламни яратган Парвардигорга ҳамду сано, унинг расули Муҳаммад мустафога дуруду саловотлар айтиб, жами уммати Муҳаммадга бахту саодат тилаб, бандаларни эзгу ишларга чорлаб, шеърият осмонида тўлин ойдек порлаб бир шоир яшаб ўтди. Бу шоир нақшбандия тариқати муршидларидан бири, мутасаввиф олим Хожаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдодир»³⁹³.

Халиловдан (1940 йилда туғилган) ёзиб олинди.

393 Икромиддин Останакул. Фарғоналик валийлар.- Т.: «Мовароуннаҳр», 2001.40-б.

Хожаназар Ҳувайдонинг аجدодлари ўшлик бўлиб, отаси Ғойибназарни катта бобосининг исмлари Қул Сулаймон шайх, бобосини Тўлак Муҳаммад Сўфи, отасини эса Эрназар деб аташган. Ғойибназар эшон ўзига пир тутиниб, қошғарлик Офоқхожа даргоҳига борган ва ўттиз йил унинг хизматида бўлиб, ундан тасаввуф сирларини ўрганади. Сўнг Офоқхожанинг ўғилларидан бири Подшоҳ пирим номи билан машҳур бўлиб, Марғилонда бир неча муддат истиқомат қилган Хожа Ҳасан Муҳйиддиннинг ҳузурига келиб, Чимён қишлоғида маскан тутади. Бу ҳақда Ҳувайдонинг авлодларидан бўлган Фахриддин Хокий томонидан ёзилган «Насабнома»да таъкидлаб ўтилган.

2006 йил 11 март куни япониялик шарқшунос олима Яёи Кавахара билан биргаликда Чимён қишлоғида бўлган чоғимиз фалсафа фанлари номзоди Қодиркул Рўзиматзода бизни Фахриддин Хокийнинг қўлёмаси билан таништириш учун Муҳаммадмусо Тўхтасинов (1951 й.т.) хонадонига олиб борди. Натижада биз бу ерда Ҳувайдо насабномасидан нусха кўчирдик. Маълум бўлишича, ушбу нодир асар шоир Фахриддин Хокийнинг набираси Обидуддин қори Аҳмадалиев қўлида сақланган бўлиб, қўлёмза жами 363 бетдан иборат. Унинг ҳажми 21х14,5см.ни ташкил этади. Мазкур қўлёмзанинг 328-329 бетларида Хокийнинг Ҳувайдога доир насабномаси битилган. Қуйида ушбу насабномадан айрим парчаларни ҳавола этамиз:

Насабномаи Ҳувайдо қуддис сирраҳу азиз

*Сўнгидин ман бир ҳикоят айлайин,
Англангизлар маънисин, ушбу чин.
Ушбу чин ҳам маноқиб, ҳам насабнома турур.
Ҳам алар ҳолига таърихи матин.
Ўш, яъни Ер узра хайру-л- билод,
Етти ашраф шаҳардин дерлар бирин.
Аҳли дин бир шоиру ҳам марди ҳақ.
Қул Сулаймон Шайх дерлар отин.
Ўғлини эл дер Тўлак Муҳаммад Сўфи,*

Анинг ўгли Эрназардур сейюмин.
 Ул кишини ўглидур Ғойибназар,
 Ошиқи содиқ, художў, аҳли дин.
 Хулқидин англаб тариқат рамзин,
 Пир истаб юрди бо қалби ҳазин.
 Нечалардин англадиким, бор эмиш
 Кошқарда ҳодийи рўйи замин.
 Отлари Офоқхожам, қутби ҳақ,
 Ғавси олам, шайхи тожу-л-ошиқин.
 Ўшдин аҳли-ла амлоку ватан
 Тарк айлаб, азм қилди сўйи Чин.
 Ҳазрати Офоқни даргоҳида
 Ўттиз йил хизмат қилиб, топиб яқийн,
 Пирдан рухсат, ижозатлар топиб,
 Келдилар Фарғона юртига қарин.
 Ҳазратим ўгли Хожам Подшоҳ эди,
 Отлари Хожа Ҳасандур Муҳйиддин³⁹⁴.
 Марғилондин тобтилар ул зотни,
 Қисса қилди аввалину охирин.
 Ул киши даргоҳида ихлос ила
 Чимёнлик бир киши берди қизин.
 Чимдин уй бирла беш-ўн уйлик киши
 Кўруқ узра айладилар масканин.
 Дафтари шоҳларга ёзди Чимён,
 Бул сабабдин Чимён дерлар аҳли дин.

Худди шу Чимён қишлоғида 1704 /5 йили келгусида халқ орасида «Ҳазрат Эшони Ҳувайдо» «Ҳувайдо пирим» номлари билан машхур бўлган фарзанди Хожаназарни кўради. Фарзандига Хожаназар исмини қўйиши борасидаги воқеани Ҳувайдонинг чевараси бўлган Салоҳиддин Соқиб қуйидагича ҳикоя қилади:

394 Хожа Ҳасан Муҳйиддин Фарғона туманининг Аввал қишлоғидаги мазорга дафн этилган, бу мазор шу кишининг лақаблари билан «Хожам пошшо мазори» деб аталади.

«Жаноби ҳазрат Офок Хўжам(нинг) нафаси мутабар-руклари эшон Ҳувайдо оталари Ғойибназар сўфига жорий бўлиб: «Сендин фарзандтаваллудқилса, отини Хўжамназар кўй, менинг назарим андадур», деб илтифоти беғоят қилганлар»³⁹⁵.

Бу ҳақда кейинчалик Хожаназар Ҳувайдо ўзининг «Роҳати тил» достонида баён этган:

*«Каминанинг оти Хўжаназардур,
Атосининг оти Ғойибназардур.
Насабда Ўший³⁹⁶ мавлуди Чимён
Ғарибу хоксору дил паришон»³⁹⁷.*

Маълумотларга кўра, Хожаназар дастлабки таълимни отасидан олган ва элшунос олим С.Абашин айтганидек, келгусида худди Бобораҳим Машраб сингари Офокхожа тариқатининг давомчиларидан бири бўлиб қолган³⁹⁸.

Мактаб таҳсилдан сўнг Хожаназар отаси барпо этган хонақоҳда мактабдорлик қилган. Яъни, ўзи очган мактабда узок йиллар дарс бериш билан машғул бўлган³⁹⁹. Носеҳ Чимёний айтганидек:

*Тутуб суҳбат давом умрин борица,
Баёни таълим эрди фикри ёди.
Дабистонда саъид айлаб туну кун,
Ёзилгон неча толибнинг саводи⁴⁰⁰.*

Фахриддин Хокийга кўра, Чимёндаги дастлабки масжидни Ҳувайдонинг отаси Ғойибназар ҳижрий 1104 (милодий 1693) йилда барпо этган ва унга қўшимча бинони Ҳувайдонинг ўзи қурдирган.

395 Жалолов Т. Бону. Т., 1963. 41-б.

396 Матнда Равшаний деб берилган. Тадқиқотчилар бу ҳолатни Ўший сўзи «Равшаний» деб хато ўқилганлиги билан изоҳлайдилар.

397 Хўжаназар Ҳувайдо. Роҳати дил: (Достон) / Нашрга тайёрловчилар Саидбек Ҳасан, Нилуфур Жуванмардиева. –Т.: «А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1994. Б.16.

398 Абашин С. Соқит // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. – М.: «Восточная литература», 2006. С.363.

399 Ўзбек адабиёти. Тўрт жилдлик, 3-жилд. – Т.: «Ўз. Давлат бадиий адабиёт нашриёти», 1959. 353-б.

400 Хожаназар Ҳувайдо. «Девон» . – Т.: «Янги аср авлоди», 2008. 268-б.

*Бир минг бир юздин ортуқ тўрт эди,
Бир ибодатхонаи солди метин.
Соли таъмирга таърих айлади:
Фақр айни ҳарфи эрди «гами дин».
Аввал масжид биноси бул эди,
Бихи бунёд ушбу юрт бул замин.
Угли иккинчи биносин айлади,
Ҳазрати Хожамназар давлат қарин.
Шеърда бўлди Ҳувайдо деб лақаб,
Манзили матъосидур ушбу замин.
Асли зоди Ўшу мавлуди Чимён,
То охир умрдур мунда макин.*

Бизнингча, айнан шу масжид қошида, юқорида айтиб ўганимиздек, мактаб ҳам бўлган. Чунки ўтмишда бошланғич таълимни аксарият ҳолларда болалар айнан масжид-мактабларда олган эдилар.

Маълумки, масжид-мактабда ҳар бир болага кичкина курсилар берилган бўлиб, уларга фақатгина китоб ва ёзув қуроллари қўйилган. Домланинг ўқувчилардан ажралиб туриши ва синфни назорат қилиши учун унга жой юқорироқдан қилинган. Ўқувчилар машғулотларда айлана ҳолатда ўтирганлар. Ўқув машғулотлари бир йил давом этиб, диний маросим ва байрамларда дам берилган.

Мактаблар солиқ-вақф, ўқувчиларнинг бой ота-оналари, кўпинча дин пешволари, бойлар пулига очилиб, ўқувчиларнинг ота-оналари истаги ва имом розилиги билан йилнинг исталган вақтида ўқишга қабул қилинган. Ўқитиш услуби ва тизими ўзгармаган, авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб борган ва қандай жойда ўқилиши кераклиги тушунтирилган...

Содда диний қоидалар ёд олиниб, мусулмонлар учун керакли бўлган одоб-ахлоқий меъёрлар тушунтириб бўлингандан сўнг, араб алифбосини ўрганишга ўтилган. Бунда асосан, китобдан ўқилганларни тахтача ёки қоғозга ёзилган. Масжид-мактабларда биринчи бўлиб ўрганиладиган фан «Ҳафтияк» бўлиб, у ўз ичига Қуръондан оят ва сураларни

олган. Ўқувчилар уларни фақат ёд олганлар. Ёд олишга 2-3 йил вақт кетган. Ҳафтияқдан сўнг ўқувчилар мусулмончилигининг шаърий қонун-қоидалари тўплами бўлган «Чор китоб»га ўтганлар⁴⁰¹.

Ушбу мактаб ва мадрасаларнинг ҳар бири ўз даврининг нодир меъморий обидалари сифатида машҳур бўлган⁴⁰². XX асрнинг бошларида Марғилон шаҳрида 54 та масжид мавжуд бўлган⁴⁰³. Мазкур масжид ва мадрасалар ҳам ўша даврдаги Фарғона меъморчилиқ мактабининг ўзига хос анъанавий услублари асосида бунёд этилган⁴⁰⁴.

Маълумотларга кўра, Ҳувайдо ҳазратлари мактабдорликдан ташқари тўқувчилик билан ҳам шуғулланган. Бу касбни эгаллашларига Ҳувайдонинг қариндошларидан бири сабаб бўлган.

Адабиётшунос олим, академик Азиз Қажумов ҳам шоирнинг тўқувчилик билан машғул бўлганлиги тўғрисида қуйидагиларни келтиради:

«Музей экспозицияси учун материаллар йиғиш мақсадида шоир Чархий ва музейнинг яна бир ходими Жавдот Абдуллоҳ 1939 йилда Қўқондан Чимёнга боришган. У вақтларда Чимён ҳозиргидек обод ва маъмур эмас эди. Ҳувайдонинг оромгоҳи ҳам анча ночор аҳволда экан. Қўқондан келган илмий ходимларнинг Ҳувайдо билан қизиқишларидан ҳатто баъзилар хавотир ҳам бўлганлар. Чархий домулланинг Қўқонга қайтиб келишганидан сўнг айтишларича, Хожаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо фақат мактабдорлик билан шуғулланган эмас. Унинг ҳунари тўқувчилик бўлган. Ҳатто вафоти олдида васият қилган

401 Охунова М., Абдуллаева А., Сатторов А. Қўқон масжид – мактаблари // «Қўқон асрлар силсиласида» Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 264-265-б.

402 Сергеев Б. С. Материалы по изучению истории Кокандского ханства. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий архиви. № 158. 122-б.

403 Бушков В. И. Сельские мечети Среднеазиатского междуречья // Среднеазиатский этнографический сборник. – М.: «Наука», 2001. С.119.

404 Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. – М.: «Государственное издательство архитектуры и градостроительство», 1951. С. 54.

эканки, унинг тўқувчилик дўконини ҳам қабрига қўйсинлар. У ўз хунарини шунчалар қадрлаган»⁴⁰⁵.

Тадқиқотчилар ҳазрати Ҳувайдо тўғрисида сўз юритганларида ул зот ўз даври шеъриятининг султони бўлганлигини таъкидлашади. Чиндан ҳам Хожаназар Ҳувайдо мумтоз шеърятнинг барча жанрларида ижод қилган. Унинг шеърлари халқ орасида жуда машҳур бўлганлиги боис адабиётшунос олим В.А.Абдуллаев Хожаназар Ҳувайдо нафақат Ўрта Осиёда, балки Туркия, Эрон, Афғонистон ва Покистонда ҳам шуҳрат топганлигини таъкидлайди⁴⁰⁶.

Ҳувайдо ахлоқий-дидактик йўналишдаги мазмунан теран, услубий гўзал асарлари билан адабий мактаб ярата олган шоирдир. Ҳувайдо ижоди ва дунёқарашининг шаклланишида Яссавий, Навоий, Сўфи Оллоёр, Машрабларнинг тасаввуфий, фалсафий фикрлари ва асарларининг аҳамияти катта бўлган. Ҳувайдо мажозий ва ҳақиқий ишқ ҳақидаги орифона, дунёвий шеърларидан ташқари золимлик ва мазлумлик, камолот ва ахлоқий тубанлик ҳақидаги шеърларида ҳам мазкур шоирлар анъаналарини давом эттирган ва янги фикрлар билан бойитган⁴⁰⁷. Шу сабабдан адабиётшунос олим Нусратулла Жумаҳўжа: «Ҳаёт тилсимларини ечиш, дунёни мукаммал кўриш, ҳақиқатни чуқур англаш, инсоний камолот пиллапояларидан собитқадам кўтарилиш учун Ҳувайдо ижодини доимий ҳамроҳимизга айлантирмоғимиз керак», деб ёзган эди.

Дарҳақиқат, ҳазрати Ҳувайдо ўзининг ғоят кўпқиррали, бой ва мазмундор асарлари билан асрлар давомида халқимизнинг бадиий маданияти равнақига кучли таъсир кўрсатибгина қолмай, жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлди. Бу хусусда устозимиз, тарих фанлари доктори Икромиддин Останақул жумладан шундай ёзади:

405 Қаямов А. Асарлар. 6-жилд. XVI аср ўзбек адабиёти. Чимёни шоир Ҳувайдо – Т.: «Mumtoz so'z», 2010. 296-297-б.

406 Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. – Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1964. 152-б.

407 Қосимов Б. Ҳувайдо // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11- жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. 383-б.

«Яхши инсонлар ҳар қайси миллатда ҳам бор. Миллатларни миллатларга дўст қиладиганлар ҳар бир миллатнинг яхши, оқил, инсоф-тавфиқли вакилларидир.

Бу ҳақиқат Ҳувайдо шеъриятида ҳам ўз аксини топган:

Агар ҳар кимни кўрсанг, Хизр бўлгай деб тавоф айлаб,

Ки ҳафтоду ду миллат халқи бирла ошно бўлгил.

Ҳафтоду ду миллат – етмиш икки миллат, халқи билан ошно бўлишга чақириш – чинакам умуминсоний туйғу ифодасидир»⁴⁰⁸.

Эътибор берган бўлсангиз, Ҳувайдонинг ушбу гўзал мисралари Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратларининг «Мен етмиш уч мазҳаб билан биргадирман» деган ҳикматларига ҳамоҳангдир.

Ҳувайдо шеърлари шоир вафотидан сўнг унинг авлодлари томонидан девон ҳолига келтирилган. Бу ҳақда таниқли шарқшунос олим Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва адабиётшунос Қодирқул Рўзматзодалар томонидан Ҳувайдо девонига бағишлаб ёзилган сўзбошида қуйидагилар келтириб ўтилган:

«Ҳувайдонинг биринчи тошбосма девони унинг чевараси шоир Салоҳидин Соқиб томонидан 1907 йили Тошкентда «Китоб эшон Ҳувайдойи Чимёний» номи билан босилган. Китобнинг ҳошиясида «Роҳати дил» достони ҳам чоп этилган. Мазкур тўпламга Соқиб, Сирожий, Офоқхожа, Умархон, Муҳаммад Алихон, Фитрат Хўқандий, Шайх Низомиддин, Имом Раббоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Ҳофиз Ғавсул Аъзамларнинг вафот таърихлари (186-194 бетлар), Жомий, Хожи Муҳйиддин, Номий, Акмалхон Тўра, Хожавий Кирмоний, Бадр Журмий, Хожам Шамсиддин каби шоирларнинг форсий ва туркий ғазал ва мухаммаслари, ҳикматлар, ахлоқ-одобга оид турли ҳикоялар киритилган. Китоб охиридаги ҳикоя ва ғазаллар ҳам Ҳувайдо қаламига мансубдир. Девон охирида Салоҳиддин Соқиб китобнинг чоп этилиши ҳақида маснавий шаклида шеърый хотима ёзган. Унда мазкур куллийёт (тўплам) машҳур хаттот Муҳаммад Шохмурод Котиб (1850-

408 Икромиддин Останақул. Фарғоналик валийлар.. 43-б.

1922) томонидан 1325 ҳижрий (милодий 1907) йили кўчирилиб, чоп этилганлиги кўрсатилган (240-бет).

Куллийтга Ҳувайдонинг 374 ғазали, 100 дан ортиқ мураббаъ, рубойиси, 3 та мухаммаси, бир мусаддас, бир мусамман, 2 та мустаҳзод киритилган»⁴⁰⁹.

Ҳувайдонинг шоғирди Носеҳ Чимёний битган таърихга кўра шоир милодий 1780 йилда вафот этган:

*«Хирад устоди таърих вафотин
Битибдур «гойиб ўлди» қутби ҳодий»-*

Яъни Ҳувайдонинг вафот йили ҳижрий 1195 (милодий 1780) йил деб кўрсатилган. Бу ҳақда қўқонлик маърифатпарвар муаллим, адабиётшуносу ва ўлкашуносолим Пўлотжон Домулла Қайюмов (1885-1964) жумладан шундай ёзади:

«Ҳувайдо – бу киши Фарғона водийсидан, Марғилонга тобеъ Чимён қасабасидан бўлуб, Ҳувайдойи Чимёний деб маъруфдир. Бу киши ҳижрий 1194 нчи сана йилинда вафот этмишдир... Чимёнли Носеҳ номли шоир Ҳувайдо билан замондош эканидан Ҳувайдонинг вафотиға таърих сўзламишдур. Бунда Ҳувайдони Норбўтахоннинг даврида эди, бу кишидан кейин Норбўтахон 18 йил турди деб кўрсатади. Бошда Ҳувайдо Чимёнда мактабдор экани тўғрисида сўзлайди. Бу кишининг қабри Чимёнда кўча бўйича шарқга томон боришда йўлда чап томонда торгина қабристонда лойдан ясалмиш мақбара ичинда соғона эрди. У кишининг Сармозор номли баландлик тепаликда хонақоҳлари бўлмиш эса ҳам қабристон бордур. Ўрукзор майдон бўлуб иморатлари бузилмишдур. Туб санаторийнинг ғарбида, шул санаторийға тобеъ жойдадур»⁴¹⁰.

Маълумотларга кўра, Ҳувайдонинг қабри узоқ вақтларга қадар аҳоли томонидан зиёратгоҳ сифатида эъзозлаб келинганлиги боис унинг мазори фазилатлари тўғрисида Носеҳ Чимёний қуйидаги таърифни битган эди:

«Зиёрат айласа ҳар ким мазорин,

409 Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Қодиркул Рўзматзода. «Чароғи субҳидам янглиғ...» // Хожаназар Ҳувайдо. «Девон». – Т.: «Янги аср авлоди», 2008. 13-б.

410 Пўлотжон Домулла Қайюмов. «Тазкираи Қаюмий». – Т., 1998. 69-70-б.

*Етар мақсуда, ҳосилдур муроди.
Қадам туфроғи кўзга тўтиёдур,
Топарлар сурма қилгонлар муроди.
Гадолар топқуси шаҳ давлатини,
Кўрар хизматга лойиқ ҳар ибоди»⁴¹¹.*

Афсуски, ҳазрат Ҳувайдонинг бундай серфайз зиёратгоҳи собиқ советлар замонида эътибордан четда қолди. Фақатгина мустақиллик даврида унинг қаровсиз қабри ўрнида маҳобатли зиёратгоҳқад кўтарди. 2008 йили Ҳазрат Ҳувайдо таваллудининг 300 йиллигига тайёргарлик кўриш вақтида унинг қабри миллий меъморчилик анъаналаримиз асосида қайта тикланди.

Ҳувайдонинг адабий мероси тўғрисида сўз юритар эканмиз, XIX ва XX аср бошларида Фарғона водийсида яшаб ижод қилган унинг авлодлари тўғрисида ҳам айрим маълумотларни келтириб ўтиш лозим. Чунки Ҳувайдодан кейин унинг авлодлари ва қариндош-уруғларидан: Сирожий, Самар Бону, Салоҳиддин Сокиб, Фаҳриддин Хокий, Мулла Йўлдош Хилватий ва Ғарибийлар ҳам девон соҳиблари бўлганлар. Бироқ бу мавзу алоҳида тадқиқотни талаб қилади. Шу сабабдан имкониятимизни ҳисобга олган ҳолда Ҳувайдо ва унинг хонадонига мансуб фақат баъзи бир сўз санъаткорларининг ижоди тўғрисида мухтасар маълумот келтириш билан чекланиб қолмоқчимиз.

Ҳувайдо шажарасидаги ижод аҳли

Маълумотларга кўра, Хожаназар Ҳувайдонинг Ҳолмуҳаммад исмли фарзанди⁴¹² валий зот сифатида эл-юрт орасида

411 Хожаназар Ҳувайдо. «Девон». 268-б.

412 Фарғона шаҳрида яшовчи Пўлатжон хожи Усмоновдан (1936 йилда туғилган) ёзиб олинган оғзаки маълумотларга кўра, Ҳувайдонинг яна бир Фаҳриддин исмли авлоди бўлган. Айтишларича, Фаҳриддин эшон (1756-1819) худди Ҳувайдо сингари назм соҳиби бўлган. Унинг бир ўғил фарзанди бўлиб, набираси Рустам амин (1850-1916) ўз даврида вилоятнинг кўзга кўринган амалдорларидан бири эканлиги авлодлари томонидан эътироф этилган. Унинг фарзанди Усмон эшон (1874-1958) миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири Мадаминбекнинг диний раҳнамоларидан бири

хурмат қозонган. Ҳаётлик чоғларида Ҳолмуҳаммад эшон билан боғлиқ ғаройиб ҳолатлар содир бўлган. Шундай воқеалардан бири бу Андижондаги Фозилмон ота мазорининг аниқланишидир.

Андижон вилоятидаги қўшни Қирғизистон билан чегарадош энг чекка шарқий-жанубий ҳудудидаги Хонобод шаҳрининг Фозилмон ота маҳалласида шу ном билан аталувчи зиёратгоҳ жойлашган. Ушбу зиёратгоҳга XIII асрда яшаб ўтган диний уламо, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) авлодларидан Саййид Фозилмон Деҳлавий ҳазратлари дафн қилинган.

Нақл қилишларича, XVI аср охирида келган кучли сел натижасида Фозилмон ота мақбараси текисланиб, лойқа остида қолади. Фақатгина Ҳолмуҳаммад эшоннинг валийлик хислатлари туфайли қабр ўрни аниқланиб, мақбара қайта тикланган экан.

Таъкид жоизки, изланишларимиз давомида йўқолиб кетган зиёратгоҳларнинг ўрни авлиёлар томонидан аниқланишига доир турли ривоятларга дуч келдик. Маълум бўлишича, Бешариқдаги Имом Абдуллоҳ Боҳир мазори ҳам шу тарзда аниқланган экан. Ривоятларга кўра, кунларнинг бирида Умархоннинг тушига Ҳазрат Али (к.в.)нинг чевараси Имом Абдуллоҳ Боҳир кириб, «Қачонгача биз Бешариқ музофотида қаровсиз бўлиб ётаверамиз, ҳолимиздан хабар олмайсизми?», дея маънос бир ҳолатда кўздан ғойиб бўлади. Шундан сўнг

бўлганлиги боис собиқ советлар даврида таъкиб ва тазйиқларга учраган. Шу сабабдан Усмон эшон Чимёндан Афғонистоннинг Мозори шариф шаҳрига кетишга мажбур бўлади. Бу ерда икки йил яшаган вақтда юртдан «Оилангизни большевиклар отиб ташлашди» деган нохуш хабарни эшитади. Ноилож қолган Усмон эшон тижорат ишлари билан Мозори шарифга келган арабистонлик савдогарга қўшилиб Тоиф шаҳрига йўл олади. Бу ерда у ўша савдогарнинг қизига уйланади. Бунини қарангки, аслида ўша талотўп замонда унинг Чимёнда қолган Хотам эшон ва Зиёвуддин исмли фарзандлари тасодиф туфайли тирик қолишган экан. Уларни самарқандлик қариндошлари яширинча олиб кетиб бир неча йил ўз қарамоғига олган. Ўша ерда улар ўқиб-войяга етиб Пенза шаҳридаги ҳарбий билим юртида таҳсил олганлар. 1938 йилда Хотам Усмонов (1900-1991) Кува туманига ҳарбий комиссар вазифасига тайин этилган ва шу ерда фронтга кетиб ғалабадан сўнг савдо тизимида раҳбарлик лавозимларида фаолият кўрсатган.

Умархон сарой аъёнлари билан Бешариққа томон йўл олади.

Нақл қилишларича, Амир Умархон Бешариққа келиб, Имом Абдуллоҳ Боҳир қабрини излаб топмоқчи бўлади. Бироқ ҳеч ким Умархонга қабр қаерда эканлигини кўрсатиб беролмайди. Шунда Умархон: «Бешариқда Имом Абдуллоҳ Боҳир қабрини билгучи бирон бир киши борми?» дея ёши улуг мўйсафидлардан сўрай бошлайди. Улардан бири: «Олампадох, бизда анча вақтдан буён Қиёт қишлоғида Меҳмон эшон исмли валий зот яшайди. Шу зот сизнинг саволингизга жавоб топқусидир», деб айтади. Умархон ўша заҳоти чопарларни Меҳмон эшонни олиб келишга Қиётга юборади. Меҳмон эшон Умархон ҳузурига келгач, унинг не мақсадда Бешариққа келганлигини эшитиб, бир оз тафаккурга чўмади. Сўнг таъзим қилиб хон олдидан чиқиб, Машҳади майдон қабристонни томон йўл олади. Унинг ортидан Умархон ва барча мулозимлар изма-из келаверадилар. Ниҳоят Меҳмон эшон қабристоннинг энг қалин баланд ўсган қамишзор жойига келганда хонга қараб: «Сиз излаган қабр шу ерда», деб кўрсатади. Ўша заҳоти Умархон кўрсатилган жойни қамишлардан тозалаш ва мақбара бино қилиш ҳақида фармон беради. Бир вақтнинг ўзида эса қўйлар сўйилиб, хатми Қуръон қилиниб, элу-юртга эҳсонлар берилади. Буни қарангки, Умархон Қўқонга қайтган кунийёк яна туш кўради. Тушида Имом Абдуллоҳ Боҳир табассум билан турган ҳолатда намоён бўлади⁴¹³.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳукмдорлар тушига азиз-авлиёларнинг кириши ва шу туш сабабли мазорлар зиёратига бориш билан боғлиқ маълумотлар ёзма манбаларда, жумладан эпиграфикага доир қабртошларида ҳам тилга олинади. Масалан, Қўқонхони Умархон билан бир даврда яшаб ўтган Бухоро ҳукмдори Амир Ҳайдар (1800-1826) Шаҳрисабз кенасларига қарши юришидан аввал Баҳоуддин мазорини зиёрат қилгани боради. Амир Ҳайдар мазор хизматчиларидан бири (Азиз Хожа)нинг уйида бир кеча тунаб қолади ва тушида уни ўз қабрларини зиёрат қилишга ундаётган товушларни эшитади.

413 Дала тадқиқотлари. Фарғона вилояти Қўқон шаҳрида яшовчи Шукурхон Маҳмудовдан(1926 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Амир тушини ўз уламоларига билдиргач, улар Амир Ҳайдар шоҳлар даҳмасини зиёрат қилиши лозимлигини айтадилар. Бу ҳақда «Тарихи Амир Ҳайдар» китобида қуйидагича баён қилинган:

«Ровий айтади: Амир (Ҳайдар) даҳма юқорисига чиқди ва кўрдики бу даҳманинг том тўсини устига пўлат қалам билан бир неча сатр ёзилган лавҳ ўрнатилган. Амир буйруғига биноан Мирзо Содик келди ва (уни) ўқиди. (У ерда) ёзилган эди: «Эй бу лавҳни кўрувчи! Бунинг тағи Абдуллоҳхон даҳмасидир. Агар уни кўрмоқчи бўлсанг, офтоб(жануб) томонга шу лавҳдан 5 қадам юр ва пастда тош тахтани топасан». Амир 5 қадам юрди.

(Сўнг) темир тахтани кўриб, уни кўтаришига амр қилди. Пастга олиб тушувчи зина пайдо бўлди. Қоп-қоронғи бўлганлиги учун шағамлар олинди. (Амир Ҳайдар) Мирзо Содик ҳамроҳлигида пастга 6 поғона тушдилар. Улар мармар тошдан (қурилган) тўрт бурчакли хонани кўрдилар. Хона ўртасида бир тахт турарди. Тахт устида қабр суратли (тош) қўйилган, унинг бош тарафида лавҳ ўрнатилган. Мирзо Содик лавҳ ёзувини ўқиди. (У ерда) ёзилган эди. «Эй бу ерга келган киши! Огоҳ бўлиб қадам қўй. Мен ўз вақтида номи байроқ бўлган кишиман. Подшоҳлик вақтимда, мен бир ҳамла билан Хоразмни остин-устун қилдим, унинг хокини Бухорога олиб келдим, Катта Тим, яна Чорсу ва Заргарон ва Саррофон ва Тиргаронни бино этдим. Тошдан бошқа хайрия биноларни қурдим. Охирида (мана шу) тор гўрни маскан этдим».

Бехосдан сардор ва уламолар йиглаб юборишди. Сўнг улар чиқиб, бошқа равзаларга кирдиларки, Бу ерда Абдуллоҳхоннинг барча фарзандлари ва яқинлари[дафн этилган эдилар].

Ривоят этадиларки, уларнинг [Абдуллоҳ хон] зиёратини тугатгач, Амир [Ҳайдар] бошқа даҳмага бордилар. У ерда бир неча сатрли ёзуви бор лавҳ ўрнатилган эди. (Унда) ёзилган эди: «Эй бу (ёзувга) қаровчи! Билгинки, шу лавҳ тағида Убайдуллоҳхон даҳмасига олиб борувчи йўл бор. Агар зиёрат этишни хоҳласанг, лавҳни кўтар ва у ерда зина пайдо бўлур». (Шундай қилдилар). Зина пайдо бўлди. Пастга тушдилар ва хонани кўрдилар. Хона ўртасида тахт ўрнатилган эди. Тахт устида қабр суратли (тош) ва ёзувли лавҳ бор эди. Мирзо Содик ўқиди. (У ерда) ёзилган эди: «Эй бу ерга

келган киши! Билгинки, (бу) дунё қийинчиликдан иборат, у ҳеч кимга вафо қилмаган. Мени кўп киши каби алдади. Охир, билгинки, гўрга гирифтор қилди».

Амир [Ҳайдар] йиглади, дуою фотиҳа ўқиди. У ердан чиқиб, бош давлат арконлари билан пешин намозни ўқишни раво кўрдилар. [Сўнг] яна бошқа даҳмага йўл олдилар»⁴¹⁴.

Ушбу маълумотларни келтиришимизнинг яна бир сабаби шуки, Умархоннинг Бешариқдаги мазор билан боғлиқ тушини кимдир уйдирмага йўйиши ҳам мумкин, албатта. Чунки, кўп ҳолларда ёзма манбаларда ёзилмаган воқеаларни биз ҳаёлий уйдирма сифатида қабул қилишга кўникиб қолганмиз. Бироқ Меҳмонэшон тўғрисидаги ушбу ривоятни унинг ҳар бир авлоди ёдда сақлаб, ўзидан кейингиларга мерос тарзида қолдириб кетган.

Нақл қилишларича, Умархон гарчанд кейинги кўрган тушига шукроналар келтирган бўлса-да, аммо Меҳмонэшоннинг қандай қилиб ҳеч кимга маълум бўлмаган қабрини аниқ кўрсатиб берганлиги унинг учун жумбоқлигича қолмоқда эди. Шу сабабдан Умархон ўз ҳузурига Меҳмонэшонни чорлаб, мана шу жумбоққа жавоб топмоқчи бўлади. Меҳмонэшон хонни не мақсадда сўратганлигини фаросати орқали аллақачон тушуниб етган эди. У Умархон ҳузурида: «Олампаҳо, мен муҳофаза қилдим ва қамишлар орасидан қўл чиқиб турганлигини кўрдим. Билдимки, азизлар шу жойда ётарлар», дея ўзининг қилган кароматини ошкор қилади. Умархон бу сўзларни тинглагач, Меҳмонэшоннинг валий зотлардан эканлигига амин бўлади ва уни зўр иззат-икром билан Бешариққа кузатиб боришларига амр қилади.

Изданишларимиз шуни кўрсатдики, зиёратгоҳларда қабрдан қўл чиқиб туриши билан боғлиқ ривоятлар баъзи китобларда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Мулла Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асарини олайлик: «Вақти келиб, ҳазрат Султон ул орифинни қабри шарифларини биносига уринадилар. Андин кейин, бир жонувор кечаси бўлғоч бузуб,

414 Шайбонийлар қабртошларидаги битиклар. Нашрга тайёрловчилар: Б. Бобожонов, А. Мўминов, О. Пауль. Висбаден.: Доктор Людвиг Райхерт нашриёти. 1997. 49-50-б.

кетаверди, Амир Соҳибқирон ҳайрон бўлуб, бу сирдин воқиф бўлди. Андин кейин, Тошкандга келдилар, ахтариб муборак жасадларини қайда эканини билмадилар. Тошканддин узоқ бир тош ерда Амир Соҳибқироннинг отлари юрмай қолди. Кўрсаларким, ул ердин бир кўл чиқиб, отларини оёғини ушлаб турур. Дарҳол у ерга таъмири олий бино қилдилар. Андин кейин ҳазрат Султон ул орифинни қабри шарифларига гунбаз кўтардилар, ҳар қайсилари таворихда маълумдир»⁴¹⁵.

Яна Хувайдо авлодлари билан боғлиқ маълумотларга қайтсак. Айтишларича, Ҳолмуҳаммад эшоннинг Ҳожимуҳаммад (Чимён), Шаҳоббидин (Риштон), Минҳожиддин (Асака) Сирожиддин, Тожиддин (Ўш) исмли ўғил фарзандлари ва икки нафар қизи бўлган. Бизнингча, Ҳолмуҳаммад эшон ўғли Ҳожимуҳаммадни Чимён қишлоғида қолдириб, иккинчи фарзанди Сирожиддин билан Ўш шаҳрига кўчиб борган ва 1854 йилда Ўшда вафот этиб, Сармозор қабристонида дафн қилинган. Бу ҳақда унинг набираси Самарбону шундай дейди:

*«Илоҳи роҳати дилдур Хувайдо,
Бобом нисбатлари қилгайму шайдо.*

*Тасаддуқ мен бўлай, султони олам,
Чимён халқига сиздир мукаррам.*

*Мерос дедим бобомлардин рубоий,
Қолиб мерос бу сўзларни матои.*

*Сўнгги бобом бу Ўшда Сармозори,
Тасаддуқ руҳингиздин қил мадори»⁴¹⁶.*

Маълумотлара кўра, Мавлавий Сирожиддин Сирожий тахаллуси билан байту газаллар битган тариқат йўлбошчиси бўлган. Сирожий Қўқондаги мадрасаларда таҳсил кўргач, Асака ва Ўш мадрасаларида мударрислик қилган. Бундан ташқари, бир неча муддат Ёркентда ҳам истиқомат қилган

415 Темурнома. – Т.: «Чўлпон», 1990. 326-б.

416 Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти», 1970. 315-б.

кўринади. Чунки Самар Бону ғазалида унинг Ёркентда эканлиги таъкидланади:

*«Отамлар Мавлавий Ёркентда ҳазрат,
Рубоъ айтгим қилиб онларни ҳурмат.*

*Менинг ҳаддиммуди сўз сўзламоққа,
Рубоий боқиб мен кўзламоққа»⁴¹⁷.*

Мавлавий Сирожий ҳақида «Тазкираи Қаюмий»да куйидагилар келтириб ўтилган: «Сирожий-бу киши Фарғона водийси шоирларидан бўлуб, Хувайдойи Чимёнийнинг набирасидур. Номи Сирожиддин Махдумдур. Ўш шаҳрида туғилиб, шунда Сармозор номли жойда нашъу намо этмиш олим, фозиллардан бўлуб, шеърда тахаллуси Сирожийдур. Мавлавий Сирожий деб маъруфдур. Бобоси Хувайдонинг девонини тўблаб тартибга солмишдур. Отасининг номи Ҳолмуҳаммаддур. Ҳижрий ила 1296 йилда вафот этмиш. Мутобиқ 1877 нчи мелодийдур»⁴¹⁸.

Адабиётшунос олим Тўхтасин Жалоловга кўра Сирожийнинг икки фарзанди соҳиб девон шоир ўтганлар. Булар Самар Бону ва унинг укаси Салоҳиддин Соқибдир. Бинобарин, Сирожий хонадони ўз давридаги кучли адабий-фалсафий оқимнинг маркази бўлиб, бу оилани ўзига хос бир дорилфунун деб аташ мумкин⁴¹⁹. Чунки Сирожий хонадонидан нафақат шоирлар, балки тиббиёт илмини эгаллаган олимлар етишиб чиққан. Маълумотларга кўра, Сирожийнинг кичик ўғли Абу Али ибн Синонинг издоши бўлган машҳур ҳаким Амонхон Мақсум (1874-1961) Андижон шаҳрида яшаб, табиблик билан шуғулланган.

Самар Бону ҳам ана шундай оилада 1837 йилда дунёга келган. Маълумотларга кўра, Сирожий тўрт қиз кўрган ва уларнинг каттаси Самар Бону бўлган.

Самар Бонунинг онаси оқила, фозила аёл бўлган, ҳамма фарзандлари дастлаб оналаридан таълим олиб, савод

417 Ўша асар, ўша бет.

418 Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қаюмий.. 495-б.

419 Жалолов Т. Бону.. 56-б.

чиқарганлар. Самар Бону шеърият илмини отаси Сирожийдан ўрганган ва бу борада қиз отанинг заковатли шогирди бўлиб қолган. Самар Бонунинг истеъдоди хусусида унинг укаси Амонхон Мақсум шундай хотиралайди:

«Мен тўрт ёшимдан шу опамнинг тарбиясида ўсдим, опам замонасининг оқила ва фозила аёлларидан эди. Шеъриятда Зебуннисодан кам эмасди»⁴²⁰. Дарҳақиқат, шоира ўзининг юксак истеъдоди туфайли XIX аср ўзбек шоирлари ўртасида ўзига хос маҳорат эгаси сифатида танилди. Шу сабабдан Тўхтасин Жалолов шоира ижодига таъриф берар экан, «Агар ўзбек адабиёти гўзал бир боғ бўлса, Хувайдо бу боғда битган азим бир дарахт, Самар Бону шу дарахтнинг бир шохидир», дея таъкидлаб ўтган эди. Самар Бону ижодининг ўзига хос қирралари хусусида адабиётшунос олима М.Қодирова шундай ёзади:

«Бу шоиранинг ҳам катта ҳаётий ғояларни ифодаловчи ғазаллари ишқий мавзу орқали жуда гўзал жило таратади. Бону ғазалларида биз Нодира, Увайсий ёки Муаззам асарларида бўлганидек, лирик қаҳрамоннинг номланишини жуда кам учратамиз. У ошиқни бирор сифат билан атамай, шеърни купинча мурожаат, ундов йўли билан бошлайди. Шеърда лирик қаҳрамонни конкретлаштирмайди. Бизнингча, Бонуда Шарқ аёлларига хос бўлган ўта назокат, эрларга бўлган фавқулодда ҳурмат натижасида уларнинг номларини атаб мурожаат этиш одати йўқ эди. Бону ғазалларида ҳам худди шундай ҳолнинг ифодаси мавжуд»⁴²¹.

Самар Бону 1894 йилда вафот этган⁴²².

Самарбонунинг укаси **Салоҳиддин Соқиб** 1838⁴²³ йилда туғилган. У 1863 йили Қашқарга бориб, бир йил Хўтанда, тўққиз йил Ёркентда истиқомат қилган. Шундан сўнг ватанига қайтиб,

420 Ўша асар, 22-б.

421 Қодирова М. XIX аср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқ тақдири. – Т.: «Фан», 1977. 128-б.

422 Ўзбек адабиёти. Бешинчи том. Биринчи китоб. – Т.: «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1966. 323-б.

423 Айрим адабиётларда Салоҳиддин Соқибнинг туғилган йили 1843 йил деб кўрсатилган.

1910 йил 13 ноябр пайшанба куні Ўшда вафот этган. Уни Сармозордаги аждодлар хилхонасига дафн этишган. Бу ҳақда «Тазкираи Қаюмий»да қуйидагилар баён этилган: «Соқиб – бу киши Ўш шаҳридан бўлуб, номи Ҳожи Салоҳиддиндур. Мавлавий Сирожиддининг ўғлидур. Ҳувайдойи Чимёний набирасининг ўғлидур. 1907 йилда ҳижрий ила 1326нчи йилда Ҳувайдойи Чимёнийнинг девонини Тошкентда босдирмишдур... шеърда таҳаллуси Соқибдур. Ул бир байтда бундай дейди:

*Азизлар боғ бўстони машойих манзилам, Соқиб,
Сулаймон тахтидек жаннатнишон Ўшдек диёрим бор»⁴²⁴.*

Салоҳиддин Соқиб Ҳувайдо девонини тузиш баробарида унинг хотимасида ўз шажараси тўғрисида ҳам маълумот бериб ўтган:

*«Бул китоби ҳудо Ҳувайдони,
Ўғлидур Ўш шаҳри эшони.
Турбати халққа зиёратгоҳ,
Сармазор они дер ибодуллоҳ.
Ҳолмуҳаммад халифа қутби замон,
Онинг ўғли Сирожиддин эшон.
Ба лақаби шеърида Сирожийдур,
Шуароларнинг шеъри тожидур,
Соқиб хастадил Салоҳиддин,
Валади Мавлавий Сирожиддин»⁴²⁵.*

Икромиддин Остонақуловнинг келтирган маълумотларига кўра, Салоҳиддин Соқиб ҳазратлари тариқат пири бўлиб, тариқат амалиётига бағишланган рисола ва қўлёзмалар ёзиб қолдирган. Аввал Ўшда, сўнг Қўқон мадрасаларида илм олиб, адабий давраларда қатнашиб, етук ва истеъдодли шоир бўлиб етишади. Макка ва Мадина шаҳарларига сафар қилиб, Мадинада бир неча йил яшайди. Кейинчалик ўз шаҳрига қайтади ва шайхлик рутбасига ўтириб, халқни ҳақ йўлига бошлаб, умргузаронлик қилади.

424 Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қаюмий.. 497-б.

425 Жалолов Т. Нафосат оламида. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1974.15-б.

Унинг «Маълумоти Соқибий» (Соқибийнинг жорий қилинган амаллари) рисоласи нақшбандия сулуки соликлари учун қўлланма сифатида ёзилган. Салоҳиддин ҳазратлари муридларига вазифа берар экан, ўз фикрининг исботи учун Ҳувайдо ғазалларига ҳам кўп ўринларда мурожаат этган⁴²⁶.

Рус зобити В. А. Парфентьевнинг таъкидлашича, Салоҳиддин эшоннинг обрўси шу қадар баланд бўлганки, ўша вақтларда аксарият Водил аҳли ўзларини Салоҳиддин Соқиб ҳазратларига мурид деб билишган⁴²⁷.

Ғарибий ва Шухратий таҳаллуси билан ижод қилган Умрзоқ ҳожи Абдували ўғлининг (1877-1962) ҳам Ҳувайдо авлоди эканлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Гарчанд изланишларимиз давомида ушбу фикрларни тасдиқлайдиган маълумотлар топмаган бўлсақда, қуйидагиларни келтириб ўтмоқчимиз.

Пўлотжон Домулла Қайюмов Шухратийнинг Ҳувайдо авлодидан эканлиги ҳақида ёзиш баробарида у ҳақда жумладан қуйидаги маълумотларни келтиради: «Шухрат – бу шоир Ҳувайдойи Чимёнийнинг авлодларидан, номи Мулла Умрзоқдур. Фарғона вилояти Чимён қасабасинда туғулиб, шунда ўсмиш. Бобосининг тарбиясида посбон бир олим, фозил киши бўлуб, узоқ йиллар сургунда бўлмиш эсада, ҳозир Чимёнда бўлуб (ушбу) сатрларни ёзаётган вақтда 83 ёшинда ҳаёт эди»⁴²⁸. Ушбу маълумотлардан кўринадики, Ғарибий собиқ советлар даврида қатағонлик сиёсатининг қурбони бўлган. Бу ҳақда адабиётшунос олима Д. Зоҳидова шундай ёзади:

«1951-1954 йиллар Ғарибий ҳаётининг энг қора саҳифалари бўлиб, у мундарижаси совет воқелигига номувофиқ асарлар ёзганликда айбланиб, маҳбуслик йилларини бошдан кечиради. 1954 йили иши қайтадан кўриб чиқилиб, 77 ёшли шоир озод этилади ва ижодий фаолиятига қайтади. Олима ва шоира Музайяна Алавия Ғарибий вафотидан икки йил олдин, 1959 йилда шоир билан бўлган танишувини шундай ёдга олади: «1959 йил 17 июль, жума куни тарихда 82 ёшли шоир Шухрат

426 Икромиддин Останақул. Фарғоналик валийлар.. 105-106-б.

427 Парфентьев В. А. Селение Вуадиль... С. 80.

428 Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий.. 524-б.

билан учрашдик. Жуда фозил, комил, шоир, мулла одам эканлар. Навоий, Фузулий, Жомий каби шоирларга мухаммас боғлаган бўлиб, умрларида жуда кўп нарсалар ёзган»⁴²⁹.

Ғарибийнинг 1911 йилда тузган шеърӣй девони ҳозирда Ғ. Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейида №6403/1 рақами остида сақланиб, 108 саҳифадан иборат. Ушбу девонда шоирнинг турли жанрлардаги шеърлари, жумладан, Водил, Ёрмозор ва Аввал масжиди ҳамда Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазорига бағишлаб ёзган тавсифи тўғрисида шеърӣй парчалари ўрин олган. Агар ҳазрат Али мазорига келган кишининг нияти қора, кўнгли нопок бўлса, Али тигидан ҳалок бўлиши муқаррар эканлигини шеърӣй мисралар билан баён этган эди:

*Ким келибдур, бори Ҳазратга адаб даркордур,
Некният бирла келсун ҳар киши зордур,
Урмасун беҳуда муқаддамким, хатар бисёрдур,
Ким маҳзундур, ўшал одамга шоҳим ёрдур,
Учрагай тиги Алига, кимки бадкирдордур.
Тавба денглар буни ҳикмат, тушти мотам бошга,
Шодлар ғам баҳрига гарқ ўлдилар, кўзлари ёшга.
Бўлмагай албатта дур жоми қарор авбошга,
Бош кўтарган вақти охир бош етгай тошга,
Учрагай тиги Алига кимки бадкирдордур*⁴³⁰.

Кейинги йилларда шоир Ғарибий ижоди юзасидан қатор мақолалар чоп этилмоқда. Бу борада адабиётшунос олима Дурдона Зоҳидованинг самарали меҳнатларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бинобарин, Д.Зоҳидованинг кўп йиллик олиб борган тадқиқотлари туфайли Ғарибийнинг адабий мероси кенг ёритиб берилган⁴³¹.

429 Зоҳидова Д. Ғарибий ва унинг девони. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. Тошкент, 2006.

430 Ғарибий. Девон. Ғ. Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. Инв № 6403/1.

431 Бу ҳақда қаранг: Зоҳидова Д. «Соҳиби асрор бўлгон яхпидур» // Шарк юлдузи. 1997. № 2. 189-194-б; Зоҳидова Д. Мулла Умрзоқ Абдували ўғли Ғарибий // Тил ва адабиёт таълими. 1998. № 1. 62-65-б; Зоҳидова Д. Ғарибий

Хувайдо авлодларидан бўлган Ўлмасжон махсимнинг хотираларига кўра, Умрзоқ домла Муқимиддин махсим билан бўлган суҳбатлари чоғида ҳали ажойиб замонлар келиб, Хувайдонинг қабри обод бўлишини айтган экан.

«Тазкираи Қажумий»да, шунингдек, шоир Садоийнинг Хувайдо авлодидан эканлиги хусусида сўз юритилган: «Садоий – бу киши Фаргона шоирларидан бўлуб, Чимёнлидур. Машхур Хувайдойи Чимёнийнинг авлодидан бўлуб, номи мулла Мир Ҳасан маҳдумдур. 1914 йилда бир кичик девони Тошканд шаҳрида литографияда босдирилмишдур. Эллик ёшда экани (девони)нинг икки ерида кўрсатилмиш. Ва қариб қолгани тўғрисида надомат, афсус этгани ёзиладур. Неча ёшда ва қачон вафот этгани кўрсатилмишдур. Тасаввуф руҳида фиғонли ашъори бордур.

*«Мир Ҳасан отим Садоий деб манга бўлди лақаб,
Маъни йўқ ё маслаҳа монанди нақди бурё»*
дейдур.

Бир ерда ул:

*«Минг икки юз йигири бирда бўлди адо бу сўзим
Хижрат этганларига ул расули Мустафо»*
дейдур.

Хижрий 1220 нчи йилда ҳаёт экани кўринадур (мелодий 1806-07). Чимён қасабасида нашъу намо этган кўринадур»⁴³².

Хувайдонинг яна бир соҳиб девон авлоди, шубҳасиз, бу Хокий тахаллуси билан ижод қилган **Фахриддин эшондир**. У Хувайдонинг чимёнлик чевараси бўлиб, тахминан 1835-1921

ва унинг девони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. № 4. 15-28-б; Зоҳидова Д. Ғарибий – истеъдодли зуллисонайн шоир // Филологиянинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. - Т.: «Фан», 2005. 52-57-б; Зоҳидова Д. Ғарибий ижодида руҳ ва жисм тарбияси масаласи // Соғлом турмуш тарзи ва ёшларни мустақил ҳаётга тайёрлаш: муаммо ва ечимлар. Илмий-услубий мақолалар тўплами. - Т.: «Фан», 2005. 47-49-б; Зоҳидова Д. Ғарибийнинг Навоий газалларига мухаммаслари хусусида // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. 2005. № 143-146-б; Зоҳидова Д. Истиқлолдан инкишоф топган шоир // Қасбий таълим тараққиёт йўлида. Илмий-услубий мақолалар тўплами. 2005. № 8. 70-72-б.

432 Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қажумий.. 342-343-б.

йиллари яшаб ижод қилган, форс ва араб тилларини мукаммал эгаллаган уламолардан бири бўлган, табиблик билан ҳам шуғулланган. Хокий ўзи тартиб қилган девонида аждодлари ҳақида шундай қимматли маълумотни беради: «Камина Фахриддин ибн мулла Шарафиддин ибн шайх Ҳолмуҳаммад ибн Ҳувайдо».

Наманганлик шоир Мулла Йўлдош Хилватийнинг (1858-1924) профессор Исматуллоҳ Абдуллоҳ томонидан нашрга тайёрланган девонида у Ҳувайдони бобо деб атайдди. И. Абдуллоҳнинг таъкидлашича, Хилватий она томонидан Ҳувайдонинг эвараси, яъни тўртинчи авлод бўлган. Девонда шоир қуйидаги муҳим маълумотни ёзиб қолдирган:

Ҳолмуҳаммад эшон бобом муҳрлари:

Эл тилида Хожаназардур отим,

Хожама манзурлигим нисбатим,

Ҳодийи дин Ҳолмуҳаммад авраъи соҳиб адаб,

Волидим Хожа Назар буду Ҳувайдоси лақаб.

Тарихи вафоти Ҳувайдо бобом

Хирад муншиси тарихи вафотин

Битибдур «Ғойиб ўлди қутби ёди»⁴³³.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, Хожаназар Ҳувайдо ҳазратларининг авлодларидек назм бустонида ижод қилган шоирлар камдан-кам учрайди. Уларнинг ҳар бири мумтоз адабиётимизда ўзига хос ўрин эгаллайди.

Хожаназар Ҳувайдонинг кейинги авлодларидан бири Муқимиддин Махсимнинг (1900-1978) фарзанди Ўлмас махсимнинг асл исми Насриддин бўлиб, Ўлмасжон исмини олишига қуйидаги воқеа сабаб бўлган экан. Гўдаклик вақтида қаттиқ оғриб қолган Насриддин юқори истимадан ҳолдан кетади. Ўша пайтларда чақалоқни ўлиб қолди дея кўмишмоқчи бўлишади. Шу вақт ўта зийрак буваси: «Болани бадани иссиқ, ҳали у ўлмаган», дея Насриддинни онасига эмизиш кераклигини айтади. Бундан хайрон бўлган онаизор: «Ўлиб қолган боламни қандай эмизаман», дея фарёд чекади. Онасининг

433 Мулла Йўлдош Хилватий. Девон. – Т.: «Фан», 2001. 3-б.

кистовларидан сўнг чақалоққа кўкрагини тутса, чиндан бола тирик экан. Ўша тарзда унга Ўлмасжон деб исм беришган. Шу ўринда иккинчи жаҳон уруши даврида Олтиариқда бўлиб ўтган шунга ўхшаш яна бир воқеани келтириб ўтсак.

Олтиариқнинг Бўрбалиқ қишлоғидаги Норинсо ва Нишонбой ака оиласида туғилган фарзандга Тўхтасин исмини берадилар. Аммо уруш бошланиб қолиб, норасида Тўхтасин отасидан жудо бўлади. Уруш вақтидаги етишмовчиликлар ва тўйиб нон емаслиги туфайли касалга чалинган Тўхтасин ҳаётдан кўз юмади. Онаси Норинсо дод-фарёдлар билан ёлғизгина жигарбанди бўлмиш Тўхтасинни тупроққа топширади. Ўзбек халқида «Фарзанд доғи ёндирар» деган мақол бор. Дарҳақиқат, фарзандидан айрилиб қолган онанинг ёниб-куйишларига, йиғи, фарёдларига чидаб бўлмайди. Бевақт дунёдан кўз юмган фарзанднинг онаси мотам маросимида фарзандининг кийимини бағрига босганича уввос тортиб йиғлайди. Норинсо ая жудолик азобига чидай олмай, эртаси куни жажжигина ўғли Тўхтасиннинг қабрига келади. У қабр бошига келганда не кўз билан кўрсинки, қабр очилган эди. Бечора онаизор «боламни қабрини дайди итлар кавлаб очган бўлса керак», деб дод солиб йиғлай бошлайди. Унинг овозини эшитган бир киши келиб йиғлашнинг сабабини сўрайди. Шунда Норинсо ая боласининг қабри очилиб қолганлигини айтади. Ҳалиги киши унга таскин бергандай бўлиб, «Йиғламанг, синглим, болангиз ўлмаган экан, биз қабрдан уни очиб олдик», деб айтганида Норинсо ая ўзини йўқотиб қўяёзган. Чиндан воқеа шундай бўлган. Оғир истима туфайли Тўхтасин беҳуш бўлгач, уни ўлди деб қабристонга олиб бориб кўмадилар. Эртаси куни қўшни қишлоқлик кекса бир кампир оламдан ўтган вақти унга қабрни Тўхтасиннинг қабри ёнидан кавлай бошлайдилар. Шу пайт гўрковлар бола йиғисини эшитиб қоладилар. Улар аввалига шундай туюляпти шекилли деб, боланинг йиғисига эътибор бермайдилар. Қачонки йиғи кучайгач улар бола йиғиси қабрдан келаётганлигига ишонч ҳосил қиладилар ва бир зумда қабрни очадилар. Кўрсаларки, қабрда бола йиғлаб

ётарди. Улар болани олиб қабристон олдидаги сувчининг уйига олиб борадилар. Шу тарзда Тухтасин яна ҳаётга қайтади. Онаси фарзандини кўргач, «Гўрўғлимсан» дея фақат бир сўзни айта олган экан.

Маълумотларга кўра, Ҳувайдонинг андижонлик авлодларидан Фазлиддин эшон хонадони қатагон даврида Тожикистонга кетишган. Ўша ердан кейинчалик Сурхондарё вилоятининг Узун туманига келиб ўрнашганлар.

Чимёндан ҳам Ҳувайдо авлодларидан Тешажон эшон ва Охунжон эшонлар 20-йилларда Ўш томонларга қочиб кетишга мажбур бўлишган ва уларнинг барча мол-мулклари мусодара қилинган. 50-йилларнинг ўрталарида Чимёнга келишган. Ўша вақтларда Ҳувайдонинг қабри бузилган ва гиштлари пахта қуритиш омборхонаси учун олиб кетилган экан.

Шундай мўътабар зиёратгоҳнинг хонавайрон бўлиб ётганини кўрган Муқимиддин Махсим Ҳувайдо қабрини тикламоқчи бўлади. Бироқ уни бу иши учун ҳукумат одамлари қаттиқ сўроққа тутишган. Шу сабабдан у яна Ўшга кетиб, омборхоналарнинг бирида қоровулчилик қилишга мажбур бўлган. 1977 йилдан бошлаб Ҳувайдо қабрини ободонлаштиришга Ўлмас махсим бел боғлайди. Ўша вақтларда Қувасой шаҳрида яшовчи Ҳувайдо авлодларидан бўлган Маҳкам Холбоев билан учрашиб, унинг ёрдамида мақбарани қайта тиклашган. Ва ниҳоят, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, юртимиздаги бошқа зиёратгоҳлар каби Ҳувайдо ҳазратларининг мозори ободонлаштирилиб, миллий меъморчилик анъаналаримиз асосида қайта тикланди.

Чимён зиёратгоҳлари

Чимён қишлоғида Хожаназар Ҳувайдо зиёратгоҳидан бошқа яна ўндан ортиқ зиёратгоҳлар бўлиб, улар қуйидагилардир.

Сардор азиз ота мозори – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Жанай маҳалласида жойлашган. Ривоят қилишларича, у

Арабистондан келган ислом лашкарбошиларидан бири бўлиб, шу ерда бўлиб ўтган жанглarning бирида ҳалок бўлган⁴³⁴. Зиёратгоҳ 2004 йилда қайта барпо этилган⁴³⁵.

Кўк мазор бува – Фарғона тумани Чимён қишлоғининг Очқишлоқ маҳалласида жойлашган. Атрофи очиқ усти берк ҳолда ҳашар усулида кўтарилган. Зиёратгоҳ кўкйўталга шифо бўлганлиги учун шу номни олган экан.

Оқ мазор – Фарғона тумани Чимён қишлоғида жойлашган. Айтишларича, бу ерга Ҳазрат Шоҳимардоннинг синглиси дафн этилган⁴³⁶.

Оқ тўнли ота мазори – Фарғона тумани Чимён қишлоғининг Олабайтал маҳалласида жойлашган. Мақбара шаклида эмас, оддий сағана усулида ҳашар йўли билан кўтарилган.

Саловат бува мазори – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида жойлашган.

Фахриддин эшон мазори – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида жойлашган⁴³⁷.

Суқ мазор – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласининг Хожалар қабристонига жойлашган. Ривоят қилишларича, Қашқар сафарига йўл олган Хожа Аҳрор валий йўлда бетобланиб қолади. Ул зотни васиятларига кўра Лангар қишлоғидаги қабристонга дафн этадилар. Бизнингча, ривоятда Хожа Аҳрор Валининг қабри сифатида ҳикоя қилинган зиёратгоҳ, яъни Суқ мазор аслида юқорида номлари қайд этилган ҳазрати Хожа Сайфуддин Нурнинг мазори бўлса керак. Чунки қадимги ҳужжатларда Лангар қишлоғидаги серфайз мазор бу – Хожа Сайфуддин Нурнинг қабри эканлиги таъкидлаб ўтилган.

434 Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона тумани Чимён қишлоғида яшовчи (1950 йилда туғилган) Ботир Эргашевдан ёзиб олинди.

435 Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона тумани Чимён қишлоғида яшовчи (1934 йилда туғилган) Ўринбой Носировдан ёзиб олинди.

436 Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона тумани Чимён қишлоғида яшовчи (1949 йилда туғилган) Назира Шоҳиджоновадан ёзиб олинди.

437 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида яшовчи (1955 йилда туғилган) Азамат Сотқиновдан ёзиб олинди.

Айтишларича, мазорни XIX асрда маҳаллий усталардан бири – Уста Мусаллам қайта таъмирлаган. Уста Мусалламнинг ишига қойил қолган кишилар уни Андижондаги Девона масжид қурилишига ҳам олиб кетганлар.

Қилич Бурҳон мазори – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида жойлашган.

Зирк мазор – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида жойлашган.

Тешик тош мазор – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида жойлашган.

Рўпўш азиз мазори – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Лангар маҳалласида жойлашган. Лангардаги Рўпўш азиз зиёратгоҳи хусусида аниқ бир маълумотга эга бўлмадик. Шундай бўлсада, бундай ном билан аталувчи мазорлар вилоятимизнинг бошқа туманларида ҳам мавжуд эканлигини айтиб ўтмоқчимиз. Масалан, худди шундай зиёратгоҳ Бешариқда ҳам мавжуд. Аҳоли орасида бешариқлик Рўпўш эшон тўғрисида қуйидаги ривоят сақланиб қолган.

Нақл қилишларича, Бешариқ худудига ўлат тарқалиб, кўплаб кишиларнинг ёстиғини қурита бошлабди. Бундай даҳшатли мусибатдан одамларни халос этишни, ўз жони эвазига Аллоҳдан сўрашни ният қилган Рўпўш эшон тонгта қадар Бешариқнинг машҳур мазорларини ялангоёқ кезиб юрибди. У шу ҳолатда уйга қайтиб аёлига: «Бешариққа келган офат энди даф бўлди. Бироқ бизнинг умримиз ҳам шу билан ниҳоясига етди», дея жон берибди. Чиндан ҳам ўша кунёқ Бешариқ аҳолиси балою офатдан халос бўлибдилар⁴³⁸.

Айтишларича, Рўпўш Эшон жуда камтарин ҳаёт кечирган ва ҳар куни бир пиёла сут тановул қилган, холос⁴³⁹. Ул зотнинг асл исми номаълум. Маълум бўлишича, дунёвий ҳаваслардан

438 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Бешариқ тумани Бешариқ шаҳарчасида яшаган Энабиби Парпиевадан (1920-2006) ёзиб олинган.

439 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Бешариқ тумани Бешариқ шаҳарчасида яшовчи Акбарали Парпиевадан (1928 йилда туғилган) ёзиб олинди.

юз ўгириб, факирона турмуш кечирганлиги учун аҳоли орасида Рӯпӯш Эшон номини олган экан⁴⁴⁰.

Тадқиқотларимиз давомида Рӯпӯш лақаби валий аёлларга ҳам нисбат берилганлиги тўғрисидаги маълумотларга дуч келдик. Масалан, элшунос олим О.Муродов томонидан ёзиб олинган Қори Қулмуроднинг авлиёларга қилган муножоти матнида ҳам бу ном тилга олинади:

*Чашмаи Барҷўш валиларни тили билан сиздан мадат тиларман!
Биби Рупуш валиларни тили билан сиздан мадат тиларман!*⁴⁴¹

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳозирги қунга қадар Фарғона водийси аҳолиси орасида Рӯпӯш ёки Сирпӯш номи билан аталувчи зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши тўғрисида ривоятлар сақланиб қолган⁴⁴². Ушбу ривоятларда нақл қилинишича, сирларни беркитганлиги учун авлиёларга Сирпӯш номи берилган бўлса, дунёвий ҳаваслардан юз ўгирган зотлар Рӯпӯш ота лақаби билан эъзозлаб келинган⁴⁴³.

Қирқ чилтон зиёратгоҳи – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Қўрғонча (Гулчаман) маҳалласида жойлашган.

Бува Хўроз ота зиёратгоҳи – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Учтут маҳалласида жойлашган.

Хўжа мазор зиёратгоҳи – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Арча маҳалласида жойлашган.

Тошмазор – Фарғона тумани Чимён қишлоғи Арча маҳалласида жойлашган.

440 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Бешарик тумани Бешарик шаҳарчасида яшовчи Йўлдошхўжа Аҳмадхўжаевдан (1949 йилда туғилган) ёзиб олинди.

441 Муродов. О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: «Наука», 1975. С. 103.

442 Абдулахатов Н. Сирпӯш отани биласизми? Меҳр ёғдуси. 1(44) 01.14.1999. 4-б.

443 Дала тадқиқотлари. 1998 йил. Фарғона вилояти Фарғона шаҳри Бешбола маҳалласида яшовчи Тўражон Полвоновдан (1931 йилда туғилган) ёзиб олинди.

МИНДОН

Қишлоқнинг Миндон деб аталиши хусусида география фанлари доктори Ю.И.Аҳмадалиев, жумладан, шундай ёзади: «Миндон – Фарғона туманидаги қишлоқ, этимологияси аниқ эмас. Мингдан ортиқ хўжалик, уй бор деган маънода бўлиши мумкин. Таркибида – дон қўшимчаси билан ясалган Билимдон, Бордон, Гаримдон, Зоҳидон, Новгардон, Ободон, Рошидон, Майдон, Қадирон, Ғозиғиждон каби номларда – дон кўплик маъносида ишлатилган»⁴⁴⁴

С. Дадахўжаев мазкур қишлоқ номининг келиб чиқиши тўғрисида қуйидагича фикр билдиради: «Қишлоқ тарихи бундан минг йилдан олдинги вақтга тўғри келади. Ташкил этган шахс ҳақида маълумот қолмаган. Минг йиллар илгари қишлоққа ҳар хил уруғлар кўчиб келиши билан уларнинг кўпчилиги минглар уруғидан бўлганлиги сабабли қишлоқнинг биринчи номи минглар деб номланган ва шундай атала бошланган. Ривоятларга қараганда, минглар сўзи талаффузда ўзгаришга учраб, кейинчалик миндон сўзига айланиб кетган.

Яна бир муҳим асос. Ҳассос шоир, маърифатпарвар инсон Ҳувайдо: «Бир донинг минг дон бўлсин», деб дуо қилган эканлар. Шу-шу қишлоқ «минг дон» сўзи қўшилиб, талаффузда «г» ҳарфи тушиб қолгани ҳолда Миндон деб аталиб келади»⁴⁴⁵.

Бироқ тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Миндон шарқий эроний тилларга мансуб бўлган атаманинг қисқарган шакли бўлиши мумкин. Чунки Юқори Зарафшон воҳасида ҳам худди шу ном билан аталувчи қишлоқ бўлган⁴⁴⁶. Айтиш жоизки, ўтган асрнинг 80-йилларида А.Н. Сотволдиев ва С.Н. Абашин сингари элшунос олимлар томонидан Миндон қишлоғи аҳолисининг турмуш тарзи билан боғлиқ тадқиқот ишлари олиб борилган. Натижада улар томонидан дала тадқиқотлари чоғида Миндон қишлоғининг тарихига доир қизиқарли материаллар тўпланган⁴⁴⁷.

444 Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари.. 98-б.

445 Дадахўжаев С. Бир фарзандингман, Мингдоним!.. 8-б.

446 Арандаренко Г.А. Досути в Туркестане (1874-1889). СПб, 1889. С.59.

447 Бу ҳақда қаранг: А.Н Сатвалдыев. Ислам в жизни узбеков Ферганской

Миндон аҳолиси билан боғлиқ маълумотлар хусусида рус элшунос олими С.Н.Абашин, жумладан, қуйидагиларни келтиради:

«Миндон тўғрисидаги руслар босқинига қадар бўлган барча маълумотлар афсонавий характерга эга. Ривоятларга кўра, ҳозирда Миндон гузари жойлашган куча ўрнида қадимда пахсадан барпо этилган кўрғон бўлиб, унда бир неча қабила истиқомат қилган ва ҳозирги қишлоқ аҳолиси ҳам ўшалардан тарқалган экан.

Аниқроғи, Миндон қишлоғига аҳолининг келиб ўрнашиши XVIII асрда юз берган бўлса керак. Сўровларим чоғида аҳолининг бир қисми ўзларининг келиб чиқишларини Самарқанд билан боғлайдилар (Самарқанддан оммавий тарзда кўчиш XVIII асрларнинг ўрталарида содир бўлган. [Қаранг: Этнографические очерки, 1960. С 21-22]). Миндонлик бир неча оила вакиллари ўзларини қалмоқлар билан ҳам боғлайдилар (қалмоқлар XVII аср охири XVIII аср бошларида Фарғона водийсида пайдо бўлганлар. [Қаранг: Губаева 1983. С.74-76.]). Миндонликлар орасида аجدодлари қашқарлик уйғурлардан бўлганлар ҳам учрайди (Шарқий Туркистондан келган аҳоли XVIII асрнинг иккинчи ярми, XIX асрларда Фарғона водийсига келиб ўрнашган [Қаранг: Губаева 1983. С.74-76.]). Шунингдек, Миндонда XIX асрда Қоратегиндан келган тожиклар ҳам истиқомат қилганлар. Миндоннинг яна бир мавзеси бўлган Қақир маҳалласида қарлуқ қабиласига мансуб бўлган оилаларнинг авлодлари турмуш кечирганлар»⁴⁴⁸.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1905 йилда Миндон қишлоғида жами 3077 нафар аҳоли истиқомат қилган⁴⁴⁹.

долины. 1980-1990-е годы. Рукопись кандидатской диссертации. М., 1995; Абашин С.Н. Социальные взаимоотношения в современном узбекском кишлаке (по материалам Ферганской долины). Москва, 1997; Абашин С.Н. Миндонский циркульник // Среднеазиатский этнографический сборник. – М.: «Наука», 2001.

448 Абашин С.Н. Социальные взаимоотношения в современном узбекском кишлаке (по материалам Ферганской долины)...С. 18-19.

449 Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С. 76.

Маълумотларга кўра, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Миндонда Қозикўча, Хуроба, Қақир, Қўрғонкўча сингари тўртта катта ва 17 та кичик маҳалла мавжуд бўлган. Ушбу маҳаллаларда Муҳиддин қори масжиди, Сирли масжид. Қўрғон масжид. (Қўрғонкўчада), Мамажонқори масжиди, Мақсудали масжиди (Қозикўчада), Мадисабой масжиди, Дашт масжиди, Раҳмат махсум масжиди, Мадраса масжиди, Охунбойвачча масжиди, Бойбува масжиди, Девона масжиди, Корхона масжиди, Ҳасанчабой масжиди номи билан аталувчи масжидлар жойлашган эди⁴⁵⁰.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, XX асрнинг бошларида Миндон қишлоғида мадраса ҳам фаолият кўрсатган.

Миндон зиёратгоҳлари

Миндон қишлоғида «Тошмозор бува», «Йигит мозор», «Кичик тошмозор», «Қалпоқча мозор», «Қовунчи ота» сингари зиёратгоҳлар жойлашган.

Миндон қишлоғининг марказида аввалги пайтларда Арчамозор деб аталувчи қабристон бўлган. Қабристоннинг кириш қисмида бир неча асрлик арча ўсиб турганлиги учун жой шу ном билан аталган ва бу кўҳна қабристон ўтган асрнинг 30-йилларида бузиб юборилган.

Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, қишлоққа кираверишда қадимдан Тошмозор бува деб аталувчи зиёратгоҳ бўлган. Бироқ маҳаллий аҳоли унинг тарихи номаълум эканлигини таъкидлайди. Бу эса чиндан ҳам зиёратгоҳни ўрганишда бир қанча муаммоларни туғдириши табиий ҳол, албатта. Дарҳақиқат, нафақат ушбу мозор, балки Тошмозор номли барча зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши тарихи бизни ўйлантириб қўйди. Гарчанд Тошмозор номи билан аталувчи зиёратгоҳлар Фарғона вилоятининг Марғилон шаҳри ва Данғара, Сўх, Бешариқ сингари туманларида ҳам

450 Абашин С.Н. Социальные взаимоотношения в современном узбекском кишлаке (по материалам Ферганской долины)...С. 70.

мавжуд бўлсада, нима учун айнан «Тошмозор» номини олганлигини маҳаллий аҳоли тушунтириб бера олмайди. Фақатгина айрим кишилар, мозор тошдан бино этилганлиги учун, «Тошмозор» деб аталган, деган фикр билан чекланиб қоладилар, холос. Бизнингча, Тошмозор деб аталишига сабаб зиёратгоҳда муқаддас тош бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунончи, Тошмозор тўғрисида С.Дадахўжаевнинг маълумотларида ҳам худди шундай тахминлар мавжуд: «Кичик Тошмозор кўча охирида жойлашган. Бу мозорда халқ дардига даво топган, яъни ҳўл темиртки чикқан инсон мозорга майда танга ташлаши эвазига бу касалдан фориғ бўлган...Сой ёқасида «Тошмозор бува» мозороти жойлашган...Унинг тарихи 1900 йилларга қадалади. Ўшанда Тошбой деган одам иморат солмоқчи бўлиб, уй пойдеворини тош билан тиккалайди. Ўша мўъжаз жойдан (Тошмозордан) эса бир ажойиб тошни пойдеворга деб олиб киради. Бироқ у туни билан алаҳсираб чиқади. Инс-жинс, руҳлар уни безовта қилади: «Тошбой, ўша тошни ўз жойига қайтариб қўй! Агар қўймасанг, ўглинг ўлади, эшитяпсанми?!»

Бир амаллаб тонг оттирган Тошбой саҳардаёқ тошни қайтариб қўяди ва бўлган воқеани маҳалла аҳлига айтиб беради»⁴⁵¹.

Элшунос олим С.Н.Абашин ўтган асрнинг 80-йилларида ушбу зиёратгоҳ тўғрисида маълумотлар йиғишга уринишга қарамай, изланишлари самара бермаганлигини таъкидлаб, жумладан шундай ёзади: «Миндон қишлоғининг жанубий чеккасида Тошмозор деб аталувчи зиёратгоҳ мавжуд. 1990 йилда мозор янги сувоқ қилинган кўринишда эди... Тошмозорга бўйи қирқ газлик одам кўмилганлиги тўғрисидаги гапларни ҳисобга олмаганда, мозорнинг келиб чиқиши бўйича олиб борган изланишларим натижа бермади»⁴⁵².

451 Дадахўжаев С. Бир фарзандингман, Мингдоним!...126-б.

452 Абашин С.Н. Социальные взаимоотношения в современном узбекском кишлаке (по материалам Ферганской долины)...С. 134.

Қорихона азизлар зиёратгоҳи

Миндоннинг Қорихона деб аталувчи мавзесида XIX асрда Аловиддин эшон исмли валий зот яшаб ўтган. Маълумотларга кўра, Аловиддин эшон Андижондаги устозидан ва Олтиариқнинг Бўрбалиқ қишлоғида яшаган Дўсти Худо азизларидан таълим олган ва устозларининг истағига кўра дастлаб Чимён қишлоғида истиқомат қилган. Ул зот миндонлик мухлисларининг таклифи билан Миндоннинг Қорихона мавзесига кўчиб ўтади. Кейинчалик бу жой халқ орасида Қорихона азизлар номи билан машҳур бўлади⁴⁵³.

XX аср бошларига қадар Қорихона азизлар бевабечораларнинг бошпанаси бўлиб хизмат қилган. Бу ердаги дошқозонларда тайёрланган кундалик таомлар очарчиликдан силласи қуриган етим-есирларга тарқатиб берилган. Аловиддин эшоннинг ўзи кўплаб беморларни айнан шу ерда даволаган.

Аловиддин эшоннинг силсиласини давом эттирган фарзанди Абдуллоҳ эшон ҳақида турли ҳикоятлар сақланиб қолган. Ҳозирда Абдуллоҳ эшон эккан чинорлар Қорихонага ўзгача кўрк бағишлаб турибди. Айтишларича, келажакни олдинда кўра билган Абдуллоҳ эшон фарзанди Абдулмажид махсумни шўролар замонидаги қатағонлик сиёсатидан омон сақлаб қолиш мақсадида, «Сиз деҳқон бўлинг, бундан кейин илмга амал қилиш қийин бўлади», деб мадрасага юбормаган экан⁴⁵⁴.

Миндонлик қатагон қурбонлари

1. Абдурахмонов Маматамир – 1871 йили туғилган. Фарғона тумани Миндол (Миндон) қишлоғидан. 1919 йилдан 1937 йилгача партиянинг собиқ аъзоси, ижтимоий ёт унсур

453 Дала тадқиқотлари. 2008 йил. Фарғона тумани Миндон қишлоғида яшовчи Алимўхаммад Мадаминовдан (1941 йилда туғилган) ёзиб олинди.

454 Дала тадқиқотлари. 2008 йил. Фарғона тумани Миндон қишлоғида яшовчи Жўрабой Абдуллаевдан (1962 йилда туғилган) ёзиб олинди.

сифатида партиядан ўчирилган. 1934 йили колхоз ишини барбод қилгани учун 3 ой мажбурий меҳнатга ҳукм қилинган. Ҳибсга олинган вақтда тайёрлов курсида инструктор. 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазо муддати 1937 йил 5 сентябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида аксилинқилобий, миллатчилик тарғиботи олиб борганликда, халқ душманларини мақтаганликда айбланган⁴⁵⁵.

455 Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007. 261-б.

ГУЛШАН

Журналист С. Дадахўжаев мазкур қишлоқ номининг келиб чиқиши тўғрисида қуйидагича фикр билдиради: 1983 йилга қадар Бой маҳалла, Араб маҳалла аҳоли пунктлари Миндон қишлоқ кенгашига қарар эди. Аҳоли сони 16 мингдан ошиб кетгач, халққа қулайлик яратиш мақсадида 1983 йил 15 августдан бошлаб учта участкани бириктирган ҳолда Гулшан қишлоқ фуқаролар йиғини ташкил топди. Гулдай яшнасин, ободончилик ишлари ривожланиб, кўчалар, хонадонлар гулзорга, чаманга айлансин деган рамзий маънода қишлоққа Гулшан деб ном қўйилган⁴⁵⁶.

Гулшан зиёратгоҳлари

Қўлимиздаги архив ҳужжатлари орасида собиқ советлар давридаги мафкура ходимининг Қовунчи ота (Қалби чин ота) зиёратгоҳи тўғрисидаги 1984 йилги маълумотномаси ҳам ўрин олган. Қуйида ушбу маълумотномани ҳавола этамиз:

«Қовунчи ота (Хожа Абдулҳаким Термизий) мозори. Зиёратгоҳда учта қабр мавжуд. Улардан икkitасига (хотини ва ўзига) янгитдан мақбара қилинган. Учинчиси куёвининг қабри.

Тошмуҳаммад Содиқов (83 ёшда, кўзи ожиз) 18 йилдан бери шу мазордаги эски масжид ичида яшайди. Унинг сўзига қараганда, Абдулҳаким Термизий бу ерларга келиб қолиб, қовун экиб деҳқончилик қилган. Кунларнинг бирида Бухоро подшоси шу ердан ўтаётиб, аскарлари билан қовун емоқчи бўлибди. Шунда Қовунчи ота подшога қовунлар етилмаганини, Худо хоҳласа, қайтиш вақтларигача албатта етилишини айтибди. Подшо айтилган вақтдан анча аввал қайтиб келсаки, қовунлар полизда пишиб ётган эмиш. Шунда подшо қовунчи чол оддий деҳқон эмас, балки Худога етишган валийлардан эканлигини англаб, уни «Қовунчи ота» деб эъзозлаган экан. Ўша-ўша Абдулҳаким Термизийнинг номи Қовунчи ота номи

⁴⁵⁶ Дадахўжаев С. Шахсий архивидан. Қўлёзма. 211-б.

билан машхур бўлганмиш.

Бу жой катта боғ чеккасида, маҳалла ўртасида жойлашган бўлиб, (Коммунизм) колхоз правлениясининг 16.06.1984 йилдаги № 12 сонли қарори билан дам олиш зонасига айлантирилган. Боққа қоровул этиб Миркомил Имомназаров тайинланган. Дарахтлари бир неча туп чинор, 1 та столга 10 тача рисола ва журналлар қўйилган. Чойхона қурилиши бошланиб, пойдеворлари тикланган. Лекин бу дам олиш масканига мақбара ва масжид диний руҳ бериб тураверади. Унинг устига «Қўлингдан нима келади», дегандек мақбарани яхшилашиб, илгариги пахса деворига қараганда ўн чандон яхши бино қуришган. Унинг ёнида «Қозининг кўрғони» бор. Бу ер инқилобдан олдинги қози Бадриддиннинг уйи экан. Кўрғонининг ўн икки пахса девори ҳамон сақланмоқда. Ичкарида биолобатория ишлаб турибди.

22.08.1984.»

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, зиёратгоҳни айнан Ҳаким ат-Термизий номи билан боғлашда маълум бир сабаблар мавжуд. Яъни зиёратгоҳда аслида Ҳаким ат-Термизий авлодларидан бири дафн этилган бўлиши мумкин. Чунки Фарғона водийсида Ҳаким ат-Термизий авлодлари номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар анчагина. Масалан, Марғилон шаҳридаги Довудхўжа Эшон зиёратгоҳини олайлик.

Маълумотларга кўра, бу ерга тасаввуф тариқатининг улўф намоёндаси, машхур олим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Али ат-Термизий (IX аср охирида вафот этган), яъни Ҳаким Термизийнинг авлодларидан бири Довудхўжа эшон дафн этилган. Қўқон хонлигининг ҳукмдорларидан бири Норбўтабий (1763-1799) томонидан берилган ёрлиққа кўра, Довудхўжа XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган. Нақл қилишларича, саййид Довудхўжа Гумбаз номли масжидни қуриш чоғида лой ишига ўзи бош бўлиб, ҳовуз қаздиради. Ўша вақт ул зотни зиёрат қилгани келган Қўқон хони Норбўтабий пирини тупроқ ичида кўриб, ғайрат билан енг шимариб, ҳовуз кавлашга киришади. Бир оздан сўнг қора терга ботган хон Довудхўжага қараб: «Таксир, қаранг жуда терлаб кетибман»,

дейди. Шунда Довудхўжа эшон: «Кўрдингизми хон, Марғилон халқи ана шундай кеча-кундуз терга ботиб ишлаб, сизга хирож тўлайди», дейди. Айтишларича, шундан сўнг Норбўтабий Довудхўжанинг бу сўзларига жавобан бир йил Марғилон халқини хирождан озод қилган экан⁴⁵⁷.

Маълумотларга кўра, Норбўтабий Гумбаз масжидини пишиқ ғиштдан қурдирмоқчи бўлганида Довудхўжа: «Вақти келиб сизнинг ғиштингизни эгаси келиб олиб кетади. Шу сабабдан масжидни хом ғиштдан барпо қилганимиз афзалдир», дея хоннинг марҳаматини рад қилган экан. Буни қарангки, Довудхўжанинг башоратлари тўғри чиқиб, совет тузуми даврида кўплаб пишиқ ғиштли масжидлар бузилиб, улардаги ғиштлар бошқа биноларни қуриш учун ишлатиб юборилган. Ўша вақтлар Гумбаз масжиди деворларини ҳам махсус парма билан тешиб, ғиштларини кўрган ҳукумат ишчилари ҳафсалалари пир бўлиб ортга қайтадилар. Чунки масжид бутунлай хом ғиштдан қурилганлиги боис уни бузиб, ғиштини ишлатиб бўлмас эди. Шу сабабдан Гумбаз масжиди совет ҳукуматининг қурувчи усталари эътиборидан четда қолган эди.

⁴⁵⁷ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Марғилон шаҳри Гумбаз маҳалласи.

ХОНҚИЗ

Аҳоли орасида Хонқиз номининг келиб чиқиши хусусида «Хоннинг қизи» тўғрисидаги афсона сақланиб қолган. Унга кўра, бу қишлоққа дастлаб Қўқон томондан хон қизи келин бўлиб тушганлиги учун «Хон қизи» номини олган эмиш⁴⁵⁸. Яна бир ривоятга кўра, қачонлардир бу масканда қайсидир хоннинг қизи от-аравада сайр қилган эмиш. Уни кўрган одамлар: «Бу хоннинг қизи!», «Хоннинг қизи биз томонларга келибди!» – дея ғоят ҳайратланишган, севилишган экан ва ўша воқеадан сўнг қишлоққа «Хонқиз» деган ном берилган эмиш⁴⁵⁹.

Хонқиз аҳли ушбу ривоятни қуйидагича талқин этадилар. Айтишларича, Қўқон хони Худоёрхон⁴⁶⁰ Шоҳимардон мазорини зиёрат қилиш мақсадида сафар давомида шу қишлоққа келиб, бир муддат тўхтаб, дам олади. Қишлоқнинг ўша вақтдаги эътиборли бойларидан бири хоннинг шарафига зиёфат берар экан, ёш қизни унга туҳфа қилади. Хон бу қизни ўз фарзандидек қабул қилади ва: «Бутундан бошлаб у бизнинг қизимиз, яъни хон қизи бўлди», дея марҳамат қилган экан. Ўша-ўша қишлоқ ҳам Хонқиз деб аталган эмиш⁴⁶¹.

Шундай бўлсада, С. Дадахўжаев мазкур қишлоқ номининг келиб чиқиши хусусида: «Хонқиз қишлоғининг ташкил топганига 300 йилдан ошди. Қишлоқнинг номи «Хамс» сўзидан олинган бўлиб, бешдан бир маъносини англатади. Яъни Олтиариқ сойидан бешдан бир қисм сувини олиш ҳуқуқига

458 Қулфиддинов Х. Жаннатмакон диёр. – Ф.: «Фарғона», 2008. 55-б.

459 Дадахўжаев С. Ёнган муҳаббат. – Ф.: «Фарғона», 2002. 16-б.

460 Худоёрхон ибн Шералихон уч маротаба тахтга кўтарилган. Дастлаб 14 ёшида 1261 (милодий 1845) йилда Муслмонқул итоатида давлатни бошқарган. Ўзининг биринчи мустақил ҳукмронлиги 1852-1858 йиллар, иккинчи ҳукмронлиги 1862-1863 йиллардир. Учинчи ҳукмронлиги 1865-1875 йилларни ўз ичига олади. Рус ҳукумати уни Оренбурга сургун қилган. Худоёрхон ҳаж қилиш учун сургундан қочиб кетади. 1881 йили ҳаждан қайтаётганда Афғонистоннинг Каррух мавзеида вафот этади. Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. –Т.: «Маънавият», 1999.

461 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Хонқиз қишлоғида яшовчи Машрабжон Эрматовдан (1938 йилда туғилган) ёзиб олинди.

эга бўлган», деган фикрни баён этади⁴⁶². Аммо тадқиқотчилар Хонқиз тўғрисида бошқа бир тахмин мавжудлигини таъкидлайдилар. Бу ҳақда З.Дўсимов ва Х.Эгамовлар жумладан шундай ёзадилар:

«Аслида ном икки компонентдан – Хон ва Қиз географик терминларидан тузилгандир. Хон, хан сўзлари, Э.Мурзаевнинг фикрига қараганда, Авестода ҳам учрайди. Бу сўз «қудуқ, чашма, булоқ» маъносини билдиради. Қиз, ёки хиз термини «баландлик, юқори» маъноларига эга. Форс тилида ҳам хиз сўзи шу маънони ифодалайди. Демак, Хонқиз, «Қизбулоқ, юқори булоқ», маъносидадир»⁴⁶³. Дарҳақиқат, эроний тилларда хан/хон – булоқ, сув чиқадиган жой, ҳовуз, ариқ маъносини англаётган⁴⁶⁴.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1909 йилда Хонқиз қишлоғида жами 2510 нафар аҳоли истиқомат қилган⁴⁶⁵.

Хонқиз зиёратгоҳлари

Хонқиз қишлоғида «Оқтош мазор бува», «Буви Хадича (Бу Халча)», «Жичча қир мазор», «Сайид эшон», «Йулғунчи ота», «Ғойиб ота» сингари зиёратгоҳлар мавжуд. Аҳоли орасида ушбу зиёратгоҳлар ҳақида турли қарашлар шаклланган. Масалан, Ғойиб ота мазорини олайлик. Айтишларича, ўтган асрнинг 70-йилларида зиёратгоҳни бузиб юбориш мақсадида ўша вақтдаги маҳаллий ҳокимиятнинг мутасадди ходимлари бир кишини мазорга кетмон уриб беришга ундайдилар. Чунки қурилиш бригадасидаги барча қурувчилар бундай номатқул ишни қилмасликларини айтадилар. Натижада раҳбарлар сўзини икки қилолмаган ҳалиги одам мазорни бузиш учун бир неча марта кетмон уради. Айтишларича, мазорни бузишда фаоллик кўрсатган ўша кимса тез орада оғир касалликка учрайди...

462 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Қўлёзма.196-б.

463 Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати.142-б.

464 Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Т.: «Мухаррир», нашриёти, 2009. 272-б.

465 Список населенных местъ Ферганской области. Скобелев, 1909. С.76.

Хонқиз зиёратгоҳлари хусусида Машрабжон Эрматов шундай ҳикоя қилади: «Худо раҳматли бувимиз Мойим пошшо бизга кўп бор Хонқизнинг зиёратгоҳлари тўғрисида сўзлаб берган. Унинг сўзларига қараганда, бу мазорларда макон топган азизлар ҳар доим тирик бўлиб, бир-бирларига замбарак отиб хабар берар эканлар. Ҳар гал бундай товушлар пайдо бўлганда қишлоқда муҳим бир воқеа содир бўлар экан»⁴⁶⁶.

Олинган оғзаки маълумотларга кўра, Фарғона водийсидаги кўплаб зиёратгоҳларда товушлар билан боғлиқ қарашлар мавжуд. Одамлар, мазорлардаги авлиёлар оғаниларига гумбурлаган товуш билан хабар бериб туради, деб ишонганлар⁴⁶⁷. Аҳоли ўртасида мазорлардаги авлиёлар тирик, шу боис улардан ҳар доим гумбурлаган овоз келади деган қарашлар мавжуд. Нақл қилишларича, оғани авлиёлар бир-бирининг холидан хабар бериб туриш учун шундай гумбурлатиб туришар эмиш⁴⁶⁸.

Шунга ўхшаш маълумотларни Олтиариқ ва Бешариқ зиёратгоҳларида эшитиш мумкин. Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, мазорлардан бундай вақтда олов чиққан. Бироқ бу оловни ҳамма ҳам кўравермайди. Фақатгина ҳар ўн кишидан бирига, яъни қалби пок кишига шу оловни кўриш насиб қилади. Баъзи бир маълумотларга кўра, аҳоли орасида азизлар мазоридан ўт чиқиб атрофни ёндириши тўғрисида қарашлар ҳам мавжуд⁴⁶⁹. Бизнингча, бу тушунчалар замирида инсонларнинг ҳар доим ҳалол ва пок бўлишлари лозимлиги ҳақидаги тушунчалар ётади.

Авлиёлар, агар одамларнинг гуноҳлари кўпайиб кетган бўлса, мазорларидан гумбурлаган овоз беришиб, уларни огоҳ

466 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Хонқиз қишлоғида яшовчи Машрабжон Эрматовдан (1938 йилда туғилган) ёзиб олинди.

467 Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины...С. 16.

468 Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти Сўх тумани Равон қишлоғи.

469 Неъматова Ю. Куй мазор ойқономи хусусида // Тил ва таржима муаммолари(профессор Ғайбуллоҳ ас-Салом таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тўплам). - Т.: «Фан», 2007. 178-6.

этар эканлар⁴⁷⁰. Одамлар бу овозни эшиттач, тавба қилиш учун мазорга келиб ис чиқаришган. Худодан гуноҳларини кечиришини сўраб, илтижо қилганлар⁴⁷¹. Бизнингча, муқаддас зиёратгоҳлардаги турли товушларга оид фикрларга асосланган қадимги туркий халқлардаги «Тиги» тушунчаси билан боғлиқ қарашлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий шундай ёзади: «Тиги – кечаси эшитиладиган гувуллаган овоз. Турклар тушунчасида ўликларнинг руҳлари ўзлари яшаган шаҳарга ҳар йил бир кечаси тўпланадилар, у шаҳар халқларини зиёрат қиладилар. Кечаси ана шу товушни эшитган киши ўлади. Туркларда бу тушунча кенг тарқалган»⁴⁷².

Хонқиздан топилган нодир насабнома

Мамлакатимиз мустақиллика эришганидан сўнг ўн йиллар мобайнида яшириб сақланиб келинган нодир ҳужжатларни кенг жамотчиликка ҳавола этиш имконияти туғилди. Натижада Фарғона водийсининг ўзида кўплаб насабномалар ва маноқиблар билан боғлиқ мақола ва китоблар нашр этила бошланди⁴⁷³. Бу, аввало, халқимизнинг ўз миллий маданий меросига бўлган эътиборида яққол кўзга ташланади. Шу пайтга қадар йўқолган деб қаралган насабнома ва шажараларни нафақат кўриш, балки улардан фойдаланиш учун ҳам шарт-шароитлар вужудга келди⁴⁷⁴. Шажара, сулола

470 Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти Олтиариқ тумани Эски Араб қишлоғи.

471 Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари...99-б.

472 Маҳмуд Қошғарий. Девону Луғотит турк. III том. Т., 1963. 249-б.

473 Бу ҳақда қаранг: Кавахара Я. Офоқ хожанинг ўғли Хожа Ҳасан шажараси ҳақида // Шарқшунослик, № 12. Т., 2004. –Б.89–103; Mazar documents from Hincjaig and Fergana (faksimile). Edited bu Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on Private Manuscript in Ferghana Valley // Journal of Asian and African Studies. No. 71. 2006. P. 205–257; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Studu of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28.Tokyo University of Foreign Studies 2007.P. 79–103.

474 Abdulahatov N.The Importance of Studying the Mazar Dokuments of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hincjiang, p. 14.

ва насабномалар тарзида битилган асарлар тарихнинг ўрганилмаган саҳифаларини тадқиқ қилишда муҳим ўрин тутса-да, афсуски ҳозирги кунгача махсус тадқиқ қилинмаган⁴⁷⁵.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг оммавий ва шахсий кутубхоналарида мавжуд қўлёзма асарлар асосан хон саройлари, мадраса коллекцияларида жамланган. Шу сабабдан улар дин масалаларида аксарият ҳолларда «назарий», «китобий ислом» ҳақида маълумот беради. Бошқа муҳит – «оммавий», «халқ исломи» ҳақидаги материаллар эса муқаддас жойлар (қадамжолар, зиёратгоҳлар) атрофида марказлашган. Улар орасида ёзма манба (шажара, вақфнома, васиқа, маноқиб)лар алоҳида ўрин тутади⁴⁷⁶.

Ўрта Осиё ва унга қўшни минтақаларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти, географик муҳит ва у ёки бу мамлакат халқининг урф-одатлари бўйича қимматли маълумотлар берувчи бу сингари ёзма манбалар (шажара, вақфнома, васиқа, маноқиблар)нинг Хонқиз қишлоғи ўзида ҳам аниқланиши фикримизнинг яққол далилидир. Уларнинг ёзилиш услуби ва турлари борасида тарих фанлари номзоди Наргиза Хидирова қуйидаги фикрларни билдиради:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимида турли даврларга тегишли минглаб қўлёзма асарлар сақланади. Ушбу асарлар тарихий, диний (тасаввуф, Қуръон, тафсир), аниқ фанлар (астрономия, геометрия, география) соҳаларига бағишланган бўлиб, улар орасида шажара, сулола ва насабномалар тарзида битилган асарлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди.

1. тасаввуф тариқати вакиллари номи билан боғлиқ шажаралар;

2. мозорлар номи билан боғлиқ шажаралар;

3. аждодлар номи билан боғлиқ шажаралар (бундай шажараларнинг маълум қисми аҳоли қўлида ҳам сақланади);

475 Абдулахатов Н., Жабборов А., Абдуллаев А. Фарғона азизлари тақдири... 248-б.

476 Abdulahatov N. The Importance of Studying the Mazar Documents of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hsinjiang, p. 14.

4. шайх ва уламолар номи билан боғлиқ шажаралар.

Ўз келиб чиқишларини Муҳаммад (с.а.в.) ёки тўрт халифалардан бирига боғлашни ва бу шажарани махсус қози муҳри билан тасдиқлашни шажара тузишга хос умумий хусусиятлар сифатида эътироф этиш мумкин. Ушбу шажаралар ўз титул (саййид, хожа, эшон, шайх, тура) номланишларига кўра турлича бўлиб, тариқат вакиллари шажарасида асосан хожа ёки саййид титулига, машойих ва уламолар шажарасида эшон титулига, Қўқон уламолари шажарасида эса кўпроқ тура титулига урғу берилади⁴⁷⁷.

Ушбу насабнома Мирза Олим Мулла Бурҳон ўғлининг (1947-1998) аждодларига тегишли бўлиб, XIX аср бошларида кўчирилган. Шажара юзасидан изланишлар натижасида қуйидагилар аниқланди.

Мирза Олим махсимнинг отаси Мулла Бурҳон (1904-1953) ўз даврининг илми зотларидан бўлиб, унинг отаси Бадриддин ҳазратларига «дами ўткир эшон» дея таъриф берганлар.

Айтишларича, Бадриддин ҳазратларининг (1857 йилда туғилган) отаси Қўқон хонларининг диний раҳнамоларидан бўлиб, ўз замонида Шоҳимардондаги Ҳазрат Али мазорини ҳамда Андижоннинг Ойим ва Хўжаобод қишлоқларини обод этишда кўп хайрли ишларни амалга оширган. Бадриддиннинг Хонқизга келиб қолиши тарихи хусусида шундай нақл этишади. У Шоҳимардон мазорини зиёрат қилиб қайтаётганида Чимён аҳли уни пешвоз чиқиб кутиб олганлар ва шу ерда қолишини илтимос қилганлар. Уларнинг бу таклифига рози бўлган Бадриддин ҳазратлари Хонқиз қишлоғида яшаб қолади. Унинг Саййид Аҳмад, Саййид Бурҳон исмли икки ўғли ва икки қизи бўлган. Саййид Аҳмад фронтга кетиб, бедарак йўқолган. Саййид Бурҳоннинг Мирза Олим, Мирза Аҳмад, Ҳокимжон исмли уч ўғли ва Ҳалимахон, Сорахон, Саломатхон исмли уч қиз фарзанди бўлган. Мулла Бурҳоннинг синглиси Исроиллов

477 Хидирова Н.Ў. Қўқонда фаолият юритган шайх ва уламолар шажараси (XIX аср охири XX аср бошлари) // «Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда» мавзuidaги Республика илмий анжумани материаллари. Фарғона, 2009. 309-310б.

Шокиржон, Солижон, Нўъмонжон исми уч ўғил ва Лолахон исми бир қиз фарзанд кўрган⁴⁷⁸.

Қўлёзма ҳужжатнинг ҳажми 26х355 см. бўлиб, ҳужжатга 48 та турли шаклдаги муҳрлар босилган. Муҳрлардаги ёзувлар ўчиб кетган, фақат айримларини ўқиш мумкин. Уларнинг бирида «Қози Домулла Қобилхўжа 1204 (милодий 1786)» «Мулла Ҳолмуҳуммад» деб ёзилган. Қуйида мазкур қўлёзманинг матнидан айрим кўчирмаларни келтириб ўтамиз:

«Эшонхожа Бузрукхожанинг фарзанди, Бузрукхожа Азизхожанинг фарзанди, Азизхожа Саййидхожанинг фарзанди, Саййидхожа Аҳмадшоҳнинг фарзанди, Аҳмадшоҳ Шох Али Асқарнинг фарзанди ва у ҳазрат Амир Низомиддин Валининг фарзанди, Амир Низомиддин валий Султон Жалолиддиннинг фарзанди ва у Амир Ҳисомиддиннинг фарзанди ва у амир Зиёвуддиннинг фарзанди ва у Мир Саййид Абдуллоҳнинг фарзанди ва у ҳазрат Саййид Маҳмуднинг фарзанди ва у ҳазрат Саййид Исмоилнинг фарзанди ва у ҳазрат Саййид Ҳусайннинг фарзанди ва у ҳазрат Саййид шарифнинг фарзанди ва у Саййид Ваҳобнинг фарзанди ва у Саййид Рофеънинг фарзанди ва у Саййид Ҳишомнинг фарзанди ва у Саййид Мунтахабнинг фарзанди ва у Саййид Содиқнинг фарзанди ва у Имом Али Мўсо ар-Ризонинг фарзанди ва у Имом Мўсо Козимнинг фарзанди ва у Имом Али Асқарнинг фарзанди ва у Имом Жаъфари Содиқнинг фарзанди ва у Имом Муҳаммад Боқирнинг фарзанди ва у Ҳазрати Имом Ҳусайн (р.а.)нинг фарзанди ва у Ҳазрати Имом Зайн ал-Обиддиннинг фарзанди ва у Ҳазрати Имом Ҳусайн (р.а.)нинг фарзанди».

Мазкур шажарадаги маълумотлардан англашиладики, Мулла Бурҳон хонадони саййидлар хонадонига мансуб бўлган.

Хонқизнинг қадимги қабристони

Фарғона туманидаги Хонқизнинг қадимги қабристони

478 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Хонқиз қишлоғида яшовчи Икромжон Бадриддиновдан (1975 йилда тутилган) ёзиб олинди.

Хонқиз қишлоғига туташ адирликларда жойлашган. Ёдгорликнинг даври милоднинг биринчи асрига мансуб. Ушбу ёдгорликдаги дастлабки археологик тадқиқотлар 1953 йилнинг август ойида Фарғона ўлкашунослик музейининг илмий ходимлари Б.Гамбург ва Н.Г.Горбунова томонидан олиб борилган. Археологик қазिशмалар чоғида қадимги қабрлардан милодий III-IV асрларга мансуб сопол идишлар, темир пичоқлар, темир ва бронзадан ясалган узуклар, мунчоқлар, сурматослар, камон ўқининг суякдан ясалган уч қисмлари ва камарбандлар топилган.

Ушбу қазишма чоғида топилган осори атиқалар Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи фондида сақланмоқда⁴⁷⁹.

Айтиш жоизки, қадимшунос олима Н.Г.Горбунованинг (1927–2001) узоқ йиллар давомида олиб борган археологик тадқиқотлари чоғида Фарғона туманидаги Хонқизнинг қадимий қабристони сингари ўнлаб археологик ёдгорликлар аниқланди ва улар тўғрисида қатор илмий мақолалар чоп этилди⁴⁸⁰.

Хонқизнинг қадимий қабристонини аҳоли мўғуллар кўрғони, яъни Муғтепа деб атаб келганлар.

479 ГАФО ф. 1160, оп. 1 д. 14, лл. 1-61 за 1970-1978 годы.

480 Бу ҳақда қаранг: Горбунова Н. Г. Отчёт об археологических работ Ферганского музея в 1952 году. ФОКМ. Науч. Архив. № 494; Горбунова Н. Г. Отчёт об археологических работ Ферганского музея в 1958 г. ФОКМ. Науч. архив. № 491; Горбунова Н.Г. Краткий предварительный отчёт о поездке с научной целью в Центральную Фергану в 1958 год. ФОКМ. научный архив № 489; Горбунова Н. Г. К истории Ферганы в эпоху раннего железа. СА.1962. № 4; Горбунова Н. Г. Кутайский могильник. АСГЭ. вып. 3. 1961; Горбунова Н. Г. Керамика поселения Ферганы первых веков н.э. ТГЭ. вып. 20. 1970; Горбунова Н. Г. Кутайско-Карабулакская культура Ферганы. СА. 1983. № 3; Горбунова Н. Г. Культура Ферганы в эпоху раннего железа. АСГЭ. вып. 5. Л. 1962; Горбунова Н. Г. О локальных особенностях в культуре древней Ферганы. СА. № 1. 1970. Горбунова Н. Г. Некоторые вопросы хронологии Ферганской керамики с красным ангобом. АСГЭ. вып. 13.1971; Горбунова Н. Г. Поселения Ферганы первых веков нашей эры. СА. 1977. № 3; Горбунова Н. Г. Фергана в Кушанское время. В кн.; Центральная Азия в Кушанскую эпоху. М., 1975; Горбунова Н. Г., Кулик Т. И. Обольдуева Т. Г., Тимофеев В. И. Работы Ферганской экспедиции. АО в 1970 году. М., 1971; Gorbunova N.G., 1986. The Culture of ancient Fergana (VI century BC-VI century AD) BAR International Series 281, Oxford.

Хонқизлик қатагон қурбонлари

1. **Йўлдошев Худоёр** – 1891 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Собиқ қулоқ...Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси...НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13572-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган⁴⁸¹.

Унинг фарзанди Акбарали Худоёров кўп йиллар колхозда пахтачалик ва қурилиш бригадасида меҳнат қилган.

2. **Мирзаулуқов Абдулла охун** – 1880 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Қулоққа тортилган. Диний маросимлар хизматчиси. Давлат мажбуриятини бажармаганлиги учун икки марта жавобгарликка тортилган. Учинчи марта 1935 йили аксинқилобий фаолияти учун 6 йил қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда имом. Аҳоли орасида аксинқилобий тарғибот олиб борганликда, совет иттифоқи шаънига ифвогарона фикрлар билдирганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13572-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 24 ноябрдан ҳисобланган⁴⁸².

Олинган маълумотларга кўра, Абдулла охуннинг отаси хонлик девонида мирза мансабида турган. Улар икки ўғил бўлишган. Паттахон ва Абдулла охун. Паттахон Усмон кўрбошининг хизматчиларидан бўлган. Абдулла охун Хонқизнинг Паст кўча маҳалласидаги масжидда имомлик қилган. Айтишларича, бой қўшниси Абдулла охунга сигири эвазига икки танобер берган экан. Кейинчалик айнан ўша ерлар эвазига «ер эгаси, қулоқ» деган айб билан жазога тортилган. Мирзаулуқов Абдулла охуннинг турмуш ўртоғи Қумрихон Юсуфбекова бўлиб, улар беш ўғил кўришган.

Абдулла охуннинг тўнғич ўғли Ғани махсим (1922-2009) ҳам Сибирга қатагон этилган ва сургундалик чоғида фронтга кетган. Ўша-ўша 18 йил ўтгач, қишлоғига қайтиб келган⁴⁸³.

481 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.57.

482 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.56.

483 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Хонқиз қишлоғида яшовчи Жалолдин Абдуллаевдан (1933 йилда туғилган) эзиб

3. Мадолимов Рўзи – 1892 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Собиқ қулоқ... НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13574-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган⁴⁸⁴.

4. Маматқулов Маткарим – 1881 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Диний уламолардан. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Муқаддам колхозга раислик қилган вақтда пахта теримида саботаж уюштирганликда, колхоз чорвасини атайин йўқ қилганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13575-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 12 ноябрдан ҳисобланган⁴⁸⁵.

5. Мавлонқулов Раҳмонқул – 1891 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Қулоққа тортилган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз бригадири. Мунтазам равишда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, совет ҳокимияти шаънига миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Олтиариқ туман бўлими тақдим қилган 13742-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 1 декабрдан ҳисобланган⁴⁸⁶.

6. Мадалиев Раҳмонқул – 1888 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1930 йилда давлат мажбуриятини бажармаганлиги учун жавобгарликка тортилган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз бригадири. Мунтазам равишда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланган. НКВДнинг Олтиариқ туман бўлими тақдим қилган 13742-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 1 декабрдан ҳисобланган⁴⁸⁷.

7. Аҳмадалиев Қодирхожи – 1871 йили туғилган. Фарғона тумани Хонқиз қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1930 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 2 йил қамоққа ҳукм этилган... 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазо

олинди.

484 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.57.

485 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.56.

486 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.253.

487 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.253.

муддати 1937 йил 5 сентябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, СССРдаги очарчилик тўғрисида миш-мишлар тарқатганликда айбланган⁴⁸⁸.

Ўтган асрнинг 30-йилларида қатағонлик сиёсатининг қонли қиличига дучор бўлган яна бир хонқизлик инсон бу Мамасиддиқ Массирҳожиге ўғлидир. У ҳақда Собиржон Дадахўжаев шундай ёзади: «Мамасиддиқни «Сағирбойичча» деб ҳам аташган. Сағирбойичча номини олишига сабаб, биринчидан, етим қолганлиги, иккинчидан, етим-есирларнинг бошинисилаб, мурувват кўрсатганлигиди. У 1932 йили қамалди. 1933 йилда қишлоқдан файз-барақа кўтарилиб, қаҳатчилик бошланди. Шунда қамоқхонада ётган Сағирбойичча онасига хат ёзиб, халққа ёрдам беришни илтимос қилади. Анбармомо барча тилло буюмларини сотиб, 26 аравада қишлоққа ун олиб келган ва тарқатган, қишлоқ марказига иккита дошқозон осиб, икки бўрдоқни қўйни сўйдириб гўжа тайёрлатган ва гўжани ҳар оиланинг жон бошига бир чўмичдан тарқатган...

Аммо ёвуз кучлар бу оилани четлаб ўтмади. 1932 йилдаёқ мол-мулки мусодара этилди. Оиласи эса Чимёндаги қариндошлариникидан паноҳ топди.

1936 йили узоқ давом этган сўроқлардан сўнг Сағирбойиччанинг отиб ташланганлиги баён этилади. Лекин қаерда, ким томонидан, қандай сабабларга асосан қатағон қилинганлиги номаълум»⁴⁸⁹.

Олинган маълумотларга кўра, хонқизлик Мулла Сойна ва Мойим пошшоларнинг оиласи ҳам қатағон сиёсатининг жабр-зулмини кўрган ва доимий таъқибда яшаганлар.

Маълумки, йигирманчи йилларнинг охирида юртимиздаги неча-неча мухтарам зотлар худди Сағирбойичча каби «қулоқ» деган ном билан қораланиб, таъқиб остига олинган эди. Кимдир ватанни тарк этиб, муҳожирликда жон сақлаб қолган бўлса, қолганлари юртдан сургун бўлиб, сарсон-саргардонлик азобларини бошдан кечирдилар.

488 Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007. 260-б.

489 Дадахўжаев С. Ёнган муҳаббат... 20-21-б.

Мулла Сойна воқеаларни олдиндан кўра билганми, ҳали колхозлаштириш масаласи кўтарилмасдан бурун барча мол-мулкларини давлат ҳисобига ўтказиб берган эди. Гарчанд оиласи нонга тўймай бир амаллаб кун кечираётган бўлсада, кўпларнинг бошига тушган аччиқ қисмат Мулла Сойна хонадонини четлаб ўтмади. Ҳукумат учун у ҳам «қулоқ»қа айланди. Бировнинг ҳақиға хиёнат қилмай, умр бўйи меҳнатдан боши чиқмаган инсонни дабдурустдан «сен золим, муттаҳам, зўравон қулоқсан», дея таҳқирлаш ҳар қандай метин иродали кишини ҳам довдиратиб қўйиши аниқ. Шунинг учун халқимизда дуога қўл очилган вақт қадимдан «бевақт ўлимдан, қуруқ тухматдан Худо асрасин», дея ният қиладилар. Мулла Сойна ҳам ана шу қуруқ тухмат туфайли тез орада қадди бўкилиб, бора-бора мункайиб қолади.

Халқимизда, «Хонлиғингдан ажрасанг дағи, улусингдан ажрама», деган азалдан қолган бир мақол бор. Мулла Сойнанинг инсонийлик хислатларини яхши билиб, уни қадрлай олган ҳамқишлоқлари, Мулла Сойнадек ҳалол, меҳнаткаш инсоннинг сира айби йўқ, топган-тутганини халқ билан баҳам кўриб келган, дея қилган оҳи-зорлари эвазига уни сургун балосидан бир илож қилиб олиб қоладилар. Аммо совет ҳукуматининг саводсиз ва шафқатсиз вакиллари мусичадек беозор инсоннинг бўйнига ҳам «халқ душмани» деган тавқи лаънатни илишга бориб етадилар. Наиллож, «Душманнинг иши бошлангунча» деган нақл бежиз пайдо бўлмаган. Чунки ўша вақтда минглаб ҳамюртларимиз бошига ана шундай даҳшатли балолар ёғилган эдики, улардан фақат ўлиб қутулиш мумкин бўлган.

Бу ҳақда Машрабжон Эрматов шундай ҳикоя қилади: «Бобомиз Мулла Сойна Хонқизнинг йирик бойларидан эди. Мулла Сойна тазйиқлар кучайган пайтда «Масжидга кириб бу балолардан ўзинг қутқар» деб илтижо қилади. Буни қарангки, ўша кун Мулла Сойна оламдан ўтади.

Мойим पोшшо бувимиз Ҳувайдо ҳазратларининг авлоди бўлиб, Эшон Салоҳиддиннинг набираси эди. Чунки у васиятида фарзандига бобоси Салоҳиддиннинг исмини қўйишни тайинлаган экан. Мойим пошшо бувимиз ҳар гал сурпа очса,

унинг олдига оқ илон келиб кулча бўлиб олар ва ўша вақтда уй ичига ажойиб муаттар ҳид таралар эди. Мойим пошшо бувимиз 1945 йил 90 ёпида вафот этди. Унинг вафотидан сўнг илон ҳам ғойиб бўлди. Хувайдо ҳазратларидек улуғ зотнинг авлоди бўлганиданми, Мойим пошшо бувимизнинг ҳам ажойиб хислатлари бор эди. Бунга бир қанча мисолларни келтириш мумкин. Масалан, Мойим пошшо бувимизни уйида ўтин қилаётган уч киши ундан палов қилиб беришни илтимос қиладилар. Уларни илтимосини ерда қолдирмаслик учун бувимиз таомга уринадилар ва кичик қозончада бир пиёла гурунч билан ош дамлайдилар. Буни кўрган ҳалиги уч киши, «Онахон жуда ҳасис экан. Аттанг бу овқатга уч киши эмас бир киши ҳам тўймайди», деган фикрга борадилар. Бироқ ўша куни Мойим пошшо бувимиз кичик қозондан икки марта катта товоққа тўлдириб ошни сузиб келганлигини кўриб, улар ўзларидан уялиб қолган эканлар»⁴⁹⁰.

490 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Хонқиз кишлоғида яшовчи Маипрабжон Эрматовдан (1938 йилда туғилган) ёзиб олинди.

ҚЎРҒОНТЕПА

Журналист С. Дадахўжаев мазкур қишлоқ номининг келиб чиқиши хусусида шундай ёзади: «Қўрғонтепа қишлоғининг ташкил топганлигига тахминан 250 йил бўлган. Ким томонидан ташкил этилганлиги номаълум. Қишлоққа Қўрғонтепа деб ном берилишга сабаб у ён атрофлари қир-адирлар билан ўралган бўлиб, Бегат маҳалласида катта тепалик мавжуд бўлган. Бу тепалиқдан теварак-атрофни назорат қилиб турилган. Шу сабабли қишлоққа Қўрғонтепа номи берилган»⁴⁹¹.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1905 йилда Қўрғонтепа қишлоғида 1742 нафар аҳоли истиқомат қилган⁴⁹².

Қўрғонтепада Чангал мазор, Ғойиб мазор, Қизлар мазор деб аталувчи зиёратгоҳлар мавжуд. Қизлар мазор тўғрисидаги ривоятга кўра, бу ерга бир қиз кўмилган. Яна бир ривоятга кўра, етти қизлар ғойиб бўлган. Аҳоли тасаввурида ушбу зиёратгоҳнинг тупроғи шифобахш, яъни яраларни даволайди.

Ўтган асрнинг 30-йилларида Қўрғонтепа қишлоғида бир неча кишилар қатағон этилган. Масалан, қишлоқнинг зиёлиларидан бири Тиллабеков Раҳмонқулни диний илми бўлганлиги учун 6 йилга қамаб юборишган ва у Фарғона қамоқхонасида вафот этган.

Колхоз омборчиси Тешажонов Ҳамроқул тухматга учраб, 6 йилга қамоққа ҳукм этилган. Шунингдек, Мадраҳимов Қозоқбой, Маматқул Худоёровлар ҳам қатағон этилган⁴⁹³.

Қадимда қишлоқда Қундузбой, Тарновбоши, Кураш, Янгимасжид, Сойбўйи, Майдон, Бегат сингари маҳаллалар мавжуд бўлган. Бегат маҳалласи яқинида карвонсаройлар бўлганлиги учун у шу номни олган⁴⁹⁴.

491 Дадахўжаев С. Шахсий архивдан. Қўлёзма.198-б.

492 Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С. 77.

493 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Қўрғонтепа қишлоғида яшовчи Маҳкамбой Ўтановдан (1905 йилда туғилган) ёзиб олинди.

494 Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Қўрғонтепа қишлоғида яшовчи Номон Нажмиддиновдан (1960 йилда

Кўрғонтепанинг Майдон маҳалласи номининг келиб чиқиши хусусида қуйидаги ривоят сақланиб қолган. Айтишларича, сайрга чиққан Кўқон хонларидан бири Кўрғонтепага етиб келганида кўм-кўк майса билан қоплаган майдонликка кўзи тушади. Бундай сўлим маскандан баҳра олгач, хон «Ажойиб майдон» экан дейди. Ўша-ўша мазкур майдонлик жойлашган маҳалла Майдон номини олибди⁴⁹⁵.

Кўрғонтепадаги тепалик ҳақидаги ривоятга кўра, қадим замонларда Фарғона подшоси бизнинг подшолигимизни хавф-хатардан назорат қиладиган тепалик бўлса деб фармон қилгач, шундай тепалик барпо этилган экан. Тепалик майдони ҳозирда 30-40 метрдан иборат бўлиб, баландлиги 10-15 метрни ташкил этади.

Кўрғонтепа ёдгорлиги дастлаб ўтган асрнинг 50-60 йилларида Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи ходимлари томонидан тадқиқ этилган. Музей ходимларидан бири археолог Т. Куликнинг берган маълумотларига кўра, ўша вақтларда Кўрғонтепа қалъасининг майдони 50х50 м.дан иборат бўлиб, ундан фақат девор ва тўйнуқлар сақланиб қолган. Ёдгорликда олиб борилган текширувлар чоғида милоннинг I асрига мансуб сопол парчалари мавжудлиги аниқланган. Бу эса археологик ёдгорлик бундан қарийб икки минг йил аввал бунёд этилганлигини кўрсатади⁴⁹⁶.

Ушбу маълумотлар, албатта, ўқувчиларда, агар Кўрғонтепа ёдгорлиги қадимдан мавжуд экан, дастлабки даврларда тепалик қандай вазифани бажарган, деган саволни келтириб чиқариши муқаррар. Биз бу саволга жавоб сифатида қадимшунос олим, академик А.Муҳаммаджоновнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтмоқчимиз:

«Буюк ипак йўли қадим замонлардаёқ Осиё қитъасини кўндалангига кесиб ўтиб, улкан Шарқни Фарб мамлакатлари билан боглаган. Натижада қитъалараро бу карвон йўли бўйлаб

туғилган) ёзиб олинди.

495 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Кўрғонтепа қишлоғида яшовчи Охунов Муҳаммад Собиржон ўғлидан (1950 йилда туғилган) ёзиб олинди.

496 ГАФО ф. 1160, оп. 1 д. 14, лл. 1-61 за 1970-1978 годы.

яшаган халқларнинг ўзаро мулоқот ва тижоратлари кенгайиб, иқтисодий ва маданий ҳаёти юксалди. Бу савдо йўли узра янги-янги шаҳарлар пайдо бўлди, шаҳарларда эса ҳунармандчилик униб-ўсди. Илк ўрта асрларда халқаро савдо-сотиқни олиб борувчи ва уни бошқарувчи савдогарлар аҳли «каш-кашон» номи билан шуҳрат топди. Анвойи ҳунармандчилик маҳсулотларини узоқ ўлкаларга элтувчи минглаб туя карвонлари йўлларга тизилди. Бундай саҳро кемаларини бошқарувчи карвонбошилару туякашлар, пойкору хизматчилар гуруҳи ишга киришди. Минглаб чақиримга чўзилган, тоғ даралари оралаб, қорли баланд доvonларни ошган ва сувсиз бепоён дашту саҳроларни кесиб ўтган бу узоқ савдо йўллари бўйлаб қатор-қатор карвонлар, сайёҳу дарвешларнинг, турли мамлакат элчию вакилларининг муттасил қатновини таъминлаш мақсадида қитъалараро йўл узра сон-саноксиз қўноқлар, равоқлар, хонақоҳлар, даштларда эса сардобалар – гумбазли ҳовузлар қурилиб, дарё кечувларига соллар ўрнатилган. Шаҳарларда катта-кичик карвонсаройлар ва меҳмонхоналар қад кўтарган.

Афсуски, қадимда турли мамлакатларни боғлаган кўҳна савдо йўлида бино қилинган иморат ва иншоотларнинг кўпи асрлар давомида вайрон бўлиб, бизгача улардан ясси тепалар шаклидаги археологик ёдгорликларгина етиб келган»⁴⁹⁷.

Шундай экан, Қўрғонтепа ёдгорлиги қадимда Фарғона водийсидан ўтган Буюк ипак йўлидаги савдо карвонлари тўхтайдиган ва уларни ҳимоя қилишда муҳим аҳамият касб этувчи манзилгоҳлардан бири вазифасини бажарган. Бундай қадимги тепаликларни ўрганиш тарихимиз ва маданиятимизнинг йўқолиб кетган зарварақларини тиклаб, ўтмишимизни билишимиз учун нақадар зарур эканлиги давримизнинг муҳим талабларидан бири бўлиб қолмоқда.

Шу ўринда қадимги хабар берувчи тепаликлар хусусида. Маълум бўлишича, бундай хабар берувчи тепаликлар тўғрисида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам маълумотлар учрайди: «Қарғу – душман хавфидан сақланиш учун энг баланд ерга қурилган минора шаклида бино бўлиб, душман

497 Муҳаммаджонов А. Ипак йўли бўйлаб. Фан ва турмуш. 1990. № 12. 6-б.

кўриниши билан ҳамма тездан қуrollанишини билдириш учун, у ерга ўт ёқилади»⁴⁹⁸.

Тадқиқотларимиз давомида бундай хабарчи тепаликлар ҳозирги вақтда Қошғар ҳудудида «Тур» номи билан сақланиб қолганлигига гувоҳ бўлдик. Жумладан, уйғур олими Йўлдош Муҳаммадамин бу борада шундай ёзади: «Тур – сўзи уйғурча аталган бўлиб, қадимги замонда ўт ёқиб белги бериш учун ясалган баланд тепаликни англатади»⁴⁹⁹.

Иzlанишлар шуни кўрсатмоқдаки, хабар берувчи тепаликлар қадимги вақтларда асосан карвон йўллари бўйларида жойлашиб, ўз вақтида аҳолини келаётган хавфдан огоҳ этишда муҳим вазифани ўтаган. Шу ўринда хабарчи тепаликларнинг қандай вазифани бажарганлигини ўқувчиларимизга тушунтиришда қулайлик бўлиши учун бадий асарларга мурожаат қилишни маъқул кўрдик. Чунки тарихий романларда хабарчи тепаликлар тўғрисида ҳам маълумотлар келтириб ўтилган. Масалан, ёзувчи Мирмуҳсиннинг «Темур Малик» асарини олайлик:

«Темур Малик қирқ навқари билан Чордарага яқинлашгач баланд тепаликдаги қоровулхонага кўз ташлади. Ярим чақиримча нари, пастликда сой айланиб оқарди. Хоким қулогига бир-икки чалинган Саритепа қишлоғи ҳам шу сойнинг ўнг томонида бўлиб, ўн-ўн иккитагача пасту баланд томлардан иборат эди. Қоровулхона арава йўлидан беш юз газ баландликда тўпроқ ўйилиб кўтарилган бу сунъий тепалик, баъзиларнинг айтишича, Афросиёб вақтида қурилган экан. Худди шундай тўпроқ ўйилиб қурилган тепаликлар ҳар ўн йиғоч узоқда ахраман девдек салобат солиб турарди. Темур Малик отдан тушиб, икки-уч навқари билан юқорига – қоровулхонага кўтарилди. Зинага ўхшатиб, ўйиб қўйилган қия йўлда ҳаллосларди. Тепаликка чиққач, гир-гир шабада юзга урилди. Бунда кичкинагина ҳужра бўлиб, ҳужранинг бир томонига майдаланган саржин, иккинчи томонига катта-катта палёндан иборат баланд қилиб саржинлар тахлаб қўйилган. Тепаликда шамол учуриб кетмасин деб, қозиқ

498 Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...401-б.

499 Йўлдош Муҳаммадамин. Моралбоши ноҳияси тевасидаги турлар // Шингжонг тазкирачилиги. 2005. № 4, 56-б.

қоқилиб, бирмунча гўлаю ёғочлар теришиб, арқон ип билан боғлаб қўйилган. Эшиги очиқ хужра ичида, салқинда ўн-ўн беш ёшлардаги бир бола Темур Малик келганини сезмай пишиллаб ухлаб ётарди. Темур Малик атрофдагиларга уни уйғотиб юбормасликни имо билан билдирди. Хужра ичида икки катта хумда қора ёғ, настда чўмичу олтингузурт, ишқалаб ўт чиқарадиган тошлар, пилталар ҳам турарди. Хужра қозигида эскидан қолган, қисман занглаган қилич осиглиқ турарди. Темур Малик ҳаммаёқни кўздан кечиргач ёнидаги навкарга гап қотди... Навкар дарҳол камарини ечиб, осиглиқ ханжари билан болага боғлади. Темур Малик ёнидан бир тилла танга чиқариб, белига узатди.

– Хизматда турганингда асло ухлама, ўғлим! Оғаларингга ҳам айт, душман белгиси кўриниши билан тезда ўт ёқиш керак!..

Темур Малик қирқ йигити билан Бўрикалла ва Келес, ундан кейин Чиноз, Тўйтепа, Олмалиқ, Келовчи тепаликлари сари жўнади. Чунки Саритепадан бошлаб бу ёғидаги ерлар Хўжандга қарарди. Икки кун мобайнида ҳамма қоровулхоналарни кўздан кечириб, бунда посбонлик қилувчиларга тўхфалар инъом этди. Доимо сергак туришликни, мабодо ўзларига қурол-яроқ, кийим-кечак ва ҳатто от зарур бўлса, Хўжандга бориб, унинг ёнига киришни маълум қилди. Келовчи ва Чориқдаррон тепалигидаги кекса қоровулларга қозоғга хат битиб, иккинчи бармоғидаги олтин нигин кўзига ўрнатилган муҳрни босиб, гувоҳномалар берди. Бу қоровулхоналарнинг мудофаадаги ўрни муҳим, душман мана шу тепаликлар орасидан ўтишини биларди. Душман йўлини тўсиш, бу ерда чалғитиш имконияти ҳам бор эди. Султон Санжар, Гурхонлар замонида мана шу Чориқдаррон ва Келовчи атрофида бир чўпон эронликлар қўшинини йўлдан чалғитиб, сувсиз қумга киритиб юборган дейилади»⁵⁰⁰.

Афсуски, тарихий аҳамиятга эга бўлган бундай тепаликларнинг кўплари 30-йиллардаги колхозлаштириш сиёсати даврида бузиб юборилди. Айниқса, 50-йилларда бу ҳолат янада авж олганлигини Т.Раҳматуллаев қуйидаги маълумотлар орқали баён этади:

«Кўпчиликнинг тарих ва маданият соҳасидаги саводсизлиги

500 Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси («Темур Малик»). – Т.: «Адабиёт ва санъат нашриёти», 1991. 132-134-б.

туфайли сон-саноқсиз ёдгорликлар бузилди, анчаси умуман йўқолиб кетди. Масалан, расмий маълумотларга кўра, 50-йиллар бошларидан 80-йиллар охиригача бўлган давр ичида Ўзбекистонда 20 мингга яқин тарихий ёдгорлик йўқ қилиб юборилган ҳамда 2,5 минг янги топилган ёдгорлик давлат ҳимоясига олинмаган.

Бузилиб кетган қадимий ёдгорликларнинг кўпчилиги янги қурилиш ишлари олиб борилаётган майдонлар ва деҳқончилик мақсадида ўзлаштирилаётган ерларда жойлашган. Агар шу соҳада ишлаётган оддий ишчидан тортиб қурилиш бошлиғигача ўтмиш ёдгорликларининг аҳамиятини тушуниб, қадр-қимматини билганида эди, аҳвол бу даражага етмас эди»⁵⁰¹.

Дарҳақиқат, собиқ советлар даврининг илк йилларидаёқ жамоа хўжаликлари қадимги тепаликлар тупроғидан ерга «ўғит» сифатида фойдаланибгина қолмай, тепаликлар тупроғидан гишт ишлаб чиқаришда ҳам фойдаландилар.

Бу ҳақда атоқли сўз санъаткори, машҳур ёзувчи Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасида қуйидагиларни ўқиниш мумкин:

«Саройнинг нариги томонидаги ҳовли «Четан»нинг идораси бўлиб, бу эски иморатларнинг орқа тарафи ҳалиги Тиктепадир. Тепанинг талай ҳиссаси кўчанинг бу бетидаги янги биноларнинг хом гишти, сувоги каби бинокорлик эҳтиёжларга ишлатилиб, бир нимтаси олинган туюдек кўринишга келиб қолган. Бу тепа Сарой орқасидан бошланиб, етмиш метрча масофага чўзилади, эҳромий шакл олиб, нариги этакдан колхознинг гўзаси бошланиб кетади. Келаси йил бинокорлик мавсумида муюшдаги чойхона, сарой ва ҳозирда колхоз идораси ҳам бузилиб, тепанинг ости қатори билан аравасозлик устахонаси, колхоз отларини марказлаштирадиган отхона, арава, от жабдуқлари сақланатурган омбор, қишлоқ хўжалик машина ва асбоблари склади, ем-хашак бостирмалари бино қилмоқчи ва бу биноларга кетатурган кесаклар ҳам, албатта шу тепадан қуйилса керак.

Шу хилдаги бинокорлик давом этиб турганда Тиктепадан бир неча йилнинг ичида фақат хотирагина қолиши турган гандир»⁵⁰².

501 Раҳматуллаев Т. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишда археология материалларидан фойдаланиш. – Т.: «Ўқитувчи», 1994. 4-б.

502 Абдулла Қодирий. Ғирвонлик Маллавой: Қиссалар, ҳажвия, очерк,

ЛОҒОН

Лоғон атамасини ўрганиш билан боғлиқ дастлабки уринишларимиз бундан 20 йил аввал бошланган бўлсада, ҳамон ўз ниҳоясига етган эмас. Чунки шу кунга қадар Лоғон номининг келиб чиқиши ҳақидаги турли тахмин ва жумбоқлар хали-ҳануз ўз ечимини топгани йўқ. Шундай бўлсада, Лоғон атамаси ҳақида баъзи бир фикр-мулоҳазаларни билдириш билан келгусида ҳам бу борадаги изланишларимиз давом этажagini таъкидлаб ўтмоқчимиз. Дастлаб бу борада қалам тебратган журналист С.Дадахўжаевнинг фикрларини келтирсак:

«Маълумки, ҳар бир ўрин-жой номи муайян бир маъно ёки тушунчани англатади. Жумладан, Лоғон сўзи ҳам бундан мустасно эмас. Бироқ бу сўз қадимда қандай маъно англатганини, ҳозирда унинг илмий этимологияси (келиб чиқиши)ни изоҳлаш бир мунча қийин. Чунки тилшуносликнинг ўрин-жой атамаларини ўрганувчи соҳаси бўйича ёзилган илмий тадқиқотларда ҳеч қандай маълумот берилмаган. Бироқ шунга қарамай, халқ этимологиясида турли хил изоҳлар оғиздан-оғизга ўтиб келган. Уларда Лоғон атамаси «Ло-кон», яъни қонли уст-бош маъносини англатишга айтилади.

Лоғон сўзини ёлғиз олиб изоҳлаш мантиқий жиҳатдан тўғри эмас. Бу сўз XIII аср мўғуллар истилоси ва уруш даврида пайдо бўлганлиги шубҳасиз. Бу ўринда Гулпиён, Миндон, Чимён, Халмиён, Кокилон сўзларидаги «он, ён» қўшимчалари ўрин-жой отини яшашга хизмат қилувчи аффикслардир деб, «лак» сўзи қадимда минг, миллион маъносида қўлланилгани ҳисобга олинса, «Лаккон», яъни кўп қон тўкилган деган маъно келиб чиқадики, бу тарихий ҳақиқатга анча тўғри келади.

Асрлар ўтиши билан сўзларнинг фонетик ўзгаришга учраши ҳисобга олинса, «Лак» таркибидаги «К» товуши «Г» товушига айланиши ва талаффузда бирининг тушиб қолиши натижасида бу сўзнинг «Лоғон» тарзида истеъмолга кириши тилшунослик қоидаларига кўра табиий ҳол ҳисобланади.

Демак, хулоса қилиб айтганда, Лоғон атамаси муайян тарихий жангтоҳ, кўп қон тўкилган жой маъносини англатиши мантиққа тўғри келади»⁵⁰³.

Шу ўринда яна бир қўшимча. Тадқиқотчи Фарҳод Ҳасанов ўзининг Тожикистондаги Исфара қишлоқлари тарихига оид асарида Исфаранинг Лаккон қишлоғи номланиши хусусида, жумладан, шундай ёзади: «Ерининг серҳосиллиги туфайли қишлоқ Лаккон номини олган»⁵⁰⁴. Бундан чиқадики, Лаккон атамаси жойнинг унумдорлиги билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Тадқиқотчилар Лоғон қишлоғининг номланиши хусусидаги Муғ подшоҳи ва унинг бевафо маликаси билан боғлиқ изоҳ халқ этимологияси эканлиги ва у илмий таҳлилга муҳтожлиги тўғрисида фикр билдирганлар. Чунки бу номда – он кўплик аффикси бўлса, лоғ (лағм) сўзи туннель, коризнинг ер остидаги ариғи маъносида ишлатилиши ҳам мумкин⁵⁰⁵. Алалхусус, юртимизда лағм сўзи билан боғлиқ жой номлари кўп учрайди. Қолаверса, ёзма манбаларда Лоғон номи билан аталувчи мавзелар ҳам қайд этилган⁵⁰⁶. Бу ҳақда топонимист олим Суюн Қораев шундай ёзади: «Сурхондарё вилояти, Жарқўрғон тумани, Қашқадарё тумани, Тожикистоннинг Кўлоб туманида, Афғонистонда ҳам Лағмон деган жойлар бор. Бу номнинг ҳамирли овқатга ҳеч алоқаси йўқ. Афғонистондаги Лағмон «Худуд ал-олам»да, «Бобирнома»да Ламғон, Ламғонот шаклларида тилга олинган. Бу номда кўплик аффикси – он кўриниб туради, лағм туннель, коризнинг ер тағидаги горизонтал ариғи маъносида бўлиши мумкин. Лағмон – Ламғон метатеза (товушларнинг алмашилиши) оқибатида бўлса керак»⁵⁰⁷. Шу ўринда айтиш керакки, Лағмон тўғрисидаги бу

503 Дадахўжаев С. Шахсий архивидан. Қўлёзма..178-б.

504 Ҳасанов Ф. Таърихи мухтасари деҳоти Исфара. – Д.: «Матбуот», 2001. 113-б.

505 Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари.. 96-б.

506 Бу ҳақда қаранг: Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начале XX вв.). Составители: И.Юлдашев, К.Убайдуллаев, О.Д. Чехович, К.З.Хакимова. – Т.: «Университет», 2001.

507 Қораев С. Географик номлар маъноси.. 73 -б.

фикрни тугалланган бир хулоса дейиш қийин. Чунки яна бир топонимист олим Тўра Нафасов Лағмон сўзини қуйидагича изоҳлайди: «Янги суғд (яғноб) тилида лакка – майдон, дала. Қадимги эроний тилда ман/майн/мейн – маҳалла, қишлоқ. Лағмон – даладаги аҳоли пункти, шаҳар ҳудудидан ташқаридаги аҳоли маскани»⁵⁰⁸. Демак, Лоғон атамасини қайсидир жиҳатдан даладаги аҳоли пункти, шаҳар ҳудудидан ташқаридаги аҳоли маскани деб тушуниш ҳам мумкин.

Бизнингча, яна бир сўзга эътибор қаратиш керак бўлади. Форс-тожик тилида «Лоқ» сўзи «тилка-тилка бўлиб кетган, титилган, йиртилган» деган маъноларни англатади. Масалан, жомаи лоқ – титилиб кетган кийим маъносида⁵⁰⁹. Бу эса кийимлари қонга бўялиб, танаси тилка-тилка бўлиб кетган малика тўғрисидаги афсонага бир мунча яқиндир. Нима бўлганда ҳам айнан Лоққон варианты Лоғон атамасининг келиб чиқиши борасидаги бошқа тахминларга нисбатан асослироқ кўринади.

Қўқон хонлиги архивига доир ҳужжатларда Лоғон тўғрисида ҳам қизиқарли маълумотлар учрайди. 1872 йилда Аҳмад Бобо қозикалон⁵¹⁰ томонидан чиқарилган ҳукмномада Лоғон қишлоғидаги Ҳусайн исмли кишидан қолган ер масаласи унинг фарзандлари фойдасига ҳал бўлганлиги қайд этилган. 1866 йилда Султон Муродбек томонидан Мулла Муҳаммад мирза номига берилган ҳужжатда эшон қози раиснинг Лоғонда етиштирилган полиз экинлари танобона солиғидан озод этилганлиги хусусида маълумотлар мавжуд. Шунингдек, 1874 йилда Султон Муродбек томонидан Эшон Тўражон тўра номига берилган ҳужжатда эса хон қўшинлари хизматида бўлган ясовул мансабидаги шахсни ҳамда Мулла Раҳматуллоҳ муфти номига берилган ҳужжатда Мирзабой мулозимнинг

508 Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. 156-б.

509 Таджикиско-русский словарь. Под редакцией М.В.Рахими и Л.В.Успенской. – М., 1954. С. 208.

510 Қозикалон пойтахт ва вилоят марказларидаги қозиларнинг ва қозихона ишларининг устидан назорат қилиб турган. Қозикалон йилига 800 ботмон ғалла ва 1200 танга пул олган.

ҳам Лоғондаги ерларидан танобона солиғи олинмаслиги таъкидланади.

1871 йилда Султон Муродбек томонидан Мулла Муҳаммад Аъзам саркор номига берилган ҳужжатда овчи қушлар учун қўндоқ қилувчи лоғонлик чакассоз устанинг фарзанди тўйи учун қўй ажратилганлиги баён этилган⁵¹¹. Атоқли олим А.Набиевга кўра, Қўқон хони Худоёрхон замонида Аввал, Суфон, Валик, Томошо ҳамда Лоғон қишлоқларидаги ер майдонлари Муҳаммад Фозил Саркорга ижарага берилган бўлиб, улардан олинadиган хирож⁵¹² миқдори жами айрим вақтларда 138500 тангани ташкил этган⁵¹³.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1905 йилда Лоғон қишлоғида жами 2264 нафар аҳоли истиқомат қилган⁵¹⁴.

Муғпошшо археологик ёдгорлиги

Лоғон қишлоғидаги Муғпошшо ёдгорлиги ўтган асрнинг биринчи ярмидан бошлаб қадимшунослар эътиборини тортди келган. Шу сабабдан дастлабки қазилма ишлари 1951 йилга келиб Помир-Фарғона археологик-этнографик экспедицияси томонидан бошлаб юборилган эди. Экспедиция раҳбари қадимшунос А.Н.Берштам мазкур ёдгорлик хусусида қуйидагиларни келтиради: «Жанубий Фарғонадаги қароргоҳ шаҳар бўлган Хумин ҳозирда Муғпошшо (Муғлар шоҳи) харобаси номи билан машҳурдир»⁵¹⁵.

Муғпошшо тўғрисида қадимшунос Т.Кулик шундай ёзади: «Муғпошшо шахристонини Фарғона вилояти, Фарғона тумани Навоий номидаги жамоа хўжалигида, Аввал

511 Бу ҳақда қаранг: Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: «Наука», 1968. С.37,153, 270, 393.

512 Хирож – асосий ер солиғи. Экилган дон маҳсулотларидан олинган. Серхосил суғориладиган ерлардан олинadиган ҳосилнинг 1/5 қисми, лалмикор ерлардан 1/10 қисми ҳажмида бўлган.

513 Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства. –Т.: «Фан», 1973.С.111.

514 Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С. 80.

515 Бернштам А.Н. Древнетюркские надписи из Ферганы // ЭВ. XI. М., 1956. С.55.

қишлоғидан 2 км. жанубда, Лоғон йўлидан 500 м. узоқликда, ўнг томонда жойлашган. Ёдгорликни экспедиция раҳбари, профессор А.Н.Бернштамга дастлаб рассом Л.Г.Панченко 1950 йилда кўрсатган. Муғпошшо шахристонининг майдони 5 гектар бўлиб, деворлар билан ўралган. Афсуски, ёдгорлик яхши сақланиб қолмаган. 1967 йилда Муғпошшо шахристони ҳудудида ғишт заводи қурилгач, ёдгорликнинг катта қисми хом ашё вазифасини бажарган»⁵¹⁶.

Муғпошшо ёдгорлиги туғрисида кўп бор эшитган бўлсакда, уни кўздан кечириш бизга ўтган асрнинг 90-йиллари охирига келибгина насиб этди. Биринчи кўришдаёқ бу қадимги Муғпошшо харобалари остида биз билмаган тарих яширин эканлигини қалбан ҳис этдик. Зеро, Муғпошшони илк бор кўрган ҳар қандай киши ҳаёлида турли воқеалар, айниқса жангу жадаллар гавдалана бошлайди. Чунки катта майдонда хали-ҳануз мудофаа деворлари бўлаклари сақланиб қолган. Қачонлардир шу деворлар ортида Ватанимизнинг мард ўғил-қизлари ўзлари учун жондан азиз бўлган она юртларини ёвуз душманлардан ҳимоя қилиб, охирги томчи қонлари қолгунча мардона жанг қилганлар. Охир-оқибат ғазабга минган, кўзлари қонга тўлган душман саркардаси шахристонни батамом вайрон этишга фармон берган бўлса керак. Зеро, Муғпошшонинг пахса деворлари айнан шундан далолат беради.

Айтиш жоизки, кўпчилик аҳоли яшайдиган барча иморатлар яқин вақтларгача пахса ёки хом ғиштдан қурилиб келинган. Пахса ёки хом ғиштдан қурилган иморатнинг ўртача «умри» археологлар томонидан 40-50 йил деб тан олинган. Шу муддатдан кейин эса яна қайтадан таъмирланмаса, қанчалик кўркам ва ҳашаматли бўлмасин, ўша бино нурай бошлайди⁵¹⁷. Мана шу тарзда катта-кичик шаҳарлар табиат офатлари ёхуд душманлар тажовузи натижасида ўзининг иккинчи ҳаётини давом эттириб келган ёки бўлмаса ўз фаолиятига хотима ясаган. Даврлар ўтиши билан эътиборсиз қолган ҳашаматли қасрлар ана шу аснода кимсасиз тепаликларга айланган.

516 ГАФО ф. 1160, оп. 1 д. 14, лл. 1-61 за 1970-1978 годы.

517 Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. –Т.: «Фан», 1992. 5-б.

Уларнинг тарихи ҳам шу кимсасиз тепаликлар бағрига кўмилиб кетаверган. Лекин халқ орасида тепаликлар тўғрисидаги афсона ва ривоятлар хали-ҳануз яшаб келмоқда. Шулардан бири Муғпошшо ёдгорлиги билан боғлиқ афсонадир⁵¹⁸.

Бундан ярим аср муқаддам Фарғона шаҳридан 12 чақирим нарида жойлашган Лоғондаги Муғпошшо тепалигини кўздан кечираётиб, ўлкашунос П.Т.Конопля шу ерлик нуроний бир отахон билан суҳбатлашиб қолади. Суҳбат давомида оқсоқол ўлкашуноста Муғпошшо ҳақида сўзлаб, ушбу афсонани баён қилиб берган эди.

«Бир замонлар бу Муғпошшо харобаларининг ўрни гавжум қалъа бўлиб, қалин девор билан ўраб олинган эди. Кунлардан бирида қалъани душманлар қуршаб олади. Улар девордан ошиб тушишга кўп ҳаракат қилади, лекин қалъа аҳолиси ўз юртини мардонавор ҳимоя қилиб, душманга йўл бермайди. Қамал қилинганларнинг озиқ-овқат заҳиралари кўп эди. Қалъага ер остидан ўтказилган қувур орқали сув ҳам келиб турарди.

Узоқ давом этган қамалдан тинкаси қуриган душман ўз ниятидан воз кечиб, қайтиб кетиш тараддудига тушиб турган бир пайтда қалъадагилар ичидан бир хоин чиқиб қолади. Қалъа ҳокимининг унаштириб қўйилган бир қизи бор эди. Ногоҳон бу қизнинг кўзи душманнинг ёш, келишган лашкарбошисига тушади-ю, унга мафтун бўлиб қолади. Шу ондаёқ қиз йигитга мактуб ёзиб, уни ёй учига жойлаштиради-да, душман томон отади. Мактубда қалъага ер ости бўйлаб қаердан сув кираётганлиги кўрсатилган эди.

Мактуб ёш лашкарбошининг қўлига тушади. У қизнинг кўнгил қўйганидан воқиф бўлади, қалъа ичига оқиб кираётган сувни қаердан бўғиш лозимлигини ҳам билиб олади. Лашкарбоши сувни бошқа томонга буриб юборишни буюради.

Сувсизликдан халқуми қуриган ва мадордан тойган қалъа ҳимоячилари таслим бўладилар. Енгилган ҳокимнинг қизи ёш лашкарбошини илтижо ва табассум билан кутиб

518 Абдулаҳатов Н. Муғпошшо сири // «Маънавият». 27 ноябр, 2002. № 22.

олади. Қиз гўзал бўлишига қарамай, лашкарбоши ундан юз ўгиради. Халқига ва отасига вафо қилмаган бу хоин менга вафо қилармиди, деб уни ёввойи жийроннинг думига боғлашни буюради. Пишқириб турган жийрон думига боғланган қизни чақир тиканак босиб ётган биёбон бўйлаб судраб кетади. Париваш қиздан қонли латта-путтага айланган кийимдан бошқа нарсаси қолмайди. Ана ўшандан бери Мугпошшонинг шарқий томонидаги бу жой Лаққон (лақ-латта), яъни латта-ю қон деб аталадиган бўлди⁵¹⁹.

Бундай ривоят Хоразмдаги Гулдурсун қалъаси тўғрисида ҳам мавжуд бўлиб, қадимдан халқ орасида сақланиб қолган.

«Ривоятларга кўра, бу Гулистон деб аталадиган, теварак-атрофигуллаб-яшнаган васувга маъмурбой шаҳар эди. Шаҳарда Гулдурсун исмли қизи бўлган қари подшо ҳукмронлик қилган. Шу фаровон шаҳар бошига мусибат тушади – чўл томондан қалмиқлар йўл-йўлакай ҳамма ёқни вайрон қилиб, бостириб келишади. Қалмиқлар серхосил далаларни ва сўлим боғларни пайҳон қилиб, шаҳарни қамалда қолдиришади. Аҳоли шаҳарни мардона мудофаа қилади, унинг қаршилигини енгишга душманнинг кучи етмайди. Шу тахлит ойлар ўтади, шунда янада даҳшатлироқ ёв – очлик босқинчиларга кўмакка келади. Шаҳарликларнинг бор-буди тугайди. Кишилар кўчаларда жон бера бошлайдилар. Сафи сийраклашган мудофаачилар мажолсиз қўлларида қуролни базўр тутиб туришарди. Шунда подшо саркардалар ва аъёнларни маслаҳатга чақиради.

Келганлардан бири омон қолишнинг сўнгги чорасини синаб кўришни таклиф қилади. Бу айёрона режа эди. Қамалдагилар қасрга яхши боқилган буқалардан бир нечтасини келтиришади, шоҳ омборидаги қолган-қутган доннинг ҳаммасини уларга едириб, шаҳар дарвозасидан ташқарига чиқариб юборишади.

Очлик қамалдагиларнигина эмас, қамал қилувчиларни ҳам азоблаётган эди. Қалмиқлар кўп ойлик қамал давомида атрофдаги еса бўладиган бор нарсани еб битиришган, душман қароргоҳидагилар қамални тўхтатишни хаёл қила бошлашган

519 Леонов Н. Энг қадимий аجدодларимиз изидан. – Т.: «Фан» 1962. 4-б.

эди. Оч-наҳор қалмиқлар буқаларни тутиб сўйишса, ошқозони тўласарабуғдой дони чиқади. Буни кўриб, ёвсаросимага тушади: «Молни шунақа дон билан боқишса, захиралари кўп эканда! – деб гала-говур кўтаришади жангчилар. – Камал бефойда, шаҳарни кўлга киритиб бўлмайди, очдан ўлмаслигимиз керак». Қалмиқларнинг саркадалари ҳам шу қарорга келишади.

Лекин подшонинг қизи Гулдурсун бошқача йўл тутади. У кўп ойлар давомида шаҳар деворидан қалмиқларнинг сардори, ёш, хушсурат, жасур, паҳлавон йигит – қалмиқ шаҳзодасини кузатиб юрганди. Қалби ўз халқининг душмани сардорига нисбатан эҳтирос билан тўлганди. Қамалдагиларнинг айёрлиги иш берганини, душман қароргоҳини ортга қайтишга тайёрланаётган туяларнинг ўкириши тўлдирганини, қалмиқларнинг сон-саноқсиз ўтовлари йиғиштирилиб, кўздан ғойиб бўлаётганини кўрган, бир неча соат ичида улардан асар қолмаслигига ва хушсурат шаҳзодани қайта кўра олмаслигига ақли етган қиз содиқ канизагидан қалмиқ паҳлавонига эҳтирос тўла мактуб ёзиб: «Яна бир кун сабр қилсанг, шаҳар таслим бўлишининг гувоҳи бўласан», деб қамалдагиларнинг сирини очади.

Қалмиқлар туялардан юкларини туширишади, тунлари яна шаҳар ташқарисида сон-саноқсиз гулханлар ёқилади. Тонг оттач, очлиқдан силласи қуриб, ўлар ҳолатга келиб қолган гулистонликлар айёрликлари ўтмаганини, ёв шаҳарни янада қалинроқ қуршаб олганини кўриб, таслим бўлиб, ўзларини душманнинг ихтиёрига топширишади.

Шаҳар талон-тарож қилиниб, ўт қўйилади, аҳолисининг бир қисми кириб ташланади, бир қисми қул қилиб олиб кетилади. Хоин Гулдурсунни шаҳзоданинг ҳузурига келтиришади. Шаҳзода қизга бир қарайди-да: «Душманга бўлган беномус ҳирси туфайли ватанига, халқига ва ўз ота-онасига хиёнат қилган қиз, агар кимдир яна унинг қалбига ўт солса, менга нисбатан қандай ишлар қиларкин? Бошқа ҳеч кимга хиёнат қилмаслиги учун уни айғирларнинг думига боғлаб ҳайданг», – дейди.

Отлар судраган Гулдурсуннинг танаси майда-майда

бўлиб, бутун далага сочилади. Хиёнаткорнинг қарғиш теккан қони юққан бу жой ҳувиллаб қолади ва уни Гулистон эмас, Гулдурсун деб атай бошлайдилар»⁵²⁰.

Айтиш жоизки, шу сингари афсона ва ривоятлар вилоятимизда сақланиб қолган бошқа қадимги ёдгорликларда ҳам ўз ифодасини топган. Қува шахристонининг вайрон бўлиши билан боғлиқ афсонани олайлик. Маълумки, афсона ва ривоятларда соф тарих акс этмайди, балки реал тарихий воқеаларнинг акс-садолари, уларнинг ғояси, тарихий шахслар, образлар, жой ва воқеаларнинг номлари орқали ўз ифодасини топади⁵²¹. Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки ижодининг тадқиқотчиси К.Имомов таъкидлаганидек, «Ривоят ҳаётий воқеаларни бадиий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи фольклорнинг реалистик характерга хос бўлган алоҳида туридир»⁵²². Мазкур афсона халқимиз орасида қадимда машҳур бўлиб, кейинчалик фольклоршунос олим Маматкул Жўраев томонидан тайёрланган «Ипак йўли афсоналари» китобидан ҳам ўрин олган:

«Бундан анчагина йиллар илгари Кувада бир подшо яшаган экан. Уэнг кучли, энг бақувват подшо бўлиб, унинг асли оти Қайқувот экан. Унинг арки Пилолтепа устида экан. Бу тепа ўша даврда подшонинг у ёқдан-бу ёқдан келган душманни кузатиб турувчи қалъаси бўлиб, доим ўшатта ўтириб, ўзи кузатиб ўтираркан. Тепа атрофи кўл бўлиб, келган душманни ўша кўл ичида енгиб йўқ қилинаркан. Ана шундай бўлавергандан кейин бир донишманд чиқиб, биз бу подшони енгмоқчи бўлсак, олдин унинг хотинини қўлга олишимиз керак дебди. Ўшанда биз подшони енгамиз деб душманлар ишга киришиб, хотинини қўлга кириштишга уринишибди.

Подшо хотинини жудаям яхши кўрар, қирқ қават кўрпача солинган тахт устига қирқта сават пахта қўйдириб ўшанинг устига ўтқазиб, ҳар куни қирқта қора қўйнинг илигидан ош қилдириб боқар экан. Шундай қилиб боққан хотини ҳам

520 Ходжаниязов Ғ. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари (Мил.авв. VI асрдан мил.IV асргача). – Т.: «Ozbekiston», 2007. 15-17-б.

521 Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. –Т.: «Фан», 1991 178-б.

522 Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т., 1984. 88-б.

Қайқувотга душманлик қилиб, унинг сирини очиб берибди. У душман лашкарбошисига махфий одам юбортириб:

– Бу кўлнинг сувини қуритиб, эримни қўлга туширмоқчи бўлсаларинг, Каркидон деган жойнинг устига бориб, ўшатдан сомон оқизсаларинг, сомонни сув оқизиб келиб, бир ерда гирдоб ҳосил қилади. Сомон қаерда айланиб сув тагига кириб кетса, ўша жойни текшириб кўринглар, ўша жойда сув ости йўли бор, агар ўшани бекитсаларинг бас, кўлга келадиган сувнинг йўли тўсилади. Сувнинг боши бекитилгандан сўнг кўл ҳам қурийдди. Кейин Зиндонтепаниям бир бориб кўринглар. Ўша тепаликнинг остида лаҳимлаб келинган йўл бор. Ўшанда овқат пишириб, овқатни қўлма-қўл қилиб подшо аскарлари қалъага олиб келишади, – дебди.

Душман хотиннинг гапига кириб, сув келадиган жойни бекитибди. Тепалик остидаги ошхонани ва қалъага борадиган йўлниям топишибди. Сув, овқат ўтмай қолгандан сўнг қалъа ҳимоячилари таслим бўлишибди.

Шундай қилиб, душман Қайқувотни олиш учун хотинини ҳийла билан қўлга туширган экан»⁵²³.

Ушбу афсонанинг хотимасида душман шаҳарни олиб бўлгач, Қайқувотнинг хиёнаткор хотинини отнинг думига боғлаб ўлдиртириб юборганлиги нақл қилинади.

Яна бир қизиқ мисол. Тошлоқ туманининг Найман қишлоғидаги Чек маҳалласининг қабристонида жойлашган тепаликни маҳаллий аҳоли Зангуштепа номи билан атайдди. Мазкур археологик ёдгорлик Қайқубод подшонинг бевафо аёли билан боғлиқлиги тўғрисида афсоналар мавжуд⁵²⁴. Аниқроғи, шу тепаликка бевафолиги учун от думига боғлаб бурдалаб юборилган ўша аёл танасининг бир қисми кўмилганлиги учун ёдгорлик «Зангушт», яъни «Аёлнинг гўшти» деб аталган эмиш⁵²⁵.

523 Ипак йўли афсоналари / Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. –Т.: «Фан», 1993. 70-71-б.

524 Дала тадқиқотлари. 2010 йил. Фарғона вилояти Тошлоқ тумани Найман қишлоқ фуқаролар йиғинининг Найман маҳалласида яшовчи Холтой Холматовдан (1928 йилда туғилган) ёзиб олинди.

525 Дала тадқиқотлари. 2010 йил. Фарғона вилояти Тошлоқ тумани Найман қишлоқ фуқаролар йиғинининг Чек маҳалласида яшовчи Низомиддин Шароповдан (1929 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Айнан Зангуштепада ўша аёлнинг танаси кўмилганлиги ҳақидаги ривоят қадимдан оғиздан-оғизга ўтиб келган.

Биз Зангуштепани кўздан кечиран эканмиз, ҳар қадамда сочилиб ётган қадимги пишиқ ғишт ва сопол парчаларига дуч келдик. Тепалик ҳозирда қабристон бўлганлигидан қайси қабрдан ғишт ёки сопол чиқса, шу қабрга қўйилиб кетаверилган. Ғиштларнинг ўлчами асосан 30х16х4 см. бўлиб, бизга XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Қорахонийлар даврида кенг қўлланилган ғиштларни эслатади. Бизнингча, ҳозирда тахминан 1,3 гектар майдонни ўз ичига олган Зангуштепа айнан ўша даврларда аҳоли учун қўрғон вазифасини ўтаган бўлса керак. Кейинчалик мўғуллар босқини вақтида вайрон этилиб, хароба ҳолига келиб қолганлиги эҳтимолдан холи эмас. Балки ўша мўғуллар босқини вақтида бу ернинг ёшу қари аёллари ўлдирилиб жасадлари қолиб кетгач, *Зан куштан*, яъни ўлдирилган аёл деб аталган бўлиши ҳам мумкин. Вақтлар ўтиши билан бу мудҳиш воқеалар унутилиб, кейинги пайтларда яшаган аҳоли фақат Қайкувот подшонинг аёли тўғрисидаги афсонадан хабардор бўлган кўринади⁵²⁶.

Лоғон қишлоғидаги ушбу ёдгорлик нима учун Муғпошшо деб аталганлигини кексалардан сўраб кўрганимизда улар: «Бу ерда қадимда муғлар яшаган. Шу боис ўша ном билан аталган» дея жавоб беришган эди. Хўш, муғ ёки муғлар ўзи ким?

Зардўштийлик, яъни оташпарастлик динига эътиқод қилган кишиларни мусулмонлар муғлар деб атаганлар ва кейинчалик қадимги ёдгорликлар ҳамда урф-одатлар ҳам «муғлардан қолган» Муғтепа, Муғхона, Муғ қалъа ёхуд Муғистон деб юритилган. Фарғона вилоятидаги кўҳна ёдгорликнинг Муғпошшо деб аталиши ҳам шу сингари қадимги қарашлар замирида юзага келган. «Муғ» атамасининг ечимига келсак, бу борада бир неча қарашлар мавжуд. Мазкур қарашлар асосида Б. А. Литвинский шундай хулосага келади: «Ўрта Осиёда тарқалган «муғлар» атамаси («мўқ», «миқ» ва бош.) қадимги эрон тилидаги «маг» атамасидан келиб чиққан бўлиб, ҳозир

526 Абдулаҳатов Н., Тўхтабоев И. Тошлоқ тарихидан лавҳалар. – Т.: «Янги аср авлоди», 2011. 224-б.

бу атама орқали ўзбек ва тожик халқлари «оташпараствлар», «исломдан аввал яшаган одамлар»ни тушинишади. Яъни, бу ном қандайдир халқ ёки қабиланинг номи бўлмай, топш сағаналарнинг кўплиги жиҳатидан жой номлари ҳам «муғ» деб аталишига сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Шу ўринда Муғ сўзининг маъноси нима ва муғлар ўзи ким, деган саволга қисқача изоҳ бериб ўтсак.

Юнон тарихчиси Геродот келтирган маълумотларга кўра, шимоли-ғарбий Эроннинг тоғликларида ўрнашган мидияликлар олтига қабиллага бўлиниб, улардан бири Мағ деб аталган⁵²⁷. Олима Мэри Бойснинг фикрича, ушбу Мағ қабиласи кохинлардан иборат бўлган⁵²⁸. Бундан кўринадики, қадимги эрон тилида мағ, яъни муғ сўзи кохин маъносини англатган⁵²⁹.

Ўрта Осиё халқларида зардуштийлик динига эътиқод қилган аҳоли қадимда муғлар деб аталган⁵³⁰. Кейинчалик қадимги зардуштийликка оид ёдгорликлар ва исломдан олдинги даврга мансуб тарихий обидалар аҳоли орасида Муғтепа, Муғхона, Муғ қалъа ёхуд Муғистон деб юритилган⁵³¹. Шу сабабдан Ибрат ўзининг «Фарғона тарихи» асарида: «Туркистон мамлакатларида бино бўлган эски харобалар бор, ани «муғний» иморати деб айтурлар. «Муғ» деб оташпараств Афросиёбдан қолган иморатлар бўлса керак» деган фикрни келтириб ўтади⁵³².

Муғ сўзи қалмуғ сўзидан келиб чиққан деган тахминлар ҳам мавжуд. Бу ҳақда Э. Ҳайитбоев ўзининг «Пошшопириш қиссаси» номи мақоласида «Муғ» сўзига қуйидагича изоҳ беради:

527 Геродот. История в девяти книгах.. С.44.

528 Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: «Наука», 1988. С. 61.

529 Персидско-русский словарь... С.531.

530 Қаранг: Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. – М.: Издательство АН, 1956; Авеста. Избранные гимни. – Д.: «Адиб», 1990; Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. – М.: «Эксмо», 2007.

531 Жетбысбаев Н. Слово «муғ» курганы и каменная баба // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год пятый. 7.П. Т.1900. С. 28-32.

532 Ибрат. Фарғона тарихи.. 275-б.

«Маълум манбаларга қараганда, «Муғ» сўзи «Қалмуғ» сузидан олинган, тоғли халқлар уни қисқартириб «муғ» тафсилида ишлатганлар дейилади.

Туркистон археология тўғараги аъзоларининг бу ҳақда биринчи марта 1890 йил 7 февралда Н.Жетмисбоевнинг маълумоти бўйича, қабул қилинган баённомасида кўрсатиб ўтилган. Унда айтиладики, «Муғ» халқ бўлган, улар маълум даврда Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилганлар. «Муғ»лар – қалмуқлар ҳукумронлиги даврини эслатувчи кўпгина ёдгорликлар мавжуддир. В.П.Наливкиннинг «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи», А.Д. Петровнинг «Сари-Қўрғон қишлоғи яқинидаги Муғтепа харобалари», Б.Зиминнинг «Қадимги Сўғд тўғрисида қисқача тарихий маълумот», рассом Шербина-Крамеренконинг «Косонсойдаги Муғтепа деб аталган қўрғон харобалари», Н.Жетмисбоевнинг «Муғ сўзи, Қўрғонлар ва тош кампир», деган мақола ва хабарларида, Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибратнинг «Фарғона тарихи» китобида, Вишнегорскийнинг «Предания из Калмикских времен у современных каракиргиз Аузлиотинского уезда» мақоласида бу тўғрисида етарли маълумотлар келтирилган. Жумладан, «Археология учун қизиқарли бўлган Туркистондаги жойлар» мавзуида 1896 йилнинг 26 феввалида Туркистон археологлар тўғрагининг аъзолари қабул қилган баённомада таъкидланишича: «Сирдарёнинг ўнг томонидаги жойларда «Муғ хоналар», «Муғ калла», «Муғ кўзача»си топилган. Муғлар қадимий халқ бўлиб, оловга сиғинганлар, мажусий бўлганлар. Улар араблар кириб келгунча шу ерда яшаганлар. Сўнгра Ибрат ёзганидек, «қалмоқлар қўлидан давлат арабларга ўтган»⁵³³.

Айнан шу баённомада «Муғ деган халқлар хусусида» деб номланувчи мақола ҳам мавжуд бўлиб, ушбу мақолада муғ тўғрисида ўша даврда айрим мусулмон тадқиқотчиларининг фикри баён этилган. Қуйида мақолани қисқартирилган ҳолда ҳавола этамиз:

533 Хайитбоев Э. «Пошшопирим қиссаси». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1997 йил 9 май. №19.

Муғ деган халқлар хусусида

«Ушбу 1900 нчи йилда 8 нчи февралда Тошкент шаҳрида археўлогический жамоанинг мажлисида Жетмисбоев тўра муғ деган номнинг маънисини қилибдур. Валекин мазкур баён асл таворихларга тўғри эмас ва нодуруст бўлса керак деб. Аввало икки Россия тўралари илми тарихга мувофиқ айтибдурким, муғ деган халқ оташпараст экан ва Европа олимларининг тарих китобларида муғ деб айтибдур ва мазкур муғ Арабистонда ҳам бор экан. Араб тилича мажус деб айтар экан.

Мундин сўнгра мазкур мажлисда ҳозир бўлган Мулла Муҳаммад Олим баён қилдиким, муғ деган бир хил оташпарастдур. Ул оташпарастлик динини Гуштосиб подшоҳнинг асрида Зардўшт деган Балх шаҳрига келиб ижод қилгондур. Ул Зардўштнинг ҳикояси шулдурким, ўзи оқил ва доно ва ҳаким бўлуб, Урмиё пайғамбарга шогирд экан ва ул жанобдин бир неча ажойибот илмларни таълим олиб, хусусан, илми нужумга олим ва моҳир бўлуб, илми нужум воситаси илан онга маълум бўлубдурким, яқин фурсатларда ҳазрат Мусога ўхшаш бир одам пайдо бўладурким, анга оташнинг шуъласида Худованди каримнинг нур тажаллиси кўрунадур ва ўшал шуъла анинг даъватига сабаб ва боис бўладур деб ва шайтон анинг кўнглига алқа қилибдурким, ўшал одам сендурсан деб. Бул сабабдин узлат ва ихтиёр қилиб, қўб риёзат тортгандин сўнгра равшанлик кўрубдур. Лекин йўл кўрсатадургон муршидлиги йўқ учун шайтон ул ёруғлиқни оташ суратида кўрсатиб, анинг орасидин ҳар хил сўзларни Зардўштга алқа қилибдур. Зардўшт ул шайтон айтган сўзларни жамъ айлаб бир китоб қилиб, анинг исмини Занд қўйуб халойиқларни оташпарастлик динига далолат қилибдур.

Зардўштнинг аҳвол ва ахбороти халойиқларни орасида шуҳрат топгандин сўнгра Гуштосиб подшоҳ эшитиб анинг олдида бормоқни хоҳлаб бир неча аркон давлатлари билан анинг ҳузурига бориб динини қабул қилиб, ўз ўғли Исфандиёрни ҳам анинг динига киргизуб, атроф мамлакатлариға оташкадалар бино қилдуруб, ун икки минг хўкузни терисини ошлатиб

қоғаздек қилдируб, ул Зардўштнинг Занд дегон китобини ул териларга олтун кумуш билан ёздуруб Истаҳр шаҳрига келганда бир катта даҳма қилиб, ул китобни ўшал даҳмага эъзоз ва икром илан қўйуб, бир неча одамларини анинг муҳофазатига таъйин қилибдур. Андин тамоми халойиқларни оташпарастлик динига далолат қилиб ва қабул қилмагонларни ўлдурубдур.

Ҳикоя қилибдурларким, Зардўшт онасидин янги таваллуд тобган вақтида баланд овоз билан кулуб, анинг овозини барча ўшал мажлисда ҳозир бўлганлар эшитган экан. Болиғ бўлгондин сўнгра Зардўшт Ардабил тоғларидин бир баланд тоғни устига бориб бир неча вақт туруб истиқомат қилиб, андин қайтиб тушгон вақтида қўлига бир китоб ушлаб айтибдур: «Бул китоб ўшал тоғни устидаги уйнинг томидин менга нозил бўлди. Анинг исми Занддур», деб ва халойиқлар ул китобнинг маънисини фаҳламаганидин сўнгра анга ўзи шарҳ қилиб мазкурга Пожаңд ном қўйубдур. Ва яна ҳикоя қиладурким, Зардўшт Гуштосиб подшоҳнинг ҳузурига борганда қўлида оташ тутуб туруб, анинг қўли куймай, Гуштосиб подшоҳ ва ҳам ҳозир тургон аркон давлат бир-бир ўшал оташни қўлларига олганда аларнинг ҳам қўллари куймабдур. Бул ҳодисани кўруб Гуштосиб ва анга тобеълар Зардўшт динини қабул қилгон экан. Яна баъзи муаррихлар айтадурким, Гуштосиб подшоҳ аввало Зардўштни динини қилмай, ани зиндонга ҳибс қилгон экан. Муддати етти йил Зардўшт зиндонда ётибдур. Иттифоқо бир куни Гуштосиб отга миниб бир жойга борарда минган отининг тўрт оёғи то қорниғача ерга ботиб кириб ул от оёғини кўтариб қўймоқға ҳоли қолмай тўқтолиб қолибдур. Гуштосиб хафа ва ҳайрон бўлуб Зардўштни зиндондин талаб қилиб олдуруб бул аҳволотни анга баён қилгон экан.

Зардўшт айтибдур: «Мен Худони пайғамбаридурман. Агар менга муболатчилик қилсанг, дуо қилурман. Токим Худованди карим отингни оёғини бул банддан халос қилур», деб. Гуштосиб анинг сўзини қабул қилгондин сўнгра мазкур Зардўшт дуо қилгон экан, анинг отининг оёғи ердан чиқиб аввалғидек юруб кетибдур. Шунга ўхшаш ажойибот ҳикояларни

мазкур Зардўштин нақл қилибдурлар. Ўшал асрдин буён оташпарастилик қиладургон халқларни араб тилича мажус ва ажам луғатида муғ деб айтадур»⁵³⁴.

Ўтган асрнинг 50-йилларида Фаргона водийсига уюштирилган навбатдаги экспедицияларнинг бирида Б.А.Литвинский муғлар тўғрисида қуйидаги афсонани ёзиб олишга муяссар бўлган эди:

«Айтишларича, қадим замонларда бетиним меҳнат қилиб кун кечирувчи одамларни муғлар деб аташган экан. Ана шундай муғлардан бири қўшни қишлоқдаги бир кекса кампирнинг гўзалликда тенгсиз соҳибжамол қизини севиб қолади ва у кампирнинг ҳузурига келиб, қизининг қўлини сўрайди. Кампир унинг таклифига рози бўлиб, «Майли болам, мен сенга қизимни бераман, лекин бир шарт билан. Шартим шуки, сен мен нимани айтсам шу ишни бажарасан. Бунинг эвазига мен ҳатто ҳар куни хизматинига яраша ҳақ ҳам тўлайман», деб йигитни кўнглини тоғдай кўтариб юборади.

Муғ йигит учун бундан ҳам юксакроқ бахт йўқ эди. Кампир унга қизини турмушга бериб, тошдан узун девор қуришни буюради. Кампир ҳар куни кун ботиши билан катта-катта харсанг тошлардан девор қураётган муғнинг олдига келиб унга бир дона танга берган. Муғ эса ушбу тангани кампирнинг қизи бўлмиш сеvimли хотинига топширган. У «мени кўп тангам бўлади ва бу тангаларга хўжалик учун керакли бўлган барча нарсаларни сотиб олиб, бекаму-кўст ҳаёт кечираман» деб ўйлар эди. Шу зайлда бир йил ўтиб муғ девор қуришни тамомлаб, кампирдан сўнгги тангани олиб, уйига келади. У хотинидан эртаси куни бозор куни бўлган учун харид қилишга тўпланган барча тангаларни олиб чиқишни айтади. Шунда хотини: «Қанақа тангалар?» дея ҳайрон бўлади. Муғ эса хотинига жаҳл билан: «Сенга бир йил мобайнида олиб келган тангаларни айтяпман» дея жавоб беради ва у тез орада фирибгар кампирнинг макрига учганлигига ишонч ҳосил қилади. Маълум бўлишича, кампир бир дона танга билан уни

534 Муғ деган халқлар хусусида // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год пятый. 7. II. Т. 1900. С. 32-34.

йил бўйи қулдек ишлатган экан. Яъни, муг уйга олиб келган тангани хотини ўша заҳоти онасига берган. Онаси эса шу тангани ҳар оқшом мугга хизмат ҳақи сифатида бериб келган. Ёлғончи хотин билан яшашга ва бундай хўрликларга чидай олмаган софдил муг йигит ўз жонига қасд қилган экан»⁵³⁵.

Муғлар тўғрисидаги яна бир афсонани академик М.Е. Массон 1939 йили Катта Фарғона канали қурилиши даврида қадимий Косон шахристони ёдгорлигини ўрганиш чоғида ёзиб олган эди:

«Яна бир ярим чақиримдан сўнг қаршимизда тоғ ёнбағрида ястаниб ётган қадимги Косон харобалари гавдалана бошлайди. Ёдгорлик сойнинг чап қирғоғида жойлашган. Маҳаллий аҳоли уларни Муғтепа ёхуд Муғқала, яъни «афсонавий баҳайбат муғларнинг қалъаси» деб атайди. Эмишки, улар ғайридинлар бўлиб, араблар истилосига қадар шу ерда ҳаёт кечирганлар. Шахристон ва унинг атрофларида бўрли денгиз моллюскларининг тошга айланган қолдиқлари сочилиб ётибди. Маҳаллий аҳоли уларни муғлар тирноғларининг қолдиқлари, яъни «муғтирноқ» деб атайдилар. Айтишларича, Фарғонага ислом тарқалганидан сўнг ноилож қолган муғлар умидсизликдан тирноқлари билан ерни шу қадар тирнаган эканларки, тирноқлари узилиб тушиб тошга айланган эмиш»⁵³⁶.

Муғпошшо тўғрисидаги афсоналар археологларда ҳам мазкур ёдгорликка нисбатан қизиқиш уйғотиши шубҳасиз эди. Шундай бўлди ҳам. 1926 йили Муғпошшо тепалиги харитага туширилди ва орадан чорак аср ўтиб, 1951 йилнинг ёз ойларида юқорида айтиб ўтганимиздек, профессор А.Н.Бернштам бошчилигидаги Помир-Олой археологик-этнографик экспедициясининг аъзолари Муғпошшода қазилма ишларини олиб бордилар. Бу ҳақда гуруҳ раҳбари Н.Г.Горбунова ўзининг кундалигида қуйидагиларни келтиради: «Биринчи қарашдаёқ ушбу тепалик Фарғона водийсидаги катта ёдгорликлар сарасига киришини англаш қийин эмас. Айниқса, бу кўҳна шаҳарнинг миноралари яхши сақланиб қолган. Миноралар пахсадан

535 Литвинский Б.А. Курумы // Археологи рассказывают. С., 1959. С. 220.

536 Массон Е.М. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. С.163-164.

қурилган бўлиб, қалинлиги 80 см. ва икки қаватдан иборат бўлган. Бу миноралардан бутун шаҳарни кузатиш мумкин эди. Мудофаа деворларини кўринишдан қачонлардир у жуда кенг бўлган ва унинг устидан ҳатто аравалар ҳам юрганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас»⁵³⁷.

Қазишмалардан топилган археологик буюмлар ушбу ёдгорлик милоднинг IV-VIII асрларида ўзининг гуллаб-яшнаган даврини бошидан кечирганидан далолат беради. Археологлар 1970 йили ҳам уни ўрганишда давом этиб, қазишма ишларини олиб бордилар. Бу сафарги қазишмалар ҳам олдингисидек Муғпошшо тепалиги ўрнида ўзини муҳташамлиги жиҳатидан Фарғонадаги бошқа шаҳарлар билан беллаша оладиган шаҳарнинг қолдиғи ястаниб ётганлигини яна бир бор исботлади⁵³⁸.

Шаҳарнинг арки ва шаҳристони мавжуд бўлиб, унда хунарамандчилик тараққий этганлигини топилган кўплаб сопол парчаларидан англаш мумкин. Бироқ нима сабабдан унда кейинчалик ҳаёт бирдан тўхтаган? Бу ҳақдаги саволга мана шу изланишлар ҳам жавоб бера олмади. Балки душманнинг тўсатдан қилган ҳужумидан сўнг гўзал Муғпошшо харобаликка юз тутгандир. Ёҳудафсона асли ҳақиқатдир, чиндан ҳам ҳукмдор қизининг хиёнати уни кимсасиз тепаликка айлантиргандир. Буларнинг бари ҳали-ҳануз сирлигича қолмоқда.

Мозортена ёдгорлиги

Лоғон қабристонида Мозортепа деб аталувчи археологик ёдгорлик бўлиб, ушбу тепалик тўғрисида археологлар қуйидаги маълумотни келтиришади: «Мозортепа ёдгорлиги биринчи марта Фарғона музейи ходимлари томонидан 1957 йилда тадқиқ этилган. Ушбу кўҳна шаҳар қолдиқларининг чегараси аниқланмаган. Мозортепанинг майдони тахминан

537 Горбунова Н. Дневник раскопких работ на городище Муг-пошшо. Июль 1951. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №527.

538 Горбунова Н.Г. Отчёт о работе по составлению археологической карты Ферганской области // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1976 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №458. 15-6.

140 x 110 м. ни ташкил этади. Маҳаллий аҳолининг сўзларига қараганда, тепалик бундан-да катта ва айлана шаклида бўлган экан.

Мозортепада милоднинг биринчи асрларига мансуб қизил ангобли ва VII-VIII асрларга мансуб сопол парчалари топилган».⁵³⁹

Ошхона археологик ёдгорлиги

Лоғон қишлоғидаги яна бир археологик ёдгорлик Ошхона тепалиги бўлиб, ривоят қилишларича, мазкур ёдгорликда қадимда Мугпошшонинг ошхонаси бўлган экан⁵⁴⁰. Шу ердан Мугтепага ер ости орқали йўл ўтган бўлиб, ҳар куни шу Ошхонадан ер остида навкарлар қўлма-қўл турли-туман мазали таомларни Мугпошшога олиб келишар экан.

Ошхона археологик ёдгорлиги гарчанд ҳозирги кунда қисман сақланиб қолган бўлсада, ундан топилган осори атиқалар, жумладан руна ёзуви туширилган сопол идиш ўлкамизнинг қадим тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади⁵⁴¹. Ушбу нодир хум парчасини 1951 йили Ошхона ёдгорлигини дастлабки марта кўздан кечириш пайтида экспедиция аъзоси Ю.А.Заднепровский топишга муяссар бўлган. Кўринишидан илк ўрта асрларга хос бўлган мазкур идишнинг бўйи 60 см. бўлиб, унга ўткир буюм билан ўйиб турк-руник ёзуви туширилган ва унинг бир қисми сақланиб қолган. Битик ўнгдан чапга қараб ўқилганда тахминан игу детан сўзни ўқиш мумкин. Ҳарфларнинг катталиги 16 мм. Уни билимли киши ёзганлиги кўринади. Қадимшунос А.Н.Бернштам фикрига кўра, бу сўз шу идишни ясаган кишининг исми бўлиши ҳам мумкин⁵⁴².

539 Горбунова Н.Г. Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418.

540 Бернштам А.Н. Древнетюркские надписи из Ферганы... С.55.

541 Горбунова Н.Г. Отчёт о работе по составлению археологической карты Ферганской области // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1976 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №458.

542 Бернштам А.Н. Древнетюркские надписи из Ферганы... С.55.

Маълумки, қадимги скандинав тилида «руна» сўзи «сирли» деган маънони англатган. Кейинчалик мутахассислар Европа ва Осиёнинг турли қисмларида – Скандинавиядан тортиб то Белградгача бўлган ҳудудда ҳамда Сибир, Мўғулистон, Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиёда топилаган «сирли» битикларни шу ном билан атай бошладилар⁵⁴³.

Ўтган асрнинг 60-йилларига қадар Фарғона водийсидан ана шундай «сирли» ёзувлар туркумига кирувчи туркий-руна ёзувларига доир 12 та топилма аниқланган эди⁵⁴⁴. Уларнинг учтаси Исфара шаҳридан жануби – ғарбда жойлашган Кофир қалъа харобаларидан, тўртинчиси Исфара шаҳридан 9 км. узоқликда жойлашган Қизил пиёла қадимий манзилгоҳидан, бешинчиси Баткент ҳудудида жойлашган Қорабулоқ қишлоғи яқинидаги Оқтепа манзилгоҳидан, олтинчиси биз юқорида қайд этиб ўтган Ошхона археологик ёдгорлигидан, еттинчиси Қўштепа туманидаги Шомирза тепалигидан, саккизинчиси Фарғона шаҳридан 10 км. узоқликда жойлашган Янгиобод қишлоғидаги қадимги қабрлардан, тўққизинчиси Ўзганд яқинидаги Шўрабашат манзилгоҳидан, ўнинчиси Фарҳод ГЭСи қурилиши чоғида Беговот қишлоғи яқинидан, ўн биринчиси Қорамозор манзилгоҳидан, ўн иккинчиси Саритош қишлоғи яқинидаги Қора байит қабристонида эди⁵⁴⁵. Мазкур нодир битикларнинг айнан тўрттаси Фарғона вилояти ҳудудида жойлашган манзилгоҳлардан аниқланганлиги бу ерда туркий халқлар маданиятининг ривожланганлигидан далолат берар эди.

543 Аширов С. Қадимий турк ёзувлари // Мозийдан садо. № 4 (8). 2000. 26-б.

544 Заднепровский Ю.А. Тюркские памятники в Фергане // СА, № 1. 1967. С.272.

545 Бу ҳақда қаранг: Кабанов С.К. Археологические находки на Фархадстрое. ИАН Уз, 1948; Давидович Е. А., Литвинский Б.А. Археологический очерк Исфаринского района. Тр. АН Тадж. XXXV, 1953; Бернштам А.Н. Древнетюркские надписи из Ферганы // ЭВ. XI. М., 1956; Кляшторный С.Г. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы. ТИИАЭ АН Тадж. СШ, 1959; Баруздин Ю.Д. Находки на юге Киргизии // Новые эпиграфические находки в Киргизии(1961 г.) Ф., 1962; Козенкова В.И. К вопросу о хумах с захоронениями костей на территории Средней Азии // СА, № 3. 1961; Батманов И.А. Новые тексты // Новые эпиграфические находки в Киргизии(1961 г.) Ф., 1962.

1963 йилга келиб, Қувасой дарёси бўйида жойлашган Миқтиқўрғон манзилгоҳида олиб борилган археологик қазилмалар чоғида қадимшунослар навбатдаги ўн учинчи туркий битикка ҳам дуч келишган. Ўша пайтларнинг ўзидаёқ мазкур ёдгорликнинг қадимги Қува шахристонида унча узоқ масофада эмаслигини назарда тутган айрим тадқиқотчилар бундай топилмалар келгусида Қувадан ҳам топилиши эҳтимоли борлиги хусусида фикр билдирган эдилар. Буни қарангки, орадан бир йил ўтиб, 1964 йили қадимги Қува шахристонида ҳам туркий битикнинг яна бир намунаси археолог олима В.Булатова томонидан топилган. Битик сопол идишга ёзилган бўлиб, санаси VII асрнинг охирига тааллуқлидир. Битикнинг кўриниши Ошхона (Фарғона тумани) ва Қалаи боло (Исфара) дан топилган битикларни эслатарди. Унда жами 11 та белги туширилган эди⁵⁴⁶.

Битик топилган пайтда Э.Р.Тенишев В.Булатованаширдан қайта кўчириб, урхун-енисей алифбоси асосида ўқишга ҳаракат қилган. Э.Тенишев Қува битигидаги белгиларнинг енисей ёзуви белгилари билан ўхшашлигини кўрсатиб, бошқа турдаги руний ёзувлар –талас, дон, бажноқ ва венгер, рун ёзувларидан фарқ қилишини таъкидлаган. Битик ўн иккита белгидан иборат бўлиб, ёзилган хум парчаси зарарлангани учун битикнинг бошланиши ва охири сақланмаган эди. Афсуски, бу нодир топилмага ўша вақтларда туркологлар унчалик эътибор бермаган эдилар. Ниҳоят, орадан бир неча ўн йил ўтиб Қува шахристонида археологик қазилмалар чоғида кетма-кет бир нечта ана шундай нодир битиклар топилди. Мазкур битикларга нафақат қадимшунослар, балки турколог олимларнинг ҳам қизиқиши ортиб, натижада бу топилмалар тўғрисида мақолалар ва рисоалар чоп этилди.

Айтиш жоизки, қадимий турк битикларининг маъносини аниқлашга муяссар бўлган мутахассислар уларни олтига асосий гуруҳга бўлганлар. Бу ҳақда С.Аширов шундай ёзади: «Биринчидан, турк, уйғур ва қирғиз зодагонлари ҳамда ҳоқон

546 Булатова В.А. Руническая надпись на хуме из Ферганы // Общественные науки в Узбекистане. Т., 1965, № 8. С.61.

оила аъзоларининг амаллари таърифланган энг катта гуруҳ, ундан кейинги ўринда қоялар, тошлар, биноларга битилган бир хил мазмундаги мадҳиялар, эсдалик (ташриф) қайдлари ҳамда афсунгарлик ва фолбинлик калималари, масалан, Дунхуандан топилган «Фолбинлик китоби»нинг парчалари туради. Шунингдек, қоғозга битилган юридик ҳужжатлар ҳам мавжуд. Ойна сопол ва тангаларда уларнинг эгалари ёки усталари ифодалаган белгилар, идишнинг сифими, танганинг қиймати қайд этиларди. Тувада оти билан бирга дафн этилган эркак кишининг қабри очиб қурилганда, суякдан ясалган псала – диний лавҳага «Шалга» деган от номи ўйиб ёзилганлиги аниқланган. Бу жангчининг дўсти ва халоскори бўлган от қанчалик юксак қадрланганлигидан далолат беради.

«Фарҳод қурилиши»да топилган идишда «Ош» сўзи, Исфарадан топилган хумда эса «Ховли. Солиқ» сўзлари битилган»⁵⁴⁷.

Лоғон зиёратгоҳлари

Лоғон қишлоғи ҳудудида Кўк тўнли ота, Қирқ қизлар ҳамда Махсим бобо мазорлари мавжуд. Шу ўринда дастлаб Кўктўнли ота зиёратгоҳи тўғрисида.

Сўровларимиз пайтида одамлар бу ерга Кўк тўнли отанинг қачон дафн қилинганини билмасликларини айтдилар. Фақатгина «у зот бундан 300-400 йил олдин яшаган» деган маълумотни бериш билан чекландилар.

Маълумки, зиёратгоҳларда рангларнинг рамзи ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Бинобарин, аҳоли орасида қадимдан авлиёларни кўк, яшил ва оқ кийимда тасвирлаш ва тасаввур қилиш кенг тарқалган. Масалан, Ҳазрат Али ҳақидаги халқ китоблари ва ёзма манбаларда уни кўк кийимда пайдо бўлиши кенг тасвирланган. Бизнингча, Фарғона водийсидаги Кўк мазор ёки Кўк тўнли ота мазорлари замирида Ҳазрат Али ва унга ўхшаш ислом оламидаги машҳур кишиларни оқ тўнли ёки кўк тўн кийган ҳолатида тасаввурлари билан боғлиқ тушунчалари

547 Аширов С. Қадимий турк ёзувлари..27-б.

ётади⁵⁴⁸. Авлиёларнинг оқ ва яшил тусдаги кийимда кўринишлари улар билан боғлиқ зиёратгоҳларни кейинчалик шу номлар билан машҳур бўлишига олиб келган.

Чунончи, Кўктўнли ота, Хўжаикабадпўш, Хўжаисабзапўш ва Оқ тўнли ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Ўрта Осиёда кўплаб учрайди. Н. Г. Маллицкийнинг (1873-1947) сўзларига кўра, таркибида кўк ва яшил сўзлари бўлган мазор номлари ўша авлиёларнинг камбағал эканлигини билдиради⁵⁴⁹. Тарихчи Ҳ.Камоловнинг фикрига кўра, Хўжаисабзапўш номини олган валий зотлар аслида Қодирия тариқатига мансуб бўлган. Чунки яшил ранг қодирия тариқати вакиллариининг ўзига хос рамзи саналган⁵⁵⁰.

М. Дадабоев ҳам Кўқон шаҳридаги Кўктўнли ота мазори хусусида айнан шундай фикрларни келтиради: «Кўктўнли ота номи билан боғлиқ жой шаҳарда иккита бўлиб, бири – Кўк тўнли ота мазори М.Маҳмудов номи 40-маҳалла худудида; иккинчиси – Кўк тўнли ота хонақоҳи мазкур кўчада жойлашган. Мазор сақланиб қолган бўлсада, хонақоҳ йўқ бўлиб кетган. Бу хонақоҳда «Кўк тўнли» оқимига мансуб сўфийларнинг қароргоҳи бўлган. Сўфийликдаги «Оқ тўнлилар» оқими ўзига тўқ сўфилар жамоаси, «Кўк тўнлилар» оқими эса қашшоқ, йўқсил сўфийлар жамоасидир. Кўк тўнлилар бориға қаноат қиладилар, бойлик тўплашга қизиқмайдилар»⁵⁵¹.

Демак, мазорларидаги кўк ва оқ тўн соҳиблари уларнинг валийликларидан ва уларни тасаввуфнинг қайси оқимига мансуб эканидан ҳам далолат берган. Жумладан, валийларнинг оқ ва кўк либослари ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлиб, бу ҳақда Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати» асарида ҳам маълумотлар келтирилган⁵⁵². Демак, мазорларидаги кўк ва оқ тўн соҳиблари

548 Темурнома.. 155-157-б.

549 Малицкий Н.Г. Ягонобцы. ИТОРТО, т. XVII. Т., 1924. С. 171.

550 Ҳамза Камол. Мазори Ҳазрати Файзуллоҳ // Фарҳанг. 2002. №5-6. - 23.

551 Дадабоев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи.. 29-б.

552 Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати. – Т.: «Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1994.

уларнинг валийликларидан далолат берган⁵⁵³. Умуман олганда, Кўк тўнли, Кўк тилло, Кўк тилли, Кўк толли, Кўктош ота, Кўк мозор, Кабадпўш сингари зиёратгоҳлардаги кўк тушунчаси қадимги қарашлар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Қадимги мисрликларда кўк ва яшил ранг ҳаёт – ободончиликнинг рамзи ҳисобланган. Ислом динида мазкур ранглар илоҳий кучга эга деб қаралган. Хусусан, Муҳаммад пайғамбар ва Хизр пайғамбар, баъзи бир авлиёлар ҳаётида бу рангнинг аҳамияти муҳим роль ўйнаган⁵⁵⁴. Бу ҳақда «Қиссаси Рабғузий»да ҳам маълумотлар келтирилган: «Хизр маъниси яшил бўлур. Қая тош уза Хизр алайҳиссалом ўлтурса ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди»⁵⁵⁵. Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» асарида келтирилишича, итни тош билан урган кимсани жазолаш учун ғойибдан кўктўнли авлиё пайдо бўлади⁵⁵⁶. Бу қарашлар қадимги туркий халқлар ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этганлигини ривоятлар ва дostonларда ҳам кўришимиз мумкин. «Ўғузнама» дostonида туркий халқларнинг қадим ишонч-эътиқоди, тасаввурлари акс этган. Ўғуз Кўк тангри (осмон тангриси)га эътиқод қилади ва кўк чодирда яшайди. Дostonда тасвирланган воқеа-ҳодисалар туркийларнинг ана шу эътиқод-ишончи билан боғлиқ. Унинг яшаш чодир, тангриси, тотеми ва фарзанди кўк билан боғлиқ. Бу кўк рангнинг осмон билан боғлиқлиги ва илоҳийлигидан далолат беради. Ахборотчилардан азадorларнинг кўк рангли кийим кийишларининг сабаби сўралганида, улар «кўк ранг аввало вазминлик, мотам белгиси» деб изоҳлайдилар. Шу билан бирга уларнинг тушунтиришларича, бу марҳумнинг осмонга (кўкка) йўл олган руҳи билан боғлиқдир⁵⁵⁷.

44-б.

553 Ҳамза Камол. Мавлоно Шамсуддин Сабзпўш // Чаҳордах мозор. Д., 2001. 65-б.

554 Шукуров Ш.М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: «Наука», 1983. С.126.

555 Носиридин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Т.: «Ёзувчи», 1991. 68-б.

556 Шукуров М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция.. С. 126.

557 Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. –Т.: «Абдулла

Ҳатто бирон бир киши вафот этса, унинг руҳи кўкка қўш бўлиб учиб кетади деган ибтидоий тушунчалар XX аср бошларига қадар сақланиб қолган⁵⁵⁸. Шунингдек, Кўктўнли ота тушунчасида Худога етишган авлиё маъноси ётади⁵⁵⁹.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, Кўк тўнли ота номи билан аталувчи зиёратгоҳлар Ўрта Осиёда энг кўп тарқалган мазорлар жумласига киради. Масалан, Тошкент шаҳрининг ўзида бундай ном билан аталувчи тўртта зиёратгоҳ мавжуд бўлган. Улардан бири ҳақида муаррих Муҳаммад Солиххўжа Тошкандийнинг (тахм.1830-1890 дан кейин) «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида маълумотлар учрайди: «Кўктўнлик ота қабри тилга олинган шайх Хованд Таҳур мақбараси яқинидаги Чинор остида, ариқнинг жанубида бўлган. Кўктўнлик ота шайх Хованд Таҳурнинг жорубкаши бўлиб, ким шайх Хованд Таҳур зиёратига келса Кўктўнлик отани дуо қилиб ёдга олар эканлар»⁵⁶⁰.

Бу ном билан аталувчи зиёратгоҳлар Қошғар ҳудудларида ҳам мавжуд. Шу сабабдан уйғур олимаси Роҳила Довуд ўзининг «Уйғур мазорлари» номи асарида уйғурлар орасидаги «Кўк тўнлуқ отам мазори» номи билан машҳур бўлган зиёратгоҳ ҳақида ҳам маълумотлар келтиради: «Кўк тўнлуқ отам мазори Мекет ноҳия бозоридан 11 километр йироқдаги Янтоқ язисининг Уйлуқ кентининг шимолий томонида жойлашган.

Кўк тўнлуқ отам мазорини кишилар яна «Кўк толлик отам мазори» деб ҳам аташади. Бу ном асосан мазор атрофида кўк толлар бўлгонлиги учун шундоқ аталган»⁵⁶¹.

Махсим ота (Яланғоч эшон) зиёратгоҳи. Махсим ота

Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1996. 131-б.

558 Чистяков В.А. Чистяков В.А. Представления о дороге в загробный мир в русских похоронных причитаниях XIX-XX вв // Обряды и обрядовый фольклор. М., 1982. С.160.

559 Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: «Наука», 1975. С.102

560 Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари (XIX аср) – Т.: «Ўзбекистон», 2007. 177-б.

561 Роҳила Довуд. Уйғур мазорлари. Урумчи: «Шинжон халқ нашриёти», 2001. 115-б.

тўғрисида лоғонлик Йўлдошали Тўраев шундай ҳикоя қилади:

«Лоғондаги энг қадимги зиёратгоҳлардан бири Кабутқуш ота, яъни Кўк тўнли ота мазори бўлиб, азалдан одамлар уни зиёрат қилгани узоқ ерлардан ҳам келишга одатланган эканлар. Ҳасан ота исмли авлиёсифат киши ҳам XIX аср ўрталарида Кўктўнли ота мазорига зиёрат қилгани келиб, шу ерда яшаб қолади ва табобат илмидан яхши хабардорлиги учун ҳақимлик билан машғул бўлади. Ҳасан ота сўфийлик тариқатига мансуб зотлардан бири бўлганлиги учун лоғонликлар уни «Эшон ота» номи билан улуғлаб келганлар. Ул зот оламдан ўтгач, уни маҳаллий халқ шу ерга дафн этганлар ва тез орада унинг мазори ҳам зиёратгоҳлардан бирига айланган.

Махсим бобо эса ўша лоғонлик машҳур Эшон отанинг кенжа ўғли бўлиб, 1910 йилда дунёга келган. Махсим бобо болалигида анчагина шўх бўлиб, Эшонбуванинг зиёратига келган муридларининг калишларини алмаштириб қўйишни яхши кўраркан. Ана шундан азият чеккан муридларидан бирининг арзини эшитган Эшонбува баногоҳ Махсимжонни «Эй, Девонаният!» деб сўкиб юборгач, узоқ вақтгача тинмай йиғлаган экан.

Эшон бува Учқўрғон атрофидаги қишлоқларда кўплаб муридларга эга бўлган. Айтишларича, Учқўрғоннинг Қоратегин қишлоғидан юқориқоқдаги харсанг тошнинг ўртасидан шовуллаб оқиб чиқадиган «Зам-зам» шоввани Эшон бува ҳассаларини харсангга санчиб очган экан. Учқўрғон атрофидаги кўплаб қишлоқлар аҳолиси, ҳозиргача Ҳожа Эшон бува номларини эъзоз билан тилга оладилар.

Кунларнинг бирида олис бир қишлоққа келган Махсим бобо акалари билан суҳбатлашиб ўтирган жойида: «Вой, Отам, вой отам!», деб йиғлай бошлайди. Акалари унинг бу йиғиси сабабини англаб етмаганлар. Эртаси куни улар оталари Эшон буванинг оламдан ўтганлиги ҳақидаги машъум хабарни эшитадилар. Махсим бобони нима учун дод солиб йиғлаганлигини тушуниб етган акалари «баднийат!» дея Махсим бобони тоғларга ташлашиб, ўзлари зудлик билан Лоғонга қараб от соладилар. Икки кундан кейин Лоғонга кириб келишгач,

хайратдан донг қотишган. Не кўз билан кўрсинларки, Махсим бобо икки кундан буён Лоғонда отасининг таъзиясида турган эмиш.

Махсим бобо ниҳоятда камгап, фақат кўнглига ёққан инсон билан суҳбатлашар, атрофида бирор кўнгилсизликни сезган инсонни эса, устидаги кийимини икки панжаси билан нимта-нимта қилиб йиртиб олиб, дарду-балолардан фориғ қилган.

Махсим бобо оила қурмаган, қишин-ёзин ялангоёқ юргувчи зот эди. Ул зот одамларнинг дилидагини бир кўришдаёқ билиб, яхшиларга дуо қилиб бадният кимсаларни ҳайдаб солар эди. Бирон бир киши Махсим бобони ухлаган ҳолатда кўрмаган. Ҳар доим кеча-кундузни бедор ўтказган. Лоғон қишлоғини бир неча марта сел балосидан ҳам сақлаб қолган Махсим бобо бўлади. Кунларнинг бирида қишлоғимизга сел келаётганлиги тўғрисида хабардан ҳамма саросимага тушган бир пайт уйимизда биз ҳам дастурхондаги овқатга қарамай тура бошладик. Шу пайт Махсим бобо пайдо бўлиб: «Нега овқатни ташлаб ўрнингиздан турдингизлар?» деб сўради. Мен: «Махсим бобо ҳозир қишлоғимизни сел босар экан» деб жавоб бердим. Шу вақт Махсим бобо кулимсираб: «Хавотир олманг, сел қишлоқни четлаб ўтади. Овқатингизни бемалол еяверинг», деб чиқиб кетди. Дарҳақиқат, қишлоққа келаётган сел ўз-ўзидан бурилиб бошқа томон юриб кетди. Барчамиз шунда билдикки, бу иш Махсим бобонинг кароматлари билан содир бўлган экан. Мен кунларнинг бирида суратчини олиб келиб Махсим бобони эсдалик учун суратга олмоқчи бўлдим. Ҳарчанд ҳаракат қилмайлик, суратга олинган плёнкаларнинг ҳеч бирида Махсим бобонинг сурати чиқмади. Суратчи ҳам, мен ҳам бу ҳодисага тушуниб етмадик. Ваҳоланки, суратчи тажрибали, фотоаппарат ва плёнка ҳам янги бўлиб, ҳеч қандай техник носозлик йўқ эди.

Лоғонлик Махсим бобо 1972 йили вафот этди»⁵⁶².

Қирқ қизлар (Чилдухтарон) зиёратгоҳи. Лоғон қишлоғи қабристонидан салкам ярим чақирим ғарб томонда

562 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Лоғон қишлоғида яшовчи Йўлдошали Тўраевдан (1937 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Қирқ қизлар мазори бор. Ривоятларга кўра, бу ерга очарчилик вақтида дунёдан ўтган қизлар дафн этилган экан⁵⁶³.

Бизнинг ушбу зиёратгоҳ тўғрисидаги изланишларимиз бошқа аниқ маълумотларни бермаган бўлсада, Қирқ қизлар, яъни Чилдухтарон тўғрисидаги мавжуд умумий маълумотларни келтириб ўтишни лозим топдик.

Фарғона вилоятининг ўзида Олтиариқ, Риштон, Сўх, Қўштепа туманларида, Марғилон шаҳрида ҳам қирқ қизлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд⁵⁶⁴. Масалан, Сўх туманидаги Чилдухтарон қоясини олайлик. Ривоятларга кўра, қадим замонда қишлоқнинг эркаклари овга кетган вақтда, қишлоққа тўсатдан душман ҳужум қилибди. Шунда қирқта қиз худодан илтижо қилиб сўрабдиларки, «Эй Худо, бизни душман ўта олмас қояларга айлантиргин, биз қоя бўлиб, душман йўлин тўсайлик». Уларнинг оҳ-зорлари ижобат бўлиб, қирқта қиз баланд қояларга айланиб қолибдилар. Душман қўшини эса доғда қолиб, орқага қайтиб кетибди. Ҳозирда ҳам Чилдухтарон қоясида тунаган кишилар бу ердан қизлар кулгуси эшитилиб туришини айтадилар. Зотан, Чилдухтарон қоясига кимнинг кўзи тушмасин, беихтиёр кўз олдида қирқ қиз намоён бўлади. Чунки қоялар ўз шакли билан қирқ қизни эслатади.

Фарғона вилояти Риштон туманидаги Соҳиб Ҳидоя қабристонига олиб борилган археологик қазишмалар туфайли халқимиз орасида ҳозиргача мавжуд бўлган баъзи бир афсона ва ривоятлар билан танишишга муяссар бўлдик. Айниқса, Соҳиб Ҳидоя қабристонига улкан чинорлар билан боғлиқ афсона бизнинг эътиборимизни тортди.

Бу афсонага кўра, мана шу чинорлар бағрига қачонлардир қирқта қиз кириб қойиб бўлган экан. Кишилар ҳозир ҳам шу чинорлар остига келиб ният-дуоларини қиладилар. Гўёки чинорлар бағрига яширинган қирқ қиз кишиларга

563 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Лоғон қишлоғида яшовчи Ҳосиятхон Раҳмоновдан (1961 йилда туғилган) ёзиб олинди.

564 Abdulahatov N. The Mazars of Women in the Fergana Valley Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28. Tokyo University of Foreign Studies 2007. p.103-121.

мушкулларини енгил қилаётгандек туюлади. Биз ҳам баъзан ярим кечалари мана шу чинорлар остида халқимизда оғиздан-оғизга кўчиб келаётган қирқ қизлар ёки форсча чилдухтарон тўғрисидаги афсона ва ривоятларни эслаб, имкон бўлса шу мавзуда қалам юритишни ният қилган эдик. Зотан, қирқ қизлар хусусида сўз кетаётганда, нимадир дилимизга ором бермаётгандек бўлади.

Қирқ қизлар билан боғлиқ ривоятларда қирқ рақами сакрал аҳамиятга эга бўлган рақам сифатида муҳим ўрин тутди. Бинобарин, қирқ рақамини эъзозлаш Ўрта Осиё халқларида қадимдан мавжуд бўлиб бу ҳақда Г.П.Снесарев қуйидаги фикрни келтиради:

«Хоразмдагина эмас, бутун Ўрта Осиё бўйлаб Қирқ қиз деб аталган муқаддас жойлар тарқалиб кетган: улар ғайридинларнинг таъкибидан ер остига яширинганлар. Ўрта Осиё халқларида қирқ – муқаддас сон ҳисобланади. Бу ўринда қизиқ бир ҳодисани таъкидлаб ўтмоқчимиз: қирқ қиз ҳақида бизга ҳикоя қилаётган одамлар кўпинча қирқ қиз ва ҳур қиз тушунчаларини чалкаштириб юборар эдилар. «Ҳур қиз» (арабчадан «хур» осмоний фаришта маъносини билдиради, у жаннатда яшар эмиш) деб ўзини никоҳдан холи ҳисоблаган, маҳкум қилган қизга айтилади. Маълумки, бундай қизлар (ёки ёши қайтиб қолган аёллар) ўзларини эшонга назр қилганлар. Улар дунёвий кишилар билан мулоқот қилишдан ўзларини олиб қочганлар. Ҳатто 50 – йилларда ҳам Хонқа яқинидаги Гуллибей мозори атрофида аёлларнинг мистик жамоаси бўлиб, бу жамоанинг эшонлари аёллар эди. Улар мустақил равишда зикр тушишар, ўзларининг аёллардан муридлари бўлар эди»⁵⁶⁵.

Мазкур рақам исломдан аввалги урф-одатларга бориб тақалади. Энг муҳими, рақамларни илоҳийлаштириш, унинг кароматларига ишониш ва у билан турли маросим ва тадбирларни белгилаш, айниқса, Ўрта Осиёда кенг тарқалган эди. Вақтлар ўтиши билан мазкур «сеҳрли» рақам ислом

565 Снесарев Г. Ҳазрат Али (эътиқод, ибодат ва афсоналар) // Атеистик суҳбатлар. – Т.: «Ўзбекистон», 1990 152-б.

қоидаларига ҳам сингиб, турли маросимлар мана шу рақам атрофида амалга ошириладиган бўлди.

Масалан, мулозимлар, канизаклар, шахсий кўриқчилар, хизматкорлар ва бошқа вазифалардаги одамлар сони 40 нафар атрофида бўлиши шарт эди. Афтидан, халифаликда Ўрта Осиёдан етишиб чиққан йирик амалдор ва алломаларнинг таъсирида бу одатга ўтилган бўлиши мумкин. Ўрта Осиёда бўлса, юқорида айтилганидек, 40 рақамининг кароматларига ислом дини шаклланмасдан илгари ҳам ишониб келинган. Шунинг учун ҳозирги кунларга қадар, халқимиз орасида кўплаб урф-одатлар 40 рақами билан боғлиқ.

А.С.Толстовнинг таъкидлашича, «Қирқ қиз» ҳақидаги ривоятлар ва халқ достонларининг илдизлари милоддан аввалги V – IV асрларда яшаган Сак-массагет қабилаларидаги мавжуд ривоятлар билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки сак ва массагетлар яшаган даврда жангчи қизлар бўлинмаларининг мавжудлиги, яъни амазонка аёлларнинг борлиги Юнон ва Рим тарихчилари томонидан тилга олинган. Кейинчалик улар тўғрисида турли ривоят ва достонлар юзага келади⁵⁶⁶. Шу тариқа жой номлари ҳам пайдо бўлган.

Элшунос олим О. Муродовнинг ёзишича, Ўрта Осиё халқларида қадимдан «Қирқ қизлар»га илтижо қилиб, мадад сўраш одати мавжуд бўлган⁵⁶⁷.

«Қирқ қиз» ёки форсча «Чилдухтарон» номли жойлар юртимизда кўплаб учрайди. Академик В.В. Бартольднинг таъкидлашича, Ўрта Осиёда қадимги иншоотларни маҳаллий халқ кўп ҳолларда «Чилдухтарон» номи билан боғлашга одатланганлар⁵⁶⁸.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, маҳаллий аҳоли орасидаги тушунчаларга кўра қирқ қизлар - ўйинчи, созада канизаклардан бўлиб, уларнинг сони қирқта бўлган. Қолаверса,

566 Толстов А.С. Отголоски массагето-аланского субстрата в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса // Этнография и археология Средней Азии. – М.: «Наука», 1979. С. 156.

567 Муродов. О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарафшана. С.115.

568 Бартольд В.В. Сочинения, Том II, часть 2. – М.: «Наука», 1964. С.152.

бундай қарашлар Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида ҳам ўз аксини топган эди:

«Бу ҳовли ундаги ўйинчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб «Қирқ қизлар» аталган эди».⁵⁶⁹ Бироқ бу фақат тахминлар бўлиб, аслида бу ерда афсонавий қирқ қизлар билан боғлиқ муқаддас мазор мавжуд бўлганлиги учун маҳалла ҳам шу ном билан аталган бўлса керак. Элшунос олима А.К. Писарчикнинг келтирган маълумотларига кўра, Марғилон шаҳридаги Чилдухтарон маҳалласида шу ном билан аталувчи мазор ва масжид ҳам бўлган. Ривоятларга кўра, Чилдухтарон мазори XVIII асрларда хом гиштда гўмбазсимон шаклда бунёд этилган⁵⁷⁰. Дастлаб, Чилдухтарон мазори ўрнида Муродбахш Вали исмли авлиёнинг қабри бўлган экан.

Бузғунчилик замонида душман таъқибидан қаерга беркинишни билмай турган қирқ нафар қизлар шу мазор олдига келганларида уларни мазор ичкарасидан кимдир чақира бошлайди. Мазор ичига кирган қизлар шу заҳоти кўздан ғойиб бўладилар. Вақтлар ўтиши билан улар чилтонларга айланган эканлар.

А.К. Писарчик 1938 йили ушбу ривоятни сўзлаб берган кишидан «Чилтонлар ўзи кимлар?» дея сўраган пайт «Чилтонлар ҳар доим ибодатда бўлгувчи ғойиб эранлардир» деган жавобни эшитганлигини таъкидлайди⁵⁷¹.

Лоғонлик ижодкорлар

Лоғонлик ижодкорлар тўғрисида сўз юритишдан аввал Мулла Абдулла Мулла Муҳаммадали ўгли тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз. Уларда қайд этилишича,

569 Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти», 1967. 119-б.

570 Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1954. С.263.

571 Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. С. 17. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. № 1491.

лоғонлик Мулла Абдулла Мулла Муҳаммадали ўғли 1915 йили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан Марғилонда очилган мактабда таълим олган ва дурустгина шеърлар ёзган⁵⁷².

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида яна бир лоғонлик ижодкор – Ҳожисиддиқ Исломов тўғрисида маълумотлар қайд этилган:

«Исломов Ҳожисиддиқ (1893, ҳоз. Фарғона вилояти Лоғон қишлоғи – 1933, Тошкент) – илк ўзбек профессионал актёрларидан. Ўзбек театри актёрлик санъатида комедия жанрининг ривожланишига самарали ҳисса қўшган. Москвадаги ўзбек драма студиясида таҳсил олган. (1924 – 27). 1917–24 йилларда Ҳамза тузган Фарғона ўлка сайёр труппасида, 1927–33 йилларда Ҳамза театрида актёр. Ўзбек халқ анъанавий театрини замонавий театр билан боғлашга интилган, ҳажвий образлар яратган. Энг яхши роллари: домла («Хужум»), табиб («Ҳалима»), домла («Тухматчилар жазоси»), Панталоне («Маликаи Турандот»), Осип («Ревизор») ва бошқалар. Хушовоз хонанда ҳам бўлган. Концертларда кулиги кўшиқлар айтган, кизикчилик қилган. Миршоҳид Мироқилов билан ҳажвий дуэт яратган»⁵⁷³.

Лоғон қишлоғида Ўзбекистон халқ шоири Охунжон Ҳаким таваллуд топган. Бу ҳақда унинг ўзи лоғонлик меҳнат ва уруш фахрийси, педагог Тошпўлат Зоҳидов тўғрисида чоп эттирган «Тошдан қаттиқ, пўлатдан кескир» номли рисоласида шундай ёзади:

«Фарғона шахрининг кунчиқар тарафида, тахминан йигирма чақирим нарида Лоғон деган катта қишлоқ бор. Қурама тоғлар қуйироғида жойлашган бу қишлоқ барҳаво, хушманзара, бамисоли боғ-роғларга буркангандай бир гўша. Одамлари оққўнгил, содда ватан тигина. Ушбу рисола муаллифи бўлмиш каминангиз худди шу масканда дунёга келган»⁵⁷⁴.

572 Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. Кўп томлик. 1 том. – Т.: «Фан», 1990. 390-б.

573 Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тўртинчи жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. 245-б.

574 Охунжон Ҳаким. Тошдан қаттиқ, пўлатдан кескир. – Ф.: «Фарғона», 2011. 3-б.

«XX аср ўзбек шеърияти антологияси»да севимли шоиримиз тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

«Охунжон Ҳаким 1935 йил 20 февралда Фарғона вилоятининг Лоғон қишлоғида туғилган. Ўзбекистон халқ шоири (2006). Фарғона давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини тамомлаган (1956). «Достонлар» (1970), «Қўлларим кўксимда», (1976), «Тафаккур боқий» (1982), «Ватан қасидаси»(1984), «Ўшол кун келур» (1990), «Кўзларингни ўзи қаро», «Малаклар сурати»(2004), «Дунё, дунё...» (2005) каби шеърий тўпламлари нашр этилган. Насрий асарлари ҳам бор («Баҳор ҳиди», 1971; «Бургут ҳамласи», 1972). «Қўш кабутарлар» (2001), «Бақироқ туянинг тушлари» (2003), «Бу чоллар ёмон чоллар» (2004) каби пьесалари республика театрларида сахналаштирилган. «Эл-юрт хурмати» ордени билан тақдирланган (1998)»⁵⁷⁵.

Лоғонлик қатагон қурбонлари

1. Саримсоқов Ҳамрали – 1887 йили туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан. Собиқ кулоқ, партиясиз, шартли судланган, ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. 1920 йили икки нафар совет ишчисини ўлдирган. Шундан сўнг Қўршермат бандасига қўшилган. 1921 йили Афғонистонга қочган, 1923 йили ноқонуний равишда собиқ иттифокқа қайтиб келиб аҳоли орасида колхозга қарши тарғибот олиб борганликда айбланган. «Учлик»нинг 1938 йил 21 сентябрдаги 10-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган⁵⁷⁶.

2. Бобожонов Дадажон –1875 йили туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан. Кулоққа тортилган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. Аҳоли орасида ифвогарона фикрлар билдирганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13641-сонли иш бўйича 10 йил

575 XX аср ўзбек шеърияти антологияси / [Таҳрир ҳайъати: А. Орипов ва бошқ. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: Б.Каримов, Ҳ. Абдиев]. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. 118-б.

576 Қатагон қурбонлари (1938 йил феврал, сентябр). Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009.345-б.

меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган⁵⁷⁷.

3. Мараимов Ихтибор – 1895 йили туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан. Кулоққа тортилган. Ҳибсга олинган вақтда мироб. Мунтазам равишда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, совет ҳокимияти шаънига миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13709-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 23 сентябрдан ҳисобланган⁵⁷⁸.

4. Отабоев Мирхол – 1878 йили туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан. Кулоққа тортилган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Мунтазам равишда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13772-сонли иш бўйича 8 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 5 декабрдан ҳисобланган⁵⁷⁹.

5. Долимов Ҳайитбой – 1894 йили туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан... Ҳибсга олинган вақтда колхоз мироби. Мунтазам равишда совет иттифоқига қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, колхоз қурилишига зараркундалик қилганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13607-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган⁵⁸⁰.

6. Жалолов Шамсиддин – 1894 йили туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан. Собик кулоқ...Ҳибсга олинган пайтда аниқ машғулоти йўқ. Колхозчилар орасида колхозлаштиришга қарши тарғибот олиб борганликда, аҳолини террорчиликка тайёрлашга уринганликда айбланган.

«Учлик»нинг 1938 йил 17 февралдаги йиғилиши 87-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган⁵⁸¹.

577 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.51.

578 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.262.

579 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.263.

580 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 3. – Т.: «Шарқ», 2007. С.263.

581 Қатагон қурбонлари (1938 йил февраль, сентябр). Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009. 286-б.

7. Саййидшоев Шокарим – 1904 йилда туғилган. Фарғона тумани Лоғон қишлоғидан. Бухоро мадрасасида таълим олган. 1937 йилда қатағон этилиб, 10 йил муддатга Сибирга сургун қилинган. Жазо муддатини ўтаб қайтгач, Андижон вилояти Хўжаобод туманидаги Мадийёров қишлоғидаги давлат хўжалигида бўлим бошлиғи вазифасида фаолият кўрсатган. Кейинчалик унинг фарзанди Шокаримов Шомансур шу хўжаликда бош агроном лавозимида иш олиб борган.

8. Мулла Ҳусайин домла – Лоғонлик диний уламо. 30-йилларнинг охирида учлик комиссиясининг қарори билан отиб ташланган.

Шунингдек, Лоғондан Миршоев Саййидшо ҳам қатағон этилган. Қатағон йилларида лоғонлик Миршоев Носирбой ва унинг фарзандлари Зикриё, Маъруфжонлар диний уламо-лардан бўлганлиги боис тазйиқлардан қочиб Тожикистон орқали Афғонистонга кетишга мажбур бўлганлар⁵⁸².

582 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Лоғон қишлоғида яшовчи Аҳмадшо Зайналовдан (1934 йилда туғилган) ёзиб олинди.

ШОҲИМАРДОН

Айтиб ўтиш керакки, Шоҳимардон Фарғона водийси халқлари томонидан қадимдан муқаддас жой сифатида эъзозланиб келинган. Бу ҳолат исломга қадар ва ислом кириб келган илк даврлардан бошлаб давом этиб келмоқда. 1969 йилда Шоҳимардон қишлоғидан 12 км. жанубда, Оқ сув дарёси бўйидаги, денгиз сатҳидан 2100 метр баландликда жойлашган Катта камар ғоридан топилган тасвирлар Шоҳимардонда одамлар бундан бир неча минг йиллар бурун ҳаёт кечирганлигидан далолат беради. Бу ғорни қадимги одамлар неолит давридаёқ (эрамиздан тахминан 5-3 минг йиллар аввал) муқаддаслаштирган эди⁵⁸³. Чунки ғордаги қадимги даврларда тошларга чизилган суратларда одамларнинг ов билан боғлиқ маросимларни бажараётган ҳолатлари акс эттирилган. Бу эса Шоҳимардонда аجدодларимиз томонидан ардоқлаб келинган муқаддас жойлар исломдан аввал ҳам мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Катта камар ғори кейинчалик диний маросимлар учун муқаддас жой вазифасини ўтамай қўйганлигини В. П. Огудин қуйидагича изоҳлайди:

«Ғор муқаддас жой сифатида ўз аҳамиятини XX аср бошларига келиб эмас, балки ундан олдинроқ вақтда йўқотган. Бунга сабаб ғорга яқин бўлган аҳоли яшаш жойларида XVII асрдан бошлаб ҳазрат Али, Ёрдон ота зиёратгоҳларининг пайдо бўлишидир»⁵⁸⁴. Унинг ушбу фикрларини элшунос олим С.Н.Абашин ҳам тасдиқлар экан, ҳазрат Али билан боғлиқ мазкур зиёратгоҳнинг пайдо бўлиш даври XVII-XVIII асрларга мансуб эканлигини таъкидлайди⁵⁸⁵. Бироқ бу борада олиб борган изланишларимиз давомида Шоҳимардон қишлоғида ундан олдинги даврларда ҳам зиёратгоҳлар мавжуд бўлган деган тахминга келишимизга асос бўлди. Гарчанд ўша зиёратгоҳлар айнан ҳазрат Али номи билан

583 Шацкий Г.В. Рисунки на камне. –Т.: «Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма», 1973. С.72.

584 Огудин В.А. Страна Фергана. – М.: «Центр стратегических и политических исследований», 2002. С.53.

585 Абашин С.Н. Шахмардан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. –М.: «Восточная литература», 2006. С. 460.

боғлиқ бўлмаса-да, маҳаллий аҳоли томонидан ғоят эъзозлаб келинган. Акс ҳолда денгиз сатҳидан 1540-1570 м. баландликда жойлашган зиёратгоҳ қисқа вақт ичида пайдо бўлиб, шу қадар машҳур муқаддас жой сифатида довруғ топмаган бўлар эди.

Шоҳимардоннинг ҳозирги қабристони ўрнида топилган қабр қайроқтошларидаги ёзувлар бу ерлар айнан ўрта асрлардан бошлаб Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлардан бирига айланганлигини кўрсатмоқда. Шунини айтиб ўтиш керакки, Шоҳимардон қишлоғининг ҳозирги қабристонига дафн этиш 1949 йилдан буён давом этиб келаётган бўлиб, бунга қадар қабристон ҳазрат Али зиёратгоҳи атрофида эди. Ўтган асрнинг 40-50 йилларида эски қабристон ўрнидан IX-XII асрларга мансуб сопол идишлар топилган.

Ҳазрат Али мазори ёнидаги кўҳна қабристон тўғрисида Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда ҳам маълумотлар учрайди. «Тарихи Шоҳрухий» асарида келтирилишича, 1837 йили Қўқонга олиб кетилаётган Дарвоз ҳукмдори Шоҳ Султон Маҳмуд йўлда вафот этади ва Шоҳимардон мазори ёнига дафн этилади⁵⁸⁶. XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон адабий муҳитида етишиб чиққан истеъдодли олим, моҳир табиб ва маърифатпарвар шоир Маҳмуд Ҳаким Яйфоний (1850-1930) ҳам ўзининг «Хуллас ут-таворих» номли асарида ушбу воқеани қуйидагича ҳикоя қилади:

«Қаротегин вилояти, Дарвоз ул йилда футуҳ(забт) бўлди. Шоҳи Қушбегини ул вилоятда волий қилди ва ҳоким Дарвозки, Маҳмуд хон эрди. Бул жониб(томон)га юборди. Йўлда оламдан интиқол қилди(ўтди). Маҳмудхон жасадини мазори файзи осор ҳазрат Шоҳимардонга дафн қилдилар»⁵⁸⁷.

Шоҳимардон яқинидаги Ўҳна қишлоғидан VII-VIII асрларга оид туркий қабилаларга мансуб қадимги қабрларнинг топилиши ҳам Шоҳимардондаги ҳаёт ҳамма даврда қизгин кечганлигини кўрсатмоқда.

Қишлоқ Шоҳимардон номини олгунга қадар «Порсин»

586 Бейсимбиев Т. К. «Тарих-и Шаҳрухи» как исторический источник. Алма-ата.: «Наука», 1987. С. 108.

587 Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асарининг тошбосма нусхаси. Ҳўқанд шаҳри. Шмаков босмаҳонасида чоп этилган. 1914. 41-б.

(Форсин) деб атаб келинган (ҳозирда қишлоқнинг марказий кўчаси Порсин деб аталади). Бу ҳақда А. Хатамов ўзининг «Ҳамза Шоҳимардонда» номли хотираларида тилга олади:

«Ҳазрат Алининг қабри деб ном берилгунига қадар бу маскан қишлоқнинг кўркам ерларидан бири бўлиб, бунда чорвадорлар ҳар йили «дарвешона» ва «ҳайит байрам»ларини ўтказганлар. Бу жойнинг атрофи қишлоқ қабристонини бўлиб, уни муайян кишилар томонидан доимий қараб туриш одати вужудга келган... Ўша вақтларда ҳам Порсин қишлоғининг тоза об-ҳавоси, тоғлар билан қурушалган гўзал манзараси, шўх оқар сойларининг шифобахш сувлари Фаргона водийси аҳолисининг эътиборини ўзига жалб этган, шу сабабли улар ёзнинг иссиқ кунларида шу ерда дам олишга одатланганлар»⁵⁸⁸.

А. Хатамов қишлоқнинг гўзал табиати ҳақида сўз юритса-да, нима учун айнан Порсин номи билан аталганлигига изоҳ бермайди. Водиллик журналист С. Дадахўжаев эса кўчманчи чорвадорлар қишлоқни қисқа, тор, сиқик маъноларида «Порсин» деб атаганликларини айтади⁵⁸⁹.

Ёзма манбаларда Порсин номи билан аталувчи жойлар мавжуд. Масалан, Оҳангарон дарёси қуйилишидан жануброқда жойлашган Сирдарё кечуви ҳам худди шу ном билан аталган⁵⁹⁰.

Порсин атамасининг келиб чиқиши борасидаги изланишларимиз давомида туркий халқларда шўр ер – порси, чанг, тўзонли, қумлоқ ер – порсан деб аталиши маълум бўлди⁵⁹¹. Шу сабабдан мазкур жой номи қумлоқ ерга нисбатан қўлланган эмасмикин деган тахмин ҳам келиб чиқади. Шу ўринда Порсин номининг келиб чиқиши хусусида яна бир тахминга эътиборимизни қаратсак. Э.Мурзаевга кўра, Парсанг атамаси «Тоғ этаги» маъносини ҳам англатади. Демак, қишлоқ номининг келиб чиқишига унинг географик жойлашиши сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

588 Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда. 58-б.

589 Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат..9-б.

590 Бўриев О. Темирийлар даври ёзма манбаларида Ўрта Осиё. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. 152-б.

591 Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. –Т.: «Фан», 1977. 147-б.

Бироқ, бу тахмин, холос. Шу сабабдан Порсин сўзи қишлоқнинг географик ҳолати билан эмас, балки бирон бир шахс номи билан боғлиқ деган тахминни ҳам олдинга суриш мумкин.

Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида яшовчи Пўлатхўжа Маманов қўлида сақланаётган «Насабномайи турки» деб аталувчи қўлёзмада айнан Порсин номи билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Мазкур қўлёзма «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» деб ҳам аталиб, унда айтилишича, қўлёзма ҳижрий 690 (милодий 1291) йилда араб тилидан турк тилига Аҳмад Яссавийнинг жияни Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий томонидан ўтирилган. Мазкур насабномага кўра, ҳазрат Алининг Биби Ҳанифадан туғилган ўғли Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг фарзандлари Шох Абдурахмон, Шох Мансур ва ҳазрат Порсиншоҳ саҳобалар ва тобеъинлар билан биргаликда Мовароуннаҳр халқини исломга кирғизиш учун келганлар ва сафар давомида уларнинг қўшини тўрт қисмга бўлиниб кетади. Шох Мансур, ҳазрат Порсиншоҳ ҳамда Абдуллоҳ ибн Муъоз Жабал Ҳисор, Қоратегин, Мастчо, Марғинон ва Ўш аҳлини ислом динига кирғизадилар ва уларнинг уччаласи шу ерда ҳалок бўладилар. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Муъоз Жабал Марғилон атрофидаги чўлда ўлдирилиб, шу ерга қўмилган бўлса, Шох Мансур Марғилон шаҳрида дафн этилади. Насабномада келтирилишича, ҳазрат Порсиншоҳ ҳам шахид бўлиб, Марғилон тоғида ором топган⁵⁹².

Тарихчи Табарийнинг баён қилишича, ҳижрий 106 (милодий 724 йил)да арабларнинг Муслим ибн Абу Саид бошчилигидаги қўшинлари билан фарғоналиклар ўртасида Водий ас-суббаҳ дарёси бўйида жанг бўлган⁵⁹³. Мазкур жангда ислом қўшинлари катта талофат кўрган. Биз ушбу маълумотларга бежиз мурожаат қилмадик. Чунки, Водий ас суббаҳ асида Водил қишлоғи бўлиши ҳам мумкин. Зеро, Водил арабча водий-сой, дарё сўзидан келиб чиққан деган фикрлар мавжуд⁵⁹⁴. Балки Водил ичидан Шохимардонсойнинг

592 Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана.. С. 136.

593 История ат- Табарии.. С. 1999.

594 Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Т.: «Ўзбекистон»,

оқиб ўтиши қишлоқнинг шу ном билан аталишига сабаб бўлгандир.

Қолаверса, Ҳазрат Порсиншоҳнинг Марғилон тоғида ҳалок бўлиши тўғрисидаги маълумотлар билан Водил атрофидаги муқаддас мазорлар ўртасида боғлиқлик борга ўхшайди. Маълумки, Шоҳимардон халқ тилида «Марғилон тоғи» деб ҳам аталган. Демак, Порсиншоҳнинг бу ердаги қабри туфайли қишлоқ Порсин номини олган ва асрлар ўтган сари унинг асли кимлиги унутилиб кетган кўринади. Ёхуд ҳазрат Али мазори ёнидаги «Кичик мазор» деб аталувчи Шоҳ Толиб мазори аслида Порсиншоҳ қабри бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам, Шоҳимардон қишлоғида ҳазрат Али авлодлари номи билан боғлиқ қадимги зиёратгоҳ бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Шоҳимардон зиёратгоҳлари

1998-2008 йиллар мобайнида олиб борган тадқиқотларимиз натижасида Шоҳимардон зиёратгоҳи тарихи бўйича бир нечта қўлёзма манбалар аниқланди:

1. «Шоҳ Порсин» деб аталувчи қўлёзма⁵⁹⁵;
2. Муаллифи номаълум «Равзат ул ансоб» деб аталувчи қўлёзма⁵⁹⁶;
3. Шоҳимардон мазори фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Ҳазрат Али қиссаси»⁵⁹⁷;
4. «Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий» қўлёзмаси⁵⁹⁸;
5. Ҳазрат Али авлодлари хонадонларида сақланаётган

1970. 39-б.

595 «Шоҳ Порсин» қўлёзмаси Фарғона вилояти Учкўприк тумани Ёйилма қишлоғида яшовчи Нуриддинхўжа Улугхўжаев хонадонида сақланади.

596 «Равзат ул ансоб» қўлёзмаси Марғилон шаҳри Жўрахон Султонов кўчасида яшовчи Ахрорхон Қиличхонов хонадонида сақланади.

597 «Қиссайи Шоҳ Жарир» қўлёзмаси Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи Одинахон Шерматова хонадонида сақланади.

598 Бу ҳақда қаранг: Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003

шажара, насабнома ва турли қозилик ҳужжатларига доир васиқалар⁵⁹⁹;

6. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида сақланаётган ҳужжатлар⁶⁰⁰.

Фарғона водийсининг сўлим масканларидан бири Шоҳимардон бўлиб, у Фарғона шаҳридан 60 км. жанубда, Олой тоғ бағрида жойлашган. Шоҳимардонда «Арчамозор», «Толмозор», «Тошмозор», «Белмозор», «Зиркмозор» номли мозорлар бўлиб, булар ичида ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳ жуда машҳурдир.

Ҳазрат Алининг Фарғонадаги зиёратгоҳи тўғрисида 1906 йилда кўчирилган Шоҳ Ҳаким Холиснинг «Қиссайи Шоҳ Жарир» достонида маълумотлар мавжуд. Аниқроғи, жангноманинг сўнгги қисмида Ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазорига бағишланган шеърый қисса ҳам киритилган (қуйида мазкур асарни «Ҳазрат Али қиссаси» деб юритилади).

Айтиб ўтиш жоизки, Шоҳимардон зиёратоҳининг фазилатлари борасида, айниқса «Шоҳ Порсин» қўлёзмасида қизиқарли ривоятлар ҳикоя қилинади. Мазкур қўлёзманинг сюжети «Хайрул Булдон Ўш шаҳри» («Ўш – шаҳарларнинг энг яхшисидир») рисоласига жуда ўхшайди⁶⁰¹.

XIX аср охири, XX аср бошларидаги рус географ ва тарихчиларининг аксарияти Фарғона водийси тўғрисида келтирган маълумотларида Шоҳимардон хусусида алоҳида тўхталиб, уни маҳаллий аҳолининг энг муқаддас жойларидан бири сифатида эътироф этганлар⁶⁰².

Масалан, рус олими А. П. Федченко (1844-1873)нинг «Туркистонга саёҳат» номли асарида ҳам Шоҳимардон хусусида қизиқарли маълумотлар учрайди. 1871 йили Қўқон хонлигига

599 Бу ҳақда қаранг: Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимилие) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулахатов, Кавахара Яёи. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.

600 ЦГА Уз. Фонд № И-19. ОП № 1, № 1821. л. 3.

601 Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлар.. 89-96-б.

602 Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатская ханства. СПб., 1892 С. 407.

қилган ташрифи чоғида А.П.Федченко бу ернинг баъзи бир қишлоқлари билан яқиндан танишиб чиқишга муяссар бўлади. Шу тарзда кейинчалик унинг «Туркистонга саёҳат» асарида Шохимардон номи ҳам тилга олинади:

«Шохимардон Оқсува Кўксув сингари икки дарёнинг қўшилган жойида жойлашган...Қишлоқнинг деярли бой бўлмаган бозорчаси мавжуд. Бозор вақф тарзида муқаддас мақбарага бириктирилган бўлиб, у ерни худди бир ибодатхона сифатида кўриш мумкин. Мақбаранинг бош мутаваллийси шу қишлоқнинг ҳам солиқлар йигувчиси, ҳам ҳокимидир. У ерга боришдан олдин бизга мутаваллий ҳузурида меҳмонда бўлишимизни ва бутун меҳмондўстлик унинг ихтиёрида эканлигини айтишиб, на Марғилон беги, гарчанд Шохимардон унинг тасаруфида бўлса ҳам, ҳаттоки на хоннинг ўзи ҳам бу ерда бизга ғамхўрлик кўрсатишга буйруқ бера олмасликларини тушунтирдилар. Шу боис мен мутаваллийга ўз миннатдорчилигимни билдириб, эртага унинг олдига боришимни маълум қилдим.

Бу ерга дафн этилган авлиёни Шохимардон, яъни «Мардлар шоҳи» деб аташиб, бу ном унинг лақабидир. Баъзилар уни биринчи халифалардан бўлмиш Али эканлигига бизни қатъий ишонтирмоқчи бўлдилар. Ҳозирги вақтда бу мазор Кўқон хонлигидаги энг муқаддас жой сифатида, ҳаттоки, қадимги Ушнинг табаррук жойларидан ҳам машхурурқдир. Уни зиёрат қилгани кўплаб ҳудожўйлар, нафақат хонлиқнинг турли жойларидан, балки қўшни ўлкалардан ҳам келадилар. Хоннинг ўзи бу ерга зиёрат қилгани тез-тез келиб туради...

Мен мақбарани кўздан кечирмоқчи бўлган эдим. Бироқ, бунинг уддасидан чиқа олмадим. Айтдиларки, халифа Али оромгоҳини бIRON бир гайридин кўриши мумкин эмас экан»⁶⁰³.

А. П. Федченкодан кейин кўп ўтмай яна бир рус ҳарбий зобити Л. Костенько Шохимардонда бўлиб, ўз таассуротларини «Олай тоғларига экспедиция» номли мақоласида баён этади:

«Шохимардон номи билан аталувчи масжид ва мақбара унинг (Шохимардоннинг) энг гўзал беағи бўлиб, хизмат қилади. «Шохимардон» форсчада «Мардлар шоҳи» демакдир. Мулаларнинг

603 Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. – М.: «Географгиз», 1950. С.311.

ишонтиришларига кўра, бу ном остида пайгамбарнинг куёви, тўртинчи халифа Алининг ўзи яширинган эмиш. Мулаларнинг фикрига кўра, ҳазрат Алининг қабри яна етти жойда мавжуд экан.

Шоҳимардон собиқ Кўқон хонлигининг энг машҳур зиёратгоҳларидан ҳисобланади. У Бухоро хонлигидаги Баҳоуддин ва Хивадаги Полвон ота сингари Фаргонанинг балолардан асровчи ҳомийсидир.

Мозор тоғ тизмасининг баланд, гоят гўзал, хушманзара қисмига жойлашган бўлиб, олди томони қияликка қараб туради. Мозор ёнида эса масжид жойлашган. Авлиё қабри эса унча катта бўлмаган мақбара ичида бўлиб, маҳаллий услубга хос меъморий кўринишга эга.

Ушбу мақбара параллелепипед шаклда гўмбазли қилиб қурилган. Чап томонида белгилик катта девор, мақбаранинг икки ёнида кичик миноралар бор. Девор ўртасида ноксимон шаклда тахмон, тахмоннинг марказида дид билан ўймакор нафис нақшлар берилган икки табақали эшик ўрнатилган. Пештоқнинг юқори қисмига катта араб ҳарфлари билан «Аллоҳ, Муҳаммад, Абу Бакр, Умар, Усмон, Али» исмлари битилган. Ёзув остига бўёқлар билан Макка ва Мадинадаги муқаддас жойларнинг суратлари чизилган. Мақбарага киришда ёғочдан учига мисдан қадалган туғлар ва уларга бойланган қўтос думлари кўзга ташланади.

Ташқи эшик орқали унча катта бўлмаган, икки панжарали деразаси бор, томи баландроқ хонага кирилади. Токчаларда қўчқор ва тоғ эчкисининг шохлари қўйилган. Кейинги хона ҳам биринчи хона ўлчамига тенг бўлиб, унда атрофи ёғоч панжаралар билан ўралган авлиёнинг қабри жойлашган»⁶⁰⁴.

А. Ф. Миддендорфнинг таъкидлашича, Шоҳимардон мазори халқ орасида «Ҳазрати Шоҳимардон» номи билан ҳам машҳур бўлган»⁶⁰⁵.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида номлари зикр этилган тадқиқотчиларнинг Шоҳимардон мазори тўғрисида келтирган маълумотларидан батафсилроқ маълумотлар ҳозиргача кам учрайди. Рус тадқиқотчилари нафақат ҳазрат

604 Гулиянц Л. Легенды и были Шахмардана. Ферганские зори. 20.04.2002.

605 Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прибавление IV.А. XX.

Али мазори ҳақида маълумот берибгина қолмай, унинг ташқи кўриниши ҳақида қизиқарли суратларни тасвирлашга ҳаракат қилганлар. Жумладан, В.И. Масальский томонидан тайёрланган «Туркистон ўлкаси» номли китобда Шоҳимардон зиёратгоҳининг XIX аср охирларидаги умумий кўриниши тасвирланган⁶⁰⁶.

Ҳазрат Али мазоридаги туғлар ҳақида сўз юритганимизда эса, шуни айтиб ўтиш керакки, таҳликали замонларда уларни йўқотиб юборганлар. Фақатгина биргина туғ ҳақида биз қисқагина маълумотга эга бўлдик. Ушбу бронзадан ясалган туғ Шоҳимардон мазорининг гумбазига ўрнатилган бўлиб, унинг олди томонида калимайи тайиба ёзилган ва ҳижрий 1314(милодий 1896 йил) сана туширилган. Туғнинг орқа томонида эса «Роқима(хат ёзувчи) Ҳайдархўжа, Чофаро Азимхўжа, Охира (кейинги) Усто Абдулваҳоб» деган ёзув туширилган.

Маълумотларга кўра, XX асрнинг бошларида Шоҳимардон мазорининг гумбазини марғилонлик уста Холиқназар барпо этишга киришган. Аммо буюртмачилар билан келиша олмаганлиги туфайли уста Холиқназар бир неча кун ишга қўл урмайди. Бундан фойдаланган яна бир марғилонлик уста Исоча Махсим гумбаз ишларини ниҳоясига етказмоқчи бўлади. Аммо тажрибасизлиги туфайли гумбазни қуришда хатоликларга йўл қўяди. Натижада орадан бир неча йил ўтиб гумбаз қулаб тушади⁶⁰⁷. Шундай экан, XX асрнинг бошларида олинган суратларда мазор гумбазининг бузилган ҳолатда тасвирланиши сабаби ҳам айнан шундадир.

Рус тадқиқотчиларининг Шоҳимардон тўғрисида келтирган маълумотлари чиндан ҳам асл ҳақиқатга тўғри келади. Зеро, хонлик тахтига ўтирган ҳар бир янги хон Шоҳимардонни зиёрат қилишни асло қанда қилмаган. Масалан, Бахти Мухаммад кўрбоши томонидан берилган Паттаи бирунда келтирилишича, ҳижрий 1287 (1870) йил муҳаррама

606 Масальский В.И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 707.

607 Писарчик А.К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. Том XXI. Москва, 1954.С.279.

ойининг 25 чисидан то раби ул аввал ойининг 12 чисига қадар Худоёрхоннинг оиласи Шоҳимардонга зиёрат қилгани боражаклиги қайд этилган⁶⁰⁸. Бу эса, ўз навбатида Шоҳимардон зиёратига янада кўплаб аҳолининг келишини таъминлаган.

Хон ва унга қарашли хонадон вакиллариининг Шоҳимардонни зиёрат қилишлари ҳар доим хайру эҳсонлар улашишбиланбошланарэди. Бундай пайтларда ислом оламида паҳлавонлиги, ботирлиги, мардлиги ва тадбиркорлиги, жангу-жадалларда қўлга киритган зафарлари ҳақидаги ҳазрат Али тўғрисида қисса ва ривоятлар айтилган⁶⁰⁹.

Шу боис шоир Завқий (1853-1921) Шоҳимардон ҳақида қуйидаги сатрларни битган эди:

*Бу равзага кимки келиб,
Бир кечаси меҳмон экан.
Умрида бир кўрган киши,
Ўлганда беармон экан*⁶¹⁰.

XIX аср охирларида Шоҳимардон қишлоғида ҳазрат Алига бағишлаб қурилган гўзал мақбара ва масжид ҳар бир зиёратчини ҳайратга солган. Ўша даврда Шоҳимардон зиёратгоҳини таъмирлаш ишларида бош-қош бўлиб, уни ўз даврининг ноёб меъморий обидаси ҳолига келтирган ким? Афсуски, бу меъморий ёдгорликнинг аянчли тақдиридек мазорни тиклаган шахс Шокир мингбошининг қисмати ҳам фожеали яқунланган. Фақат Шокир мингбоши собиқ совет ҳукуматининг биринчи йилларидаёқ, яъни 1918 йилда душман сифатида отиб ташланган бўлса, у барпо этган мазор ва масжид 30-йилларнинг охирида бузиб ташланди.

Шокир мингбошининг набираси Саодатхон Шокированинг бизга берган маълумотларига кўра, Шокир мингбоши ҳар йили Риштондаги камбағал оилаларнинг ўн-ўн беш нафар фарзандларига суннат тўйи қилиб берган. Айтишларича, у узоқ вақтга қадар ўғил кўрмаган, шу сабабдан ҳар йили болаларга

608 Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века... С.374.

609 Троицкая А. Л. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: «Наука», 1975. С.203.

610 Завқий. Ажаб замона. – Т.: «Шарк», 2003. 156-б.

суннат тўйи қила туриб: «Ё бори Худо, мен ҳам ўғил кўриб, тўйлар қилай», дея ният қилар экан.

Кулларнинг бирида у ўзининг бу орзу-истагини Риштондаги пири Суяرخон тўрага маълум қилади. Шунда Суяرخон тўра: «Агар сиз Шоҳимардонга бориб, ҳазрат Алининг мазорини сидқидилдан ихлос билан зиёрат қилсангиз, шубҳасизки, ниятингизга етасиз», дейди. Суяرخон тўранинг ушбу сўзларидан Шокир мингбошининг кўзи жиққа ёшга тўлади ва у: «Ё пирим, агар айтганларингиз рўёбга чиқиб Худойим менга ўғил берса, Шоҳимардонда ҳазрат Али шери Худога атаб мақбара ва масжид қурдирганим бўлсин», дея дуойи фотиҳа олиб зиёратга жўнайди ва бир йил ўтиб ўғил кўради. Шундан сўнг Шокир мингбоши Шоҳимардондаги масжид ва мақбарани қайтадан қурдиришга бел боғлайди. У чорак аср муқаддам Худоёрхон ўрдаси қурилишида иштирок этган моҳир усталарни Шоҳимардонга олиб келган ва улар иштирокида бошланган хайрли ишини ниҳоясига етказди⁶¹¹.

Саодатхон Шокированинг келтирган маълумотларига кўра, пишиқ ғиштлар Риштондан ўнлаб араваларда Водилдаги Чинортагига олиб келинган. Ўша вақтларда Шоҳимардонга араваларнинг юриши қийин бўлганлиги учун, Шоҳимардонга кетаётган ҳар бир зиёратчи Чинортагида уйиб қўйилган ғиштни кучи етганича кўтариб, Шоҳимардонга олиб борган. Ғиштни Шоҳимардонга олиб боришни савоб деб билган зиёратчиларнинг барчаси бу хайрли ишдан четда қолиб кетмаслик учун астойдил иштирок этганлар. Шу залда ғиштлар усталарга ўз вақтида етказиб берилган.

Маълумотларга кўра, Шокир мингбоши 1895-1898 йилларда Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори ва масжидини обод қилиш учун 60 минг сўм миқдоридаги шахсий маблағини сарф қилган⁶¹². Унинг бу қадар саховатпешалиги Чор ҳукумати маъмурларини ҳам ҳайратда қолдирган. Ўша даврда бу қадар муқаддас жойларга хайру эҳсон қилиб, уларни обод қилиш

611 Абдулаҳотов Н. Яна Шокир мингбоши ҳақида // «Маънавият». 30 июл, 2005. № 14.

612 Золотая книга Российской империи. М1905. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП. №5998. ПД.912.

ҳар қандай мингбошининг ҳам қўлидан келавермас эди⁶¹³.
Шу сабабдан ҳам шоҳимардонлик шоир Мулла Нияз ўз
шеърларининг бирида қуйидагича таъриф келтирган эди:

Олай билан Андижон,
Азизи кўп Намангон.
Пойтахтидир Марғилон,
Яхшиларни кўп кўрдим...
Олай юртин султони,
Азимдай мардни кўрмадим.
Мингбошилар ичида,
Биринчи султон Мулла Азим.
Бундай мардни кўрмадим.
Олтиариқда сен борсан,
Хайит Қаҳҳор мингбоши.
Риштонда сен борсан,
Қаландарнинг боласи,
Шокирдай мардни кўрмадим⁶¹⁴.

Ҳазрат Али мазорини таъмирлашга сарфланган маблағни тасаввур қилиш учун ўша даврдаги нарх-навога кўз ташласак. 1894 йилда чоп этилган «Фарғона вилоятининг йиллик обзори» тўпламида шу йилги кузда ўртача қўйнинг баҳоси 10 сўм, сигирнинг баҳоси 21 сўм, отнинг баҳоси 60 сўм бўлганлиги кўрсатилган⁶¹⁵. Шокир мингбоши бу қадар катта маблағни халқдан йиғилган даромад эвазига эмас, балки ўз қўл остидаги ерлардан тўпланган шахсий маблағи эвазига бунёд этган. Шунинг учун аҳоли уни Самарқандда Шердор ва Тиллақори мадрасаларини барпо қилган Ялангтўш Баҳодирга қиёслашган эди. Шоир Завқий ҳам Шокир мингбошининг Ҳазрат Али мазорини обод қилганлигига бағишлаб қуйидаги мисраларни битган:

613 Абдулахатов Н. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // Фарғона Давлат университети илмий хабарлари. Фарғона, 2006. № 4. 47-б.

614 Молло Нияз. Санат дигарастгар... 82-б.

615 Обзоръ Ферганской области за 1894 годъ. Новый Маргелан 1896. С. 17. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлёзмалар фонди. КП №5205. ПД 714

*Ҳам туфайлидин ўлуб обод масжид, хонақоҳ,
Неча манзилга бериб зийнат, қилиб оромгоҳ,
Киргану чиққанга айлар марҳамат бирла нигоҳ,
Қорни очларга таому ҳам ялангочга паноҳ,
Тонгла кун Дорул Жалол ичра Худо берсун висол.*

*Яхшилик бирла ҳаётда номингиз шуҳрат топиб,
Боргоҳингда қарор олгон киши иззат топиб.
Дамбадам Шери худодин гайратинг нисбат топиб,
Сиздек ҳеч ким топмади иш вожибу суннат топиб,
Манзили бўлсин қиёмат кун анинг Дорул-Жалол⁶¹⁶.*

Маълумотларга кўра, 1909 йил бошларида Шоҳимардон ва Ёрдон қишлоқларидаги аҳоли сони 1818 нафар кишига етган⁶¹⁷. Ўша даврда Шоҳимардонда олтита масжид бўлиб, улар ичида ҳазрат Али масжиди ўз даврининг ноёб меъморий ёдгорликларидан бири сифатида ҳам машҳур бўлган.

Л. Костенко Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори 1826 йилда юз берган қаттиқ зилзила оқибатида бузилганлигини айтади⁶¹⁸. Бизнингча, унинг бу маълумоти ҳақиқатга яқиндир. Чунки маълумотларга кўра, ҳазрат Али мазори тахминан 1822 ва 1894 йилда юз берган қаттиқ зилзилалар оқибатида бузилган кўринади.

Тадқиқотчиларнинг келтирган маълумотларига кўра, ўша йилларда содир бўлган зилзилалар 7–8 баллик даражада бўлиб, ҳар қандай мустаҳкам қилиб қурилган иморат ҳам жиддий шикастланиши муқаррар эди⁶¹⁹. Демак, ҳазрат Али мазори дастлаб, шу зилзилалар вақтида шикастланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Ўша даврда юз берган даҳшатли зилзила тўғрисида XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Муҳаммад

616 Завқий. Ажаб замона.. 78-б.

617 Список населенных мест Ферганской области. От Ферганского областного статического комитета. Скобелев. 1909. С.77.

618 Гулиянц Л. Легенды и были Шахимардана. Ферганские зори. 20.04.2002.

619 Семенов А. А. Перечень землетрясений в Средней Азии и сопредельных с нею странах с древних времен до 1830 г. Сбор. Статей и докладов Института сейсмологии строительства Ан Таджикистана. Тр., Т. 94, С., 1958. С.49.

Ҳакимхонтўра ўзининг «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихдан сайланма китоб») асарида шундай баён этади:

«Ўша кезларда, яъни 1238/1822-23 йилда Хўқанд вилоятида...ҳеч бир замонда бўлмаган ва ҳеч бир асрда қулоқ эшитиб, кўз кўрмаган кучли зилзила рўй берди. Кўп одамлар уй тагида қолиб, ҳалок бўлишди. Аҳолининг кўпчилиги уй-жойсиз қолди. Халқ ноилож қамишдан уйлар қуриб ўтирди. Чунки Хўқанднинг тоғлик ерларида бир нечта уйлик одамлар ўтирган уйлари билан бирга ер қаърига кетишди. Улар қулаган ер шундай ёрилган эдики, ер тагида қоп-қора буғдан бошқа нарсa кўринмасди. Ёриқлардан сув худди фаввора каби отилиб чиқарди. Ер олти ой давомида кунора кўп маротаба қаттиқ-қаттиқ силкиниб турди»⁶²⁰.

Аммо ушбу зилзилалар собиқ иттифоқ давридаги мафкуравий курашлар олдида оддий бир тебранишга ўхшаб қолди десак, муболаға қилмаган бўламиз. Чунки асрлар давомида юз берган баъзи бир ер силкинишлари мазорнинг меъморий кўринишига оз бўлса-да, путур етказган бўлса, собиқ иттифоқ даврига келиб, ҳазрат Али мазори мафкуравий курашлар остида бир неча маротаба бузиб юборилган. Собиқ совет ҳукумати учун дастлабки йилларда Шохимардон «реакцион диндорлар ва босмачиликнинг маркази» эди. Шу сабабдан ҳам Шохимардонда юз берган воқеалар ҳақида ёзган шўро тарихчилари уни ёлғон ва бўҳтонга кўмилган маълумотлар асосида ёзишга интиланлар.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али (к.в.) жангчи баҳодир йигитларнинг ҳам пири ҳисобланганлиги учун Шохимардондаги ҳазрат Али мазорини истиқлолчилик ҳаракатининг намоёндаларидан бири бўлган Мадаминбек (1892–1920) тез-тез зиёрат қилиб турган⁶²¹. Ўша даврларда Шохимардонда ўтказилган сайилларда большевикларнинг

620 Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих / Форстилидан таржимон, муқаддима, изоҳлар муаллифи: Шодмон Воҳидов. - Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 479-б.

621 Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. Т., 1960. С. 25.

мустабид тузумига қарши курашган истиқлолчилик ҳаракати йўлбошчиси Мадаминбек ҳақида қўшиқлар айтилган⁶²².

Мадаминбекдек истиқлолчилик ҳаракатининг машҳур намоёндаси ўлимидан сўнггина большевиклар Шоҳимардонга боришга журъат эта олдилар, холос.

Бу Мадаминбек ўлимидан бир йил ўтар-ўтмас юз берди. 1921 йили декабр ойининг охирларида большевиклар билан Нормат маҳсим ўртасида бўлган жангда мазор ва масжид ёндириб юборилган⁶²³. XX асрнинг бошларида ҳар йили июл ва август ойларининг ўзида Шоҳимардонга 15 мингдан ортиқ зиёратчилар келишган. Зиёратчиларнинг бундай кўп келиши туфайли ҳазрат Али мазорининг шайхлари қўл остида ҳар йили 80000-100000 минг сўм маблағ тўпланиб борган⁶²⁴. Бу, албатта, собиқ совет ҳукуматининг Шоҳимардонга нисбатан алоҳида эътибор қаратиши лозимлигини тақозо этган. Шу сабабдан 1921 йили Шоҳимардонга большевикларнинг ҳарбий қўшинлари талончилик ишларини амалга ошириш учун юборилган эди.

Ахборотчиларнинг айтишларича, масжидда қўплаб ноёб қўлёзма китоблар, хонлар томонидан ҳадя қилинган турли иноятномалар ва вақфномаларнинг барчаси шу ерда сақланган бўлиб, қизил аскарлар Шоҳимардонга кириб келган вақтда «Масжид Худонинг уйи, бу ерга улар кирмайди», деб ишонган аҳоли ўзларининг барча ноёб буюмларини масжидга қўйган эканлар⁶²⁵. Аммо маҳаллий аҳоли қаттиқ янглишганликлари тез орада маълум бўлади. Чунки асосий воқеалар айнан масжид ичида юз беради. Нормат маҳсим йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида бошланиб кетган жанг бора-бора масжид ҳудудига кўчади. Отишмалар натижасида масжид биноси ёна бошлайди ва шу тариқа бир неча кун ёнишдан тўхтамаган. Тез орада ўша даврнинг ноёб меъморий обидаси

622 Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936. С. 118.

623 Хатамов А. Ҳамза Шоҳимардонда. Т., 1979. 62-б.

624 Климович Л. Ислам в Царской России...С.18.

625 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғи.

ҳисобланган ҳашаматли масжид батамом ёниб, пештоқлари қулаб тушган⁶²⁶.

Маълумотларга кўра, ёнгин чоғида 47 нафар қизил аскар ҳалок бўлган⁶²⁷. Лекин бу маълумотлар аниқ эмас. Шу сабабдан баъзи бир изоҳларни талаб этади. Масалан, Шохимардонда юз берган воқеаларнинг эртаси кунни ёрдамга келган 13-кавалерия полкининг 1-эскадрон командири В. В. Бардадиннинг ахборотига кўра, Шохимардонга озик-овқат йиғиб келиш учун Каплин бошчилигида 48 нафар жангчи борган. Улардан 41 киши масжидда юз берган ёнгин туфайли ўлган бўлсалар, тирик қолганларидан айримлари кейинчалик жароҳат туфайли Фаргона шаҳридаги госпиталда вафот этганлар⁶²⁸. В. В. Бардадин келтирган маълумотларга кўра, ёнгин чоғида уч нафар қизил аскар мазор ичида жон сақлаб қолганлар. Буларнинг бири пулемётчи Шошист ва сержант Кузнецов бўлган. Уларнинг тирик қолишлари ҳам жуда қизиқ воқеа. Чунки улар масжид ёна бошлагач, ёнгиндан жон сақлаб қолиш учун масжиддан чиқиб, мазор ичига кирадилар. Мазор ичидаги ҳазрат Али қабри устидаги тош плитани суриб, қабр ичкарисига тушадилар ва қабр ичидаги одам суяги ёнида бир неча вақтгача ётиб, яширинишга мажбур бўладилар. Қачонки тутундан нафаслари қайта бошлагач қабр ичидан чиқишиб, мазорни тарк этадилар⁶²⁹.

Эътибор беринг, Ҳазрат Али қабри ичида, совет тарихчилари ёзганларидек, фақатгина «турли катталиқдаги оддий тош ва кесаклар» бўлмай, одам суяклари мавжуд бўлган. Қолаверса, қабр ичида одам суягини кўрган бу икки қизил аскар кейинчалик II жаҳон урушида қатнашиб, ғалабанинг 40 йиллиги арафасида Фаргонага келишгач, олтимиш тўрт йил

626 Ермольев Н.И, Ковалев Н.И. Девятнадцать огненных лет. Ростов-на-Дону.: Ростиздат. 2004. С. 36.

627 Алимухамедов А. «Муқаддас» ва «қадамгоҳ» жойлар ҳамда уларнинг зарарлари..17-б.

628 Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235. С.3.

629 Гортунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. М., 2000. С.39.

олдин Шохимардонда ҳазрат Али мозорида юз берган ёнгинни эста олар эканлар, сўзлари ёлгон эмаслигини қайта-қайта таъкидлаб ўтган эдилар. Дарҳақиқат, уларга ёлгон сўзлашдан бирон-бир наф ҳам йўқ эди...

Ҳазрат Али мазорининг ёнгин вақтида бузилиб кетган гумбази 1924 йилда қайта тикланган. Бу сафар зиёратгоҳни тиклаш ишларига марғилонлик Иброҳимхожа Муҳаммадшоҳхожа ўғли бошчилик қилган. Унинг саъй-ҳаракатлари эвазига мазор қайта таъмирланган. Бироқ бу гал ҳам усталар ва мазорнинг шайхлари ўртасида келишмовчилик юз берган. Шу сабабдан Иброҳимхожа Шохимардон шайхларига ёзган хатида усталарни рози қилишлари кераклигини таъкидлайди. Афсуски, мазкур хат келгусида Иброҳимхожа Муҳаммадшоҳхожа ўғлининг (Маматшоҳхўжаев – деб ҳам юритилади) шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниезий қотили сифатида судланишига ва келгусида унинг номига бир умрга «халқ душмани» деган тавқи лаънат босилишига сабаб бўлган. Шу сабабдан Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғлининг шахсини ўрганиш аввалида айнан шу хатга эътиборимизни қаратишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Хатнинг ҳажми 22,5 x 21 см.дан иборат бўлиб, аслида қуйидаги матндан иборат:

**Киромул мартаба акамиз Маъруфхўжа эшон ва
зул-эҳтиром мулла Ҳидоятхонга**

Дуодин сўнг маъруфимиз шуки, мундин сизларни тарафларингиздин ҳар хил наст-баланд сўзлар келаду. Барча бу тариқа нотўғри муомилаларингиз хўб эрмас. Нима қилсинларки, оқибатини яхшиламоқ ва охирини яхши қилмоқ маслаҳатида бўлинглар. Албатта баъд албатта ҳеч ким ўзига оқ сарой бино қилгани йўқ. Ҳазрат (Али)ни мазорларини ҳеч ким кимга васиқа қилиб бергани йўқ. Иш қилингларки, ҳишт қолибдан кўчмасун. Сўзимиз кўчага чиқмасун. Ушбу хатни киромул мартаба қариндошларимизга ўқуб беринглар, албатта. Иш қилингларки, арзон сотилуб кетмайлик. Ва сизлар нафсиларини (деб) ўзимизни қурбон қилмайлик яна. Соҳиби ихтиёр ва соҳиби мўътабар ўзларинг

деб ғариб қариндошларинг Иброҳимхўжа ва Турсунхўжа қори»⁶³⁰.

Хатда «Иш қилинглarki, ҳишт қолибдан кўчмасун. Сўзимиз кўчага чиқмасун. Иш қилинглarki, арзон сотилуб кетмайлик» деган жумлаларга терговчи томонидан қалам билан чизиб қўйилганидан, айнан шу сўзлар Иброҳимхўжага «Ҳамзанинг қотили» деган айблов қўйилишига асос бўлган кўринади. Шу боис тергов маҳакамалари ўша пайтларда мазкур хат юзасидан графология⁶³¹ мутахассисларининг фикрига алоҳида эътибор қаратган эдилар. Жумладан, П.Д.Пудовкин, М.Г.Бойко, Л.К.Дмитриев сингари экспертларнинг 1929 йилнинг 10-11 июн кунларида келтирган хулосаларидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, юқорида номлари қайд этилган мутахассисларнинг биронтаси ҳам хатни айнан шоирнинг ўлими арафасида ва айнан унга нисбатан қотиллик хусусида ёзилганлигини исботлаб бера олмаган кўринади. Улар фақат хат фин қоғозига ёзилганлигини ва бир муддат очикда ётганлиги учун дастлабки сифатини йўқотганлигини эътироф этганлар⁶³².

Бундан чиқадики, хат тўғрисидаги фикрлар кейинчалик уйдирмалар асосида қайта тўқиб чиқарилган бўлса керак. Чунки ушбу хат тўғрисида Иброҳимхожанинг ўзи 1929 йили Шохимардонда шоир Ҳ.Ҳ.Ниёзий фожиаси юзасидан олиб борилган суд жараёнида қуйидагича фикр билдирган эди:

«Мундан 4 йил муқаддам хўжалар мазорни янги қилганларида баъзи бир керакли нарсаларни биз Марғилондан олиб юборатурганмиз. Мазорни тузатгандан кейин усталар хақи тезда берилсун деб Шохимардон хўжаларига хат ёзган эдим. Мундан бошқа фараз йўқ эди. Мазордан ҳеч вақт ман даромад қилиб юрган эмасман. Шохимардонга баъзи вақтларда саёҳат учун борар эдим. Расмийроқ тургон эмасман. Хатни Хидоятхўжа ва Маъруфхўжалар номига ёзган хатида хато қилуб хат ёзганим йўқ. Терговчи сўроқ қилганда кўп тезлик билан сўраган эди. Турсун қори билан бирга ёзганмиз... Хатни ёзилган вақти 25 нчи йилда куз кунлари эди.

630 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 129.

631 Графология – хатига қараб кишининг характерини билиш мумкин деган назария.

632 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 131-139.

Мозорни тузатиш учун ишлаган усталарни хизмат ҳаққини хўжалар бермаганлик хабарини' мутавалли Исмоилхўжа айтган эди. Мозорни тузатишда лозим бўлган туника ва тахта ва шунга ўхшаш нарсалар.

7 ёки 8 юз сўмлик молларни олиб Исмоилхўжа ва Хўжа Хусанхўжа ўғли ва Аббосхўжаларга топшуриб (Шоҳимардон)га маҳкам жўнатган эдик, Турсун қори билан бирга. Моллар миқдорини қанчалиги ҳозирда ҳаёлимда йўқ. Олинган нарсалар пулини ярмини нақд бериб баъзисини насияга хўжалардан пул унгулча олиб, кейин берганмиз.

Туникаларни ҳам ўзбекторгдан бир ой сродка насияга (олишга) мен кафил бўлдим. Сўнгра бир ой муддатда ўзбекторгга пул топширдим. У нарсаларни Турсунхўжа қори билан бирга бажарганмиз. Баъзиларига Турсун қори ҳам биргашлашиб кафил бўлган эди... Лекин хўжалар Шоҳимардондан туруб насияга олинган мол пулини юборганларида тегишли эгаларига топшурганман. Мундан бошқа воқеалардан хабарим йўқ»⁶³³.

Таъкид жоизки, мазкур хатни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўлимига умуман алоқаси йўқ эканлиги тўғрисида суд давомида бир қанча кишилар фикр билдирган эдилар. Масалан, Ҳидоятхўжа Дадахўжанинг берган кўрсатмасини олайлик:

«Хат тўғрисида сўзим шулки, Маргилон хўжалари (томони) дан ёзилган хат мундан 4 йил бурун мозорни тузатиб бўлгандан кейин усталарни ҳақини бермаганлиги тўғрисида мен билан Маъруфхўжа номимизга ёзилиб, Шоҳимардон хўжалари ўртасида ўқулган эди. Хат борган вақтда менга қўлимга теккан эмас. Хўжалар ўртасида ўқиб турганда билиб эдим. Ким хатни айтиб юрганини билмайман»⁶³⁴.

Архив ҳужжатларини бирма-бир кўздан кечирар эканмиз, Иброҳимхўжа хатдаги асл ҳақиқатни қайта-қайта суд жараёнида таъкидлаб ўтган. Масалан, хат юзасидан экспертларнинг фикр-мулоҳазалари судда ўқиб эшиттирилганидан сўнг ҳам Иброҳимхўжа мазкур хатни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўлимига ҳеч бир алоқаси йўқлигини сўнгги бора айтади:

633 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 420 -121.

634 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 125.

«Ёзилган хат ҳаммаси ўз хатим. Икки қўл билан ёзилган эмас. Қогоз тўғрисида жавобим шуки, хат ёзилган қогоз мундан 4 йил муқаддам истеъмол қилинган. Қатъий жавобим шу. Мундан 4 йил муқаддам ўз қўлим билан ёзганман»⁶³⁵.

Бундан ташқари, Шоҳимардон фожеасида гумон қилинган 54 нафар айбланувчилар томонидан 1929 йилнинг 17 май куни Ўзбекистон Марказий судига ёзилган аризада ҳам ушбу хатнинг шоир Ҳамза ўлимига алоқаси йўқ эканлиги таъкидланади. Қуйида ушбу аризани ўқувчилар эътиборига илк маротаба ҳавола этамиз:

Ўзбекистон ижтимоий шўролар жумҳуриясининг марказий бош судига

Фарғона округи Олтиариқ районининг Шоҳимардон
жамоасида ушбу 18 март ойда бўлган фожиа тўғрисида
Фарғона ахлоқ уйида ётувчи 54 нафар маҳбусдан

Ариза

I. 1929 йил 17 май ойда ушбуни билан биз бечоралар арз қиламизки, 18 мартда Шоҳимардонда бўлган фожиани текширувчи Фарғона округининг бўлим терговчиси ...Шоҳимардон маҳаллий ҳукумат ва ташкилот бошлиқларини нотўғри берган ахборот ва кўрсатишлари юзасидан фожида мутлақо иштирок этмаган ва ҳар томонларда ўз ҳўжалик иши билан юрган бир неча кишиларни ушлаб келиб ҳибсга олиб ва ҳам текширув вақтида ўзбошимча(лик) [билан] тартибот қонунларни 136-137-134-163 нчи моддаларига амал қилмасдан тергов вақтида гайри қонуний йўллар билан бизни кўрсатганларимизни ёзмасдан ва кечаги тузатишмаларгача кўрмай дўқ ва сиёсатлар билан... яланғочлаб ва Ҳакимзода суратини олдига қўйиб, «мана ўлдирганинг» деб кўрқутишлар билан ҳам сўзни қисқа сўзлашни таклиф этиб, шошилиш равишида кечалари гайриқонуний терговлар қилган. Бу сиёсат ва кўрқутишлар остида илгари бу хилда ишларни кўрмаган онгсиз ва илмсиз кишилар бўлганимиз учун баъзи

кўрган ва билганларимизни мукаммал айта олмаганмиз... Юқорида каби сиёсатлар орқасидан мажбурий қўл қўйдирилганмиз.

II. Шоҳимардонда бўлган тергов ва текширувларни ҳам Шоҳимардон ташиклотларидаги кишилар қандай мафкурадаги кишилар эканлигини, қандай сабаблар орқасида бу фожиа турганлиги ва қариндошлашиш хусусидаги бир неча нотўғри ҳаракатларни биз маҳбуслар томонидан 31 мартда 36 нафар кишиларни имзоси билан Фаргона давлат...га ҳам шубаларига шикоят ариза берган эдик. Аризамиздаги сўзлардан тергов вақтида ... бўлмади.

III. Юқорида кўрганларимизни тергов нотўғри ўтганлиги хусусида қилгон шикоятимиздан норозилик эълон қилиб, бизнинг ишларимизни қайтадан тергов талаб қилиб округ ҳам марказий идора бошлиқларига ариза бермоқчи бўлиб турганимизда Фаргона ... да яшовчи Кошев Якуф деган бир рус ишларимиз тўғрисида ариза ҳам телеграмма беришларингиз лозим. Ўзим ёзиб марказга юбораман деб бизлардан бир қанча сўм тилигром учун мулозوماتига олиб... огоҳласак, марказга ариза ва тилигром юбормасдан пулларни ўз манфаатига сарф қилиб юборгани сезилди. Бу ҳақда ахлоқ уйи бошлиги ҳам ахлоқ уйи бош нозирига маълумот берганимиздан сўнг бошқа ариза ёзиб юборинглар деган маслаҳат берилди... район прокурорига озгаки зорланиб норозилик эълон қилган эдик, юқори идораларга мурожаат қилинглари деганига кўра, юқоридаги сабаб билан қўлимизни тақдим этиб ариза қиламизки:

I. Фожеа кунидан бошлаб ушбу хатда ёзилиб турган шоҳимардонлик баъзи хўжалари баъзи шахсларни адоватлари орқасидан берган бўҳтонлари тевасидан ҳаводан олиб ёзилган туҳмат деб биламиз. Мисол учун «Қизил Ўзбекистон»нинг шу йили 12 майдаги 109-1307нчи сонидида бир ўртоқ ҳаводан олинган хабарларни таъриф қилади. Бу ҳам бўлса босмачилар бошлиги бўлган Кўршермат, Алиёр, Мадаминбекларни хўжалар сафидан чиқазиб кўрсатади. Ҳолбуки бизлар буларни ҳеч бирини яқинларидан бўлмаганмиз, балки бизларни бир неча дафъа талаб ва тароҷ қилиб хўжалигимизни вайрон қилганларидан душмандек эди. Муниси сўзда эмас ҳужжат билан исбот этамиз.

II. Хўжалар Ҳакимзода ҳақида махфий ва бир-бирларига хат юборишадиган бўлган деб айблamoқлик мутлақо нотўғри

туҳматдур. Махфий хат деб ҳужжат билан тасдиқ қиламан деган хабарчини қўлидаги мактуб мундан 5 йил муқаддам мазор биносини тузатишда ёзилган бир қатордаги очиқ мактуб бўлиб, фожеа тўғрисида ҳеч бир тегишлик бўлмай кўҳна мактубдан ишоратдур. «Ҳийишиб ва кенгашуб» деган сўз ҳақиқатсиз ва ҳаводан олингандур.

III. Фожеа кун қоровул ва милиция қўлидан қуролни тортиб олинган (деб) сўзланади. Қуролни тортиб олмоқни ... ҳақиқатда Шоҳимардон жамоа ташкилотларида ўтургучи қўй терисига ўранган бўрилари қариндошлари бўлган зотлардан иборат бўлиб, қариндошлашиб ва танишларидан фойдаланиб қолмасдан ташкилот бошлиқлар фаноҳида... юрмоқдалар. Мана шунинг учун ҳаром ишлар ва жиноят қилгучилар қолиб, баъзи мутлақо гуноҳсиз кишилар маҳбус бўлиб, хўжаликлари вайрон бўлди. Иккинчи томондан оилаларида бўлган ишга яроқсиз... га учрамоқдалар. Фожеа иши қатнашчилари ишида текширилган бир қанча ҳақиқатли ишлар юзаки... чиқишига шубҳа этамиз. Тўртинчидан, «Қизил чойхонани бузди Ленин ҳайкалини тошга тўлғазди, адабиётлар ёқилди», деган сўзлар ҳам мутлақо ҳақорат олинган. Лекин бир қанча юқорида кўрсатилган кишилар томонидан яратилган бошқа нарсалар ҳеч зарарланмаган. Бешинчидан, батраклар сотилган деган сўз ҳам бизлар ҳақимиздаги очиқ бўҳтон. Демак фожеага сабабчилар ва фожеага қатнашувчи бир неча оломон Шоҳимардон ташкилот ва маҳаллий ишчиларни қариндош ва ёр-биродарлари бўлиш сифатлари билан... хаспўшлашиб очиқ юрмоқдалар. Мунингла қайтадан яхшилаб ҳақиқат қилинганда очиқлашиб юзага чиқиши билан бирга бизга хабар бергучилардан баъзи кўрган билганларимизни кўрсатиб беришларни қолдираамиз. Бинобарин, бу аризаларимизни сиз ишчи-деҳқонлар вакили бўлган ... бошлиғларимизга тақдим этиб... адолат ва ҳақиқатдан умид қиламиз. Биз маҳбусларни аризаларимизни қайтаданла тергов қилиб, ҳақиқатни юзага чиқармоқга, қайтадан бош терговчини қўлига берилмоққа чора кўрмоқларини чунки ўртоқ Соладув(?)ни гайри қонуний қилган терговига қаттиқ норозимиз деб тубанда имзо қиламиз»⁶³⁶.

636 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Ў.327.В. 53-54.

Марказий Давлат архивида ҳозирга қунимизга қа-дар сақланиб келинаётган ушбу хат ўша вақтлардаёқ Иброҳимхўжанинг айбсиз эканлигини кўрсатиб турсада, бироқ шарт-шароит ва даврнинг қонли сиёсати унинг гуноҳсиз эканлигини сира тан олишни истамеди. Нима бўлганда ҳам халқ орасидан узоқлаштириш учун Иброҳимхўжа ва унинг ҳамфикрларига нисбатан суд ҳайъати томонидан алоҳида ҳукм чиқарилди. Қуйида биринчи марта ушбу ҳукм матнини китобхонлар эътиборига ҳавола этамиз:

Ҳукмнинг баён қисмидаги Ҳамроқул Турсунқул ўғли ва бошқаларнинг беш нафардан иборат бўлган ижтимоий аҳволлари ва уларни истиқомат қилатургон жойларда омма учун ижтимоий хавфлик бўлиб, бошқа жумҳуриятга сургун қилиш хусусидаги

КЎЧИРМА

Айбдорлардан:

32-нчи Ҳамроқул Турсунқул ўғли. Ёши 38 да. Туғилган ва истиқомат қиладургон жойи Водил қишлоғида. Миллати ўзбек. Хотуни ва тўрт нафар боласи бор. 1918 йилдан 1929 йилгача Шўро идораларида хизмат қилган. Бефирқа. Кейинги вақтда идорадан тозалаш тартибида хизматдан бўшатилиб, ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлган. Асли касби боғбончилик бўлиб, ҳозирги вақтда бошқа кишилар кучи билан фойдаланиб деҳқончилик қиладур...

33-нчи Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли. Ёши 52 да. Туғилган жойи Шоҳимардонда бўлиб, истиқомат қиладургон жойи Новкатда ҳам Шоҳимардонда. Миллати ўзбек. Хотуни ва икки нафар боласи бор. Шоҳимардон мазорида мутавалли бўлиб, мазордан даромадхўрлик қилиб келган хўжаларнинг бой синфидан. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

34-нчи Музаффаржон Муҳаммаджон ўғли. Ёши 79 да. Туғилган ва истиқомат қиладургон жойи Шоҳимардонда. Миллати ўзбек. Хотуни ва беш нафар боласи бор. Хат-саводлик. Бойлар синфидан бўлиб, ери кесилиб, ҳуқуқдан ҳам маҳрум

бўлган... Қўрбоши Қўршерматнинг қайнотаси бўлиб ўтган. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

35-нчи Қўқонбой Тўракул ўғли. Ёши 57 да. Ўзбек. Туғилган жойи Эски Марғилон шаҳрида бўлиб, истиқомат қиладургон жойи Шоҳимардон жамоа ижроқўмига қарашли Ёрдон қишлоғида. Хотуни ва тўрт нафар боласи бор. Хат-саводи йўқ. Ўртаҳол деҳқон синфидан. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

36-нчи Маъруфхўжа Охунхўжа ўғли. Ёши 48 да. Туғилган ва истиқомат қиладургон жойи Шоҳимардонда. Хотуни ва икки нафар боласи бор. Хат-саводлик. Хўжалар синфидан бўлиб, мазор даромадидан отаси фойдаланадур. Ўзи деҳқончилик қиладир. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

37-нчи Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли. Ёши 43 да. Туғилган ва истиқомат қиладургон жойи Эски Марғилон шаҳрида. Хотуни ва беш нафар боласи бор. Хат-саводлик. Касби боғбончилик. Шоҳимардон хўжалари наслидан. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

38-нчи Турсунқори Муҳаммадхўжа ўғли. Ёши 49 да. Туғилган ва истиқомат қиладургон жойи Эски Марғилон шаҳрида. Хотуни ва тўрт нафар боласи бор. Хат-саводлик. Касби боғбончилик. Шоҳимардон хўжалари наслидан. Бойлар синфидан. Ўзини айтушича, илгари суд терговига тушмаган. Бадани соғ.

Ушбу юқорида номлари кўрсатилган етти нафар айбдорларнинг хайъат қарорига мувофиқ Ж.К. 64-нчи бобиға мувофиқ масъулиятга тортилиб, гарданларига юклатилган, яъни Ҳамза Ҳакимзодани ўлдურიш учун Новкат қишлоғида махфий мажлислар бўлиб, шунга биноан мазкур Ҳакимзодани қатли ом қилиш режалари тузилиб, аксилинқилобчилик ҳаракатида бўлган ташкилот топган деб кўрсатилган жиноятлари тўғридан тўғри исбот этилмаса ҳам, уларнинг баъзи бир ҳаракатларида Шоҳимардон фожеасига сабабчи бўлган хўжалар ва бойлар билан алоқадор бўлганликлари сезилиб, Ҳамза Ҳакимзодага душман бўлганликлари кўрилуру. Шунинг билан баробаринда

мазкур айбдорлар ўзларининг илгаридаги бўлган обрўларини сақлаб қолмоқ учун шўролар ҳукуматидаги баъзи бир саъйи ҳаракатларини амалга оширишда батрак камбағал ва ўртаҳол деҳқонларга таъсиротларига киргизмоқ фикрларидан қайтамаганликларини суд ҳайъати назарда тутиб, уларни Ж.К. 64-нчи боби билан оқламоқ баробаринда ишда иштирок қилган прокурорнинг таклифига биноан Ж.К. 38-нчи бобига асосан Ўзбекистон жумҳуриятидаги яшагучи жамоа ўртасида туришларини ижтимоий хавфлик топиб, бошқа жумҳурият тупроғига сургун қилмоқни лозим топадур.

**Мазкур номлари кўрсатилган шахслар хусусида ҳукмнинг
қарор қисмидан
КУЧИРМА**

32-нчи Ҳамроқул Турсунқул ўғли, 33-нчи Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли, 34-нчи Музаффаржон Муҳаммаджон ўғли, 35-нчи Қўқонбой Тўрақул ўғли, 36-нчи Маъруфхўжа Охунхўжа ўғли, 37-нчи Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли, 38-нчи Турсунқори Муҳаммадхўжа ўғлиларини Ж.К. 64-нчи боби билан оқлаш баробарида, ҳукмнинг баёнот қисмида кўрсатилган далилларга асосан Ж.К. 38-нчи бобига биноан уларни Ўзбекистон жумҳуриятидаги жамоат ўртасида туришлари ижтимоий хавфлик топилиб, ҳар қайсиларини муддати беш йилга шўролар иттифоқининг бошқа бир жумҳуриятига сургун қилмоқга улар хусусида ҳукм ижро этилгунга қадар Фарғона округ қамоқхонасида сақламоққа (қарор қилади)»⁶³⁷.

Иброҳимхўжа Муҳаммадшоҳхўжа ўғли ҳаёти ва ижоди юзасидан олиб борилган изланишлар давомида шу нарсага амин бўлдики, агар Иброҳимхўжа 1929 йилдаги Шохимардон фожеасидан омон қолганда ҳам 30-йиллардаги қатағонлик сиёсатининг биринчи қурбонларидан бўлиши турган гап эди. Чунки XX аср бошларидаги жадидчилик ҳаракатининг Марғилон шаҳридаги намоёндаси сифатида тергов органлари томонидан нишонга олиниши аччиқ ҳақиқат эди.

637 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 592-594.

Маълумотларга кўра, 1924 йилда ҳазрат Али мазорида таъмирлаш ишлари олиб борилган ва мазорга халқ амалий санъатининг нодир намунаси сифатида 190х430 см. ҳажмдаги катта янги эшик ўрнатилади. Эшикдаги гулдор бўртма нақшлар орасида «1345 амали усто Умрзоқ Марғинович» ёзуви туширилган бўлиб, бундан кўринадики, эшик 1926 йили марғилонлик машҳур уста Умрзоқ томонидан ишланган. Элшунос олима А. К. Писарчик 1939 йили Марғилонда бўлган вақт усто Умрзоқ билан учрашганлигини ёзади. Унинг келтирган маълумотларига кўра, усто Умрзоқ ўша пайтларда тахминан эллик ёшларда бўлиб, Ўзбекистон ҳукуматининг идораси (СОВНАРКОМ) га ҳам эшиклар тайёрлаган⁶³⁸. Бироқ, эшикни тайёрлашда фақат уста Умрзоқгина эмас, балки занжирсоз уста Абулқосимхўжа Жамолхўжа ўғлининг хизматлари ҳам катта бўлган. Чунки у эшикнинг металл қисмини безашда ўз маҳоратини намоён этган. Шу сабабдан эшикнинг дастагида «Абулқосимхўжа Жамолхўжа» деб ёзилган. Ҳозирги кунда аввалги ҳазрат Али мазорининг ягона ёдгорлиги сифатида айнан шу эшик сақланиб қолган бўлиб, унинг ўша таҳликали замонлардан бизнинг кунларгача етиб келишининг ўзига хос тарихи бор.

Айтишларича, 1951 йили ҳазрат Али мазори бузиб ташлангач, унинг эшигини бадийй ёғоч ўймакорлик санъатининг нодир намунаси сифатида марказий шаҳарлардан бирига олиб кетилади. Эшикни бир неча маротаба турли биноларга ўрнатмоқчи бўладилар. Аммо ҳарчанд уринмасинлар ўрната олмайдилар. Бундан ҳафсаласи пир бўлган ходимлар эшикни 50-йилларнинг бошида Тошкент шаҳрига қайтаришга қарор қиладилар ва ўша вақтларда барпо қилинаётган санъат саройига эшик сифатида топширадилар. Бироқ, бу ерда ҳам аввалгидай муаммо пайдо бўлади. Усталар эшикни узоқ вақт ўрната олмай турадилар. Янги бинонинг раҳбари шундан сўнг эшикни ясаган устагига ўрнатишга қодир, дея Марғилон

638 Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш Бош бошқармасининг архиви. № 1491.38-б.

шаҳрига келиб, Кунжай маҳалласидан уста Умрзоқни излаб топади.

Бу вақтда уста Умрзоқ кексайиб қолган эди. Тошкентдан келган киши ўзининг мақсадини обдон тушунтиргач, уста Умрзоқ ўзининг кексайиб, мункиллаб қолганлигини айтиб, ўрнига ўғли уста Абдулла бориб эшикни ўрнатиб беришини айтади. Шу тарзда иши битганидан хурсанд бўлган меҳмон ўша кун и ортига қайтади. Чиндан қўп ўтмай уста Умрзоқнинг ўғли уста Абдулла айтилган кунда санъат саройига етиб келади ва отасининг самарали меҳнати маҳсули бўлган гўзал эшикни обдан кўздан кечиради. Шундан сўнг, уста Абдулла санъат саройи бошлиғининг олдига келиб, бу эшикни чиндан ҳам бу бинога ўрнатиб бўлмаслигини айтиб, Марғилон сари йўл олади. Санъат саройига тарихий воқеаларнинг жонсиз гувоҳи бўлган гулдор эшикни ўрнатиш тўғрисидаги режа шу тарзда амалга ошмайди.

Бу сафар ҳазрат Али мазорининг эшиги Фарғонадаги музейларнинг бирига жўнатиб юборилади ва ўша ерда юртимиз истиқлолга эришгунга қадар қолиб кетади. Бу билан уста Абдулла ўз отаси олдида берган ваъдасининг устидан чиқади. Чунки, уста Умрзоқ ўғлини эшикни ўрнатишга юбора туриб, «Ўғлим, мен бу эшикни ҳазрат Али мазорига бўлган ихлосим туфайли кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаган эдим. Шу сабабдан эшикнинг бир сири бор. У ҳеч қачон бошқа бинога ўрнашмайди. Агар сен эшикни мазордан бошқа жойга ўрнатгудек бўлсанг, мен сендан ҳеч қачон рози эмасман», деб айтган эди. Отасининг бу сўзлари умрининг охиригача уста Абдулланинг ёдидан кўтарилмади. Афсуски, уста Абдулланинг ҳам орзуси тириклигида рўёбга чиқмайди. У отасига берган ваъдасига кўра, вақти келиб бу эшикни ҳазрат Али мазорига ўзи қайта ўрнатиши лозим эди. Аммо у бу кунларга етиб келолмади. Фақатгина ўтган асрнинг 90 - йилларига келибгина уста Умрзоқнинг эшиги яна ўз жойига қайтиб келади⁶³⁹.

639 Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғи.

Таъкид жоизки, Уста Умрзоқ ўз даврида «Устои худрод» лақабини олган. Бу ҳақда меъморшунос олим А.Ш.Зоҳидов шундай ёзади: «Умрзоқ Аҳмедов (1887-1954) – марғилонлик ёғоч ўймакори. У ўз ижодида Қўқон ва марғилонлик усталарнинг анъаналарини ривожлантирган. Ўйма эшик, дарвоза ва бошқа меъморий қурилмалар устаси. Умрзоқ Аҳмедов «Устои худрод» (мустақил ишловчи уста) лақабини олган. Илк бор ёғоч ўймакорлигида қора лак билан ишлашни қўллади. Бунга мисол қилиб, 1939 йилда Москвадаги Бутуниттифок Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаси Ўзбекистон павильонида намоиш этилган икки табақали асосий эшикни кўрсатиш мумкин. Уста Умрзоқнинг ишларидан намуналар Санъат музейида сақланмоқда»⁶⁴⁰.

Маълумотларга кўра, Новқат қишлоғи, Тошқўрғон, Хўрозота ҳудудидаги ерлар ҳазрат Али мазорига вақф қилиб берилган бўлиб, вақф ерлардан олинган даромадни назорат қилиш учун учта мутавалли сайланган. 20-йилларнинг охирларига қадар мазорнинг калитдориси фатида Шохимардон шайхларининг вакили бош мутавалли Исмоилхўжа Саййид эшон ўғли турган. В. А. Парфентьевнинг таъкидлашича, Исмоилхўжанинг отаси Саййид эшоннинг Водил ва Шохимардон атрофларида кўплаб муридлари бўлган⁶⁴¹. Бу эса унинг мавқеи Шохимардонда ҳам баланд бўлганлигини кўрсатади. Шу сабабдан ҳам Саййид эшон вафотидан сўнг бош мутаваллийлик вазифасига унинг ўғли Исмоил эшоннинг тайин этилиши Шохимардон халқининг талаб ва истакларига жавоб бера олган. Хазинадор мутаваллий сифатида эса, Марғилон хўжаларининг вакили Бузрукхон эшон Лангархўжа эшон ўғли турган. Қўқон хўжалари эса учинчи мазор хўжалигини бошқариш ишини Ғиёсхўжа Салоҳиддин эшон ўғлига топширган эдилар⁶⁴².

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида 1886 йили шохимардонлик хўжалар Махмудхўжа Лангархўжа ўғли ва Бобохўжа Калонхўжа ўғилларини Шохимардон хўжалари

640 Бу ҳақда қаранг: Зоҳидов А.Ш. Меъмор олами. – Т.: «Қомусларлар Бош таҳририяти», 1996.

641 Парфентьев В. А. Селение Вуадиль... С. 64.

642 Хатамов А. Ҳамза Шохимардонда. 9-б.

гуруҳи номидан Фарғона вилоят ҳарбий губернаторига ёзган илтимоснома хатлари сақланади. Мазкур ҳужжатлардан маълум бўладики, уезднинг собиқ бошлиғи капитан Дейбнерь 1883 йили ўзининг №5 сонли буйруғи билан Шоҳимардон мазорига мутаваллий вазифасига юқорида номлари зикр этилган шахсларнинг ўрнига Подшоҳўжа эшон Зокирхўжа эшон ўғлини масъул этиб тайинлайди. Бу эса Шоҳимардон хўжаларининг норозилигига сабаб бўлади. Илтимосномада таъкидланишича, Шоҳимардон хўжалари тўғрисидаги Чингизхон, Амир Темури ва бошқа барча Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган мусулмон хонлари томонидан уларнинг аждодларига берилган ёрликлар асосида Марғилон ва Чимён қозилари томонидан чиқарилган ҳукмлари бўлишига қарамай собиқ уезд бошлиғи жаноб Дейбнерь Шоҳимардон мазори мутаваллийси вазифасига бу ишга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кишини тайин этган. Шу сабабдан Шоҳимардон хўжалари ҳарбий губернатордан ўзлари сайлаган хўжаларни мутаваллий вазифасига тайинлашни сўраб илтимоснома юборганлар. Мазкур илтимоснома қай йўсинда ҳал этилганлиги бизга қоронғу. Аммо унда барча Шоҳимардон хўжаларининг номлари келтирилгани жуда муҳимдир. Ушбу хатда 200 дан ортиқ Шоҳимардон хўжаларининг номлари келтирилган. Албатта, уларни Шоҳимардон қишлоғида ўрнашиб ҳаёт кечиришларига озмунча вақт керак бўлмаган. Шундай экан, Шоҳимардонга қисқа вақт ичида кўп сонли хўжаларнинг жойлашиб, мазорга шайхлик қила бошлаганликлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Аксинча, улар бу ерда умр кечирганликларига бир неча асрлар бўлганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, таниқли қозоқ олими Чўқон Валихонов (1835-1865) ҳам ўзининг асарларида Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Айниқса, унинг Шоҳимардондаги ҳазрат Али мазори хусусидаги эсдаликлари диққатга сазовордир. Чунки Чўқон Валихонов Шоҳимардондаги мазорнинг шайхлари Марғилоннинг Машҳад маҳалласидаги хўжалар эканлигини тилга олади⁶⁴³.

643 Валихонов Ч. Избранные труды. –М.: «Наука», 1986. С.157.

Ҳозирда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи фотосуратлар хазинасида № 758 рақам остида Ғиёсхўжа Салоҳиддинхўжанинг 1928 йилда тушган фотосурати сақланиб қолинган. Маълумотларга кўра, Ғиёсхўжанинг отаси Салоҳиддин эшон мазорга шайхлик қилишга ваколат берувчи ёрликни Қўқон хони Ҳудоёрхондан олган.

Қўлимиздаги мавжуд маълумотларга кўра, Шоҳимардон мазорига шайхлик қилиш учун юқорида номлари зикр этилган пайгамбар авлодларининг қўлларида ҳазрат Али авлоди эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, жумладан, шажаралари бўлиши шарт эди. Бинобарин, ҳокимлик вакилларида катта имтиёзлар олиш учун саййидлардан ўз насабининг Алига бориб тақалишини шариат қозиси ва уламолар олдида исбот қилиш талаб қилинган. Насабининг исботи учун етарли далил бўлмаган тақдирда, улар бу имтиёзни олиш ҳуқуқидан махрум қилинган⁶⁴⁴.

Тарихий маълумотларга кўра, 1945 йилда тикланган Шоҳимардон мазори яна кўп минг сонли зиёратчилар билан гавжум бўла бошлайди. Шундай зиёратчилардан бири бўлган ёзёвонлик Мулла Умаржон Маҳдум Ғурбатий (1898-1975) ўша даврда ҳазрат Алининг Шоҳимардондаги мазори хусусида «Муноқиби Ҳазрат Шоҳимардон» деб аталувчи ғазал битган эди. Бироқ ушбу ғазал узок вақтгача дунё юзини кўрмади. «Муноқиби Ҳазрат Шоҳимардон» ғазали фақатгина ҳозирги дориломон кунларга келиб, чоп этилган «Девони Ғурбатий» асаридан жой олди⁶⁴⁵.

1951 йилга келиб, зиёратчилар сонининг бениҳоят кўпайиб бораётганлигидан ташвишга тушган маҳаллий раҳбарлар ҳукуматнинг қарори билан ҳазрат Али қабрини бузиб юборганлар⁶⁴⁶. Ўша мудҳиш воқеанинг гувоҳи бўлган шоҳимардонлик кексаларнинг айтишларича, зиёраттоҳни

644 Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада феодал ер эгалитига оид муҳим ҳужжат // Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. –Т.: «Фан», 1962. №5. 71-б.

645 Девони Ғурбатий. – Ф.: «Фарғона», 2008. 104-б.

646 Саксонов Т. «Муҳаддас» жойлар – хурофот ва бидъат ўчоғи. – Т.: «Медицина» нашриёти, 1986. 17-б.

эрта тонгда хали одамлар ширин уйқудан уйғонмаган пайтда бузишга киришганлар.

Маълумотларга кўра, ҳазрат Али мазори ўрнида 1953 йили дастлаб кутубхона барпо қилганлар. Бироқ, ҳукумат ўйлаганидек, кутубхона фаолият кўрсатмади. Зеро, кутубхона китобхонларга хизмат ҳам қила олмади. Айтишларича, ҳеч ким мазор ўрнига қурилган кутубхонадан китоб олишни маъқул кўрмаган. Гарчанд мазор бузиб юборилган бўлса-да, аҳоли зиёратга келишдан тўхтамаган. Бу эса йиллар давомида ўша даврдаги мустабид тузум вакиллари ташвишга солиб келган. Натижада собиқ совет ҳукумати пайтида вилоят оммавий матбуотида Шоҳимардон муқаддас жой эмаслиги тўғрисида мунтазам равишда атеистик мазумундаги мақолалар чоп этилиб турилган⁶⁴⁷.

Орадан ярим аср ўтиб мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб ҳазрат Али мазорини қайта тиклашга киришилди. 1993 йилга келиб Марғилон атрофидаги усталар Саййид Акбаралихон Омонуллахон тўра ўғли ва Исоқжон Охунов бошчилигида Шоҳимардонда ҳазрат Али мазори яна қад кўтарди.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий мақбараси. Шоҳимардон зиёратгоҳлари тўғрисида сўз юритганда шоир ва драматург Ҳ.Ҳ.Ниёзий (1889-1929) мақбарасини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ушбу мақбара лойиҳасининг муаллифи таниқли меъмор Абдулла Бобохонов (1910-1990) бўлиб, у ҳақда санъатшунос олим П.Зоҳидов шундай ёзади:

«А.Бобохонов ижодида мемориал музей комплекслари алоҳида ўрин тутати. Ўзбек халқининг улуг фарзандлари – олим Мирзо Улуғбек ва шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номи билан боғлиқ бино ва ёдгорликлар айниқса диққатга сазовордир.

Ўзбекистон ҳукумати 1949 йили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий вафот этган жойга мақбара қуриш ва қишлоқни

647 Қаранг: Абдурасулов М., Сиддиқов Т. Шоҳимардон «муқаддас»ми? Коммуна. 12.01.1960; Муаллиф кўрсатилмаган. Қаёққасигиняпсиз? Коммуна. 11.08.1963; Раҳимов А. Шоҳимардон муқаддас эмас. Коммуна. 13.09.1972; Хатамов А., Шодмонов Б. Шоҳимардон: Афсона ва ҳақиқат. Коммуна. 14.07.1973; Ҳожиматов К. Шоҳимардон «муқаддас»ми? Коммуна. 17.07.1983.

ободонлаштириш тўғрисида гамхўрлик қилди. Мақбара лойиҳасини ишлаш А.Бобохоновга топширилди. Муддат – қисқа, вазифа жуда масъулиятли эди... А.Бобохонов мақбара учун Шоҳимардонда жой танлаб, бўлажак мемориал бинонинг кўриниши ва келбатини тасаввур этар экан, етти ўлчаб бир кесишга интилди. Янги Ҳамзаободнинг келажаги, унинг обод ва кўркем оромгоҳга айланишини режага олди. Аввало, Ҳамзаобод қишлоғини реконструкция қилиш планини ишлаб, марказдан ўтадиган асосий хиёбонни зиналар орқали юқоридаги мақбара жойлашадиган кенг саҳн – майдон билан боғлади. Мақбара яқинига мемориал музей ўрнатди. Зинанинг энг юқори қисмига ажойиб композицион ҳайкал жойлаштирди. Ҳуллас, асосий ғоя мемориал комплекс тарзида амалга оширилди. Биринчи навбатда зиналар ва мақбара қурилди.

Мақбара унча катта эмас (5x10x7 м.), тузилиши содда ва виқорли: бино кенг саҳн ўртасида, дарахтлар билан ўралган; баланд тоғлар қуршовида. Зиналар орқали мақбара саҳнига чиқилади. Мақбара икки хонадан иборат. Уч равоқли зиёратхона ичкарасида даҳма – қабр жойлашган. Даҳма ҳам уч томондан – очиқ ва панжарали равоқдан кўриниб туради. Бино тепаси шарафа қатори билан тугалланган. Бино ён томонида– Ҳамзанинг бўртма портрети.

Мақбара тузилишида қўлланилган шакллар бинони қадимги архитектура билан боғласа, унинг умумий композицияси, турли деталлари ва ҳайкал рельефи тамоман замонавий талқин намунасидир.

Шоирнинг хоки 1952 йил 15 сентябрда мақбарага кўчирилди»⁶⁴⁸. Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг хокини мақбарага кўчириш билан боғлиқ воқеани Х.Қулфиддинов шундай ҳикоя қилади:

«1952 йил 15 сентябр куни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг қабрини Шаланг тепалигидан олиб, Мозор тепалигига қайта дафн қилиш учун ҳукумат қарорига кўра тузилган махсус комиссия иш бошлаб, қабрни очишади, лекин у жойдан жасад

648 Зоҳидов П. Устоз меъмор. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1977. 26-27-б.

чиқмайди. Шоҳимардонлик кексалар билан гаплашилганда уларнинг барчаси бундан воқиф эмасликларини баён қилишади, шунда икки дарё қўшилиш жойида майда-чуйда сотиб, атторлик қилиб ўтирувчи бир нуроний бу сирдан воқиғлигини айтади ва комиссия аъзоларининг илтимосига кўра Шаланга чиқиб шоир қабридан олти қадам пастга ва уч қадам кунчиқарга одимлаб: «Шу ерни кавлангларчи», деб айтади. Кавлашса, ҳақиқатдан ҳам ўша ердан шоирнинг жасади солинган, тахталари чириш ҳолига келиб қолган тобут чиқади.

Махсус мутахассислар томонидан жасад қолдиқлари янги тобутга жойланиб, мазор тепасида қурилган мақбарага қайта дафн қилинади. Ушбу тадбирда туман ва вилоят раҳбариятидан вакиллар ва Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғулом, шоир Мирмуҳсин, Зулфия ҳамда Қадамжойдаги завод директори, водиллик Пазлиддин Йўлдошевлар иштирок этадилар»⁶⁴⁹.

Шоҳимардон қишлоғининг ўзида яна бир неча зиёратгоҳлар бўлиб, улар қуйидагича аталган:

1. Эллик пайсаки тош;
2. Кўктош зиёратгоҳи;
3. Кичик мазор (Шоҳ Толиб мазори);
4. Катта мазор (Ҳазрат Али мазори);
5. Умар Уммия мазори;
6. Чакка томар зиёратгоҳи.

Эллик пайсаки тош. Шоҳимардон қишлоғига қираверишда Эллик пайсаки кўпригининг ёнидаги тошни ҳазрат Алининг уч қадоқли тоши деб аташади. Маълумки, пайса тахминан 25 граммга тенг ўлчов бирлиги бўлиб, эллик пайса 1,25 кг ни ташкил этади⁶⁵⁰. Ваҳоланки, Шоҳимардондаги мазкур тош бир неча тоннадан иборат. Шундай экан, нима учун эллик пайса деб ном олган? Айтишларича, ҳазрат Али душманларини даҳшатга солиш учун бу улкан тошни кўтариб «Бор йўғи элик пайса экан», деб улоқтириб юборган экан.

649 Қулфиддинов Х. Жаннатмакон диёр... 39-б.

650 Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – М.: «Наука», 1970. С.98.

Элик пайса тошнинг рўбарасида туятош деб аталувчи тош ҳам мавжуд. Одамлар туя шаклидаги тошни ҳазрат Али тобутини олиб келган туя билан боғлашади⁶⁵¹.

Ҳазрат Али мазорига келганлар, дастлаб зинадан кўтарилишдан олдин Шоҳимардонда ётган барча азизлар руҳига Қуръон тиловат қилишлари лозим бўлган. Бу жой «Мозорбоши» деб аталган. Шоҳимардонлик кекса ёшдаги кишиларнинг айтишларича, бу ерда Оқ мазор номли зиёратгоҳ ҳам бўлган. XX аср бошларида арча ёғочи ётқизилган тикка ва айланма зина йўллар билан чиқилган. 241 поғонали зина орқали пиёда кўтарилгач, дастлаб дарвозахонага кирилган.

Шоҳ Толиб (Кичик мазор) зиёратгоҳи. Ҳазрат Али мазори «Катта мазор» деб аталиб, унинг тўртинчи авлодидан бўлмиш Шоҳ Толибнинг 150 м. шимоли-ғарбдаги мазори «Кичик мазор» деб аталган.

Айтишларича, ҳазрат Алининг Фарғонадаги мазорини биринчи марта Шоҳ Толиб бино қилган экан. Ривоятга кўра, Шоҳ Толиб Макка шаҳрида ҳукмдорлик қилган ва умрининг охирида ҳазрат Алининг етти ўлкадаги мазорини тиклашга аҳд қилибди. Фарғонага келиб, еттинчи мазорни бино қилган вақти қабрдан бобоси ҳазрат Алининг овози келибди. Шундан сўнг у бу ерда шайх бўлиб қолиб, шу ерда дафн қилинган экан⁶⁵².

Ахборотчиларнинг ушбу маълумотлари, албатта, мазкур мазор тарихи билан қизиқувчиларни қониқтирмаслиги аниқ. Хўш, Шоҳ Толибнинг ўзи ким? Ахборотчилар Шоҳ Толиб ҳазрат Алининг авлоди эканлигини таъкидлайдилар. Агар бу маълумотни авлодлар шажарасига қиёсласак, ҳазрат Алининг олтинчи авлоди Имом Али Ризонинг (765-818) Саййид Шоҳ Толиб исмли фарзанди бўлганлигини кўришимиз мумкин (насабномалардаги маълумотларга кўра - муаллифлар). Демак, Шоҳ Толиб IX асрда яшаб ўтган. Аммо тарихий маълумотларга

651 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғи.

652 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғи.

кўра, Саййид Шоҳ Толиб Макка ёки Мадина шаҳрида ҳокимлик қилмаган.

«Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» асарида Ёркентнинг машҳур зиёратгоҳи «Ҳафт Муҳаммадон» мазорини тиклаган зот авлиё Шоҳ Толиб сармаст эканлиги таъкидланади:

*Бир азиз бор эдилар ошкор,
Манзил(и) Мовароуннаҳр эрди Бухор.
Ишқнинг майхонасидан журъа нўш,
Муршиди ганж гуруҳи жанданўш.
Отлари Шоҳи Толиб сармаст эди,
Авлиёлар ичра болодат эди⁶⁵³.*

«Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» асарида баён этилишича, Шоҳи Толиб сармаст Мадинаи мунавварага бориб, Муҳаммад (с.а.в.)нинг қабрларини зиёрат қилган вақти Пайғамбар (с.а.в.) дан башорат топади. Унга кўра, Ёркентга кетган етти имомнинг жасадлари қабрсиз, нишонсиз қолгани, шу сабабдан уларнинг жасадларини топиб, уларга мазор бино қилиш лозимлиги Шоҳи Толиб Сармастга васият қилинади. Шундан сўнг Муҳаммад (с.а.в.)нинг васиятларини адо этиш учун Ёркентга йўл олади⁶⁵⁴.

Бизнинг фикримизга кўра, Шоҳи Толиб Сармастнинг Ҳазрат Али қабрини излаб ва унга атаб мазор тиклаганлиги тўғрисида ҳам худди «Тазкираи ҳафт Муҳаммадон» сингари бирон бир асар мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Балки шу боис маҳаллий аҳоли Шоҳи Толиб Сармаст тўғрисидаги ривоятни Шоҳимардон қишлоғидаги Ҳазрат Али мазорига нисбат берган бўлсалар керак.

Қизиғи шундаки, Шоҳ Толиб номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар нафақат Ўзбекистон, балки қўшни Тожикистон ҳудудларида ҳам мавжуд. Бу эса Шоҳ Толиб шахсини аҳоли орасида машҳур бўлганлигини кўрсатади. Аммо ушбу

653 Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимилие) / Тузувчилар: Аблиз Орхун, Сугавара Жун. 62-б.

654 Ўша асар. 31-б.

мозорларнинг барчаси ҳазрат Алининг еттинчи авлоди билан боғлиқми ё йўқми бу ҳақда дабдурустдан фикр айтишдан олдин улар билан қисқача танишиб чиқсак.

Қўшни Тожикистоннинг Тоғлиқ Бадахшон вилоятидаги Рўшан туманида Шох Толиб мозори бўлиб, маҳаллий аҳоли уни шоир ва давлат арбоби Носир Хисрав билан боғлашади⁶⁵⁵. Айтишларича, Носир Хисрав ҳукмдорлар томонидан таъқибга учрагач, Бадахшонга келиб дастлаб шу ерда Шох Толиб мозори яқинида бир неча йил яшаб, кейин Юмғон қишлоғига кетган экан.

Маълумотларга кўра, Носир Хисрав умрининг ўн беш йилини Бадахшондаги Юмғон қишлоғида ўтказган ва шу ерда вафот этган. Унинг мақбараси ҳозирги шимолий Афғонистондаги Кўкча дарёсининг ўнг қирғоғида, тоғ тепасида жойлашган ҳазрат Саййид қишлоғидадир. Улуғ шоир ва олим мақбараси асрлар давомида зиёратгоҳ бўлиб, маҳаллий аҳоли томонидан «Мозори Шох Носир» деб аталади⁶⁵⁶.

Шох Толиб номи билан аталувчи яна бир зиёратгоҳ Фаргона вилояти Олтиариқ тумани марказида жойлашган бўлиб, яна бир номи Шох Толиб Ансорий. Ахборотчи Тўраҳон Холматовнинг таъкидлашича, Шох Толиб буванинг асли исми Шох Толиб Бакрободий бўлган. Айтишларича, Шох Толиб бир замонлар Афғонистондаги вилоятлардан бирига амирлик қилган⁶⁵⁷. Бироқ, Шох Толиб Бакрободий ҳақида «Абу Муслим жангномаси»да ҳам сўз юритилиб, ислом лашкарбошиларида бўлган, Уммавийлар давлатининг инқироzi ва Аббосийлар давлатининг мустаҳкамланишида муҳим роль ўйнаган Абу Муслим ал-Хуросонийнинг тарафдори сифатида тилга олинади:

«Амир айдилар: -Эй жавон, кимдурсан ва отинг нимадур?»

655 Розенфельд А. З. Колесников А. И. Материалы по эпиграфике Памира // Эпиграфика Востока. XXIII. – Л.: «Наука», 1985. С. 88.

656 Ғулом Карим. Ҳаким Носир Хисрав ва унинг ижодий мероси // Сафарнома. – Т.: «Шарқ», 2003. 6-б.

657 Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари..50-б.

Ул жавон айди: - Эй шахриёри олам, султони бокарам! Мани Шоҳ Толибаи Бакрободий дейдурлар. Сизни бу тариқа корсозликларингиздин билдимки, сиз соҳиби хуружи ҳафтоду дуввум Абу Муслими соҳибқирондурсиз. Ман азбаройи замонасозлик учун ҳар йил уч навбат Абдулла Катъни кўрголи келодурман. Узим Бакрободдандурман. Бакробод бирла Мозандаронни ароси бир кунлик йўлдур. Агар муборак қадамингизни бизни қалъага ранжида қилсонгиз, нима бўлодур, - деб илтимос қилди»⁶⁵⁸.

Кўриниб турибдики, юқорида тилга олинган Шоҳ Толиб номи билан аталувчи икки мазорнинг ҳам айнан ким билан боғлиқлиги аниқ эмас. Бизнингча, Шоҳ Толиб ва Порсиншоҳ аслида битта шахс бўлиб, Порсиншоҳ номи аксарият ҳолларда Шоҳ Толиб номи билан машҳур бўлган кўринади.

Афсуски, халқ орасидаги ривоятлар мазор ҳақида қисман маълумотлар бериш билан чекланиб қолмоқда. Нима бўлганда ҳам Шоҳ Толибнинг халқ орасида ҳазрат Али сингари машҳурлиги қадимдан бошлаб у билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши учун хизмат қилганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Кичик мазор ва Катта мазор ўртасида яна бешта қабрлар бўлган⁶⁵⁹. Бизнингча, ушбу қабрлар Шоҳимардон хўжаларига тегишли бўлса керак. Бу қабрлар ҳам зиёрат қилинганч, Катта мазор, яъни ҳазрат Али мазорига қараб юрилган.

Умар Уммия зиёратгоҳи. Маълумотларга кўра, Шоҳимардон қишлоғида Катта ва Кичик мазор яқинида яна бир зиёратгоҳ бўлиб, Умар Уммия мазори деб аталган⁶⁶⁰. «Зуфунун қиссаси»да келтирилишича, Умар Уммия ҳазрат Алининг чодирбони бўлиб, паҳлавонлиги билан машҳур бўлган⁶⁶¹.

658 Абу Муслим жангномаси. Биринчи китоб / Нашрга тайёрловчи: Б.Саримсоков. – Т.: «Ёзувчи», 1992. 203-б.

659 Воспоминания командира кавэскадрона 113 кавполка 7 отд. Турк. Кавбригада Бордадин В.В. ФОКМ № 3235. С.2.

660 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғи.

661 Зуфунун қиссаси. –Т.: «Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси наشريёти», 1993. 39-б.

Ҳозирда Умар Уммиянинг мазорлари сақланиб қолмаган. Чунки, ушбу зиёратгоҳни ҳам Ҳазрат Али мазори бузилган даврда бузиб тушлаганлар. Шоҳ Толиб ва Умар Уммиянинг мазорлари ҳақида «Қиссаи Шоҳ Жарир» достонида ҳам сўз юритилган.

Кўктош зиёратгоҳи. Шоҳимардоннинг Кўктош маҳалласида жойлашган. Ахборотчиларнинг берган маълумотларига кўра, астойдил ихлос билан зиёратга келган кишиларга бу ерда кўк кийимли отлиқ кўринар эмиш. Ушбу кўктошга аввалги даврларда кўкйўталга чалинган болаларни олиб келганлар ва кўктошни ялатганлар. Шу тарзда болалар шифо топганлар.

Кўлихуббон (Кўли Қуббон ёки кўли Қурбон)га боришда ва Кўлихуббонда Толмозор, Арчамозор, Оксув мазор, Бешпанжа, Олтинбешик деб аталувчи зиёратгоҳлар мавжуд.

Оксув мазор. Ушбу зиёратгоҳ ҳам Кўлихуббонга кетиш йўлида жойлашган бўлиб, уни ҳазрат Алининг Оқ туяси билан боғлаганлар. Айтишларича, Оқ туя фақат тоғлар орасидаги икки дарё туташ жойга келиб тўхтабди. Ҳарчанд ишорат қилсалар ҳам у ўрнидан қўзғалмаган. Туя бир неча қадам ташлаб, шу ерда ётиб олгач, васиятда айтилган жой шу ер эканлигини барча англабди ва яқинлари туянинг устидан тобутни олиб, айтилган жойга уни дафн этибдилар. Баъзи бир бадният кимсалар эса Оқ туяга эғалик қилмоқчи бўлибдилар. Қанча уринмасинлар, Оқ туяни ҳазрат Алининг қабри олдидан олиб кета олмабдилар. Шундан сўнг, аламларига чидолмай уни саваламоқчи бўлибдилар. Одамларнинг бундай қабих ҳаракатларидан норози бўлган Оқ туя тоғ томон кетиб, ўша ердаги қоя ичига кириб, ғойиб бўлибди. Ўшандан буён туя ғойиб бўлган ердан қишин-ёзин тўхтамай оқадиган оқ сув чиқа бошлабди. Айтишларича, бу Оқ туянинг кўз ёшлари эмиш. Ўша-ўша одамлар бу жойларни муқаддаслаштириб, зиёратгоҳ жой сифатида эъзозлаб келган эканлар⁶⁶².

662 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шохимардон қишлоғи.

Бешпанжа. Хуббон кўлига кетишдаги қоялардан сизиб чиқувчи сувларга нисбатан «Бешпанжа» деб айтилган. Ривоятларга кўра, ҳазрат Али ўзининг зулфиқор қиличи билан кесиб, кўл ҳосил қилган экан. Сув ўтиб туриши учун беш панжасини урган заҳоти бешта жойдан сув оқа бошлабди ва кейинчалик ўша жойни Бешпанжа деб атабдилар. Халқ китобларидаги ҳазрат Алининг дарё сувини қай тариқа тўсиб қўйганлиги ҳақидаги ҳикоятлар кишиларнинг Кўлихуббонни ҳам ҳазрат Алининг ишларидан бири деб қарашларига сабаб бўлган кўринади.

«Бобо Равшан қиссаси»да ҳазрат Али Шоҳимардонда қандай қилиб дарёни тўсганлиги баён этилган: «*Ҳазрат Али зулфиқорларини ғилофидан чиқариб ёздилар. Юз газ бўлди. Тоғни тубидан чоқлаб урдилар. Кесиб ўтди. Ўшал тоғни қулочлаб келтирур*» дарёни бостилар, бир қатра сув ўтмади, маҳкам бўлди. Ҳазрат Али исми аъзамни ўқуб, беш панжаларини урдилар, қўлларини ўрнидан ўн саккиз анҳор сув оқиб кета берди»⁶⁶³. Демак, мазкур қисса ўз навбатида Кўлихуббонни тўсиб турувчи тоғ тагидан отилиб чиқаётган Кўксувнинг пайдо бўлиш сабабларига халқона жавоб десак янглишмаймиз. Сув йўли панжасимон тарзда оқиб чиққан, шу сабабдан уни «Алининг панжаси» деб аташган. Юртимизда худди шунга ўхшаш ривоятлар бошқа вилоятлардаги сув хавзаларига нисбатан ҳам айтилади. Масалан, Бахмал тумани Новқа қишлоғи билан боғлиқ қуйидаги ривоятга эътибор берайлик:

«*Ҳазрати Али Бахмалнинг Новқа деган қишлоғига келиб қолибдилар. Қарасалар, сой ирмоқларида сувлар қуриб, одамлар, ўсимликлар, дарахтлар сувсизликдан жуда қийналиб қолишибди. Шунда ҳазрат Али ерга беш бармоқларини қўйиб: «Ё парвардигори олам, мўъмин-мусулмонларингга раҳм-шафқат қил. Сув бер!»* – дебдилар. Бир пайт беш бармоқлари изларидан сувлар сизиб чиқа бошлабди. Бу сувлар шифобахш эмиш. Анча-бунча касалликлар ана шу сувдан тўзалиб кетар экан»⁶⁶⁴.

663 Бобо Равшан қиссаси. –Т.: «Ёзувчи», 1991. 170-б.

664 Ўзбек халқ асотирлари / Ёзиб олувчи ва напрга тайёрловчи Малик Муродов. 3 жилд. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 1993. 87-88-б.

Шунингдек, помирликлар ҳам Вохандарё, Помир, Бартанг, Харох, Ванч сингари бешта дарё ирмоқларидан ҳосил бўлувчи Панж дарёсини ҳазрат Алининг панжаси билан боғлайдилар ва шу дарёлардан бири Хоруғ бўйида ҳазрат Алининг муқаддас мазорини кўтарганлар⁶⁶⁵.

Олтин бешик. Ушбу зиёратгоҳ Кўлихуббоннинг юқорисидаги тик қоядаги ғорда жойлашган. Айтишларича, бу ерда ҳазрат Алининг олтин бешиги яширилган эмиш. Унда ҳазрат Алининг ўғли тебраниб туради деган ривоят мавжуд⁶⁶⁶. Бундан ташқари, ҳозирги кунга қадар ҳазрат Алининг Кўлихуббонга келиб, аждарҳо билан жанг қилганлиги тўғрисида маҳаллий аҳоли ўртасида турли афсона ва ривоятлар сақланиб қолган⁶⁶⁷.

Яна бир ривоятга кўра, қадим замонларда қишлоқни ёв босибди. Ёвуз душман таъкибидан яшириниш учун аҳоли тоққа қараб қочибди. Қочиш вақтида бир келин бешикдаги чақалоғи билан яширинишга улгура олмабди. Шунда у: «Ё бори Худо, мени номаҳрамлар қўлига туширмагин», дея илтижо қилибди. Шу пайт мўъжиза юз берибди. Унинг оёғ остида сув пайдо бўлибди. Сув уни кўтариб ғорга олиб борибди. Шу туфайли ёш келин ғорга кириб ғойиб бўлибди. Айтишларича, келинчак чақалоқни, бешикни олиб ғорга яширинибди ва туну кун қайғу аламдан йиғлайвериш бешикдаги чақалоқ билан тошга айланибди. Унинг томган кўз ёшларидан эса қўл пайдо бўлибди⁶⁶⁸.

Шу ўринда Кўлихуббон ҳақида. Бу ҳақда таниқли олим Ҳ. Ҳасанов қуйидаги фикрни билдиради: *«Хуббон кўли. Буни Курбонқўл, Кубонқўл шаклларида янглиш ёзадилар. Шоҳимардон тоғлари орасидаги бу кўлнинг номи хуби сўзидан олинган. Бу эса*

665 Серебренников А. Памирь // Ежегодник Ферганской области. Том I. Новый Маргелан, 1902. С.103.

666 Алимухамедов А. 16-б.

667 Ўзбек халқ асотирлари. 86-б.

668 Горшунова О.В. Проблема бездетности и религиозные обряды узбеков // Традиционные ритуалы и верования. Библиотека Российского этнографа. Часть 2. М., 1995. С. 213.

жуда кўҳна диний тасаввурга боғлиқ. Хубби деб (исломгача бўлган даврда) сув худоси айтилган»⁶⁶⁹.

Маҳаллий халқ кўлнинг пайдо бўлишини ер қимирида қурбон бўлган кишилар билан боғлиқ деб қарашади. Айтишларича, зилзила вақтида Шоҳимардон аҳолисининг кўп қисми ҳалок бўлган ва кўл кўпларнинг қурбон бўлиши эвазига пайдо бўлган дейишиб, Кўлиқурбон ёхуд Кўлиқубон номини олган экан. Кейинчалик собиқ иттифоқ даврида Кўккўл деб атала бошланган.

Яна бир ривоятга кўра, қадим замонларда Қурбон исмли очкўз бой сувни беркитиб аҳолига бермабди. Сув тўплана бориб катта кўлга айланибди. Охир оқибатда сув кўлдан тошиб кета бошлабди. Сувни тошиб ҳаммаёқни вайрон қилишдан қўрқиб кетган аҳоли тўғон қуриб, очкўз бой Қурбонни тўғонга босиб юборибдилар. Шу тарзда кўл Қурбонкўл деб атала бошлабди⁶⁷⁰.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳазрат Али мазори жойлашган Шоҳимардон қишлоғидаги зиёратгоҳларнинг ҳар бирини зиёрат қилиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермаган. Бу, аввало, зиёратчининг иймон-эътиқоди қай даражада мустаҳкам эканлигига боғлиқ бўлган.

Шоҳимардон қишлоғидан 5 чақирим ғарбда жойлашган Ёрдон қишлоғида бир неча зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Тошсолар зиёратгоҳи;
2. Ёрдон ота мазори;
3. Арча мазор;
4. Қиз кўрган зиёратгоҳи.

Ўтмишда зиёратчилар дастлаб Шоҳимардондан Ёрдон қишлоғига боришда Тошсолар деб аталувчи зиёратгоҳда тўхтаганлар.

Тошсолар зиёратгоҳи. Шоҳимардондан Ёрдон

669 Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан..55-б.

670 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғи.

қишлоғига боришдаги йўл четида жойлашган. Ёрдонлик Салтанат Эргашеванинг айтишича, Ёрдон томонидан Ҳазрат Алининг етти тобутидан бири ортилган туя келаётган пайт тошга қоқилиб, тиззаси билан чўккан эмиш. Кейинчалик бу жойни одамлар муқаддаслаштирганлар ва уни «Тош солар» деб атаганлар. Чунки, ҳар бир йўловчи шу жойга келганда, ўйиқ тош ичига ният айтиб, майда тошдан ташлаб кетган.

Кимдир эса яхши ниятда шу тошлардан олиб кетган. Авваллари бу Тошсолар йўл ёқасида эди. Шу сабабдан йўловчиларнинг диққат-эътиборида бўлган. Ҳозирга келиб янги йўл Тошсолардан узоқ бўлганлиги учун одамлар бу ерга келмай қўйганлар.

Ёрдон ота зиёратгоҳи. Тошсолардан кейин Ёрдон азиз зиёратгоҳига келинган. Бу зиёратгоҳ ҳақида маҳаллий халқ орасида қуйидаги ривоят сақланиб қолган: Айтишларича, ҳазрат Али тобути ортилган туя дастлаб Ёрдон қишлоғига келиб, ҳозирги мазори ўрнида тўхтаган экан. Шу пайт тобутдан: «Мени қабрим икки тоғнинг орасидаги икки сувнинг қўшилган жойидадир. Сизлар бу ерга Ёрдам ота деб мазор кўтаринглар», деган овоз келибди. Шундан сўнг туя яна йўлида давом этибди. Шундан улар зиёратгоҳ қилибдилар ва «Ёрдам ота» деб атай бошлабдилар. Кейинчалик Ёрдам ота халқ орасида Ёрдон ота номи билан машҳур бўлибди.

Тадқиқотларимиз давомида Шоҳимардон ва унга яқин жойларда туя билан боғлиқ қарашлар милоддан аввалги биринчи минг йилликдаёқ мавжуд бўлганлиги аниқланди. Маълум бўлишича, Шоҳимардон ҳудудида яшаган қадимги халқларнинг диний эътиқодида туяни ардоқлаш муҳим ўрин тутган. Шу сабабдан улар қояларда туя тасвирини акс эттирганлар. Бизнинг фикримизга кўра, ислом дини кириб келганидан сўнг туя билан боғлиқ ибтидоий қарашлар Шоҳимардоннинг қадимги аҳолиси тасаввуридан ўчиб кетмаган ва бу ҳазрат Али тўғрисидаги ривоятлар билан уйғунлашган ҳолда сақланиб қолган кўринади.

Шоҳирмадон қишлоғидаги қатагон қурбонлари

1. Абдулазиз мулла Фармон ўғли. (Азиз маҳдум почча) Ҳазрат Домланинг шогирдларидан. Шоҳимардонлик. 1896 йилда таваллуд топган. Аввал Бухорода таълим олган. Кейин шоҳимардонлик Ғиёсиддин маҳдумда ўқиган. Марғилонлик Абдуллажон маҳдум билан қадрдон эди. 1957 йили қамалиб, етти йилда келган. 1995 йил 20 сентябр куни вафот этган. Жаноза намозини Катта қори (Субҳонқул маҳдум) ўқиган. Шоҳимардондаги мазорга дафн қилинган.

Тадқиқотларимиз давомида маълум бўлдики, Мулла Абдулазиз II жаҳон урушидан сўнг 25 йиллик муддатга диний билимни, яъни «эскичани» яхши билганлиги туфайли ҳамқишлоғи Эшон Абдуллахонхўжа билан бирга озодликдан маҳрум этилган ва Сталин ўлимидан сўнггина озодликка чиқиб, қишлоғига қайтиб келган. Қамоқхонадаги доимий сўроқлар Мулла Абдулазизни ҳолдан тойдирганлиги боис, мустақилликка қадар бировга ўзининг аччиқ қисмати тўғрисида сўз очмай яшаб келган. Умрининг охириги йиллари Мулла Абдулазиз ҳазрат Али мазорида сақланган Қуръон китобини масжидга тоширган. Ўша вақтда ёши тўқсондан ошган бўлишига қарамай ҳар куни ушбу Қуръони каримни хатм қилиш билан машғул бўлган.

Шу ўринда мазкур Қуръони карим китоби хусусида. Маълумотларга кўра, Ҳазрат Али мазорини бузиш вақтида зиёратгоҳ ичида сақланаётган мазорга вақф қилинган айрим китоблар ҳам йўқ қилинган. Бироқ шу китоблардан фақат биттаси, яъни Қуръони карим шоҳимардонлик фирқа фаолларидан бири Рўзибой Қамбаров томонидан тасодиф туфайли сақлаб қолинган. Айрим кишилар у мазорнинг урушдан олдинги бузишлари пайтида олинган деган фикрни ҳам билдирдилар. Бироқ бу муҳим эмас. Асосийси, Қуръон китобининг бизнинг кунларимизгача етиб келганлигидир.

Маълумотларга кўра, Қуръон китоби 80-йилларга қадар

Рўзибой Қамбаров хонадонида сақланиб турган. Шундан сўнг диний илмларнинг зукко билимдони Мулла Абдулазизнинг саъйи-ҳаракатлари ва илтимослари билан унинг қўлига бориб тегади.

Мулла Абдулазиз ўлими олдидан ушбу Қуръон китобини Шоҳимардонда янги қурилган ҳазрат Али масжидига топширишларини васият қилади.

Шоҳимардон қишлоғига навбатдаги сафаримиз чоғида мазкур Қуръон китоби билан танишиб чиқишга муяссар бўлдик ва қуйида китоб ҳақида умумий тавсифни келтириб ўтмоқчимиз.

1. Китобнинг ташқи ҳажми 430 x 280 мм.

2. Бир бетда 12 қатор.

3. Қўқон қоғозига кўчирилган.

4. Матн 558 бетдан иборат.

5. Форзац ва нахзац 2 бетдан иборат.

6. Қора ва қизил сиёҳда кўчирилган.

7. Ҳижрий 1240 (1825) йилда кўчирилган.

8. Хаттотнинг исми номаълум.

9. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва сарғиш-кўк рангда қолипланган.

10. Китоб саҳифаларида 73 жойга «вақф фисабилуллоҳ» ёзуви бўлган муҳр босилган.

11. Китобнинг айрим бетлари намлик таъсирида қорайиб кетган.

Китобнинг форзац қисмида ушбу Аллоҳнинг каломини ўқиганлар савобини Ҳазрат Алининг руҳи пурфутуҳларига бағишлашлари учун Домло Мирбобо ибн Абдулкарим Марғиноний томонидан 1263 ҳижрий (мелодий 1846 йил)да вақф қилинганлиги ҳақида қайдлар мавжуд.

2. Мирзахўжаев Мунаввар – 1878 йили туғилган. Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1929 йилдаги Шоҳимардон фожиаси учун 5 йил қамокқа ҳукм этилган, диний маросимлар хизматчиси, имом. Колхозчилар

орасида колхозга қарши тарғибот олиб борганликда, СССРдаги очарчилик тўғрисида аксилинқилобий ифвогарлик миш-мишлар тарқатганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13550-сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган ⁶⁷¹.

3. **Асқаров Акрам** – 1878 йили туғилган. Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғидан. Қулоққа тортилган. Шоир Ҳамзани ўлдиришда қатнашганликда айбланган. Давлат мажбуриятларини бажармагани учун 1932 йили 3 йил қамокқа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. Аҳоли орасида мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, совет ҳокимияти шаънига ифвогарона фикр-мулоҳазалар тарқатганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13576-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган ⁶⁷².

4. **Саидхўжаев Исмоилхўжа** – 1875 йили туғилган. Фарғона тумани Шоҳимардон қишлоғидан. Қулоқ – ер эгаси. Муқаддам шоир Ҳамзани ўлдирганликда айбланиб, 5 йил қамокқа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда тўқимачилик комбинати ишчиси. Атрофидагиларга совет ҳокимияти тўғрисида аксилинқилобий тухматлар тарқатиб, монархик тузумни мақтаганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13614-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 12 сентябрдан ҳисобланган ⁶⁷³.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий Давлат архивида сақланаётган шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қотилларининг суд иши бўйича йиғилган ҳужжатлар орасида Исмоилхўжанинг Шоҳимардон фожеасида алоқаси йўқлигини

671 Шамсутдинов Р. Катағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007. 222-б.

672 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.55.

673 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.48.

исбот қилувчи мазмунда ёзган бир неча аризалари ҳам сақланади. Хужжатлардан бири Ўзбекистон Марказий Ижроия қўмитасининг комиссияси номига 1929 йилнинг 25 апрелида рус тилида ёзилган⁶⁷⁴. Худди шунга ўхшаш мазмундаги иккинчи ариза 2 июнда ўзбек тилида Фарғона вилоятидаги юқори идораларга, жумладан ОГПУ бўлими номига ёзилган. Қуйида биз иккинчи ариза билан ўқувчиларни таништириб ўтмоқчимиз. Чунки бу ариза аввалгисига нисбатан кенгроқ ёзилганлиги билан ажралиб туради.

*Фарғона ахлоқ тузатувида тергов остида ётгучи маҳбус
Исмоил Саййидхўжа ўгли тарафидан асли Шоҳимардон
фуқароси, ҳозирда турадиргон ерим Кафтархона жамоаси
Новкат қишлоғида.*

АРИЗА

Ушбу аризам баробаринда маълум қиламанким, 21 март куни Новкат уйимиз теvasида деҳқончилик ҳаракатида гўнг чиқариб турган вақтимда...Олтиариқ соқчиларидан 4-5 нафар кишилар келиб, далилсиз ва ҳеч бир сабабсиз мени қамоққа олишиб, бутун рўзгорларимни рўйхатга олиш баробаринда, мени қамоқда Водил қишлоғида бир кун сақлашиб, 3 кун Шоҳимардонда сақлаб, ҳақиқатсиз Шоҳимардон тарафидан қамоққа олинган кишилар билан қўшиб Фарғона ахлоқ тузатув уйига юбордилар. Ҳолбуки Шоҳимардонда бўлган воқеадан мени хабарим бўлмаган. Ҳамза Ҳакимзоданинг ўлганини фақат шоҳимардонликлардан эшитдим.

Зиммамда бўлмаган туҳмат, ҳужумлар орқасидан ҳозирга қадар қамоқда ётибман. Қарамоғимда бўлган 5 жон оилаларим кучсизликдан қаҳатчиликка учради. Иккинчи тарафдан деҳқончилик ишларим ошиб қолди.

Ўзимни бу ҳақда айбли эмаслигим тўғрисида қуйидагича сабабларни кўрсатиб ўтаман. Чунончи, бир вақт Шоҳимардон

674 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Ў.327.В. 50-52.

мозорига халқлар қўймасдан мутавалли қилиб сайлаб қўйсаларда, мен ҳеч бир мозор билан алоқам бўлмасдан бошқа ёнимда бирга сайланган кишиларгина қарадилар. Мен ўзим фақат ҳар вақт қарамоғимда бўлган 24 таноб экинимизни ишлаб ундан чиққадурган маҳсулотлар билан оилаларим таъминотларини кўториб келганман. Ҳатто ўтган 28 нчи йили 10 чи сентябрда мозорга қарайдурган кишиларни йигиб, садақотни уларга тушурдиргач, мозордан уларни ўз кишиларни таклиф этиб мозор қарамоғида бўлган. Барча ишлар ва мозор калитларини ҳукуматга топшириш учун алоҳида ариза қилиб, 17 сентябр 1928 нчи йилда Ўзбекистон Марказий ижроя қўмитасига... калити билан топшириб, тегишли шаҳодат марказий қўмитаси ҳамда Олтиариқ депара ижроия қўмитаси тарафидан олиб, Шоҳимардон қишлоғидан кўчиб, Новкат қишлоғига келиб, мустақил мазкур қишлоқда деҳқончилик ишларим билан яшаб келаман. Юқоридагича кўрсатилган йилдан буён мозорда ҳеч бир алоқам бўлмаган.

Деҳқончилик мавсуми яқинлашиб келиб турганида 16 март куни Кафтархона жамоаси пахта пунктдан 189-сон кенгашига мени тақдим этиб, 2 десятина пахтага ҳужжатлаб, деҳқончилик ерларимга қўш чиқариш ҳаракатида юрганимда ҳеч қандай сабабсиз қамоққа олиниб, бутун ишларим тўхталиб қолди.

Юқоридагича кўрсатилган сабабларни тасдиғи учун Марказий Ижроия қўмитага, Олтиариқ депараси ижроия қўмитаси тарафидан олинган шаҳодатномалар терговчи қўлида ётибди...

Шунинг учун сиз бошлиқларимизга мурожаат этиб сўраган ҳолда мана шу юқоридаги сабабларни назар эътиборга олиб, мен бечорани озод қилиш чорасини кўрсатсангиз. Адолатингиздан умид қиламан. Токай шу қамоқхонада ётаман. Қармоғимда бўлган меҳнатга яроқсиз оилаларим қаҳатчиликга учраб... деҳқончилик хўжалик ишларим бузилиб кетиши шубҳасиз.

Яна ўзингиз чақирсангиз, махфий берадурган ахборларим бор деб, тубандаги билан сўраб, ариза берувчи Исмоилхўжа Сайийдхўжа ўғли. 1929. 2/IV» ⁶⁷⁵.

675 ЎзРМДА. Ф. 1714. Р.3. Й.327.В. 39-40.

Айтиш жоизки, изланишлар давомида Исмоилхўжанинг 1946 йилда қамоқдан озод этилгандан кейин Марғилонга қайтиб келиб вафот этганлигидан воқиф бўлганимиздан сўнг унинг набираси, 1926 йилда туғилган, ҳозирда Андижон шаҳрида истиқомат қилаётган Юлдузхон Ғиёсхўжа эшон қизи билан учрашиб, суҳбатлашдик. Юлдузхон ая суҳбатимиз давомида қуйидагиларни сўзлаб берди:

«Бобомиз Исмоилхўжа 1937 йилга қадар Тошкент шаҳридаги тўқимачилик комбинатларининг бирида ишлаб, зарбдор Стахановчи сифатида ҳурмат қозонади. Унинг самарали меҳнاتини муносиб баҳолаган комбинат раҳбарияти дам олиш сихатгоҳларидан бирига юбормоқчи бўлишади. Аммо Исмоилхўжа Шохимардонга йўлланма беришларини сўрайди. Чунки бир неча йил давомида Шохимардондаги яқинларини кўрмаганлиги учун, дам олиш баҳонасида уларнинг ҳолидан хабар олмоқчи бўлади. Унинг Шохимардонга келиши катта шодиёнага айланиб кетади. Бироқ бу ҳолатдан хавфсираган НКВД ходимлари Исмоилхўжа бобомизни Шохимардонга келганининг эртасигаёқ ҳибсга оладилар ва турли тухматлар билан узоқ муддатга қамоқ жазосига ҳукм қиладилар. 1946 йили бобомиз не-не азоблар билан узоқ йўл босиб, Сибирдан Марғилонга етиб келган. Онам билан мен бобомизни кўргани Қўқон қишлоқдан етиб келдик. Бир муддат барчамиз йиғладик, ва ниҳоят бобом бизга бошидан кечирганларини бирма-бир сўзлаб бера бошлади. Бобомиз даҳшатли, лекин аччиқ ҳақиқатдан иборат ҳикоясининг охирида ҳазиллашиб: «Она қизим, мен сизга Сибир ўрмонларидан ажойиб совға олиб келдим», дея оёғидаги қизариб кетган шишни кўрсатди. Онам бобомизнинг оёғидаги шишни кўриб яна йиғлашга тушди. Шунда бобомиз онамни юпатиб: «Қизим, уч кундан сўнг сизларникига меҳмонга бориб, ота-бола тонггача тўйиб-тўйиб суҳбатлашамиз», деди. Биз шундан сўнг қишлоққа қайтдик. Афсуски, уч кундан сўнг бобомиз оламдан ўтди ва Марғилондаги Хўжа Эғиз қабристонига дафн этилди»⁶⁷⁶.

676 Абдулаҳатов Н., Жабборов А., Абдуллаев А. Фарғона азиялари тақдири. – Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2012. 117-б.

Кўриб турганингиздек, Шохимардоннинг мана шундай мард ва саховатли фарзандлари умри қатағонлик туфайли бошқа минглаб ватандошлари сингари хазон бўлди. Атоқли олим Ғайбуллоҳ ас-Салом айтганидек: «Шахсга сиғиниш даврининг «мантиқи» (мантиқсизлиги) шунда эдики, аксарият катта ақл эгаларига, миллатнинг ифтихори бўлган донишманд кишиларга... «социализмнинг душмани» деб қарадилар. Кимларнидир – таъқиб остига олдилар, сиртдан ва ичдан кузатдилар, бировларни-қамадилар, яна «ўта хавфли» деб топилганларни-ҳибсга олдилар, урдилар отдилар, осдилар... Ҳуқуқсиз жамиятда жосуслик, қотиллик, ифвогарлик «фахрли» касб бўлиб қолди»⁶⁷⁷.

677 Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 1997.194-б.

КАПТАРХОНА

Юртимизда Каптархона номи билан аталувчи жой номлари кенг тарқалган⁶⁷⁸. Мазкур топоним билан юритилувчи жой номлари Самарқанд, Сурхондарё вилоятларида ҳам учрайди. Топонимист олим Суюн Қораев Каптархона номининг келиб чиқишини қуйидагича изоҳлайди: «Илгарилари хон ва зодагонларнинг каптар боқиладиган бинолари бўлган; каптарларга каптарбоқарлар қараб турган. Бундан ташқари, қадимий диний эътиқодга кўра, пари кўпинча каптар кўринишида тасаввур қлинган; дев-пари «кўринадиган» жой Каптархона деб аталган бўлиши мумкин»⁶⁷⁹.

Шу ўринда С.Қораевнинг каптарлар билан боғлиқ қарашлари тўғрисидаги фикрига қўшимча қилиб қуйидагиларни келтириб ўтмоқчимиз.

Ўрта Осиёдаги машҳур зиёратгоҳларда каптарлар билан боғлиқ халқона қарашлар бир неча асрлик тарихга эга бўлиб, ҳар бир зиёратчи зиёратга келган вақт шу каптарларга дон бериши зиёратнинг маълум бир одатларидан ҳисобланган. Агар улар каптарларни чўчитмай дон бера олсалар, ишлари юришиб, бало-қазодан халос бўлади деб қаралган⁶⁸⁰. Масалан, Марғилон шаҳридаги Пур Сиддиқ мазорини аҳоли орасида Каптарлик мазор деб ҳам аташади⁶⁸¹.

Пур Сиддиқ мазорида каптарларнинг кўплиги шу ном билан халқ орасида машҳур бўлишига олиб келган. Мазордаги каптарлар ҳам муқаддас ҳисобланганлиги учун уларни ушлаш ёки ўлдириш гуноҳ ҳисобланган. Бу ердаги каптарлар билан боғлиқ ривоят Муҳаммад пайғамбар билан ғорда яширинган

678 Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари. – Ф.: «Фарғона», 2009.95-б.

679 Қораев С. Географик номлар маъноси.. 64-б.

680 Абдулахатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий- амалий анжумани материаллари. – Т., 2004.54-б

681 Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: «Фарғона», 2007. 147-б.

сахобалар воқеасининг маҳаллийлаштирилган формаларидан биридир⁶⁸². Зиёратчилар бирон бир мушкули бўлса, дастлаб зиёратни каптарларга дон сепишдан бошлаганлар⁶⁸³.

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё халқларида каптар, товус, тустовуқ ва какликлар ёруғлик ва гўзаллик, тинчлик ва хотиржамликни ўзида мужассам этувчи жонзотлар сифатида кўрилиб, V-VIII асрлардаги мато, металл ҳамда девордаги суратларда ўз ифодасини топган⁶⁸⁴. X-XII асрларга келиб эса хунармандчиликда каптар «бахт қуши» тимсолида тасвирлана бошлади. Масалан, бу даврда Эронда ишланган металл ва сопол буюмларда каптарни ёмон кўздан асровчи қуш сифатида тасвирлаш анъанавий тус олганлигини назарда тутсак,⁶⁸⁵ муқаддас зиёратгоҳлардаги каптарлар тўғрисидаги тушунчаларда қадимги диний қарашларнинг таъсири яққол сезилиб турганлигини кўрамиз.

Таъкидлаш жоизки, халқимизда каптарлар билан боғлиқ қарашларда афсонавий Хизр образи ҳам алоҳида ўрин тутати. Бу ҳақда фольклоршунос олим Ф.Нурмонов қуйидагиларни келтириб ўтади: «Ўзбек халқ эртакларида эпик қахрамонга ёрдам берувчи, ҳомийлик қилувчи персонажлар сифатида турли хил жониворлар образи ҳам иштирок этади. Эпик ҳомий образининг зооморф типи сифатида тавсифланувчи бундай персонажлар сирасига бўри, от, ит, сигир, маймун, кўк кўчқор, кийик, илон каби жониворлар образини киритиш мумкин. Биз таҳлил қилган фактик материал ичида фақат битта ўринда Хизрнинг қуш шаклида намоён бўлиши тасвири мавжудлиги аниқланди.

682 Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб. – Т., 1991. 68-б.

683 Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти Марғилон шаҳри Йўрмадўз маҳалласи.

684 Ремпель Л.И. Цепь времен – Т., 1986. С.32.

685 Лунина Б.А. Зооморфные сюжеты в керамике со штампованной орнаментацией из гончарной мастерской XII–XIII вв. в квартале керамистов Старого Мерва // Труды ТашГУ. №5. Т., 1960. С. 86.

«Хипча мерган» эртагида тасвирланишича, подшонинг хотини эгизак фарзанд кўрганида жодугар кампир болаларни олиб беркитибди ва ўрнига иккита кучукваччани қўйибди. Кейин жодугар икки болани эски латтага ўраб, олиб бориб чўғ бўлиб турган тандирга ташлабди. Бир айланиб қараса, болалар ўлмабди. Кейин фалак отига миниб болаларни бир жазирама чўлга олиб бориб ташлаб келибди. Шу вақт осмонда учиб юрган бир оқ каптар ерга тушиб, бир думалаб нуроний чолга айланибди. Чол дарҳол болаларни қўлига олиб, атрофга қарабди, кўзи ўтлаб юрган кийикка тушибди. Кийик чолга яқин келибди.

– Сен нега йиғлаяпсан? – деб сўрабди кийикдан нуроний чол. Кийик:

– Бўрилар мени икки боламдан айирдилар.

– Бўлмаса, сен мана бу икки болани эмизиб катта қил, мен хабар олиб тураман, – дебди чол. Кийик:

– Хўп, – деб жавоб берибди. Кийик болаларни эмизибди. Нуроний чол шу ерда бир кўрғон пайдо қилибди. Кийик шу кўрғонда яшаб, болаларни катта қилибди».

Бу эртақдаги нуроний чол – Хизр, у «оқ кабутар» кўринишида пайдо бўлади. Хизрнинг оқ каптар бўлиб учиб келиши мотиви бу мифик ҳомийнинг қуш суратида ҳам намоён бўла олиши тўғрисидаги халқ қарашларига асосланади. Бундан ташқари, кучук болалари билан алмаштирилган чақалоқларнинг шум кампир томонидан чўлга ташлаб келиниши ва уларнинг кийик томонидан тарбияланиши мотивининг «Воспирохун» эртагидаги бадиий талқини бевосита Хизр номи билан боғлиқ.

Ғ.Акрамовнинг фикрича, эртақлардаги жониворларнинг ўз пўсти ёки терисини йиртиб инсон кўринишига кириши «анимистик мифология» маҳсулидир. Дарҳақиқат, қадимги одамлар инсон ўлгач унинг жони қушга айланади деб тасаввур қилганликлари сабабли аجدодлар руҳи-арвоҳининг каптар шаклида намоён бўлиши ҳақидаги мифологик тасаввурларни яратганлар»⁶⁸⁶.

686 Бу ҳақда қаранг. Нурманов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек

Яна «Каптархона» атамасига қайтсак. Бу ҳақда Тура Нафасов қуйидагиларни баён этади: «Каптархона-кабутархона-эски ўзбек тилига хос сўз. Тожики тилида кабутархона-каптарлар учун қурилган хона, ошён. А.Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида кабутархона –каптар турадиган маскан, «Бобурнома»да кабутархона – каптар (умуман, ов қуши) сақланадиган қўндоқ, қафас. Халқ нутқида каптархона – каптарлар яшаши учун мосланган хона; каптарлар яшайдиган жой (асосан, ғор, жар, қудуқ, уй томи). Жарда каптарлар уяси бўлганлиги боис Каптархона деб аталган, ана шу жар номидан қишлоқ номи юзага келган»⁶⁸⁷.

Қишлоқнинг Каптархона деб аталиши хусусидаги яна бир тахмин Б.Ресков ва Г.Седовларнинг асарларидан бирида ҳам ўз ифодасини топган:

«Бир аср муқаддам ҳам, ундан илгарилари ҳам бу қишлоқ Каптархона деб аталган. Фарғонанинг жанубидаги тоғ этакларига қўниб-ўтиб юрган қўчманчилар, улардан бора-бора Марғилонсой билан Исфайрам тевааракларида ўтроқлашиб қолганлари– қипчоқлар, қорақалпоқлар, қурама ва қирғизлар бунинг жонли шохидидирлар. У ерда юз, балки бундан ҳам ортиқроқ хонадон бўлган. Сой ҳам бор. Унинг ҳам номи Каптархона.

Ҳозирги кунда қишлоқ Каптархона деб аталишининг сабабини ҳатто кексалар ҳам билишмайди. Бу ҳақда ҳар ким ҳар хил таъбир айтади, атрофдаги жарларда истиқомат қилувчи паррандалар-кабутарлар ваҳидан бўлса керак, деб мужмал жавоб беришади. Кабутарлар эса бу ерда беҳисоб бўлган. Икки қўшни жарликда ғужғон ўйнаган. Ҳозир ҳам бор, албатта. Лекин кам қолган. Илгарилари бошқа гап эди... Ҳар қалай, нега Каптархона деб аталади? Нега Каптардара ёки, масалан, Мингкаптар ёхуд Галакаптар дейилмаган... Ҳар ҳолда Каптархона қадимда ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор. Шарқда

фольклоридаги талқини. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. Тошкент, 2007.

687 Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. 135-б.

жойларга азал-азалдан тасодифий, бежиз ном берилмайди. Академик Н.И.Вавилов «Афғонистон деҳқончилиги» китобида, Ҳиротвоҳасида деҳқонлар қулай жойларда, атроф-теваракларда яшайдиган кўк кабутарларга бошпана бўлсин деган ягона мақсадда (даштлардаги соқчи минораларни эслатувчи) гувала ёки тошдан ўзига хос қўналғалар қуришдек қадимий одатни сақлаб қолганлар. Бу таомилнинг паррандалар оламини асраб-авайлайдиган хайрли орнитология илмига дахлдор жойи йўқ. Уларнинг бундан муродлари – заҳматлари эвазига аъло даражадаги ўғит – қимматбаҳо парранда гўнги йиғишдир, деб ёзади.

Осиёнинг тоғ этакларида ястанган бепоён далаларнинг ҳар ер-ҳар ерида сершовқин парранда галалари «истехком»лари – «қўлбола» ўғит тайёрладиган даргоҳлар ҳазин манзара касб этувчи бир хилдаги ясси томли қишлоқ кулбалари орасида масжид, бозорбоши ёхуд авлиёлар сағанаси сингари маҳаллий меъморчилик обидасидай қад кўтариб туради. Уларни барпо этишга камқувват, парваришталаб ерни семиртириш, ҳосилдорликни ошириш ташвиши айнан сабабчи бўлган.

Шундоқ экан, Вахш воҳасида, Олай этакларида, афғон далаларию, Туркистон ялангликларида номи ўзига муносиб – Каптархона деб аталмиш қишлоғу овулларнинг асрдан-асрга қўпая боришига таажжубланишнинг ҳожати бўлмаса керак...»⁶⁸⁸

Каптархона қишлоғида туғилиб, вояга етган машҳур инсонлар тўғрисида сўз юритганда, Тўйчи Назаровга алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Тўйчи Назаров

Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамони бўлган Тўйчи Назаров ҳақида сўз юритишдан аввал қаҳрамон сўзи хусусида тўхталиб ўтсак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қаҳрамон

688 Ресков Б., Седов Г. Усмон Юсупов. Т., 1977. 5-7-б.

сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Қаҳрамон – ботир, жасур; шижоати, довжураклиги билан шуҳрат қозонган, жонбозлик, мардлик қилиб, ўзини кўрсатган шахс»⁶⁸⁹.

Айтиш жоизки, собиқ иттифоқ даврида айнан иккинчи жаҳон уруши давом этган кезлар ана шундай жонбозлик кўрсатган 11,5 мингдан зиёд кишига қаҳрамон унвони берилган. Ўз вақтида ушбу унвонга сазовор бўлган шахсларнинг жасорати умумжаҳон аҳамиятига молик дея эътироф этилган⁶⁹⁰. Ўзбекистондан жами 280 нафар, жумладан, Фарғона вилоятидан 30 жангчи бу юксак унвонга сазовор бўлган⁶⁹¹. Мана шу 30 нафар қаҳрамонларнинг бири биз юқорида номини келтириб ўтган Тўйчи Назаров эди. Унинг жасорати тўғрисида ёзувчи Адҳам Раҳмат шундай ёзган:

«Тўйчи Назаров. Туғилган йили: 1910. Туғилган жойи Фарғона область, Фарғона район, Каптархона қишлоғи... У ҳаракатдаги армияга юборилди. Дастлабки кунларда у ўқчи бўлиб хизмат қилётган эди. Лекин Тўйчи Назаровнинг чакқонлиги ва ҳаракатчанлигини кўрган қисм командири уни разведкачи қилиб тайинлади.

Назаров тез орада разведкачиликда ном чиқара бошлади. У ўз ўртоқлари билан зим-зиё кечаларда ҳам, қаҳратон совуқда ҳам далил ҳаракат қилар эди; ўнқир-чўнқирлардан ошиб, гоҳ югуриб, гоҳ ерда судралиб бориб душман қароргоҳида қўққисдан пайдо бўлар, «тил» ушлаб келар, қўмондонликка зарур маълумотларни ўз вақтида етказиб турарди. Кўп ўтмай Т.Назаров разведкачилар группасига командир қилиб тайинланди.

1945 йилнинг 24 январ куни 1-Украина фронтининг қўшинлари шиддатли ҳужум натижасида Силезиянинг муҳим

689 Ўзбек тилининг изоҳли тугати. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 272-б

690 Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали. – М.: «Военное издательство», 1983. С.31.

691 Вавилов Ф.И. Ферганская область в Великой отечественной войне. – Т.: «Фан», 1988. С.104.

ҳарбий саноат маркази, темир йўл ва тош йўлларнинг йирик узели ҳамда гитлерчиларнинг Одер дарёси бўйидаги кучли таянч пункти ҳисобланган Оппельн шаҳри ва қалъасини эгалладилар... Назаров хизмат қилган қисм жангчиларига Одер дарёсининг чап соҳилига ўтиб, душман мудофаасини разведка қилиш ва бошқа бўлинмаларимиз дарёдан ўтгунча плацдарм эгаллаш тўғрисида буйруқ берилди.

Қаҳратонқиш кечаси... Одер дарёсининг ўнг қирғоғига жонжаҳди билан ёпишиб олган гитлерчилар жангчиларимизни дарёдан ўтказмаслик ниятида барча қурол турларидан чап соҳилни зўр бериб ўққа тутмоқда эди. Назаров ўзининг ўн олти азамат разведкачиси билан бирга тунги изғиринда муз қоплаган Одер дарёсидан биринчи бўлиб ўтди. Олдинда жуда мустаҳкам ишланган душман истеҳкомлари борлигини у яхши биларди. Ўн етти азамат резина қайиқни дарё юзидаги юпқа муз устида аста суриб, ўнг соҳил томон борардилар. Улар юзларига тикан сингари қадалаётган тунги изғиринга ҳам эътибор қилмасдилар. Дарёдан ўтиш осон эмасди. Гарчи тун қоронғи бўлса ҳам, душман ракеталар ёрдамида дарё ичини тинмай ёритар ва ўққа тутиб турарди, гумбурлаб портлаб турган снарядлар дарё сувини терак бўйи кўтариб ташларди. Ватанга бўлган муҳаббат, ғалабага бўлган ишонч азамат разведкачиларни фақат олға чорларди.

Бизникилар ғоят усталик ва чаққонлик билан дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олдилар. Лекин соҳилдан бир метр наридаги баландликда турган гитлерчилар разведкачиларимизни пайқаб қолди шекилли, теварак-атрофни ўққа тута бошлади. Тўрт разведкачи ҳалок бўлди. Назаров қолган жангчилар билан ер бағирлаб, тепалик сари ўрмалади. Тим қоронғиликда қаерга чиққанликлари маълум эмас эди, шу дақиқада гитлерчи газандаларнинг шошиб-пишиб гапираётган овозлари эшитилиб қолди. Назаров шерикларига:

– Гранаталарни иргитишга тайёрланинг! – деб команда бераркан, шу онда уларнинг ёнига иккита граната келиб

тушди. Яна икки жангчи ҳалок бўлди. Назаров эса яраланди. У жон-жаҳди билан тепаликка интилиб, шов-шув қилаётган гитлерчилар томонига бирин-кетин тўрт граната иргитди-да, пастликка тушди ва шериклари билан плацдармни эгаллаб олди.

Қоронғиликда кимдир:

– Гвардиячи Назаров! – деб қичқирди.

Бу – рота командирининг овози эди. Унинг: «Ҳеч нарсა билолдингми?» – деган саволига Назаров:

– Тепаликда! – деб жавоб берди.

Медицина ҳамшираси Назаровнинг жароҳатларини боғлаётган пайтда тепаликдаги душман дарёнинг ўнг соҳилига ўтиб олган жангчиларимизга қўққисдан ҳужум бошлади. Бизникилар эса, немисларни жуда яқин келтириб, ўқ ёғмири билан кутиб олдилар.

Тўйчи Назаров жангчиларимиз сафида «Ура!» садолари билан тепаликка чиққан пайтда тонг ёришиб қолган эди. Тепаликда сулайиб ётган элликка яқин душманнинг мурдаси кўринди. Улар гвардиячи Тўйчи Назаров иргитган ўша тўрт гранатадан ҳалок бўлган гитлерчилар эди.

Тўйчи Назаров ушбу жанг вақтида автоматдан отиб, гранаталар иргитиб душманнинг яна йигирмага яқин солдат ва офицерини қириб ташлади... ўзи ҳам икки қўлидан оғир ярадор бўлди⁶⁹².

Немис-фашист босқинчиларига қарши курашларда, Одер дарёсидан кечиб ўтишда мардлик ва жасорат кўрсатиб, дарёнинг ўнг соҳилидан плацдарм эгаллагани ва бу плацдармни бошқа бўлинмалар етиб келгунга қадар ушлаб тургани учун Тўйчи Назаровга 1945 йил 10 апрелдаги ҳукумат фармони билан қаҳрамон деган юксак унвон берилди. Тўйчи Назаров 1971 йилда 61 ёшида оғир хасталиқдан вафот этди.

692 Раҳмат А. Олтин юлдуз кавалерлари. Т., 1977.127-129-б.

Каптархоналик қатагон қурбонлари

1. **Абдурахимов Мирзараҳим** – 1880 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1926 йили аксилинқилобий фаолияти учун қамалган, турмадан қочган. 1932 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 2 йилга қамалган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида колхозга қарши аксилинқилобий мағлубиятчилик руҳидаги тарғибот олиб борганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13542 -сонли иш бўйича отувга ҳукм қилинган ⁶⁹³.

Маълум бўлишича, Мирзараҳим Абдурахимов асли Новкент қишлоғида туғилган. Унинг фарзандларидан бири Мирзакарим Абдурахимов Новкентдан Оқтепа қишлоғига кўчиб кетган.

2. **Ҳусанов Тўхтасин** – 1900 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан...Ҳибсга олинган пайтда «Фарғона» колхози аъзоси... 1923 йили ноқонуний равишда собиқ иттифоққа қайтиб келиб, колхозчилар орасида тарғибот олиб борганликда айбланган. «Учлик»нинг 1938 йил 21 сентябрдаги 10-сонли баённомасига кўра 10 йил муддатга МТЛ қамоқ жазосига ҳукм қилинган ⁶⁹⁴.

3. **Умидов Мирзааҳмад (Умедов Мирзааҳмед)** – 1899 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1933 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 5 йилга қамалган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Аҳоли орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, мағлубиятчилик руҳидаги фикрлар билдирганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13633-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган ⁶⁹⁵.

693 Шамсутдинов Р. Қатагон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.222-б.

694 Шамсутдинов Р. Қатагон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.223-б.

695 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.46.

Умидов Мирзааҳмаднинг қатағон этилиши юзасидан унинг жияни Умедова Ачаойимхон шундай ҳикоя қилади: «Мирзааҳмад амакимиз қишлоғимиздаги катта ер-мулкларнинг соҳиби эди. Амакимизни ўша вақтларда катта ер эгаси, яъни қулоқ деган айблов билан даладан олиб кетишган. Ўша-ўша ундан ҳеч ким дарак топмаган. Унинг Тоштемир, Эргашбой, Жамшидхон сингари ака-укалари бўлган. Жамшид амакимиз 1938 йили Ленинград шаҳридаги зобитлар тайёрлаш ҳарбий билим юртига ўқишга кетиб, у ердан тўғридан-тўғри 1941 йили фронтга жўнаб, бедарак йўқолган. Тоштемир ҳам иккинчи жаҳон урушидан тирик қайтмаган. Ака-укалардан фақат отамиз Эргашбойгина узоқ умр кўрди, холос. Унинг зиммасига қатағон этилган Мирзааҳмад амакимизнинг норасида фарзандларини тарбиялаш тушган эди»⁶⁹⁶.

Мирзааҳмаднинг рафиқаси Зайлиннисо бўлиб, улардан Ойимхон, Халимахон, Гулойим исмли уч қиз ва Абдуқодирхонда Абдуфаёз исми икки ўғил қолган. Бу ҳақда Мирзааҳмаднинг кенжа қизи Гулойим ая қуйидагиларни эслайди: «Отамизни суратларидангина эслайман, холос. Оиламиздагилар менга турмушга чиққунимгача отамизнинг тақдири тўғрисида лом-лим дейишмаган. Ўша вақтга қадар мени ўксиниб қолмасин дея отамизнинг қатағон этилиб, дом-дараксиз кетганлигини яшириб келганлар. Болалигим онамизнинг туғилиб ўсган шаҳри Марғилонда холамнинг хонадонида ўтган. Шу ерда кўп хунарларни ўргандим. Онаизорим мени шу йўл билан асрамоқчи бўлганлигини кейинчалик билдим. Чунки опаларим ва акаларимни не-не машаққатлар билан ўстираётган бир пайтда, мен очликдан касалланиб қолмаслигим ва отасиз ўксимаслигим учун ўз опасининг уйига бир муддатга жўнатиб юборган экан»⁶⁹⁷.

696 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона тумани Каптархона қишлоғида яшовчи Ачаойимхон Умедовадан (1938 йилда туғилган) ёзиб олинди. Ушбу маълумотларни ёзиб олишда яқиндан ёрдам берган Ферузахон Абдуқажомовага ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

697 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона тумани Каптархона қишлоғида

4. **Жалолов Умрутдин** – 1889 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1933 йили солиқларни тўламагани учун 5 йилга қамалган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Аҳоли орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, мағлубиятчилик руҳидаги фикрлар билдирганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13630-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 23 октябрдан ҳисобланган⁶⁹⁸.

5. **Исмоилов Мамажон** – 1880 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1936 йили солиқларни тўламагани учун 3 йилга қамалган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Аҳоли орасида колхозга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, колхозда зараркундалик қилганликда айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13623-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган⁶⁹⁹.

6. **Аминов Мамажон** – 1910 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан. Йирик қулоқнинг ўғли. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида колхоз тузумига қарши тарғибот олиб борганликда, пахта тайёрлашдаги саботажларнинг ташкилотчиси сифатида айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13354 -сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган⁷⁰⁰.

7. **Раҳмонов Турсунали** – 1910 йили туғилган. Фарғона тумани Каптархона қишлоғидан. Йирик қулоқнинг ўғли. 1931 йили солиқларни тўламагани учун 2 йилга қамалган. Ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. Колхозчилар орасида колхоз тузумига қарши тарғибот олиб борганликда, пахта

яшовчи Гулойимхон Умедовадан (1937 йилда туғилган) ёзиб олинди.

698 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.47.

699 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.50.

700 Репрессия 1937-1938 гг.Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.51.

тайёрлашдаги саботажларнинг ташкилотчиси сифатида айбланган. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим қилган 13354-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазо муддати 1937 йил 17 ноябрдан ҳисобланган⁷⁰¹.

Шунингдек, Каптархона қишлоғидан қатағон этилган шахслардан бири бу Тошали Собировдир. Бу ҳақда унинг фарзанди Рўзихон ая шундай ҳикоя қилади: «Отамиз колхозда ҳисобчи бўлиб ишлар эди. Уни ҳеч бир сабабсиз бир кунда олиб кетишган. Оилада олти фарзанд чирқиллаб қолавердик. Умарали ва Мирзомахмуд исмли икки акамиз урушда ҳалок бўлишди. Қолган икки акам Эсонали, Мирзоаҳмад ҳамда опам Болтақиз билан бирга катта бўлдик. Орадан қанча йиллар ўтди. Аммо дадамиздан ҳеч қандай хабар топмадик»⁷⁰².

701 Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С.51.

702 Дала тадқиқотлари. 2013 йил. Фарғона тумани Каптархона қишлоғида яшовчи Рўзихон Тошалиевадан (1929 йилда туғилган) ёзиб олинди.

ХУЛОСА

Сиз сабр-қаноат билан ўқиб чиққан мазкур китоб узок йиллик изланишлар, тадқиқотлар самарасидир. Фарғона тумани қишлоқлари тарихи, атамалар, жой ва зиёратгоҳлар номланишининг ўрганилиши борасидаги кўплаб илмий адабиётлар, оммабоп нашрлар, оммавий ахборот воситалари, музей заҳиралари ва бошқа манбаларни синчиклаб ўргандик. Кўплаб архив материалларига мурожаат қилдик. Қишлоқма-қишлоқ юриб дала тадқиқотлари ўтказдик. Хуллас, халқ ибораси билан айтганда, «Нина билан қудуқ қазиган»чалик машаққатли, хайрли ва самарали меҳнатнинг маънавий маҳсулини ҳукмингизга ҳавола этдик.

Тўпламда ёритилаётган қишлоқлардан қатағон қилин-ган юртдошлар ҳақидаги маълумотларни, шунингдек шу қишлоқлик таниқли кишилар, қаҳрамонларни бежиз киритмадик, албатта. Китобхон маълум манзил тарихи, одамлари ҳақида батафсилроқ маълумот олиши баробарида қувғин остига олинганлар, таҳқирланганлар қисматидан ибрат олиши, улар ва юрт пешволари ҳамда қаҳрамонларини хотирлаши, қадрлаши ва эъзозлаши маънавий комил инсон тарбиясидаги муҳим жиҳатлардан ҳисобланади.

Ушбу китобнинг дунёга келишида шу туманда яшаб ижод қилаётган кўплаб изланувчан, жонбоз ўлкашунослар, журналистлар, аҳоли вакилларининг муносиб ҳиссалари бор. Кези келганда, уларнинг барчасига муаллифлар, китобхонлар номидан ҳам миннатдорчилик билдириб ўтмоқчимиз.

Аслида, биргина китобда катта бир туман тарихини батафсил ва мукаммал акс эттириш мушкул иш. Чунки баъзан бир қишлоқ тарихининг ўзи ҳам яхшигина китоб бўлиши мумкин. Бундай тарихга бой қишлоқлар Фарғона тумани ҳудудида оз эмас, албатта. Шундай экан, бу мавзуда ҳали кўп изланишлар ўтказилиши, тадқиқотлар олиб борилиши, янги-янги асарлар дунёга келиши шубҳасиз.

Ушбу китобда учраши мумкин бўлган хато ва камчиликларни зукко муштарийлар аниқлаб қолишса,

олдиндан узр сўраймиз. Қолаверса, балки ҳали аниқланмаган ва давлат рўйхатига олинмаган зиёратгоҳлар, шунингдек қадимий ёзма манба ва қўлёзмалар, шажаралар ҳам бўлиши мумкин. Шундай экан, келгусида аниқланган камчиликлар тузатилган, янги маълумотлар қўшилган, янги-янги манбалар билан бойитилган янги китобларнинг ёзилишига умид қилиб қоламиз.

«Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, татбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутadi», деб ёзган эди Юртбошимиз Ислом Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳаёфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида⁷⁰³. Алоҳида олинган бир ўлканинг бўлса-да, холис ва ҳаққоний тарихини тиклашга уриниш, денгиздан томчи мисол, умуммиллий ўзликни англаш ва ифтихорни ўстиришга маълум даражада камтарин ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиз.

703 Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: «Ўзбекистон», 1998. 526-б.

Мундарижа

Сўзбоши ўрнида	3
Фарғона тумани ҳақида маълумот	6
Водил	16
Дамқўл	66
Оқтом	72
Оқбиллол	80
Новкент	82
Аввал	84
Оқтепа	121
Чекшўра	126
Садкак	130
Чимён	172
Лангар	183
Миңдон	217
Гулшан	223
Хонқиз	226
Қўргонтепа	239
Лоғон	245
Шоҳимардон	280
Каптархона	329
Хулоса	341

6400 асл.

Илмий-оммабон нашр

Нодирбек АБДУЛАХАТОВ,
Файзулло ЗОҲИДОВ

ФАРҒОНА ТУМАНИ ТАРИХИ
(асотирлар, лавҳалар, изланишлар)

Муҳаррир:	А. Содиқов
Техник муҳаррир:	Н. Ҳошимов
Саҳифаловчи:	С. Ҳасанов

Нашриёт лицензияси: А.И. № 162. 2009 йил 14 август.
Теришга 2013 йил 29 апрелда берилди. Босишга 2013
йил 19 августда рухсат этилди. Босма тобоғи 23,00. Қоғоз
бичими 60x84_{1/16}. Palatino Linotype гарнитураси. Офсет
усули. Адади: 1000 нусха. Буюртма № 192. Баҳоси
келишилган нархда.

«Фарғона» нашриёти.
150100. Фарғона шаҳри, Соҳибқирон Темур кўчаси, 28-уй.

«КО'НИ-NUR» МЧЖ босмахонаси.
100097. Тошкент шаҳри, Бунёдкор шоҳкучаси, 44-уй.